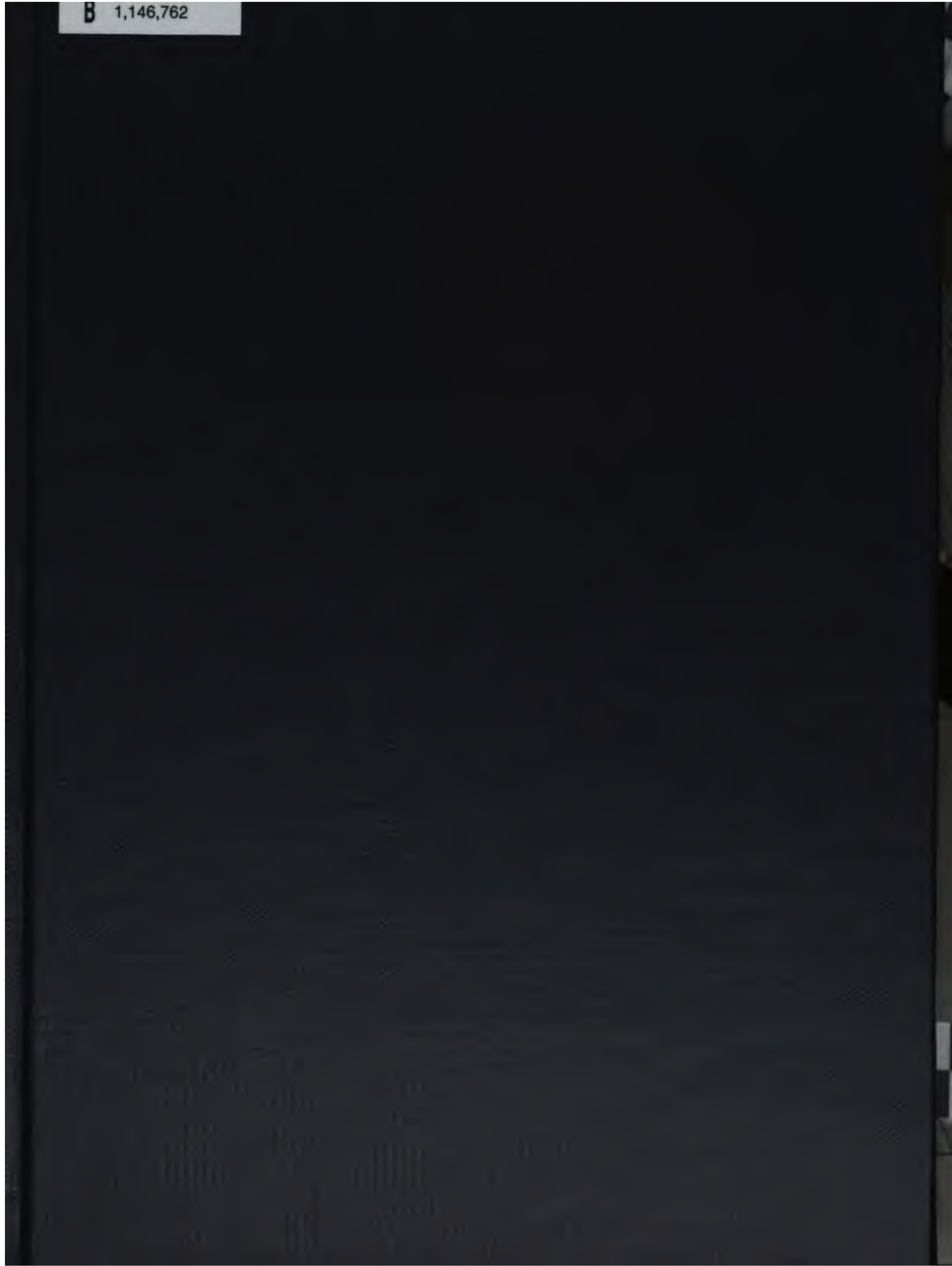

B 1,146,762

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817
M

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

Друга Свеска

УРЕДНИК
Михаило Валтровић
професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД
Краљевско Српска Државна Штампарија
1907.

СТАРИНАР

Излази у полугодишњим свескама од по 5—6 табака текста са потребни
илустрацијама у тексту и на засебним таблама.

Уз Старинар публиковаће се и **Додатак** Старинару, који ће садржават
белешке, кратке извештаје и дописе о налазцима, који су у току дотичног ме
ђувремена нађени, као и преглед и оцену стручне литературе, која стоји у даљ

хаила Валтровића, професора Велике Школе у пензији, уредника Старинара
Љубичина улица бр. 36 у Београду.

Напомена. *Друга свеска Старинара Н. Р. Год. I слаће се само они*
члановима Српског Архeолошког Друштва, који су већ положили цео го
дишњи улог за годину 1906.

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

С ДОДАТКОМ СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. I.

УРЕДНИК
МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ
професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД
Краљевско Српска Државна Штампарија
1907.

САДРЖАЈ СТАРИНАРА

САДРЖАЈ ДОДАТКА СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. I.

НЕКОЛИКИ ПРЕИСТОРИЈСКИ НАЛАСЦИ ИЗ ВИНЧЕ

Преисторијско налазиште у *Винчи* ми смо до сада неколико пута споменули.[1] У свима тим приликама могли смо говорити само о појединим наласцима са тога налазишта, ма да са њега имамо прикупљене многобројне наласке. То потиче отуда, што на томе налазишту нисмо ни до данас успели извршити ископавање, и ако смо, као што ће се и из овог излагања довољно јасно видети, убеђени, да би систематским испитивањем добивени резултати били од великога значаја за целокупно преисторијско испитивање не само на томе налазишту, него и на осталим налазиштима у прилично пространој околној области.

Ми смо већ у XIX Годишњаку (на навед. месту) описали начин добијања налазака с овог налазишта у Винчи. Нашим чешћим одлажењем на само налазиште ради прибирања објеката заинтересовани су већ у јакој мери и становници Винче, који ревносно прикупљају све објекте и доносе на откуп Нар. Музеју. На тај начин прикупља се без мало све оно, што вода из одроњеног брега испере, те више не пропадају објекти, који су дотле били чак и неопажани.

Али није то све, што се до сада постигло овим интересовањем становника Винче у погледу на прибирање остатака преисторијске културе у атару села Винче. Поред овог главног налазишта откривена су уз сарадњу тамошњих сељака још два налазишта у атару села Винче, чији се обим за сада не даје тачно одредити. Једно од тих налазишта налази се на ушћу, на десној обали, Болечке Реке, а друго, на десној страни од друма, који води из Београда за Смедерево, и то на оном месту где се од друма одваја сеоски пут за Винчу. Будуће испитивање имаће утврдити којим периодама припадају ова два налазишта, а сем тога још и то у каквој су вези она стајала према оном налазишту на *Белом Брду* у самом селу, на обали Дунава. За сада се о томе не може ништа дефинитивно рећи.

Ну, најважније и неоспорно најинтересантније налазиште у атару села Винче јесте насеље на Белом Брду, чији је културни слој дебео 6—7 метара, а

[1] Види XIX Годишњак (1905) Срп. Крањ. Академије Наука, стр. 258; LXX Глас Срп. Крањ. Академије Наука, стр. 164; 167; 236 итд. сл. 1.

на чијој се површини налазе старосрпски гробови и рушевине од негдашње манастира Винче.[2] Географски положај овога налазишта види се на карти сл. 1 у наведеном LXX Гласу Срп. Краљ. Академије. Детаљан топографски снимак овога локалитета остављамо за другу прилику, а сада напомињемо сам толико, да ово насеље лежи на обали Дунава, која је овде уздигнутија, т није могла бити плављења ни за време највеће воде у Дунаву. На југоисточно страни овога налазишта тече Болечка Река, која приличан део терена плав за време велике воде. На северозападној страни налази се данас један рит у који се излива Дунав; ну, да ли је тај рит и раније, за време тамошње преисторијског насеља, постојао, није могуће тачно одредити. Као што се овог описа може видети, налазиште Бело Брдо у Винчи лежи на једном, кра њем изданку, Авале, који у главноме са Севера испира Дунав, а са Југоисток Болечка Река, докле се на северозападној страни налази данас један рит.

Г. Д-р Ћиро Трухелка говори[3] о сличној врсти насеља, карактеришућ их као насеља, која нам „готово никада не представљају чисту неолитску доб него неки прелазни степен у деба ковина".[4] — Ну ово налазиште у Винч у томе се нарочито издваја из групе сличних налазишта, што на њему ни заступљена само једна културна периода, него скоро све периоде почевши крајa неолитског (млађег каменог) доба, па све до у гвоздено доба.

Извесне појаве на овом налазишту веома га тесно везују за културна о личја на Југоистоку, као што га опет с друге стране друге појаве везују Северозапад, а нарочито суседна налазишта у Угарској. С тога ће и страт графско проучавање ових културних слојева и њихових налазака пружити п узданијег ослонца за датирање не само оних налазака из Србије, него и он из суседне Угарске; као што ће се према појединим налазима на овоме н лазишту Белом Брду моћи датирати и целокупна станишта, на којима су људ краће време становали те с тога за собом оставили мање културних остатак

[2] Упореди Старинар Н. Р. година I, стр. 56, прим. 9.

[3] Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини XVIII (1906) стр. 451.

[4] На томе је месту Г. Д-р Трухелка говорио о насељу *Доњем Клакару*, испод Бо Брода. — Према опису самог локалитета у Д. Клакару видимо да се он положајем свој слаже са оним нашим налазиштем у атару села *Глушаца* (округ подрински, срез мачва ски), који сељаци називају *Ланилиштем* (XIX Годишњак Академије, стр. 264), докле с онај локалитет код Д. Клакара зове *Ланиште* с тога, што се „ту први пута, када с искрчила шума, садио лан." У Д. Клакару нађено је и бронзаних објеката; а наши сл чајни наласци с *Ланилишта* одају јасно карактер бронзанога доба, те се отуда јасн види, да оба ова налазишта припадају истој периоди, коју ми не бисмо означавали ка „најстарији одсјек неолитске добе," у коју би Г. Д-р Трухелка хтео оно налазиште Босни датирати на основу керамике.

На овом месту нећемо за сада изнети типолошки обрађен целокупни до сада познати материјал са овога налазишта, јер је он тако многобројан и разноврстан, да је за његову обраду потребно далеко више и времена и простора, него ли што нам сада на расположењу стоје. Ну, то за сада није могуће још ни с тога, што нам нови налаци пружају нове податке, који модифицирају већ утврђена посматрања. С тога се ми овом приликом ограничавамо само на неколиким налацима, који су с једне стране сами собом значајни, а с друге стране могу послужити као главне тачке, главни моменти, око којих ће се остали налаци имати груписати. Ти налаци дају се и иначе, без стратиграфских посматрања, мање више приближно датирати, те су још и с тога значајни.

I. Оруђа.

Карактеристичне примерке каменог оруђа из Винче описали смо и изнели у својим „Прилозима ка решавању тројанских проблема", сл. 8 и 9.[5] Као даљи прилог за боље познавање осталих врста каменог оруђа износимо овде један комад у

Слици 1, која нам представља једну фрагментирану секиру са једном сечицом и челом. Пробушена рупа за држање иде паралелно са сечицом, која је исте ширине као цело оруђе, а није развраћена. Зидови рупе су храпави. Секира је била дуга око 8,5 см.; ширина сечице износи 3,5 см.

Слика 1. Слика 2.

Сл. 2 представља нам један камени, фрагментирани чекић, чија садашња дужина износи 11,8 см.; највећа ширина 4,4 см.; дебљина чекића износи 2 см.; а пречник рупе 1,6 см. Горњи је део чекића неокрњен, те је и првобитно био туп; а доњи је оштећен, те не можемо поуздано закључивати о његовом првобитном изгледу. — Слични комади нађени су и у Бутмиру[6] део I, табла XIX, № 12, 15 и 20; део II, табла XV, № 1.

Сл. 3 представља један фрагментирани чекић или секиру, која је сада дуга 7,5 см.; на челу широка 3,5 см., а 3,2 см. висока. Највећа ширина развраћене оштрице износи сада 4,5 см., а првобитно је могла износити до 5 см. Чекић је фрагменат — половина — од некаквог чекића, који се на дру-

[5] LXX Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 167 и 168.

[6] Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien, 1895 и 1898.

гом крају завршавао тупим челом. То се види из тога, што на садашњем чел
чекића налазимо остатак некадашње рупе за држаље. Доцније је покушано д
се оштећени комад још једном употреби, те је с тога започета нова рупа па
ралелно са оштрицом, која није довршена. Рупа је бушена шупљим оруђем, је
се у доњем делу види остатак чепастог облика; рупа је широка 1,5 см. — Очу
ваним својим обликом овај се комад даје најпре упоређивати са оним из Троје
Katalog № 7196,[7] с којим има и ту заједничку особину да је дужином нешт
повијен према држаљу.

Бушено камено оруђе неоспорно је својим првобитним постанком млађе о
небушенога; ма да се обе врсте могу налазити у истим налазиштима чак и у исти
слојевима.[8] Али код ове врсте оруђа није карактерна ознака само пробушен
рупа за држаље, него и његов облик, који је од пресудног значаја за одр
ђивање старости (датирање) појединих комада. На о
нову облика као и на основу налажења таквих облик
у другим до сада испитиваним налазиштама можемо наш
примерке у **сл. 1** и **2** датирати у крај неолитског (мл
ђег каменог) доба, и то оног његовог одсека, који в
стоји под јачим утицајима културе металнога доба. Њ
хово слагање са облицима бушенога оруђа у Бутмир
говорило би за неолитско доба, али њихово налажење
овом станишту у Винчи, које у главноме носи тип ку
туре металнога доба, опомиње нас, да су такви комад
оруђа могли бити израђивани и употребљавани и у по
нијем — металном — добу. Континуитет у културно
животу у нашим пределима за време праисторијскога до
узрок је, те се између појединих периода не могу повућ
тачно одређене, оштре границе. Ну, како у погледу на културни живот у општ
тако је исто немогуће ни у погледу на поједине културне појаве одредит
оштре границе њиховога трајања и њихове употребе. Појединима од њих м
жемо често пута у главноме одредити границу на више, преко које оне н
прелазе у даљу прошлост; докле се опет код других појава та граница мож
одредити на ниже, преко које у потоњем времену нису употребљаване.

Слика 3.

Онај први случај, тј. одређивање горње границе, даје се извести у по
леду на наш примерак у **сл. 3.** И тај чекић или секира припада групи пр

[7] Hubert Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer, Berlin, 190

[8] Упореди „Прилози ка решавању тројанских проблема“ у LXX Гласу, стр. 170.

бушеног оруђа; али на основу његовог облика не смемо га сматрати као истовремен са оним примерцима у **сл. 1** и **2.** Пре свега у чисто, или бар претежније неолитским насељима, као што је н. пр. Бутмир у Босни, не налазимо такве облике оруђа, докле су опет с друге стране такви облици нађени у Троји поглавито у слојевима II—V насеља, који се слојеви неоспорно морају сматрати као слојеви бронзане периоде, која је тамо трајала од прилике од 2500—1500 година пре Христа.[9]

Главни узрок, због којега морамо тај наш примерак у **сл. 3** датирати у бронзано доба, лежи у његовом облику. Као што се и на слици види оштрица је у овога комада разврађена, она је шира него ли што је горњи део чекића, а такав облик оштрице баш с тога није погодан за извођење у камену, што је камен крт, и што су ти разврађени делови оштрице без довољнога ослонца те се при употреби оруђа лако крње. Напротив је такав облик оштрице лако појмљив у еластичном материјалу, у жилавом металу, а он је оправдан и самом применом оруђа, како би оштрица била што шира, те већу површину засецала при употреби оруђа. Најпосле до сада су на врло многим местима и у великом броју нађени просеци, који имају исте такве оштрице, али који су израђени од бакра или од бронзе са веома незнатном примесом калаја.[10] На основу тога сматра се као утврђено, да су камена оруђа ових облика постала по угледу на метална оруђа истих облика, што је сасма оправдано.

Према томе камена оруђа ових облика смеју се датирати најраније као сувремена оним од бакра и бронзе; а ма да су од камена не смеју се датирати у камено доба. Такви узори, који су били изведени у металу, могли су још на почетку металнога доба у нашим крајевима бити познати становницима Белог Брда; ну непоуздана је доња временска граница, до које је такво камено оруђе израђивано и употребљавано. Ми смо о томе већ на другом месту говорили,[11] када смо казали, да се камено оруђе употребљавало у нашим крајевима и после бронзане периоде. Та употреба каменог оруђа у металном добу могла је потећи из два главна разлога: прво што је метал тада ипак био ређи и скупоценији материјал, него ли што је био камен; а сем тога још и из других, обичајних или религиозних разлога. Ну, без обзира на тачније датирање овога комада у **сл. 3,** његово нам налажење на станишту на Белом Брду јасно доказује, да је то станиште било насељено и у бронзаној периоди, те да се са

[9] W. Dörpfeld у Troja und Ilion, Athen, 1902, стр. 31.

[10] Упореди Старинар, год. VII, стр. 69 и даље; табла VI, сл. 3 и 4. — О овој културној периоди у опште говорио је и Д-р Ћиро Трухелка у Гласнику Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини, књ. XVIII, стр. 117 и даље.

[11] LXX Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 283.

њега смело очекивати и метално оруђе. Доцнији налясци то су и потврдили, као што нам то доказује предмет у

Сл. 4, која нам представља једну врсту бронзаног оруђа, коју бисмо могли назвати секиром(?).[12] Секира је фрагментирана, горњи део није очуван, али се на основу других комада са других налазишта даје реконструирати у један део пљоснатог облика,[13] који је углављиван у држаље.

Слика 4.

Слика 5.

Највећа дужина овога оруђа износи сада 11,8 см.; ширина оштрице 4,6 см.; највећа ширина на прелазу ка делу за углављивање у држаље износи 3 см.

На прелазу из горњег у доњи део овога оруђа налазе се с обе стране узвишени ободи, који се у правцу на ниже сужавају; а ти су ободи служили на то, да би се држаље, у које је оруђе било углављено, имало о шта опирати при употреби оруђа, те да не би оруђе улазило дубље у држаље. Оштрица је пак с тога проширена, да би при употреби засецала у дужу површину.

Оруђе овакв́ог облика својим постанком млађе је од обичних клинастих, пљоснатих металних секира, али оно ипак припада бронзаном добу, а сме се означити као старије од оруђа, које је имало на горњем крају по једно удубљење, у које је држаље улазило.[14]

Сл. 5 представља нам једно бронзано длето, дуго 10,5 см.; ширина оштрице износи 1 см.; а ширина на горњем крају 2 см.; пречник округле рупе 1,4 см.

Карактеристичне су појаве на овом длету пре свега његова оштрица, која је с једне шире стране конкавна, а с друге конвексна. Удубљење на конкавној страни продужава се и даље у правцу на више, докле се отприлике на горњој трећини висине не изгуби; а дотле отприлике достиже и унутрашња шупљина која се у правцу на ниже сужава. Длето је ливено, његова је површина фасетирана, а

[12] Иначе се овакво оруђе назива и палштабом.

[13] Упореди нпр. J. Hampel, die Altertümer der Bronzezeit in Ungarn, Bd. I., Taf. VI, VII и VIII.

[14] Примерци оваквих секира налазе се у типолошком реду поређани у делу M. Hoernes-a, Urgeschichte des Menschen, стр. 376 и даље. — Упореди и A. Lissauer у Zeitschrift für Ethnologie, 1904, Heft 5, стр. 547, који датира овај тип секира у „први одсек старијег бронзаног доба“.

на ободу се налазе два хоризонтална паралелна испупчења, која допиру до уздужних испупчења на ужим странама. У унутрашњости шупљине нађени су остаци сагорелог дрвета, од којега је био направљен сап.

Обликом своје оштрице ово је длето слично онима из Угарске.[15]

На основу овога егземплара даје се закључити, да је станиште на Белом Брду у Винчи постојало и у бронзаном добу и то у једној од његових развијенијих фаза, као што се опет на основу оне секире у **сл. 4** даје закључити, да је то станиште било насељено и у ранијој фази бронзаног доба.

Најзанимљивији налазак на станишту Бело Брдо неоспорно су ови предмети у **Сл. 6 а** и **б**, која нам представља две оства или харпуна од јеленског рога. — Харпун **а** дуг је 13 см.; а сâм доњи део за натицање у држаље висок је 2 см. Највећа је дебљина на доњем делу и износи 0,6 см. Харпун **б** такође је дуг 13 см., а сâм доњи део за натицање у држаље дуг је 2 см. Највећа дебљина налази се на доњем делу и износи 0,8 см. Највећа ширина харпуна **а** износи 2,5 см., а харпуна **б** 2,2 см. Према томе ови харпуни припадају типу пљоснатих, а не цилиндричних харпуна, о којим ћемо типовима мало даље говорити.

а б
Слика 6.

Попречни пресек на харпуну **а** давао би фигуру у облику ниског правоугаоника (2,5 см. × 0,6 см.); докле би попречни пресек на харпуну **б** дао фигуру у облику елипсе, чија би дужина износила 2,2 см., а највећа висина (на средини харпуна) износила 0,8 см. Од ових облика харпуна зависи и облик њихових врхова, те је с тога врх харпуна **а** дужи, ужи, али је дебљи; докле је врх у харпуна **б** краћи, шири, али је тањи.

Доњи део харпуна **а**, који се на крају донекле сужава, ограничен је с горње стране по једним проширењем, чији је задатак био да при удару харпуна у жељени предмет задржи харпун од даљег улажења у држаље. На харпуну **б** доњи део је завршен једним шиљастим врхом, који је од харпуна такође одвојен једним незнатним проширењем, које је имало исти задатак као и оно на харпуну **а**, — али је то проширење на харпуну **б** одвојено од горњег дела харпуна по једним удубљењем или урезом с обе стране. Ово удубљење било је с тога начињено, да би се при утврђи-

[15] J. Hampel, на наведеном месту, Bd. I, табла IX, № 7 и 8.

вању харпуна на држаље он могао узицом привезати за држаље, те да се при
употреби оруђа оно не би могло из држаља извући.

Према свима овим ознакама смемо сматрати харпун **б** као бољу практич
нију и савршенију израду, него ли што је онај харпун **а.** Томе свему придру
жује се још и избор самог материјала за њихово справљање. Харпун **а** ј
направљен од једног дела јеленског рога, који је донекле извитоперен, а чиј
површина није марљиво углачана. Напротив харпун **б** је начињен од једно
правог комада јеленског рога, а има веома добро углачану површину.

Употреба ових харпуна нарочито нам постаје јасна из нашег примерка
као и других њему сличних, које ћемо мало после споменути. — Харпуни с
били углављивани у држаље (највероватније од дрвета), у које су улазил
доњим крајем до проширења (дакле око 2 см,); харпун **б** био је привезан з
држаље још и узицом, која је обухватала и оне усеке изнад проширења.
харпун **а** је такође морао бити привезан узицом, која је могла ићи изнад пр
ширења на доњем крају. Таквим притврђивањем ових харпуна за држаље п
стизано је пре свега то, што они при удару у жељени предмет нису могл
залазити дубље у држаље због проширења на својем доњем крају; а при и
влачењу харпуна нису се они могли извлачити из држаља, јер их је прид
жавала узица, којом су били за држаље привезани. Својим осталим облик
били су харпуни намењени на то, да се својим шиљастим и оштрим врх
(као што је онај у харпуна **б**) забоду, а посувраћене израсли с обе стра
имали су спречити смицање харпуном погођеног предмета. Све те особине ово
оруђа говоре за то, да су харпуни (оствe) употребљавани за ловљење риб
те да су они били *рибарско оруђе.*[16]

За одређивање доба постанка ових наших харпуна потребно је упоредит
их са облицима харпуна, који су нађени на другим местима.

Харпуни се појављују још у последњој фази палеолитскога доба (доба н
углачаног каменог оруђа) у *магдаленијену.* Ну ти су егземплари већином
рога севернога јелена, а имају већином цилиндрично стабло, као што су нп
они из Енглеске,[17] Швајцарске,[18] Немачке,[19] Француске[20] и Моравске;[21]
да има харпуна који припадају такође још палеолитском добу, али су спра

[16] Упореди изглед појединих делова „рибарских виљушака,“ у сл. 2 и 3 у Zeitschri
für Ethnologie, 1905, стр. 446, о којима је реферисао Krause. Ти делови имају обли
наших харпуна.

[17] Moriz Hoernes, der diluviale Mensch in Europa, 1903, стр. 62, сл. 19, № 3, 4 и

[18] На истом месту стр. 69, сл. 25; стр. 71, сл. 27.

[19] На истом месту стр. 73, сл. 29.

[20] На истом месту стр. 83, сл. 32.

[21] На истом месту стр. 169, сл. 72.

љени од јеленског рога, а имају пљоснато стабло, као што су они примерци из Француске.[22] Ове последње примерке приписује М. Hoernes ономе добу, када је северног јелена заменио јелен, и које се доба даје уврстити између палеолитског и неолитског доба, али нѐ испуњава познати „хијатус“ између те две велике културне периоде.[23]

Обликом својег доњег дела сличан је онај комад из Швајцарске (у наведеној сл. 25), затим онај из Француске (у навед. сл. 32) нашем харпуну **б**; а на комадима из пећине Mas d' Azil (у навед. сл. 31) служиле су за боље притврђивање у држаље рупе, које су се налазиле на доњем крају. У свему осталом наши се харпуни разликују од ових палеолитских примерака, као што се и палеолитски примерци од рога севернога јелена типично разликују од оних, који су начињени од јеленског рога.[24]

У млађим културним епохама ово је оруђе такође израђивано и употребљавано; а нама су из ових периода познати примерци из швајцарских накољничких насеља („сојенице“),[25] из оног из Северне Италије[26] и из Холандије (Maestricht).[27] Ну ниједан од ових егземплара не даје се типично упоређивати с нашим харпунима.

Наши харпуни имају свој нарочити значај с тога, што су они нађени у области, у чијој близини није до сада нађен ниједан сличан примерак; а по писменом саопштењу Г. М. Hoernes-а, у Аустроугарској, сем онога палеолитског из Моравске, није нађен ниједан примерак више.[28] Та околност с једне, затим непоузданост датирања најстаријег културног слоја на Белом Брду с друге и најпосле неизвесностт у којој су дубини целокупног културног слоја (чија дебљина износи 6—7 м.) на Белом Брду ови харпуни лежали с треће стране, нарочито нам отежавају тачније датирање ових наших харпуна. Међутим баш од тога датирања зависило би решавање многих других питања, а међу осталим од њих и онога о односу културе овога нашег и њему сличних станишта према култури у алпијским накољничким насељима; јер нису више тако усамљени по-

[22] На истом месту стр. 79, сл. 31, и стр. 84, сл. 33,

[23] На истом месту стр. 84.

[24] M. Hoernes, der diluviale Mensch, стр, 80.

[25] Упореди Robert Munro, The Lake-Dwellings of Europe, стр. 46, сл. 10, № 8; стр. 79, сл. 16, № 7; овамо припада и примерак на стр. 131, сл. 28, № 19 из Untersee.

[26] На истом месту, стр. 199, сл. 50, № 32; упореди Oscar Montelius, la civilisation primitive en Italie. Pl. IV, № 6, који ово насеље датира у бронзано доба.

[27] The Lake-Dwellings, стр. 305, сл. 94, № 3.

[28] У Истри је нађен један харпун заједно са једним гвозденим копљем, упореди Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. XXXV (1905), стр. [51] сл. 16 № 1; али се овај харпун типски разликује од наших и њима сличних харпуна.

једини научници, који ту културу накољничких насеља Средње Европе доводе у зависност од оне у Дунавској Долини;[29] докле је други научници доводе у зависност од оне културе у Северној Италији.[30]

Ну према целокупној слици, коју смо ми себи на основу досадашњих налазака на Белом Брду о култури на томе станишту могли створити, чији почетак једва да смемо ставити ван краја неолитског доба, а извесно у бронзано доба, смели бисмо и ове наше харпуне датирати најраније око прелаза из неолитског у бронзано доба, ако не и у доба развијене бронзане културе. Они би на тај начин били истовремени са онима из Северне Италије, а извесно и релативно и апсолутно старији од оних из швајцарских накољничких насеља, које Sophus Müller датира у главноме у доба бронзане културе тих предела.[31]

Остављајући за сада на страну решавање свих других питања, која стоје у вези са налажењем харпуна на Белом Брду, потребно је ради бољег познавања културног живота у томе насељу скренути пажњу на његове теренске прилике, које су можда у опште биле први и најглавнији узрок постанку и употреби овог оруђа. У ранијем опису положаја овога насеља ми смо нарочито истакли ту околност, да је ово насеље са три стране било ограничено водом, са Севера и Југоистока текућим рекама, а са Северозапада, вероватно и у то доба, ритом. Риболов је према томе био једно од знатнијих занимања тадашњих становника на Белом Брду, а имајући на уму тадашње богаство текућих вода у рибама, лако је појмити, да је риболов пружао веома лак и брз начин прибављања хране. С тога и видимо да се у нашим крајевима баш на таквом једном насељу налазе и харпуни, који су иначе у Средњој Европи нађени у накољничким насељима, чији су становници већ и због самог положаја својих станова (над водом) такође били упућени на риболов. У томе лежи заједничка црта у појави харпуна на Белом Брду и у накољничким насељима у Швајцарској.

Најпосле напомињемо, да је наше мишљење, да харпуни нису служили као оружје за бацање („Wurfwaffe"), као што их означава Sophus Müller,[32] него да су они искључиво употребљавани као рибарско оруђе, које је било усађено у дуже или краће држаље, и да се при његовој употреби није из руке пуштало.

И ако сам по себи није оруђе, али једно с тога што је он служио као украс на оруђу, а друго с тога, што је и он од кости, проучићемо на овом месту један предмет, који нам представља

[29] Упореди мишљење Zaborowski-јево у M. Hoernes, der diluviale Mensch, стр. 96.

[30] Sophus Müller, Urgeschichte Europas, 1905. стр. 113.

[31] Упореди Urgeschichte Europas, стр. 98, 102, 107 и 113.

[32] Urgeschichte Europas, стр. 9.

Сл. 7. Највећа дужина очуваног комада износи 2,5 см.; а највећа ширина 1,8 см. Предмет је од јеленског рога; а на њему се види, да је био у ватри, јер је кост добила мрку боју и нагорела. Доња страна оштећена је, а сем горње очуване стране, налази се још један део с побочне стране, који је марљиво углачан, али није орнаментиран. Тој очуваној побочној страни ближе, а између оба круга у доњем реду налази се очуван један део рупе, која је пролазила скроз; а могла је имати у пречнику 3—4 мм. — На основу свега тога даје се закључити, да је овај предмет део коштаног окова на пљоснатој дршци каквог оруђа или оружја као нпр. ножа, бодежа, или, што је још највероватније, мача.

Слика 7.

Ну поред тога што је овај фрагменат значајан по својој намени, он је још већма значајан обликом орнамената, који се налазе на његовој горњој, очуваној површини. Орнаментално поље ограничено је с горње стране трима паралелним, хоризонталним тракама, које су пластично изведене. Очувани делови орнамента јасно нам показују, да је он био сложен од концентричних, пластичних кругова са означеним центрима, који су били у два хоризонтална реда поређани, а око њих је ишла једна таласаста трака.

Овај орнаменат и његову појаву с једне стране у Микени, а с друге стране у Угарској и Халштату проучио је већ Sam Wide у својем чланку „Nachleben mykenischer Ornamente" на стр. 249;[33] те с тога није потребно нарочито указивати на заједничку подлогу тога орнамента на тим местима. Ну, за нас је овом приликом од особитога значаја датирање нашег егземплара, из којега ће се моћи закључивати и о односу његовом према оним примерцима с једне стране у Микени, а с друге стране у Угарској и Халштату.

Микенски примерци нађени су у гробовима у тврђави, који припадају једној старијој културној фази бронзанога доба, т. зв. добу бодежа.[34] То доба претходи добу мачева не само у Микени него и у осталој Европи.[35] Међутим примерци овога орнамента налазе се у Угарској на једној специјалној врсти мачева и то на једном делу њихове дршке.[36] То су мачеви типа **Вв,** које Julius Naue[37] датира у периоду млађег бронзаног доба у Угарској. Али на

[33] Mitteilungen der k. deutschen archäologischen Instituts, athenische Abteilung, Bd. XXII (1897).

[34] Упореди напред Старинар, Н. Р. година I, стр. 17 и даље.

[35] Sophus Müller, Urgeschichte Europas, стр. 87 и стр. 90.

[36] J. Hampel, die Altertümer der Bronzezeit, Bd. I, Taf. XIV, № 4; Taf. XXV, № 2, 3, 4; Bd. III, Taf, CXCVIII; упор. и Bd. I, Taf. XXIII, № 2.

[37] Die vorrömischen Schwerter, München, 1903, стр. 56 и 112.

овом типу мачева налазимо пуно ливену дршку, а од њих су у Угарској старији мачеви са пљоснатом бронзаном дршком, која је била оплаћивана дрветом и коском. Ови последњи мачеви припадају Naue-овом типу **II a,** које он датира у крај старијег или почетак млађег бронзаног доба у Угарској.[38] Оваквом типу мачева морао је припадати и овај наш примерак, те би с тога и орнаменат на њему морао бити по својем постанку старији, него ли што су примерци тога истог орнамента на пуно ливеним угарским мачевима типа **Bв.**

Али релативно већа старост нашег орнамента од оних на угарским предметима дала би се утврдити и стилистичком анализом тих орнамената у Микени, на нашем примерку, на оним из Халштата па чак и на другим предметима који су пореклом из даљих северних предела Европе.

Орнаменат на нашем примерку има исти облик, као што га има и на микенским примерцима, само што је он на овим последњим свагда употребљен за украшавање једне кружне површине, докле је на нашем примерку он употребљен у облику хоризонталних трака. — На наведеним примерцима из Угарске орнаменат је употребљен за украс кружних површина као у Микени, али су поједини саставни делови самог орнамента друкчије размештени. Тако концентрични кругови не леже тамо у најширем делу траком обухваћенога простора, него су слободно распоређени на њиховом отвору каткад само с једне, а каткад с обе стране таласасте траке. — Даљи ступањ дегенерације самога узорнога облика овога орнамента видимо на примерцима из Халштата; јер тамо налазимо место концентричних кругова искуцана испупчења, траке не обухватају својим завојцима само испупчења из два непосредно суседна хоризонтална реда, него поједини од тих завојака прелазе чак и у трећи ред; најпосле и тамо је орнаменат употребљен за украшавање праволинеарних површина у хоризонталним редовима као што је случај и на нашем примерку. — Још већма је тај исти орнаментални мотив дегенерирао на Северу Европе, као што нам то доказују примери на дршкама мачева из Мекленбурга и са острва Sylt-a,[39] који припадају, по Montelius-овој хронологији, другој периоди бронзанога доба од 1250—1050 године пре Хр.

На основу свега овога ми видимо, да се овај проучени наш предмет уврштује својим орнаментом у читав један низ сличних појава почевши од Микене на Југоистоку, па чак до острва Sylt-a на Северозападу Европе. Према томе распростирању овог орнаменталног мотива, који је преношен заједно са осталим културним тековинама, даје се утврдити и његова релативна старост, тј. он је

[38] На истом месту, стр. 21.
[39] J. Naue, на наведеном месту, табла XXVIII, № 9 и 6.

неоспорно млађи од оних примерака из Микене, као што је опет с друге стране неоспорно старији од оних примерака из Мекленбурга и Sylt-а. Микенски примерци обично се датирају око 1500 пре Христа, а за оне из Мекленбурга и Sylt-а видели смо, да се датирају од 1250—1050 пре Христа. Између тих година, дакле, између 1500 и 1050 г. пре Хр. смемо датирати наш, затим оне угарске и халштатске примерке. Ако сада узмемо у обзир стилистичке разлике, које смо на примерцима овога орнамента сталистичком анализом утврдили, то ћемо видети, да је наш примерак старији и од оних из Халштата; али да се због извесних појава у примени овога орнамента на примерцима из Угарске и на нашем егземплару не може поуздано одлучити, да ли је наш егземплар и апсолутно старији од оних из Угарске. Ну за нас је овом приликом од важности то, што се на основу свега овога овај наш примерак даје датирати у другу половину друге тисуће пре Христа, и што нам он с друге стране пружа један нов беочуг у ланцу појава, чији је почетак на Југоистоку а крај на Северозападу Европе.[40]

II. Статуете од печене земље (теракоте).

У своjем раду „Прилози ка решавању тројанских проблема“ ми смо опширније говорили о статуетама од печене земље[41] са дотле познатих нам налазишта, а том смо приликом проучили и неколике егземпларе из Винче, са Белога Брда.[42] Све до сада нађене статуете на Белом Брду, изузевши један једини примерак, о којем ћемо овом приликом нарочито говорити, припадају оним типовима, које смо већ раније утврдили и описали.[43] И на овима статуетама налазимо представу појединих делова тела, који нам сведоче о томе, да су творци тих статуета свагда хтели представити женску, а не мушку фигуру.

Типу на престолу седећих фигура припадају следећи примерци:

Сл. 8 а, б представља нам један фрагменат (висок 7 см.; највећа ширина 7,5 см.; а 7 см. износи дужина од колена па до задњег дела тела), на којем је очуван доњи део трупа и ноге до колена. На трбуху се виде остаци шака, почем су руке биле у лакту савијене са положеним шакама на трбуху. Представа одела ограничава се на делове тела испод појаса, где су с преда на крилу представљене косе паралелне линије, које се међусобно пресецају. На странама и

[40] Упореди и Старинар, Н. Р. год. I, стр. 30 и даље, где су поменуте и друге појаве ове врсте.

[41] LXX Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 171 и даље.

[42] На истом месту, стр. 174 (сл. 12), стр. 189 и даље (сл. 30 и 31).

[43] На истом месту, стр. 191.

позади имамо правоугаона поља која су ограничена паралелним вертикалним линијама, а испуњена паралелним хоризонталама. На деловима испод колена налазимо исти украс као и на сл. 14 из Чаршије. („Прилози" итд.).

а б

Слика 8.

Од свих до сада познатих нам егземплара овога типа статуета са Б. Брда, ово је најбоље, највећма натуралистички рађен примерак. Њему стоји у том погледу веома блиско примерак у

Сл. 9, на којем је очуван само горњи део доњег дела тела до испод колена. Његова највећа очувана дужина износи 6,5 см., а ширина 5,5 см. — Испод колена налазимо као и у онога примерка у **сл. 8** неколико урезаних хоризонталних и паралелних линија; ну, нарочита им је одлика то, што се на прегачи (упореди „Прилози" итд. стр. 181 и даље), на левој страни (с гледаочеве стране), и на средини налазе по два сочиваста узвишења на горњем и доњем делу прегаче. Њихова је појава несумњиво од интереса, ма да јој не можемо наћи право објашњење.

Слика 9.

Сл. 10 а, б представља један фрагменат, (висок 6 см.; највећа ширина 6 см.; а дебљина варира од 1,8—1,2 см.), на којем је у главноме очуван труп. Руке су биле представљене кратким патрљцима, а бедра су јако истакнута,

докле су дојке једва приметна узвишења. Орнаменти на оделу на доњем делу тела били су у облику шаховске табле, чија су поједина неизменична поља била испуњена убодима (сличну представу орнамената види на статуети у сл. 25 а и на фрагменту суда сл. 46 с, у „Прилози" итд.) На трупу налазимо пред-

а б
Слика 10.

ставу огрлице и накита, који је ношен преко рамена, а они су представљени простим урезаним линијама. (Упореди „Прилози" итд. стр. 187, где су наведене и остале аналоге појаве).

Потребно је истаћи, да је труп и сувише пљоснато представљен, што нити одговара старијем, већма натуралистичком начину представљања трупа, нити пак размерама на човечијем телу у природи.

а б
Слика 11.

Сл. 11 а, б представља један фрагменат (висок 8,5 см.) на којем су сем главе у главноме очувани остали делови тела, или се на основу очуваних дају лако реконструирати. — На очуваној страни престола налазимо представљену урезану ћошкасту спиралу; а преко леђа иде с десног рамена ка левом бедру једна коса трака. — Карактеристично је, да се на овој фигури не налази представа ногу као ни на оној са Малога Друма („Прилози итд. сл. 23, где су наведене и друге аналогије), а тиме је довољно јасно обележен и њен релативно позан постанак.

Типу седећих фигура без престола припада комад, који нам представља **Сл. 12** у свеколикој његовој потпуности. Статуета је висока 6 см. Сама представа људскога тела и сувише је упрошћена; а такви су нам примерци познати и из Јабланице (упореди „Прилози“ итд. стр. 179, где су наведене и даље аналогије), који су такође као и овај наш примерак на задњој страни пробушени једном вертикалном рупом. Због ове појаве на њима ваља их сматрати као накит у облику људске фигуре, који је ношен нанизан на узицу, као што смо то већ и раније споменули,[44] а потврду за то наћи ћемо и у једном даљем примерку у **сл. 21.** — Овоме типу статуета из наших насеља припадају и статуете из *Беотије* које је недавно публиковао *Georgios Sotiriadis* у Mitteilungen d. kaiserl. deutsch. archäol. Instituts, athen. Abteil. Bd. XXX (1905), стр. 124, сл. 5, а донекле и оне из сл. 4 — Беотска статуета у сл. 5, лево, веома је слична примерку из околине Татар-Пазарџика у Бугарској (упореди M. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, Taf. III, Fig. 6). Ови нови налasци из Беотије интересантни су у толико већма, што су то први примерци статуета овога типа из континенталне Грчке, јер је тај тип био иначе, сем предела на Северу Балканског Полуострва, заступљен још и на Кикладима и у Малој Азији. (Упореди „Прилози“ итд. стр. 179, где се налази наведена ранија литература о овом предмету). О аналогим појавама из наших и оних боетских налазишта нарочито ћемо говорити другом приликом.

Слика 12.

Стојећем типу женских фигура припадају следећи примерци.

Сл. 13 а, б, в представља нам једну статуету (високу 12,3 см.), на којој није очувана глава. На иначе сразмерно добро моделираном телу пада у очи површна представа руку, затим веома спљоштених дојака и кратких бутњача. Између ногу, с преда и позади, налази се по једно удубљење, које дели обе ноге, али се њихове стопале завршују у један округао део, на којем је статуета стајала. Нарочито се јако истиче и претераност у представи задњег дела тела. На статуети нема никаквих других цртежа, сем по три вертикалне паралелне урезане линије изнад дојака на предњој страни тела и групе паралелних вертикалних линија на задњој страни трупа.

Најближу аналогију овој статуети из наших насеља налазимо на оној статуети из Јабланице (Jablanica, стр. 22, сл. 57), ма да се на овој статуети

[44] Miloje M. Vassits, die neolithische Station Jablanica bei Medjulužje, Braunschweig, 1902, стр. 34.

налази више детаља у моделирању појединих форама тела (као нпр. стопале и представе чланака на њима). — Грубља је представа људског тела на фрагменту у

Сл. 14 а, б, који је висок 13,5 см. Оштећена је глава, руке, лева страна и доњи део. Поједини делови тела моделирани су сумарно тако, да се добила само приближна сличност с фигуром људског тела, али без довољно потребних детаља. Задњи део тела јако је наглашен, а дојке су представљене ниским узвишењима; слично једно узвишење налази се спреда и на очуваној десној страни у висини колена. Према очуваним траговима даје се закључити, да је и овде постојало једно уздужно удубљење између ногу. Иначе нема никаквих цртежа, који би представљали било накит, било орнаменте на оделу.

а б в

Слика 13.

Још је грубља представа људског тела на статуети у

Сл. 15 а, б, и **в** (висока 6,5 см.), на којој је сем мањих ерозија, оштећен само задњи део главе. На лицу су представљене урезима очи у облику троуглова. На раменима, деловима руку и позади налазе се вертикални и коси урези; а на задњем делу тела такође се налази један вертикалан урез на средини.

Сл. 16 а и **б** приказује један фрагменат (висок 4,5 см.) без главе, на којем је такође задњи део тела веома јако наглашен.

Сл. 17 а и **б** представља једну фрагментирану статуету (високу 9 см.), која у сваком погледу одаје веома јаку дегенерацију у представљању људског тела на статуетама. На предњој страни једва се опажају ниска испупчења, која представљају дојке; представа руку је веома онакажена, а бедра су одвише

ниско представљена, али су она скроз пробушена хоризонталним рупицама, докле се на једној руци налази само траг такве рупице. Од цртежа налазимо само косе линије, које се средином тела стичу у углове, а стоје под утицајем представе огрлице, са којом су оне више или мање паралелно повучене.

Сл. 18 а, б представља један фрагменат (висок 6,5 см.), на којем је очувана глава, а можда и један део трупа. Очи су представљене пластички. Од осталих представа на фрагменту нарочито су интересантни вертикални паралелни урези, који су представљени на потиљку, али се такви урези налазе и на темену. О њиховом значењу говорићемо доцније.

а б

Слика 14.

Сл. 19 а, б предтсавља фрагменат (висок 4 см.), на којем се на лицу налазе урезима представљене очи, а испод носа има једно брадавичасто испупчење. На задњој страни има косе паралелне линије, које се по среди стичу у углове; а на доњој страни има још и других уреза другчијега правца.

Међу најинтересантније комаде са налазишта Белог Брда спада следећи фрагменат у

Сл. 20 а и б, на којем је, на жалост, и сувише мали део очуван. Фрагменат је висок 3,5 см.; а на њему се виде остаци руке, горњег дела тела са пластичном представом једне дојке и ниски делови врата. На горњем делу фрагмента, где бисмо имали очекивати фрагментирану површину од само једнога врата, налазимо ту површину подељену једним удубљењем, чија се површина очувала у првобитном стању без икаквих ерозија, што нам доказује, да су на томе трупу биле представљене две главе са засебним вратовима. Постојање два врата доказују нам и представе две огрлице, око сваког врата по једна, које се спреда и позади завршују оштрим углом. На врату десне фигуре налазимо изнад огрлице још и вертикалне паралелне урезе; а између фигура две вертикалне урезане линије, које вероватно имају да представе већ познати накит, који је висио преко рамена.

Техничка израда овога фрагмента има локалан карактер, те се у том погледу не разликује од осталих статуета са наших налазишта. — Напротив новина је то, што се на једном заједничком трупу налазе представљена два засебна врата, на

а б в
Слика 15.

којима су биле засебно рађене главе. Овај за наше пределе нови тип преисторијских статуета од печене земље заступљен је још само на Кипру,[45] где такође припада добу металне културе, али се нпр. на острву Роду очувао чак и до класичке архајске епохе.[46] M. Hoernes, на наведеном месту[47], помишља на то, да је овај тип статуета могао постати по угледу на статуете, које нам представљају женске фигуре са дететом у наручју, као што су такве статуете нађене и у Микени и Тиринту; али то је мало вероватно.

а б
Слика 16.

На овом последњем фрагменту, затим на оном у **сл. 18, 15 и 13** нашли смо на темену и потиљку, или на прелазу између врата и леђа, паралелне вертикалне урезане линије, које вероватно представљају *косу*, која је падала чак и на плећа. Таква представа косе налази се и на једном фрагменту из Ја-

[45] Упореди Moriz Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst стр. 182, сл. 35 и 36.

[46] August Salzmann, Nécropole de Camiros, Paris, 1875, livraison I à IV, Taf. XIV, које Салцман датира у „époque archaïque".

[47] Стр. 182.

бланице (Jablanica, стр. 18, сл. 48), затим на статуетама из Бутмира (Bu
mir, Teil II, стр. 23), али се таква представа косе налази и на антропоморфн
вазама и статуетама из Тр
је.[48] Према свему томе пре
става косе на преистори
ским статуетама има
сматрати као млађа поj
ва на њима.

а б
Слика 17.

Као и код осталих
сада проучених предме
са налазишта Белог Бр
а нарочито оних у **сл.**
6 и **7,** тако је и у ов
погледу на статуете од
чене земље са овога налазишта веома тешко извршити ма и приближно тач
датирање појединих описаних егземплара. Ну, имајући на уму већ и до са
речено о датирању појединих објеката са овога налазишта, релативно се дају ове статуете датирати у бронзано доба наших предела, ну опет с додатком, да су неке од њих могле постати и пред крај неолитског доба. Границе њиховог датирања крећу се између статуета са налазишта Чаршије и Малога Друма (упореди „Прилози" итд. стр. 171 и даље) као најстаријих до сада познатих егземплара с једне, и познатог идола из Кличевца, као најмлађег представника једног нарочитог типа преисториjс
статуета, с друге стране.[49] Овом кличевачком примерку слични идоли нађ
су при испитивању једног преисторијског насеља *Жуто Брдо* у атару села

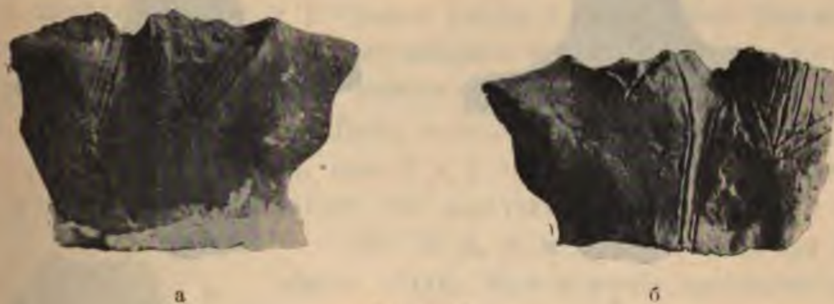

а б
Слика 18.

[48] W. Doerpfeld, Troja und Ilion, стр. 256 и 380; Katalog № 306.

[49] О кличевачком идолу упореди и оно, што смо казали у Старинару Н. Р. Го
стр. 28 и даље.

(срез голубачки, округ пожаревачки), које налазиште припада већ почетку гвозденога доба, као што нам то доказују објекти од гвожђа, који су тамо нађени. На Белом Брду у Винчи нису нађене статуете овога типа, као што нису нађене опет ни други типови статуета на Жутом Брду у Усју; али су у околини Ковина нађене статуете овога типа из Кличевца и Жутог Брда на истом налазишту заједно са статуетама типа на престолу седећих фигура.[50] Са истог налазишта из околине Ковина има и облика посуђа, који су истоветни са појединим примерцима из Винче, као што има и облика посуђа и орнамената на њима, који су истоветни са онима са Жутога Брда. Ну, о свему томе биће говора другом приликом, а овде само узгред спомињемо ове разнолике појаве, да бисмо показали с каквим је тешкоћама скопчано датирање преисторијских статуета из наших и њима суседних налазишта на обалама Дунава. Сем тога те тешкоће доказују нам још и то, да се на основу самих појединих

а б
Слика 19.

а б
Слика 20.

егземплара ових преисторијских статуета не може с поузданошћу тачније одредити и њихово доба постанка, почем је ипак и сувише велики размак времена — од краја неолитског па до почетка гвозденог доба — којем би се оне могле приписивати, те да се тога ради морају имати на уму још и друге појаве на дотичним налазиштима, које ће нам често пута само у неколико олакшати, али ипак не и обезбедити поуздано датирање.

[50] Упореди „Прилози" итд. LXX Глас, страна 178; Moriz Wosinsky, die inkrustierte Keramik der Stein-und Bzonzezeit, 1904; таб XCII, стр. 66; затим Milleker Bódog, Délmagyarország Régiségleletei, одштампано из „Tört. és Rég. Értesítő, 1905, 3 és 4 füzet стр. 69, сл. 9 а, в; стр. 70, сл. 12 и 14.

Ради бољег познавања овде описаних статуета ваља имати на уму оно, што смо ми у „Прилозима“ итд. стр. 192 и даље казали о строгом и слободном стилу на тамо публикованим статуетама, те ће се видети да међу овде описаним егземпларима нема ниједног, који би био већма натуралистички израђен, него ли најбоље израђени тамошњи примерци. Што се пак тиче односа ових статуета према онима у другим насељима ваља упоредити и оно, што смо ми у „Прилозима“... на стр. 283 и даље казали. — Ну све су ово само узгредне напомене, јер смо намерни у овом чланку изнети само главне објекте, који служе за карактеристику налазишта Белог Брда не хотећи улазити детаљно у све до сада запажене појаве на овом налазишту. То ћемо учинити другом приликом.

III. Предмети разне намене.

Од интереса су и неколики објекти које ћемо овде изнети; намена и употреба неких од њих непознате су нам, али због аналогија на другим налазиштима ови су објекти ипак значајни.

а б

Слика 21.

Сл. 21 а, б. представља једну статуету (висока 4,3 см.), која је потпуно очувана, а припада типу стојећих фигура. На лицу су представљене само оч и обрве, а остало је изостављено. Око врата иде огрлица; на рукама и тел има спреда паралелних вертикалних и косих урезаних линија; а на задњ страни тела, на целој површини, налазе се разнолики цртежи, међу којима распознаје и спирала.

Ову статуету нисмо убројали међу остале статуете с тога, што је она д жином скроз пробушена (рупа има у пречнику 2 мм.), те је могла бити нан зана на узицу или о узицу обешена и ношена као *накит*. Овамо припада комад из **сл. 12,** при чијем је опису и објашњењу споменута и ранија лит ратура о овој појави.

Ну примерак у **сл. 21** нарочито је важан с тога, што се он има сматрати као посредни члан с једне стране између сличних металних привесака у облику идола из Троје, из другог насеља, дакле бронзане периоде,[51] а с друге стране сличних творевина халштатске периоде у Средњој Европи.[52] И у овом случају као и код других објеката настаје питање о датирању овога нашег егземплара, које се може кретати између крајњих граница 2500 и 1000 го-

а б в

Слика 22.

дине пре Христа, којима припада почетак другог насеља у Троји с једне и почетак халштатске периоде у Средњој Европи с друге стране. Свакако се наш егземплар са много вероватноће сме датирати око друге половине друге тисуће пре Христа тим пре, што је он израђен од печене земље, дакле као јефтина замена златних егземплара из Троје, а никако оних бронзаних из халштатскога — гвозденога — доба, када је и у нашим пределима, као што се на основу налазака бронзаног накита сме закључивати, било бронзе у изобиљу.

Слика 23.

Сл. 22 а, б, в представља нам три предмета разног облика, који су такође пробушени целом дужином, те су и они морали служити као *накит*. Предмет **в** висок је 4 см.; **а** је висок 5,5 см.; а **б** је висок 5 см. — Објекти сличнога облика и исте намене нађени су и у Јабланици (die neolithische Station Jablanica итд., стр. 34 и даље); наш предмет у **сл. 22 в** сличан је примерцима из Јабланице сл. 73—75; предмет **а** сличан је онима из Јабланице у сл. 70—72; а онај под **б** сличан је ономе из Јабланице у сл. 83.

Сл. 23 представља један пршљенак од печене земље (висок 3 см., а највећа ширина на доњем крају износи 5 см.), који има исти облик, као што нам је

[51] Упореди H. Schliemann, Ilios, стр. 507; Troja und Ilion, стр. 360 и Katalog № 5878.

[52] Упореди M. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, стр. 440 и даље.

познат из Троје (Troja und Ilion, стр. 424, сл. 455 c; Katalog № 4197—4199, C 5). На пршљенку нема никаквих орнамената.

Сл. 24 представља један предмет сочивастог облика (чији пречник износи 4,5 см. а највећа дебљина 1,1 см.). Доња страна нема никаквих орнамената; а на горњој страни налазимо представљену један пут двојну урезану спиралу, а три пута урезану ћошкасту спиралу.

Слика 24.

Употреба овог предмета није нам тачно позната; али би се можда он могао објаснити као жиг од земље, којим су поменути орнаменти помоћу боје преношени на тело, као што су такви жигови нађени у Theresienhöhle код Дунна, које M. Hoernes[53] назива „pintadera“; али се од њих разликује тиме што на неукрашеној страни нема дршке. — На нашем егземплару нису нађени никакви трагови од боје, а ни урезани орнаменти нису били испуњени беличастом масом. — С овим нашим егземпларом ваља упоредити примерке из Троје (Katalog, стр. 303 № 8857—8866).

Сл. 25 представља један фрагменат, чија највећа очувана дужина износи 16,5 см.; а највећа очувана ширина 15 см.; дебљина износи 3 см. Фрагменат је сиве боје, од слабо печене земље. На њему се налазе четири потпуно очуване и фрагментиране рупе, неправилне периферије (чији пречници варирају од 1,8 см. — 2,6 см.), које су, по свему изгледу судећи, у мекој земљи пробушене прстом. — Такви су фрагменти нађени и у Чаршији и на Малом Друму па, по тврђењу Г. Косте Васиљића,

Слика 25.

[53] Urgeschichte der bildenden Kunst стр. 287, сл. 100. — Сличне наласке из Тордоша спомиње P. Reinecke у Zeitschrift für Ethnologie, 1902, Heft 5, стр. 246

учитеља, и у Јабланици. Најближу аналогију, ван наших налазишта, познајемо из Троје (Katalog, № 8853 в.). — A. Goetze (Troja und Ilion) назива тројански примерак *решетком* (? Rost), а мисли да је он могао бити употребљен у кухињи као подлога за сушење посуђа.

IV. Антропоморфна ваза.

О антропоморфној вази у нашим налазиштима ми смо опширније говорили на другом месту;[54] али тада нисмо ни издалека располагали оволиким материјалом, који сада пред собом имамо. Без осталих, раније проучених примерака, имамо данас у збирци Нар. Музеја 27 већих и мањих фрагмената од поклопаца, који су припадали антропоморфним вазама, а који су сви нађени у Винчи,

а б

Слика 26.

на Белом Брду. Неке од тих налазака описаћемо на овом месту, а они ће нам изнети не само нове појаве, него ће нам помоћи да исправимо ранију нашу реконструкцију антропоморфне вазе из наших предела, која је у неким појединостима погрешна.

Сл. 26 а, б, представља један на задњој страни нешто мало оштећени поклопац, који је висок 5,5 см.; пречник отвора износи 6 см., а унутрашња висина 3,5 см. — На лицу је представљен само нос и очи, које су такође пластички представљене. Испод и око очију, а затим и на челу налазе се урезани орнаменти, који имитирају тетовиране орнаменте на људском лицу у природи. На задњој страни такође се налазе траке сложене од паралелно урезаних линија.

С горње стране на поклопцу налазе се две израсли, које стоје вертикално, а нису повијене ка унутрашњости, као што је случај на оним пример-

[54] Види „Прилози" итд. у LXX Гласу Срп. Крал. Академије, стр. 266 и даље.

цима из Тордоша, које смо узели за углед при нашој реконструкцији антропоморфне вазе (упореди „Прилози“ итд. стр. 267 и слика 62 d.) На задњој страни овога поклопца налазе се две хоризонталне рупице (чији пречник износи 4 мм.), кроз које је провлачена узица.

Слика 27.

Сл. 27 представља један фрагменат поклопца, који је висок 14см.; а унутрашња висина износи 9,5 см.; пречник отвора могао је износити 14—15 см. И на овом примерку су нос и очи пластички представљени, а тетовирани украси на лицу репродуковани су урезаним орнаментима. На фрагменту је очувана десна страна поклопца, лева (већим делом) и задња страна недостају.

Сл. 28 представља један фрагменат (очувана висина 5 см.) са представом носа и већег дела леве стране лица. Око је пластичко, а поједине орнаменталне траке испуњене су убодима (упореди и „Прилози“ итд. страна 267). Испод спољашњег угла очуваног ока налази се једна пробушена рупица.

Сл. 29 представља један фрагменат, на којем је очуван већи део чела, корен носа, десна израстао и један део темена и потиљка. Највиша очувана висина износи 9 см. Поклопац је био већих размера; поједини орнаментални делови такође су испуњени убодима.

Слика 28.

Сл. 30 представља један фрагменат, на којем је у главноме очуван средишни део лица, нос и очи. Фрагменат је висок 7,5 см. Судећи по кривини на унутрашњој страни поклопца очи и нос били су сувише високо постављени тако, да је чело било и сувише ниско. У опште се на овоме фрагменту види јачи ступањ дегенерирања у представи људског лица на овим поклопцима, што говори, као и примена убода за испуњавање појединих орнамената, за његов познији постанак.

Сл. 31 представља фрагменат (очувана висина 7,5 см.), на којем су у главноме очувани исти делови лица као и на оном у **сл. 30.** Карактеристично је за нехат при изради овога фрагмента још и то, што очи нису у истој хоризонтали, него је лево око више од десног.

Сл. 32 представља један, 9,5 см. дуг, фрагменат, на којем је очуван горњи део чела и десна израстао. Ну овај примерак нарочито је карактеристичан с тога, што се онакве рупице, које смо на примерку у **сл. 26** нашли позади, овде налазе на темену као и на оним егземпларима из Тордоша (Zeitschrift für Ethnologie, 1903. страна 455, слика 35 a-c.

Слика 29.

Израда ових рупица, изгледа, имала је двојаку намену. Кад се оне налазе на горњем делу поклопца, то је вероватно, да су кроз њих провлачене узице које су служиле за то, да се за њих хвата при дизању поклопца са суда. Али, кад се оне налазе позади, као што је случај у **сл. 26,** то је вероватно, да су такви поклопци били узицама притврђивани за ободе судова које су поклапали, јер би се помоћу узице, која би кроз такве рупице била провучена, веома незгодно подизао поклопац са суда. За објашњење тих рупица као направа за привезивање поклопца узицама за суд говоре још и налаасци обода од посуђа, који су такође имали по једну или две такве рупице, као што нам их представља

Слика 30.

Сл. 33 а, б, в, који су сви такође нађени на том истом налазишту. На примерку **а** и **б** очувана је само по једна таква рупица, а на примерку **в** једна цела и једна фрагментирана рупица. Ну, облици овога посуђа, сем онога фрагмента **в** не одговарају замишљеном облику антропоморфне вазе, те је могуће, да су на њима били и равни древни поклопци, који су узицама привезивани за суд. — Сличну појаву налазимо на златним вазама из трећег гроба у Микени,[55] само што је тамо место узице употребљена златна жица; а ваља упоредити и сличне примерке из Троје, где се налазе пробушени равни поклопци (Katalog, № 804; упореди и даље наведене примере код **сл. 35**).

Слика 31.

Од интереса је још један фрагменат антропоморфне вазе с тога, што се на њој представа људскога лица није налазила на поклопцу, него на врату самога суда.

Сл. 34 представља нам тај фрагменат (очувана висина 7 см.), који је део обода и врата једног суда. Од представе лица очувано је цело десно, пластички изведено, око и десна половина носа. Није извесно да ли су била представљена и уста, јер нешто коси положај дубоког хоризонталног удубљења испод носа не говори за представу уста; а сем тога и само удубљење као да је познијега постанка. — Ну интересантна је појава косог испупчења на самој доњој ивици фрагмента, које је украшено удубљењима, те није искључена могућност да је то један део пластички представљене огрлице.

Слика 32.

Представу огрлице налазимо и на антропоморфним вазама из Троје, (Katalog, № 2233, 2234, 2265) која је на тим примерцима, као и на тамошњим статуетама, представљена хоризонтално, докле би на овом нашем фрагменту ишла

[55] H. Schliemann, Mykenae, стр. 238 и 239; № 319 и № 322.

тако, да се с преда и позади свршује у оштар угао онако исто, као што огрлицу налазимо представљену и на статуетама из наших насеља.

а б в

Слика 33.

Сл. 35 представља један округао поклопац од печене земље (пречник 7,8 см., а висина 4,7 см.), који је на доњој страни раван, а горња је страна конична и завршава се једном веома грубо представљеном људском главом, као што их налазимо и на грубим, познијим статуетама. Тај горњи део служио је у исто доба и за хватање поклопца при отклапању суда.

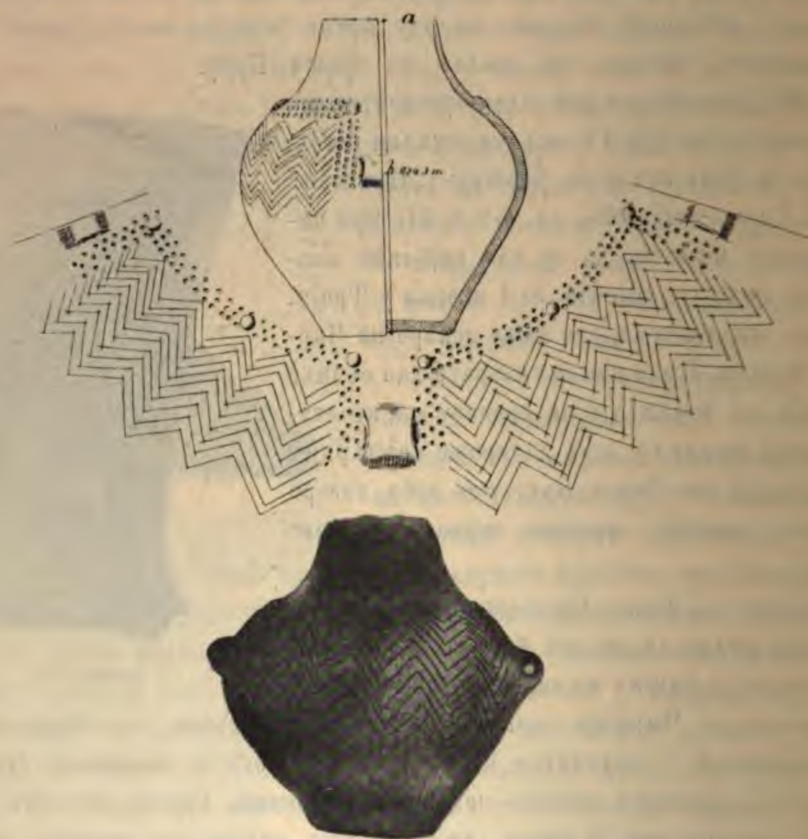
Слика 34.

Овакви поклопци нису редак налазак ни у Троји (Katalog, № 340—349; № 350—356; № 492—494; № 759—803); за поједине од тих примерака H. Schmidt сасвим оправдано вели, да су поклопци ове врсте употребљавани за антропоморфне вазе, када се на њиховом врату налази представа људског лица. С тога мислимо и ми, да је овај наш поклопац у **сл. 35** могао припадати онаквим антропоморфним вазама, као што је онај фрагменат у **сл. 34.**

Још раније смо говорили о географској распрострањености антропоморфних ваза,[56] те с тога није потребно да овде то понављамо. Ну напротив потребно је — јер је од особитога значаја —, истаћи то, да се овим наласцима из Винче такође даје утврдити културна веза између наших налазишта с једне и оних

[56] Упореди „Прилози" итд., LXX Глас, стр. 270 и даље.

нађени и предмети од *бакра* и *гвожђа*.[59] Ну посуђе таквог облика налазимо из далеко ранијих периода на Кикладима,[60] које R. Dussaud и C. C. Edgar сматрају као најстарије тамошње земљано посуђе приписујући га *енеолитској* периоди. Ови егземплари са Киклада слични су донекле нашем суду с *Ушћа*

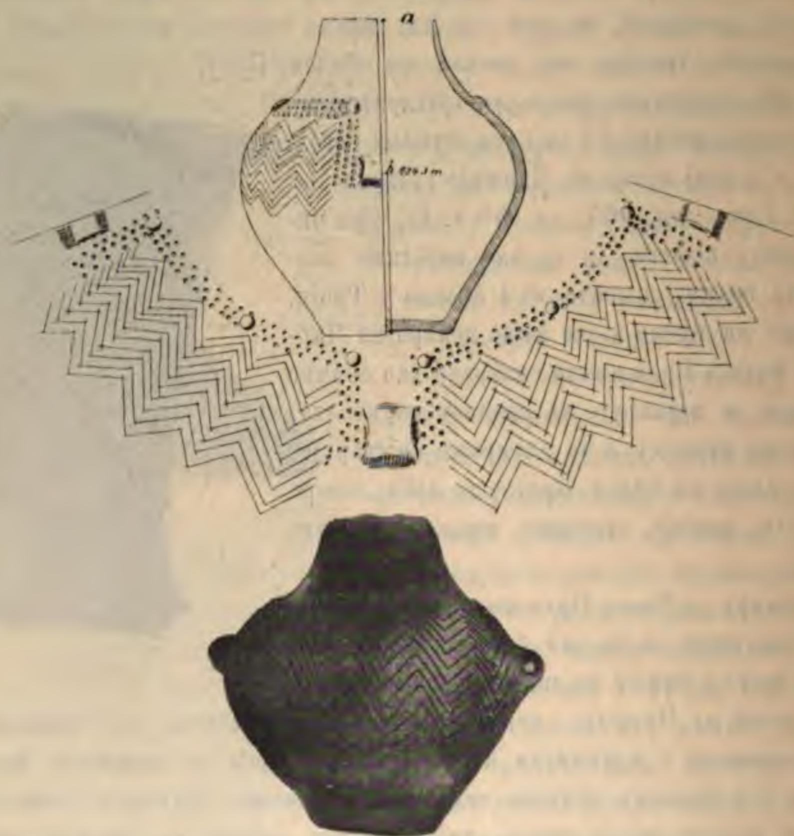
Слика 37 а, б, в.

и својим орнаментима, али је ипак орнаменат, на нашем суду модифициран. — Због облика ушица на оном посуђу са Киклада мисли Dussaud, да је

[59] G. Seure, A. Degrand, Exploration de quelques tells de la Thrace, у Bulletin de correspondance hellénique, XXX année (1906), стр. 395, сл. 29.

[60] R. Dussaud, la civilisation préhellénique dans les Cyclades, у Revue de l' École d' Anthropologie de Paris, XVI année (1906), IV, стр. 107, сл. 37. — Упореди Excavations at Pkylakopi in Melos, conducted by the British School at Athens, London, 1904, стр. слика 67.

нађени и предмети од *бакра* и *гвожђа*.[59] Ну посуђе таквог облика налазимо из далеко ранијих периода на Кикладима,[60] које R. Dussaud и C. C. Edgar сматрају као најстарије тамошње земљано посуђе приписујући га *енеолитској* периоди. Ови егземплари са Киклада слични су донекле нашем суду с *Ушћа*

Слика 37 а, б, в.

и својим орнаментима, али је ипак орнаменат, на нашем суду модифициран. — Због облика ушица на оном посуђу са Киклада мисли Dussaud, да је то

[59] G. Seure, A. Degrand, Exploration de quelques tells de la Thrace, у Bulletin de correspondance hellénique, XXX année (1906), стр. 395, сл. 29.

[60] R. Dussaud, la civilisation préhellénique dans les Cyclades, у Revue de l' École d' Anthropologie de Paris, XVI année (1906), IV, стр. 107, сл. 37. — Упореди Excavations at Pkylakopi in Melos, conducted by the British School at Athens, London, 1904, стр. 83, слика 67.

са „Плоске Могиле“, који је на наведеном месту публиковао G. Seure. Тај суд нађен је са предметима од гвожђа (на нав. месту стр. 431), те је с тога омогућено и тачније датирање овог облика посуђа у североисточним пределима Балканског Полуострва и њима суседних области. Овај наш егземплар не само обликом суда, него и за то посуђе карактерним орнаментом даје се упоређивати са познатим посуђем тога облика у Северној Италији,[73] које припада старијим периодама тамошњег гвозденог доба.

Од важности је, дакле, појава да се у читавом низу преисторијских насеља, пре свега у Тракији, а затим почевши од Кладова у Србији па све до комитата Толне у Угарској, поред Дунава налази исти облик суда, који (као нпр. онај из околине Кладова) има чак и исти карактерни орнаменат — меандар — као што га скоро стално налазимо на примерцима из Сев. Италије. Не може се спорити да су споменута насеља на Дунаву стајала у међусобним културним везама, те је отуда лако и објаснити појаву овог облика посуђа у свима њима. Ну тешко је објаснити сличност између оних појава у Сев. Италији с једне и ових у Дунавској Долини с друге стране, јер нам за сада нису позната налазишта, која би се и у погледу на ове пределе могла означити као посредници. Додуше S. Müller (Urgeschichte Europas, стр. 138) вели, да се и у Источној Угарској и Ердељу, огледају утицаји халштатске културе, која је овамо из Сев. Италије пренела извесне културне тековине у времену млађег бронзаног доба; али се то тврђење тешко може одржати пред оном великом разликом, која постоји између културних остатака тога доба из Дунавске Долине и оних из Сев. Италије. Сем тога ми не увиђамо узроке, са којих не би могла и Дунавска Долина стајати у сталној вези са оним културним центрима на Југоистоку, у чију зависност S. Müller доводи и културу овога доба у Сев. Италији. Напротив, између европског Југоистока и Дунавске Долине, као што знамо, постојале су културне везе и у далеко ранијем добу; а баш за бронзано доба налазимо међу овим објектима са Белог Брда као и оних из кличевачке некрополе (упор. Старинар, Н. Р. Год. I. стр. 1 и даље) врло много примера тих не само јаких, него и сталних културних веза између Југоистока и Дунавске Долине.

Сем тога за нас је од особите важности датирање овога фрагмента у **сл. 41**; јер из свега овога, што смо казали о појави посуђа истог облика на другим местима, а нарочито оног у Тракији и Сев. Италији, излази да овај фрагменат морамо

страни добити баснословну цену, те га је, као што чујемо тамо негде и продао. Такви случајеви нису ретки у Србији, а они нам најбоље доказују неопходну потребу доношења закона о старинама, чији је пројект већ давно израђен.

[73] O. Montelius la civilisation primitive, Serie B. Pl. 53, 12; Pl. 75, 10; Pl. 93, 2 итд.

датирати најраније у прелазно доба између бронзане и гвоздене периоде, ако не чак и у прво време ове последње. Тај фрагменат сматрамо као најпоузданији податак, који нам је за сада познат, а на основу којега се с великом вероватноћом сме закључити, да је насеље на Белом Брду у Винчи својим трајањем допирало до гвозденог доба у нашим пределима.

* * *

Објављивањем ових налазака из Винче, нарочито са њеног локалитета Бело Брдо, жеља нам је била да бар поједине из читавих група људских израђевина са тога налазишта изнесемо пред стручњаке, те да на тај начин истакнемо свуколику важност овога нашег налазишта, чији се значај за преисторијско испитивање у области Дунавске Долине данас још не може тачно проценити. У колико је нама познато до сада у тој области није откривено ниједно налазиште, које би дало не само тако многобројне, тако разнолике, тако разновремене, него и тако важне наласке као што их је до сада дало ово налазиште у Винчи.

Ну баш тај карактер овога налазишта најбоље и најјасније нам доказује како су нам и сувише недовољно познате преисторијске културне прилике у нашим и њима суседним пределима. Сасвим је природна последица тога непознавања и оскудица детаљније разрађене систематике за срећивање појединих културних појава тога доба.

Као намерно појављују се ови наласци из Винче да би разноликошћу појава на себи осујетили досадашњи рад читавог низа научника.

У овом нашем излагању ми смо се често пута позивали на аналоге појаве из наших раније проучаваних насеља; али то је само један и сувише мали и незнатан део заједничких појава, које се налазе и на њима и на овом налазишту у Винчи. Далеко је већи број заједничких им појава остао непоменут, а после тога факта настаје питање, да ли у опште смемо и даље сматрати та раније проучена насеља као насеља неолитскога доба, кад с друге стране исте такве појаве налазимо и на овом насељу у Винчи, које смо морали датирати у главноме у метално доба. За наше пределе и њихова најстарија до сада позната налазишта веома је важно решење питања, да ли су то у опште најстарији до сада познати трагови, које је живот људски за собом оставио; и ако то нису, каква је била културна садржина људског живота у тим пределима пре тога времена, ако га је ту у опште и било. Или ће се, можда, и даљим испитивањем моћи утврдити, да су најстарија људска станишта у нашим и њима суседним пределима постала под истим културним условима и приликама, под којима је постало и најстарије насеље у Троји, за које су тамошњи

налаcци довољно јасно утврдили, да оно не припада чистом неолитском добу (упореди „Прилози“ итд. стр. 279), него да је своју културну садржину добило од неке друге, више културе металнога доба.

У том последњем случају наша проучена насеља имала би се убројити међу она насеља на ужем Југоистоку, у којима се такође не даје повући оштра граница између камене (неолитске) и металне периоде, те би се на тај начин и она дала означити као противност оним насељима у средњој и северној Европи, где је постојање неолитског доба као таквог неоспорно. Од дефинитивног правилног решења о односу ових наших најстаријих насеља према онима на ужем Југоистоку зависи у првом реду правилност у датирању појединих културних појава у њима; јер ако су она стајала у сличним приликама као и она на Југоистоку, то ћемо и аналоге и идентичне појаве у њима имати сматрати без мало као савремене са онима на Југоистоку, а тиме би се обим т. зв. *јегејске културе* имао у правцу према Северу проширити у најмању руку бар до Дунавске Долине, а не ограничити само на обале и острва Јегејскога Мора. Таквом схватању морало би се наћи оправдања и у познијим праисторијским епохама, јер је познато, да једном од културе освојена област, не престаје више бити стално изложена културним утицајима из јачих центара.

Ну с друге стране опет не даје се спорити ни то, да се на периферији ове простране културне области појављују и мање или веће разлике које су само природна последица локалног самосталог развића, ну свагда под директивом сталних утицаја из јачих културних центара.

Овим неколиким напоменама завршује се наш говор о овим наласцима из Винче. Напомене су општег карактера, који је последица општих прилика на пољу Праисторије. Што је то тако није мала кривица ни до држава, које својим границама обухватају пределе Дунавске Долине и осталог дела Балканског Полуострва; јер у некима од њих до сада је праисторијско испитивање било већином у рукама љубитеља старина, у другима се опет тек отпочело, а у трећима се још и не мисли на то. Дефинитивна решења врло многих и значајних праисторијских проблема зависе од тачног познавања праисторијских прилика у североисточном делу Балканског Полуострва, а баш у томе и лежи свеколики значај праисторијског испитивања у дотичним пределима.

Dr. Милоје М. Васић.

РИМСКА ГРОБНИЦА У СЕЛУ БРЕСТОВИКУ

Садећи шљиве у своме шљивику, у пролеће године 1895., тежак Вукашин Милосављевић, у селу *Брестовику* (срез грочански, округ смедеревски), наишао је, при копању јама, на свод и зидове једне римске гробнице. Донекле откопану гробницу видео сам последњих дана месеца Априла, а првих дана месеца Септембра 1895. год., откопана је сва о трошку Народног Музеја.

Гробница лежи јужно од Вукашинове куће, на једној узвишици до које се шљивик пење и на којој сад штрче ограде и крстаче данашњег сеоског гробља.

Један сељак причаше да су пре више година гробари, копајући раку за сахрану једног детета, на томе гробљу, такође наишли били на један свод под земљом, те тако били принуђени да за раку друго место потраже.

Гробницу састављају више простора разнога облика, који се испред главног њеног дела на свод, у којем су ковчези за сахрану, ређају од Запада на Исток. Са Истока се ступало у гробницу.

Њен просторни распоред показује нацрт на **табли IV. сл. 1.** Ту се виде три правилна простора, скројена и сложена према римском погледу на смрт и с њоме спојене обреде и обичаје у почаст и спомен покојнику.

Први, скоро квадратни део гробнице, по служби својој најглавнији је простор, јер се у њему сахрањивало. На то су у њему спремљена три ковчега. Покривен је озго ваљкастим сводом.

У другом, исто тако, скоро квадратном простору, који на својој северној и јужној страни има по полукружно удубљење — нишу —, вршени су посмртни обреди. Он није имао ни таванице ни крова.

Трећи, дугуљастог облика простор, са четири стуба, био је предверје, улаз. Стубови су јамачно носили таваницу и кров. У то предверје водио је по малој узбрдици пут, који је лево и десно, у дужини од четири метра, био ограђен зидом.

Архитектонски склоп ове гробнице, који је на првом месту требао да одговара потребама посмртних обреда, смишљен је и изведен с рачуном к отмен утисак. На то су му служиле камене статуе и по зидовима насликан

са „Плоске Могиле“, који је на наведеном месту публиковао G. Seure. Тај суд нађен је са предметима од гвожђа (на нав. месту стр. 431), те је с тога омогућено и тачније датирање овог облика посуђа у североисточним пределима Балканског Полуострва и њима суседних области. Овај наш егземплар не само обликом суда, него и за то посуђе карактерним орнаментом даје се упоређивати са познатим посуђем тога облика у Северној Италији,[73] које припада старијим периодама тамошњег гвозденог доба.

Од важности је, дакле, појава да се у читавом низу преисторијских насеља, пре свега у Тракији, а затим почевши од Кладова у Србији па све до комитата Толне у Угарској, поред Дунава налази исти облик суда, који (као нпр. онај из околине Кладова) има чак и исти карактерни орнаменат — меандар — као што га скоро стално налазимо на примерцима из Сев. Италије. Не може се спорити да су споменута насеља на Дунаву стајала у међусобним културним везама, те је отуда лако и објаснити појаву овог облика посуђа у свима њима. Ну тешко је објаснити сличност између оних појава у Сев. Италији с једне и ових у Дунавској Долини с друге стране, јер нам за сада нису позната налазишта, која би се и у погледу на ове пределе могла означити као посредници. Додуше S. Müller (Urgeschichte Europas, стр. 138) вели, да се и у Источној Угарској и Ердељу, огледају утицаји халштатске културе, која је овамо из Сев. Италије пренела извесне културне тековине у времену млађег бронзаног доба; али се то тврђење тешко може одржати пред оном великом разликом, која постоји између културних остатака тога доба из Дунавске Долине и оних из Сев. Италије. Сем тога ми не увиђамо узроке, са којих не би могла и Дунавска Долина стајати у сталној вези са оним културним центрима на Југоистоку, у чију зависност S. Müller доводи и културу овога доба у Сев. Италији. Напротив, између европског Југоистока и Дунавске Долине, као што знамо, постојале су културне везе и у далеко ранијем добу; а баш за бронзано доба налазимо међу овим објектима са Белог Брда као и оних из кличевачке некрополе (упор. Старинар, Н. Р. Год. I. стр. 1 и даље) врло много примера тих не само јаких, него и сталних културних веза између Југоистока и Дунавске Долине.

Сем тога за нас је од особите важности датирање овога фрагмента у **сл. 41**; јер из свега овога, што смо казали о појави посуђа истог облика на другим местима, а нарочито оног у Тракији и Сев. Италији, излази да овај фрагменат морамо

страни добити баснословну цену, те га је, као што чујемо тамо негде и продао. Такви случајеви нису ретки у Србији, а они нам најбоље доказују неопходну потребу доношења закона о старинама, чији је пројект већ давно израђен.

[73] O. Montelius la civilisation primitive, Serie B. Pl. 53, 12; Pl. 75, 10; Pl. 93, 2 итд.

датирати најраније у прелазно доба између бронзане и гвоздене периоде, ако не чак и у прво време ове последње. Тај фрагменат сматрамо као најпоузданији податак, који нам је за сада познат, а на основу којега се с великом вероватноћом сме закључити, да је насеље на Белом Брду у Винчи својим трајањем допирало до гвозденог доба у нашим пределима.

* * *

Објављивањем ових налазака из Винче, нарочито са њеног локалитета Бело Брдо, жеља нам је била да бар поједине из читавих група људских израђевина са тога налазишта изнесемо пред стручњаке, те да на тај начин истакнемо свуколику важност овога нашег налазишта, чији се значај за преисторијско испитивање у области Дунавске Долине данас још не може тачно проценити. У колико је нама познато до сада у тој области није откривено ниједно налазиште, које би дало не само тако многобројне, тако разнолике, тако разновремене, него и тако важне наласке као што их је до сада дало ово налазиште у Винчи.

Ну баш тај карактер овога налазишта најбоље и најјасније нам доказује како су нам и сувише недовољно познате преисторијске културне прилике у нашим и њима суседним пределима. Сасвим је природна последица тога непознавања и оскудица детаљније разрађене систематике за срећивање појединих културних појава тога доба.

Као намерно појављују се ови аласци из Винче да би разноликошћу појава на себи осујетили досадашњи рад читавог низа научника.

У овом нашем излагању ми смо се често пута позивали на аналоге појаве из наших раније проучаваних насеља; али то је само један и сувише мали и незнатан део заједничких појава, које се налазе и на њима и на овом налазишту у Винчи. Далеко је већи број заједничких им појава остао непоменут; а после тога факта настаје питање, да ли у опште смемо и даље сматрати та раније проучена насеља као насеља неолитскога доба, кад с друге стране исте такве појаве налазимо и на овом насељу у Винчи, које смо морали датирати у главноме у метално доба. За наше пределе и њихова најстарија до сада позната налазишта веома је важно решење питања, да ли су то у опште најстарији до сада познати трагови, које је живот људски за собом оставио; а ако то нису, каква је била културна садржина људског живота у тим пределима пре тога времена, ако га је ту у опште и било. Или ће се, можда, и даљим испитивањем моћи утврдити, да су најстарија људска станишта у нашим и њима суседним пределима постала под истим културним условима и приликама, под којима је постало и најстарије насеље у Troji, за које су тамошњи

0·25 м., ширина 0·45 м.; у средњег дужина 1·21 м., висина 0·26 м., ширина 0·43 м.; а у горњег дужина 1·30 м., висина 0·18 м. ширина 0·40 м. За овим иде камени праг дугачак 1·65 м., висок 0·33 м., а широк 0·57 м.

Са горњом површином трећега степена стоји равно по један озидан, 0·84 м. широк, банак с леве и десне стране степена.

Степени су и праг спреда, према другом простору, малтерисани па затим жуто обојени. На прагу је била још дужином његове ивице извучена црвена пруга, каква се иначе по зидовима узимала за оквирење шара.

Простор с удубљењима био је пун рушевине. Ње је имало у њему толико, да би скоро оправдана била помисао, да су многи комади малтера и разбијених опека разнога облика, донети са каквих других порушених зграда и ту бацани као у какву јаму.

Међу рушевинама нађени су у овом простору и скулптурни радови, кипови људски и животињски.

Трећи простор — предверје — који је према архитектонском саставу гробнице управо њен први део, јер су полазници гробнице најпре у њега ступали и кроз њега приступали осталим просторима — тај трећи простор требао је својим стубовима, гредљем и тимпаноном извесно дати први утисак гробне зграде богатијег распореда. Колико је био висок не да се данас одредити по незнатним остацима његових зидова и стубова. Почем није служио на дуже боравлење у њему, но само на пролаз, то му је и запремина скромна. У дужину мери 3·73 м., а у ширину 1·90 м. Зидан је био као и остали простори од опека и грубог малтера у слојевима дебелим колико опека; био је извесно такође олепљен и крашен сликаним шарама.

Предверје се од простора са удубљењима одвајало зидом, дебелим 0·50 м., који се могао дизати до под таваницу предверја. На средини тога зида била су врата од којих се до данас сачувао само камени праг. Нестали су довратници и надвратник. Врата су била двокрилна и од метала судећи по чанцима за чепове у крила, јер им пречник мери само 0·075 м. У чанку на јужном крају прага, имало је остатка од негдашње металне подлоге (гвожђа?) под чеповима.

Ноге и главе у стубова биле су од белог, меког кречњака, а стабла зидана од опека и грубог, оштрог малтера у слојевима једнаке дебљине. Стабла су била превучена слојем лепа — штука — и по свој прилици обојена. Пречник њихов мери 0·40 м., а међусобно одстојање 1·10 м., мерено од средине до средине стубова.

Патос у предверја — данас проста земља — лежи, као што је већ наведено, за 1·00 м. изнад патоса у суседног простора с удубљењима, а лежи равно са земљиштем испред предверја. Да ли је патос био грађен од бетона или опека

није се дознало. Исто тако није при откопавању гробнице сазнато, да ли предверје имало свога подножја од два или три степена по уобичајеном арх тектонском саставу зграда са стубовима. Дубљим копањем показаће се, да су степени однесени или не — јер их је вероватно било — или их сад покри земља, нанесена у току векова.

Међу рушевином у предверју било је у његовом јужном делу много малте у већим, доста дебелим комадима. Ваљда су то делови архитектонских профи са гредља, таванице и крова. Профили извесно нису били грађени од каме почем ни стабла у стубова нису била од камена, те је длето резачко ограниче било само на израду ноге и главе у стубова.

Са комађа од овде нађених опека — почем у рушевини ни једна це опека није нађена — ухваћене су ове мере: дужина 0·38 м., ширина 0·28 дебљина 0·04 м. и 0·06 м.

Приступ у гробницу није био отворен просто само предверјем, но се ј из даље спремао једним ходником, који је био усечен у земљиште те зато с л и десне стране озидан. Широк је био колико предверје, а дугачак, како већ напред наведено, четири метра. Пењао се, као и висина његових зидо поступно према косини земљишта. Зидови су били дебели 0·48 м., а грађе поред мало опека, од облутака.

Довде изнесени опис гробнице, са њене архитектонске стране, показ је као занимљив сложај трију грађевина различних по облику и намени, једну целину, чије је остварење вођено утврђеним народним појмом и осећај о човековој дужности према покојнику.

И сложај тих трију грађевина у облик основе заиста је оно што нај буди интерес. То не чини техничка израда гробнице која стоји на виси обичног доброг занатског умења; а никако се није за то трудила конструктив и декоративна архитектура, оставивши све површине зидова глатке, без једног пластичког средства — профила — за перважење, раздвајање и дру обележја око прозора, врата, дуж цокла, таванице итд.

Тај посао архитектонског дељења извела је кичица, за коју је нарочи удешен премаз — леп (штуко) — по зидовима. Тек је кичица у грађеви унела конструктивне јасности; оживела површине разним бојеним облицима тако корисно допунила архитектонску замисао градитеља гробнице. Зато је њ рад и успех важан чинилац при расматрању и проучавању гробнице.

Само је штета што се тога сликаног рада и украса по платнима н одржало више и у бољем стању. Земља и рушевине, испунивши шупљине просторе у гробници, искварили су леп и боје. Леп испуцао, раскокао се поотпадао, а боје се од чести промениле или се сасвим изгубиле.

Највише се живописа још види у правој гробници — у простору са три ковчега — па у удубљењима, нишама — у простора испред праве гробнице.

Осим свода у простора с ковчезима, остале сликане површине показују карактер оплате разнобојним каменим плочама. Правоугаоници, квадрати, ромбови и кругови облици су које је кичица разним бојама изводила, тежећи за одличним утиском зидова у богатих, монументалних грађевина. На некима од њих насликана је тања или дебља усправљена грана или птица.

Свод — полукубе у оба удубљења — у ниша — био је просто обојен жутом бојом, а свод — ваљкаст — у праве гробнице, украсом својим опомиње на обичне таванице у римских јавних грађевина, сложене од касета, од четвртастих сандучастих делова. На **табли IV.** под **сликом 2.** нацртани пресек А Б показује колико се сликаног украса одржало на северној подужној половини зграде. А на **табли V.** под **сликом 1.** нацртан је, ради веће јасноће, у већем је размеру, украс из праве гробнице.

Украс у њој почиње тек изнад ковчега, о којима је већ споменуто да су грађени од опека, малтерисани малтером, у којем је помешана туцана опека. Они чине подножје осталом украсу, који је, како се из нацрта на **таб. V.** види, сложен од разних геометријских облика и озго завршен двема поширим, пруженим шарама. Изнад ових диже се линија свода на којем су насликана четвртаста поља са колутима на угловима, а ружом на средини.

И на украсу у северног удубљења — у северне нише — изведено је тројство правилног архитектонског склопа — подножје, стабло и завршетак озго, који је такође поншира пружена шара.

Исто толико сликаног украса одржало се од прилике и на јужној подужној половини ове гробне зграде.

Имало га је и на лицу праве гробнице (в. **сл. 3. таб. IV.**).

Извесно су и остали простори били на сличан начин украшени. Но од њихових зидова одржали су се само већи или мањи трагови. (в. пресек А Б).

Добар утисак, што га украс чини већ распоредом својих делова, који се одликују допадљивим сразмерама и лаком израдом, дизао се нарочито ситим и сложним бојама, чија се пређашња живост опажа на појединим местима.

Не да се данас, због штетног утицаја земне влаге на леп и боје, одредити, да ли је сликани украс рађен начином званим а tempera (кад се на сувом лепу слика минералним бојама које су замешене у оцату растањеним жуманцетом) или је изведен al fresco (кад се на још влажном лепу слика бојама, раствореним у води). Од влаге је потамнео и онај сјај, што су га леп и боје примиле глачањем или најпре самога лепа, или лепа и боја заједно, по свршеном сликању.

Употребљене су ове боје: жути окер (угасит и отворен), жежени окер, цинобар, плава, зелена, мрка и црна боја, која је на зиду могла постати и променом од друге какве боје (од плаве или мрке).

Поред малих измена у ситним појединостима, јужно и северно платно у праве гробнице, носило је сличан украс. Један његов део са северног платна нацртан је на **сл. 1.** на **таб. V.**, где су у нацрту положајем цртица, по хералдичком обичају, означене употребљене боје. Као што се из нацрта пресека А Б на **таб. IV.** види, већи део украса чине три широка и три узана четвороугаона поља. У широким стоји по један усправљени ромб са уписаним кругом, а у узаним по једна права гранчица окићена трима трачицама. На средини круга пак био је лик какве животиње. Ни на једном платну није се сав украс одржао.

На јужном платну, у кругу до источног платна гробнице, познаје се доста искварен лик неке зелене птице изнад танке гране. (в. **сл. 2.** на **таб. V**). У одржатом узаном пољу на истом платну, гранчица је црвена, а траке су зелене. У средњем кругу тога платна слика је пловке. Нацртана је црном бојом; крила су мрка, остало тело пловкино плаво, а кљун је отворено црвене боје. Слика је дугачка 0·16 м.

Остала поља на овом платну нестала су. Испуцао је леп, те се од украса ништа више не види. На северном платну (в. **сл. 1. таб. V.**) у крајњем, западном кругу нестало је слике са његове средине. У средњем кругу насликана је пловка, слично оној на јужном платну, а у трећем, крајњем, источном кругу, као да је била зелена слика неке рибе(?), испод које је пружена зелена гранчица. Слика је нејасна јер је оштећена. Дугачка је 0·10 м., а нацртана црном бојом. (в. **сл. 3.** на **таб. V.**). У узаним пољима гранчица је зелена, а траке су црвене.

На источном платну гробнице, до врата и прозора у њему, украс чине узана поља са по једном окићеном гранчицом.

На западном платну, које на средини својој има мало удубљење — нишу — нацртано је с јужне и северне стране удубљења по једно веће и по једно мање поље. Већих поља више нема, нестала су. У јужном узаном пољу гранчица је зелена, а траке црвене, док су у северном пољу боје обрнуто употребљене, те је гранчица црвена, а траке су зелене.

На овом платну као да је било и људских слика, састављених ваљда у какав призор, судећи по остацима некадашњег живописа којег је имало у ниши и изнад ње. У самој ниши, која је била дуж ивице своје оперважена црвеном, а по површини својој обојена белом или благом жутом бојом, види се, поред других црвених и плавих комада, један црвен комад, окићен низом белог бисера. Изгледа да су то делови каквог одела. Извесно су пак то комад

живописа изнад нише, где се са северне стране њене распознају летећи крајеви хаљина жуте и црвенкасте боје. Живопис је ту био на плавом пољу, осеченом одоздо правом линијом одмах изнад нише. Из некадашњег живописа, да је одржан, ваљда би сазнали податке о господару гробнице и о времену кад је грађена. Али као да је баш њега требало да нестане. Леп испод њега испуцао, влага га је изапрала, а ниша је у горњем делу своме порушена.

По тежњи да сликани украс изгледом својим буде што сличнији оригиналној оплати од камених плоча, наведени геометријски облици цртани су разним бојама. Тако су четвороугаоници зелени, а ромбови и кругови мрки. Поље око њих — површина платна — превучено је благом жутом бојом.

Шаренилу боја дато је слободнијега маха на оним тракастим украсима, који чине завршетак шара на платнима и у неколико и конструктивни прелаз у украс на своду.

То су најпре трака са таласасто извијуганим црвеним линијама, па поврх ње ред истурених гредица као у какве стреје.

Ради бољег склада између боја, у траке је дуж њених ивица повучен по узан млаз од жуте боје — окера — те је тако ублажена белоћа њене површине, која би јаче но остале боје избијала и тиме склад кварила.

Гредице, које као да служе као носиоци свода, обојене су са три боје. Чело им је бело и носи као украс по пет котурића, а по двема видним странама својим, обојене су црвено и жуто или зелено и плаво.

У нацрта **сл. 1. таб. V.** изнесено је на његовом левом крају, колико се гредица још види на северном платну. Оне су се ређале и по западном и јужном платну, али су ту положене биле у противном правцу, с лева на десно. Од чела пружао се труп на десно. На јужном платну још се неке распознају.

Ваља најзад нарочито напоменути, да се, како се из нацрта даје опазити, до сад описане шаре — поља и траке — раздвајају и опасују 0·06 м. широком пругом од тавније црвене боје.[1]

[1] Занимљиво је овом приликом споменути, да се дељење и оквирење поља тавнијом црвеном бојом — индијским црвенилом — на платнима, вршило и у средњевековном живопису по нашим манастирима. Сликарску технику и многе употребљиве облике примила је од Римљана старохришћанска уметност, из које се, поред извесне утврђене сталности у погледу и раду, даље развила средњевековна. У орнаментици наших манастира налазимо н. пр. у групе размештене тачке, па жутим пругама дуж ивица њихових, у склад доведене беличасте траке, а и од гредица сложен украс. Тако се у манастиру Благовештењу код Страгара, у Жичи и Јежевици виде наведене жуте пруге на орнаментима. У Јежевици има као украс на зиду четвртасто поље, састављено од гредица у више редова. Дуж граница поља повучена је жута пруга, те су и чела у гредица ту жуте. Иначе су чела бела. Гредице су косо положене с десна па лево. У једног реда гредице су одоздо обојене црвено, а са стране зелено, а у другог реда употребљене су исте боје обрнуто.

Украсу на своду гробнице служила је за образац, као што је напред већ споменуто, таваница у римских грађевина, сложена од касетâ. Ну украс је овде строго задржао свој декоративни карактер, не улазећи у пластичну, конструктивну страну касетâ. Оне су на своду просто састављене од низова мерџана. На укрштајима ових има по једна округла плоча, а на средини тако добивених четвороугаоних поља, по једна ружа. Мерџани су црвене боје као и руже, у којих између њихових листова избијају врхови зелене цветне чашице. Округле плоче на укрштајима сложене су од три сасредна круга, од којих је најмањи досредишни, мрке, средњи плаве, а спољни црвене боје (в. **сл. 4. таб. V.**).

Према гробници, остали су простори, како се из остатака украса у њима закључити даје, били простије крашени. У удубљењима — нишама — другог простора, употребљени су познати геометријски облици и поврх њих завршна трака са извијуганим линијама. Позађе за ове украсе жућкасто је. Међусобно се украси одвајају, и у исти мах опасују пругом тавније црвене боје. Правоугаоници су нацртани зеленом бојом, а котури у њима обојени су или зелено или жуто. У завршне траке, тавно жуте пруге, повучене дуж њених ивица, доводе је у склад са осталим бојама. У полукубетима удубљењâ нема цртежа, него су, како је већ споменуто, просто обојена жутом бојом.

Испред геометријских облика у нишâ, а поред њихових ивица, описано је по једно жуто поље на коме је насликана шира грана, као што је показује **сл. 5. на таб. V.** По средини узаних правоугаоника има по једна танка, усправљена грана.

Толики су и у таквом стању одржани остаци декоративног живописа у овој занимљивој згради за вечни покој.

Природно је замислити да је слична врста украса покривала платна и у сад порушених простора, а да су и стабла у стубова морала бити обојена да би доликовала осталоме, те да су на лепу своме носила боју и изглед белог или шареног мрамора или друге какве за стабла употребљаване врсте камена.

С архитектонског гледишта сликани је украс распоређен и сложен правилно и смишљено; израђен је марљиво лаком и извеџбаном занатлијском руком, и утисак му је морао бити светао, складан и миран. И скултурни радови који су нађени у овој гробници, били су исте судбине које је била њена архитектура и њен живопис. И њих су сакатиле људске руке и време.

Нађен је један кип одрасла човека, два кипа ђенија смрти, два кипа лежећих лавова, труп од малог кипа војника који мач вади или оставља и потиљак од једне људске главе.

У човекова кипа глава је одбијена и нестало је; биле су му и ноге изнад чланака пребијене, али су међу рушевином нађене стопале с подножјем за кип. Овако оштећен кип висок је 1·42 м.; а подножје, на којем стоји, дебело је 0·12

Највише се живописа још види у правој гробници — у простору са три ковчега — па у удубљењима, нишама — у простора испред праве гробнице.

Осим свода у простора с ковчезима, остале сликане површине показују карактер оплате разнобојним каменим плочама. Правоугаоници, квадрати, ромбови и кругови облици су које је кичица разним бојама изводила, тежећи за одличним утиском зидова у богатих, монументалних грађевина. На некима од њих насликана је тања или дебља усправљена грана или птица.

Свод — полукубе у оба удубљења — у ниша̂ — био је просто обојен жутом бојом, а свод — ваљкаст — у праве гробнице, украсом својим опомиње на обичне таванице у римских јавних грађевина, сложене од касета, од четвртастих сандучастих делова. На **табли IV.** под **сликом 2.** нацртани пресек А Б показује колико се сликаног украса одржало на северној подужној половини зграде. А на **табли V.** под **сликом 1.** нацртан је, ради веће јасноће, у већем је размеру, украс из праве гробнице.

Украс у њој почиње тек изнад ковчега, о којима је већ споменуто да су грађени од опека, малтерисани малтером, у којем је помешана туцана опека. Они чине подножје осталом украсу, који је, како се из нацрта на **таб. V.** види, сложен од разних геометријских облика и озго завршен двема ноширим, пруженим шарама. Изнад ових диже се линија свода на којем су насликана четвртаста поља са колутима на угловима, а ружом на средини.

И на украсу у северног удубљења — у северне нише — изведено је тројство правилног архитектонског склопа — подножје, стабло и завршетак озго, који је такође пошира пружена шара.

Исто толико сликаног украса одржало се од прилике и на јужној подужној половини ове гробне зграде.

Имало га је и на лицу праве гробнице (в. **сл. 3. таб. IV.**).

Извесно су и остали простори били на сличан начин украшени. Но од њихових зидова одржали су се само већи или мањи трагови. (в. пресек А Б).

Добар утисак, што га украс чини већ распоредом својих делова, који се одликују допадљивим сразмерама и лаком израдом, дизао се нарочито ситим и сложним бојама, чија се првашња живост опажа на појединим местима.

Не да се данас, због штетног утицаја земне влаге на леп и боје, одредити, да ли је сликани украс рађен начином званим а tempera (кад се на сувом лепу слика минералним бојама које су замешене у оцату растањеним жуманцетом) или је изведен al fresco (кад се на још влажном лепу слика бојама, раствореним у води). Од влаге је потамнео и онај сјај, што су га леп и боје примиле глачањем или најпре самога лепа, или лепа и боја заједно, по свршеном сликању.

је гробницу таквог распореда и такве израде желео, извесно је снабдео био и осталим деловима који по обичају његова времена, улажаху у састав већег и отменијег боравишта за покојника. Можда би се ширим истраживањем могли наћи трагови оградних зидова; темељи куће за чувара и вртара; направе за одржавање врта итд.

Врт је могао захватити и простор над сводом у праве гробнице и оба удубљења; јер су сводови морали бити покривени земљом. Остали простори били су под ведрим небом. За кров над средњим простором нема архитектонски конструктивног ослонца. Данас на сводовима лежи земља где за пола, где за три четвртине метра високо.

Међу одломцима од опека имало их је од дебљих опека но што су оне употребљене за зидање.

Један комад опеке носио је утиснут жиг **IIIFF**, што је одломак од жига четврте легије Флавије; а на другом се читали утиснути бројеви и слова **IICL**, што је одломак од жига седме легије.

Гробница је озидана у правцу ЗЗ—ИИ.

Мих. Валтровић.

P. S. Уз публикацију овога важног споменика, а по допуштењу Г. М. Валтровића, потребно је рећи још неколико речи о сличним споменицима, са којима се он мање или више даје упоређивати.

У падину брега узидане гробнице налазимо још у микенској периоди, али се те гробнице из више разлога не дају непосредно упоређивати с нашом гробницом из Брестовика. Ну она обликом својега главног простора, саме гробнице, у коју су покојници сахрањивани, стоји у вези са типом гробница, које су познате под именом *καμάρα*. Тај тип гробница одликује се поглавито тиме, што је простор, у којем се један или више покојника сахрањују, свагда покривен коритастим (ваљкастим) сводом. Испред тога простора обично се налази дужи или краћи ходник, који је зидан, а који је споља водио у гробницу.

Гробнице овога типа *καμάρα* нарочито се често налазе у Македонији и то почевши од друге половине IV в. по Хр. па и доцније;[1] а у литератури се налазе споменуте чак и у првој половини II в. по Хр. За тај тип гробница мисли P. Perdrizet[2] да он није проналазак трачко-македонски, него да су њега пронашли Грци.

[1] Упор. L. Heuzey, у Daremberg-Saglio, dictionnaire, I, 2, s. v. camara стр. 855, сл. 1041
[2] Bulletin de correspondance hellénique, tom. XXII, 345.

Напротив K. G. Vollmoeller описујући једну гробницу истога типа код Еретрије на Еубеји, мисли да је она припадала једној македонској породици и да су гробнице овога типа с клинама продрле у Грчку из Македоније.[3] Vollmoeller спомиње и оне примерке овога типа из Јужне Русије. Ну, далеко је занимљивије, да се овај тип гробница налази заступљен и у Египту, и да га његов испитивалац сматра као гроб, који је припадао каквом слободном, одличном и моћном Македонцу, који је хтео бити сахрањен по отачаственом обреду и начину.[4]

И по броју простора пред главним простором, у којем су покојници сахрањивани, даје се наш примерак упоређивати у главноме са оним код Sidi-Gaber код Александрије,[5] где такође налазимо три простора, само што су они обликом друкчији. Напротив се наша конструкција не може по броју простора упоређивати са онима из Еубеје, где налазимо само ходник и простор за сахрањивање. Упоређивањем једне гробнице код Палеокастро на Криту са основом и распоредом једне куће на Делосу[6] пружио је Г. Н. Thiersch поуздан ослонац и за објашњење простора у нашој гробници. Према томе ми бисмо на нашој конструкцији имали разликовати најпре један ходник на стубовима, затим средишни простор са нишама, који је вероватно био непокривен и који би одговарао атријуму и, најпосле, права гробница са саркофазима у њој. — Овај средишни део — атријум — који је знатно проширен нишама са стране, имао је неоспорно врло важан задатак, којем одговара и сам распоред простора. У њему су, као и иначе, приношене жртве покојницима и за покојнике; јер се прави гробни простор, отвараше само по потреби, када се морало у њега полагати тело покојника.[7]

О сликаним представама за сада се може мало рећи, јер је и сувише мало очуваних примерака, на основу којих бисмо могли у опште говорити о живопису овога доба. Сем тога много чега је на овом примерку вероватно специјално везано за њега и његовог творца, те се с тога такве појаве не могу генералисати и сматрати као опште карактерне појаве.

Ну ипак се може истаћи као општа, а сем тога и старија, појава, која се огледа у подели зидне површине на три хоризонтална дела, од којих су доњи и горњи ужи, а средњи део најшири. Доњи део у гробном простору замишљен је овде као заклоњен саркофазима; а изнад њега се налази средњи

[3] Mitteilungen d. k. deutschen archaeolog. Instituts, Bd. XXVI (1901) стр. 365.

[4] Hermann Thiersch, Zwei antiken Grabanlagen bei Alexandria, Berlin, 1904, стр. 6.

[5] На истом месту стр. 3, сл. 3.

[6] На истом месту, стр. 14, сл. 8 и 9, упореди и стр. 16.

[7] На истом месту, стр. 11.

део који је подељен у вертикална поља са разним представама. У горњем делу видимо веома пластично представљено гредље, које носи кров, у овом случају коритасти свод.

По представама на површини свода не можемо тачније одредити, по којем је узору сликар украсио ову површину. О могућим узорима, који би се могли узети у обзир, налази се више речено на већ наведеним местима, а нарочито у делу Г. Thiersch-а стр. 13 и даље.

И ако су конструкције овога типа гробница, као што смо напред видели, пореклом из Македоније, одакле су после владе Александра Великог нарочито пренете на Исток и у Африку, ми ипак не смемо закључити, да је ова наша конструкција постала под непосредним утицајем из Македоније. Против тога у осталом говори још и богатији распоред у основи саме конструкције. Вероватно су тамо негде на даљем Југоистоку или у Египту доцније постали обрасци, који су служили и за извођење ове конструкције у Брестовику, која на себи има тако мало специфично римскога. Многе друге појаве, а међу њима н. пр. и ходник на стубовима пред простором, који смо означили као атријум, говоре за узоре на Југоистоку, а такве ходнике на стубовима (стоа) испред грађевина налазимо у другој грађевинској периоди и у Виминацијуму (Упореди Archäologischer Anzeiger, 1905, стр. 106).

Ну да оставимо за сада на страну све друго што стоји у вези са бољим и тачнијим познавањем самог овог споменика, јер је он и самим својим постојањем очити доказ негдашње високе културе за време римске владе у нашим крајевима. Само је човек са довољним материјалним среєтвима и вишом тадашњом културом могао мислити на то, да на овај начин и у оваквом облику спреми себи и својима вечиту кућу, у којој ће по смрти боравити. С друге стране опет овај нам споменик поново доказује, да се од археолошког испитивања у нашој земљи имају очекивати резултати, који својим значајем далеко надмашају обичан појам локалног испитивања, него да ће ти резултати имати значаја и за општу науку, а нарочито за познавање културних прилика у источним пределима Балканског Полуострва трећега века по Хр., којем добу припада и ова гробница.

Д-р Милоје М. Васић.

ЖИЧА

Дала нам се прилика, да у три маха посетимо цркву у Жичи, и ако сва три пута само на кратко време: први пут 4. и 5. маја 1906. године, за тим 16. јуна, најзад 13., 14., 15. и 16. септембра исте године. Резултат наших истраживањâ саопштавамо у овоме чланку. Први одељак обухвата критичан преглед архитектуре и живописа, у другоме се говори о хисторији Жиче, у трећем о нартексима византиских цркава, а четврти је одељак резервисан за детаљнију стилску анализу живописа и архитектуре. Ту ће се на основу података прибраних у претходним чланцима покушати реконструкција Жиче.

I

Црква у Жичи, која је посвећена Вазнесењу Господњу, има крстообразну основу **(слика 1)**. Она је на западној страни својој продужена једним пространим спољашњим нартексом, а на источној се страни завршава пространом апсидом. Спољашњи нартекс изгледа као црква за се и не стоји са правом црквом у органској свези. Он је на западној страни својој свезан са једном високом кулом на два спрата, испод које се у њ улази и чини са њом једну целину исто онако, као што права црква са њеним побочним капелама чини једну целину за себе. Нартекс је несумњиво доцније дозидан. Одмах се даје приметити, да између севернога и јужнога зида овога нартекса и зидова остале цркве нема свезе, већ су речени зидови нартекса уз зидове цркве просто прислоњени. Ископавања на местима, где се споменути зидови нартекса састају са зидовима прислонâ, што су дозидани уз предњу страну обеју капела, како би ове дошле на западној страни у исту линију са црквом, показала су, да и темељи њихови

Напомена. Због краткога бављења у Жичи нисмо стигли спремити снимака, који би се могли употребити. Фотограф из Краљева г. Хофман, кога смо за то били обавезали, обмануо нас је. Захваљујући готовости *Г. Михаила Валтровића*, да нам стави на расположење збирку својих снимака, ми смо у стању, да читаоцима изнесемо неколике скице неколиких појединости цркве у Жичи. Надамо се, да ћемо у четвртоме одељку нашега списа моћи обилно накнадити оно, што смо сада у овоме погледу били принуђени пропустити.

је гробницу таквог распореда и такве израде желео, извесно је снабдео био и осталим деловима који по обичају његова времена, улажаху у састав већег и отменијег боравишта за покојника. Можда би се ширим истраживањем могли наћи трагови оградних зидова; темељи куће за чувара и вртара; направе за одржавање врта итд.

Врт је могао захватити и простор над сводом у праве гробнице и оба удубљења; јер су сводови морали бити покривени земљом. Остали простори били су под ведрим небом. За кров над средњим простором нема архитектонски конструктивног ослонца. Данас на сводовима лежи земља где за пола, где за три четвртине метра високо.

Међу одломцима од опека имало их је од дебљих опека но што су оне употребљене за зидање.

Један комад опеке носио је утиснут жиг **IIIFF**, што је одломак од жига четврте легије Флавије; а на другом се читали утиснути бројеви и слова **IICL**, што је одломак од жига седме легије.

Гробница је озидана у правцу ЗЗ—ИИ.

Мих. Валтровић.

P. S. Уз публикацију овога важног споменика, а по допуштењу Г. М. Валтровића, потребно је рећи још неколико речи о сличним споменицима, са којима се он мање или више даје упоређивати.

У падину брега узидане гробнице налазимо још у микенској периоди, али се те гробнице из више разлога не дају непосредно упоређивати с нашом гробницом из Брестовика. Ну она обликом својега главног простора, саме гробнице, у коју су покојници сахрањивани, стоји у вези са типом гробница, које су познате под именом *καμάρα*. Тај тип гробница одликује се поглавито тиме, што је простор, у којем се један или више покојника сахрањују, свагда покривен коритастим (ваљкастим) сводом. Испред тога простора обично се налази дужи или краћи ходник, који је зидан, а који је споља водио у гробницу.

Гробнице овога типа *καμάρα* нарочито се често налазе у Македонији и то почевши од друге половине IV в. по Хр. па и доцније;[1] а у литератури се налазе споменуте чак и у првој половини II в. по Хр. За тај тип гробница мисли P. Perdrizet[2] да он није проналазак трачко-македонски, него да су њега пронашли Грци.

[1] Упор. L. Heuzey, у Daremberg-Saglio, dictionnaire, I, 2, s. v. camara стр. 855, сл. 1048.

[2] Bulletin de correspondance hellénique, tom. XXII, 345.

Напротив K. G. Vollmoeller описујући једну гробницу истога типа код Еретрије на Еубеји, мисли да је она припадала једној македонској породици и да су гробнице овога типа с клинама продрле у Грчку из Македоније.[3] Vollmoeller спомиње и оне примерке овога типа из Јужне Русије. Ну, далеко је занимљивије, да се овај тип гробница налази заступљен и у Египту, и да га његов испитивалац сматра као гроб, који је припадао каквом слободном, одличном и моћном Македонцу, који је хтео бити сахрањен по отачаственом обреду и начину.[4]

И по броју простора пред главним простором, у којем су покојници сахрањивани, даје се наш примерак упоређивати у главноме са оним код Sidi-Gaber код Александрије,[5] где такође налазимо три простора, само што су они обликом друкчији. Напротив се наша конструкција не може по броју простора упоређивати са онима из Еубеје, где налазимо само ходник и простор за сахрањивање. Упоређивањем једне гробнице код Палеокастро на Криту са основом и распоредом једне куће на Делосу[6] пружио је Г. H. Thiersch поуздан ослонац и за објашњење простора у нашој гробници. Према томе ми бисмо на нашој конструкцији имали разликовати најпре један ходник на стубовима, затим средишни простор са нишама, који је вероватно био непокривен и који би одговарао атријуму и, најпосле, права гробница са саркофазима у њој. — Овај средишни део — атријум — који је знатно проширен нишама са стране, имао је неоспорно врло важан задатак, којем одговара и сам распоред простора. У њему су, као и иначе, приношене жртве покојницима и за покојнике; јер се прави гробни простор, отвараше само по потреби, када се морало у њега полагати тело покојника.[7]

О сликаним представама за сада се може мало рећи, јер је и сувише мало очуваних примерака, на основу којих бисмо могли у опште говорити о живопису овога доба. Сем тога много чега је на овом примерку вероватно специјално везано за њега и његовог творца, те се с тога такве појаве не могу генералисати и сматрати као опште карактерне појаве.

Ну ипак се може истаћи као општа, а сем тога и старија, појава, која се огледа у подели зидне површине на три хоризонтална дела, од којих су доњи и горњи ужи, а средњи део најшири. Доњи део у гробном простору замишљен је овде као заклоњен саркофазима; а изнад њега се налази средњи

[3] Mitteilungen d. k. deutschen archaeolog. Instituts, Bd. XXVI (1901) стр. 365.

[4] Hermann Thiersch, Zwei antiken Grabanlagen bei Alexandria, Berlin, 1904, стр. 6.

[5] На истом месту стр. 3, сл. 3.

[6] На истом месту, стр. 14, сл. 8 и 9, упореди и стр. 16.

[7] На истом месту, стр. 11.

црквава у Италији и другде. Они ту имају махом облик балдахина, чији предњи стубови почивају на лавовима. Кров овога прислона био је, по свој прилици, саграђен од лака материјала.

Дужина куле (севернога и јужнога зида њена) износи са спољашње стране 4,87—4,80 м, а са унутрашње стране 4,89—4,84 м. Дебљина севернога дела износи 1,41 м., а јужнога 1,43 м. Ширина простора испод куле износи 3,31 м. од којих 2 м. пада на отвор врата, што воде у нартекс, а 0,70 м. на северни део зида, у коме су отворена ова врата.

Спољашњи нартекс сазидан је, као што смо видели, од истога материјала, од кога и кула. Језгро његових зидова чини речни камен најразновснија облика и веома различне боје. У њима има и доста плочаста камена, као и сиге, литографскога камена, опека, фрагмената од ћерамидâ и мрамора (бела и шарена).

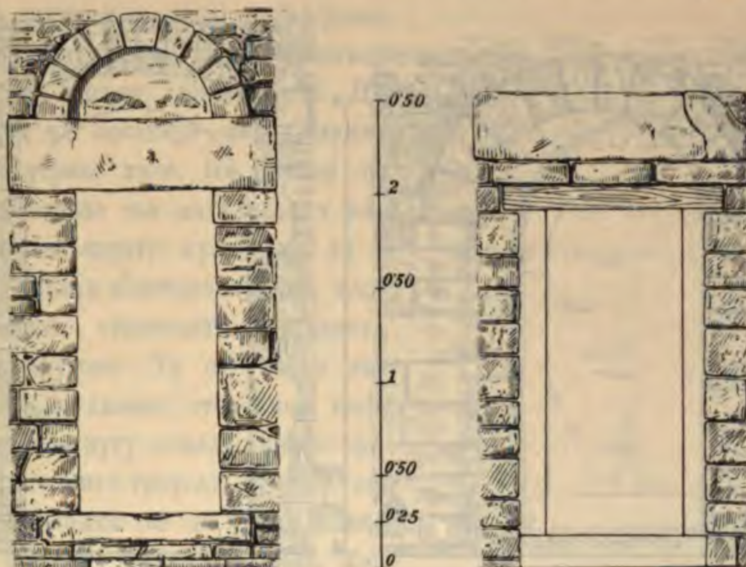
Слика 3.

На нартексу су троја врата: западна, северна и јужна. Она западна су на готски лук, она јужна су полукружна, а она северна имају на унутрашњој страни горе хоризонталан праг. Западна су врата (**слика 3**) споља оперважена каменом од тесана литографска камена (само се сасвим доле налази плочаста камена и речњака). Са спољашње су стране врата на готски лук, и у самоме темену оштрога лука (Spitzbogen) показују састав. Са унутрашње стране врата су полукружна. Свод им је озидан од сиге, а стране од валутака и плочастога камена. На месту где се свод врата наслања на стране њихове и где се ове сучељавају са зидом, у коме је отвор са готским луком, налази се с обе стране по један отвор за двокрилну капију. Ширина врата са спољашње стране износи 2,04 м., висина довратника износи на овој страни 2 м., а висина оштрога лука 1,80 м. Са унутрашње стране врата су широка 2,30 м., висина њихових страна од прилике је 3,30 м., а висина лука 0,25 м.

Северна су врата (**слика 4**) споља полукружна, а изнутра се завршавају горе хоризонталним прагом. Споља су довратници озидани од сиге и нешто пешчара (високи су 1,73 м. а дубоки 0,23 м.). Доњи праг чини једноставан камен од мрамора (дугачак 1,09 м.), а горњи једноставан камен од пешчара

(дугачак 1,47 м., висок 0,39 м., дубок 0,23 м.). Полукружни лук на овој страни од сиге је и затвара један тимпанон (висина му је 0,37 м.). Изнутра се врата горе завршавају хоризонталним прагом. Њега сачињава једноставан камен од пешчара (висок 0,35 м.) испод кога се налазе један ред сиге (висине 0,15 м.) и дрвене греде (висине 0,11 м.). У једној од ових греда налази се отвор за крило вратā. У странама пак вратā (које су овде високе 1,90 м., а дубоке 0,64 м.) ужљебљени су у пешчару жљебови за мандалу, којом се врата изнутра затварала. Врата су споља широка 0,77 м., а изнутра 0,99 м.

Јужна су врата (**слика 5**) споља полукружно а изнутра мање више елиптично сведена. Споља сӯ им рагастови као и полукружни лук од тесана ли-

Слика 4.

тографска камена, а само се сасвим доле налази плочаста и речна камена. На унутрашњој су страни стране врата озидане од речњака, плочаста камена и сиге. Врата су споља широка 1,40 м., а изнутра 1,55 м. Висина довратникā износи споља 2,20 м. а изнутра 2,90 м. Висина полукружнога лука (споља) износи 0, 75 м., а мање више елиптичнога лука (изнутра) 0,26 м.

Нартекс има на западној страни својој два округла прозора, један лево, а други десно од куле. Они су озидани од сиге и на унутрашњој страни износи им пречник око 1,60 м. Ови се прозори ка спољашњој страни зида постепено шире, те им је спољашњи круг знатно већи од унутрашњега. Округле прозоре сретамо веома често у цркава романске периоде. Они обично осветљавају

јужној, западној и северној страни. Озидани су врло просто: стране су им од сиге, а горе и доле ограничава их једна широка плоча од камена. И горњи спрат куле има три прозора, на истим странама, на којима се налазе и прозори доњега спрата. Ови прозори имају у свему форму прозорâ романске периоде. Они су дводелни (**слика 2**). У средини се на спољашњој и унутрашњој страни прозора налази по један осмострани стубић од мрамора. Ови су стављени један иза другога у правцу зидне дебљине. Капител и базис потпуно су им романски. Базис сачињавају два торуса, раздвојена трохилосом. Он почива на једној четвоространој плочи. Доњи торус прекинут је на угловима ове плоче са по једном израсли (Eckknollen, Eckblatt), која се у уметности романске епохе први пут јавља у XI и XII веку. Доњи торус је већега пречника него горњи. Капителе обеју колонета везује заједничка плинта, на коју се лево и десно наслања свод прозора (који је од опека). Над прозором се своди један полукружни лук од опекâ, који лево и десно почива на по једној подугачкој плочи од мрамора или плочаста камена. Полукружни простор, који овај лук обухвата, удубљен је и са спољашње и са унутрашње стране, те образује тимпанон. Допрозорници су од сиге.

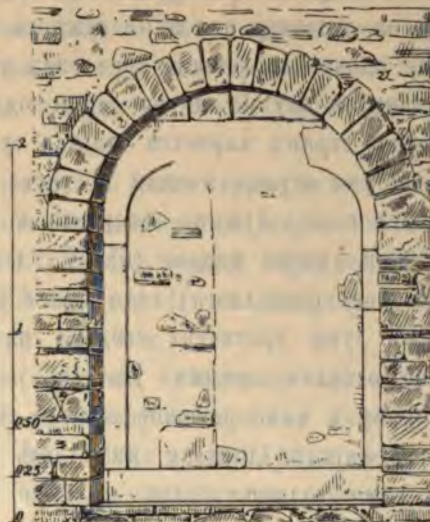

Слика 2.

Доњи је банак од плочастога камена. У њему су са странâ одмах до зидова издубљени спреда жљебови за прозорска крила. Иначе је спољашњи и унутрашњи изглед прозора потпуно идентичан. На источној страни горњега спрата налазе се у место прозорâ једна пониска и узана врата. Пада у очи, да

место, на коме је негда био стубац, добило засебну попуну, а лева и десна шупљина прозорска такође посебну. Прозор је са унутрашње стране широк 1,40 м., а са спољашње 1,55 м. Стране прозора су споља високе 1,45 м., а изнутра 1,60. Висина лука износи споља 0,53 м., а изнутра 0,26 м. Источни прозор на јужноме зиду у свему је сличан овоме западноме. Доњи банак његов од једноставнога је литографскога камена и дугачак је 1,60 м. И прозори на северној страни нартекса имали су, несумњиво исти облик, који и ови на јужној. Онај на источноме делу севернога зида био је са унутрашње стране широк 1,35 м., а висина страна износила је од прилике 1,20 м.

Нартекс је, као што смо већ споменули, на својој западној страни свезан са кулом. Источни зид куле је на месту овога састава знатно дебљи, те испада испред зида нартексова. Овај испад диже се до отвора за греде, што су носиле под капеле у горњем спрату куле. Ну овај се испад не простире целом дужином источне стране куле. На јужној половини ове стране све до уласка у капелу на горњем спрату куле даје се у једној косој линији констатовати ред плочастога камења, степенасто поређанога једно више другога. Ту су, веома могућно, почивале камене степенице, које су водиле у поменуту капелу. То се потврђује и тиме, што троугли простор изнад ових степеница све до јужне ивице кулине не показује никака испада, као што је то случај са осталим простором на овој страни, већ источни зид куле, што је на овој страни, по свој прилици, био белим лёпом олепљен, знатно устула иза предње површине поменута испада. Овога празнога простора нема, дакле, на северној половини источнога зида кулина. Степеницâ на овој страни не би могло бити већ и с тога, што су врата знатно Северу помакнута, те би оне морале бити скоро вертикалне. Нартекс се дизао на овој страни до висине удвојених прозора романске форме. Још су очувани трагови његова зида у висини споменутих прозорâ уз јужну и северну ивицу источне стране куле.

Слика 6.

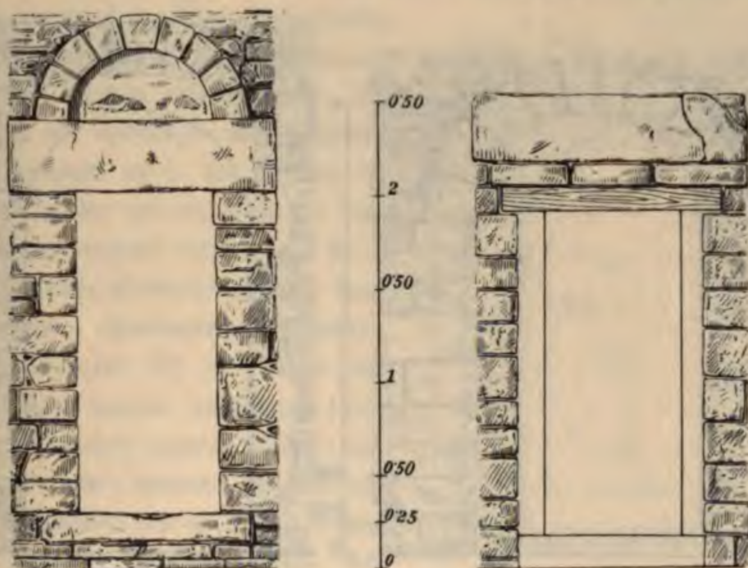
Лево и десно од западних врата нартексових у висини њихових довратникâ, а удаљене од врата за 0,90 м. испадају две велике плоче без икаква профила. Оне су завршавале горе ступце, којих сада нема. Ови су ступци но-

сили кpстате сводове, а морали су, по својој прилици, бити озидани. Основе њихове дају се пронаћи откопавањем. Ове су четворостране и озидане су од крупних валутака, које је спајао слој малтера. Висина ових основâ износи до 0,32 м., ширина до 0,80 м., а дужина 0,86—0,96 м. На споменуте плоче наслањали су се крстасти сводови, од чијих се лукова познају још трагови. На источној страни нартекса одмах до зидовâ праве цркве дају се откопавањем пронаћи основе стубацâ, који су одговарали онима на западној страни. И на јужноме и северноме зиду нартекса дају се у висини мало пре споменутих плочâ констатовати по три овакве плоче: по једна на крајевима (на источној страни) поменутих зидова (и ту је доле косо одсечена), по једна лево од вратâ на дотичној страни, по једна десно од истих. (Она десно од јужних вратâ, т. ј. на западној половини јужнога зида, удаљена је од вратâ 1,05 м., она лево, т. ј. на источној половини јужнога зида удаљена је од врата за 1,50 м.). И те су плоче завршавале горе сада уништене ступце. Поједини ступци били су удаљени за четири метра један од другога. Између стубаца на западној и источној страни нартекса стајала су по два ступца у самоме нартексу. Како су сви ови ступци носили крстасте сводове, то је нартекс њима био подељен у девет поља. Дужина севернога и јужнога зида нартексова подешена је тако, да крајње тачке њихове (на И.) леже у истој линији са предњом површином прочеонога (западнога) зида праве цркве. На овај је начин омогућено, да се крајњи луци крстастих сведова на источној страни нартекса поставе паралелно осталим луцима. На тај је начин и сам нартекс згодно прислоњен уз цркву и њене побочне капеле. Ове су капеле, по својој прилици, пре него што је нартекс дозидан, имале већ своје прислоне, који су испадали испред њих само толико, колико је било потребно да дођу у исту линију са западним зидом праве цркве. Кад је нартекс дозидан, његова је ширина подешена према целокупној ширини цркве и њених побочних капелâ. Да поменути прислони нису првобитно сазидани, познаје се пре свега по томе, што између њихових зидова и зидова цркве и капелâ нема органске свезе, а уз то ни темељи капелâ и ових прислонâ не показују састава. Они су, дакле, као и онај прислон пред кулом, дозидани доцније, и то тек онда, кад су капеле и црква биле већ готове. Нартекс је уз њих доцније просто прислоњен.

На западноме зиду нартексову познају се још и данас луци, што су спајали поменуте плоче, на којима су почивали крстасти сводови. Нарочито се јасно познаје лук изнад западних врата нартексових. Он је сазидан од крупнога комађа сиге. На споменутим плочама почива и један лук танких цигаља, који иде паралелно са полукружним луком западних врата нартексових. Простор између овога лука и лука споменутих врата испуњен је речним валуцима

(дугачак 1,47 м., висок 0,39 м., дубок 0,23 м.). Полукружни лук на овој страни од сиге је и затвара један тимпанон (висина му је 0,37 м.). Изнутра се врата горе завршавају хоризонталним прагом. Њега сачињава једноставан камен од пешчара (висок 0,35 м.) испод кога се налазе један ред сиге (висине 0,15 м.) и дрвене греде (висине 0,11 м.). У једној од ових греда налази се отвор за крило вратâ. У странама пак вратâ (које су овде високе 1,90 м., а дубоке 0,64 м.) ужљебљени су у пешчару жљебови за мандалу, којом се врата изнутра затварала. Врата су споља широка 0,77 м., а изнутра 0,99 м.

Јужна су врата (**слика 5**) споља полукружно а изнутра мање више елиптично сведена. Споља су им рагастови као и полукружни лук од тесана ли-

Слика 4.

тографска камена, а само се сасвим доле налази плочаста и речна камена. На унутрашњој су страни стране врата озидане од речњака, плочаста камена и сиге. Врата су споља широка 1,40 м., а изнутра 1,55 м. Висина довратникâ износи споља 2,20 м. а изнутра 2,90 м. Висина полукружнога лука (споља) износи 0, 75 м., а мање више елиптичнога лука (изнутра) 0,26 м.

Нартекс има на западној страни својој два округла прозора, један лево, а други десно од куле. Они су озидани од сиге и на унутрашњој страни износи им пречник око 1,60 м. Ови се прозори ка спољашњој страни зида постепено шире, те им је спољашњи круг знатно већи од унутрашњега. Округле прозоре сретамо веома често у цркава романске периоде. Они обично осветљавају

Што се материјала тиче, од кога је црква саграђена, он је, као што смо већ споменули, различан од онога у спољашњем нартексу и у кули. На западноме се зиду до висине од 0,90 м. даје констатовати речни камен, више овога настају дванаест редова опека, за тим иде ред сиге, коме следује више од петнаест редова опека. Са свим горе настаје наизменична измена редова опека и сиге: на три до пет редова опека долази по 1—2 реда сиге. Комади сиге скоро су два пута дебљи од комадâ опекâ, ма да су, иначе, исте дужине (од прилике 0,43 м.). Остале стране првога поља (унутрашњега нартекса) показују, у колико је малтер отпао, доле до висине 0,80 м. речни камен, плочаст камен, сигу, а за тим настаје наизменична измена редовâ опекâ са редовима сиге. Она два испада (ступци) су од сиге и од опекâ. Ове се дају констатовати само у средини, и има их доста везачâ. У јужноме ступцу налази се укрпљено и нешто студеничка мрамора. И друго поље показује доле до висине једнога метра камена, а за тим се наизменично ређају редови опекâ и сиге. Северна и јужна певница показују исти однос, а тако исто и олтар. Сви лукови, што се своде над ступцима и сви сводови сазидани су од сиге.

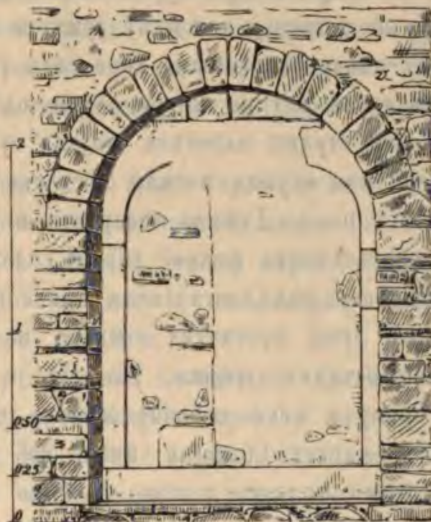
Свод првога поља крпљен је. Саставци појединих комада од сиге измазивани су новим малтером. На своду другога поља не дају се познати трагови овога накнаднога малтерисања. И свод над обема певницама показује саставке појединих комада сиге измазане новим малтером. Онај свод над северном певницом има и по гдекоју опеку. Интересантно је, да је свод и над северном и над јужном певницом двогуб (**слика 7**). Изнад доњега свода познаје се са предње стране лук, сазидан од комађа сиге, поребарке једно уз друго поређаних и нешто мало већих димензија од комада доњега свода.

Кубе се своди над квадратним пољем, у коме се певнице секу са осталом црквом. Оно почива на четири лука, који су озидани од сиге. Прелаз квадрата у круг бива помоћу пандантифа, који су такође од сиге. Луци, што носе кубе, почивају на четири ступца, који горе имају неку врсту капитела. Ка-

Од цркава у Србији најсличнија је Жичи својом основом црква Богородичина Градац (недалеко од Рашке) Интересантно је веома, да неке цркве у Србији из 12 века имају полукружне певнице, које заједно са олтарском апсидом заступају тип триковхоса (*ναὸς τρίκογχος*). Црква Богородичина код Куршумља, задужбина Стевана Немање, показује овај тип. Он је обилно заступљен код цркава у Јерменској и Грузији, а порекло му ваља тражити у Персији и у Египту (Црвени и Бели Манастир). У првобитној основи Лавре св. Атанасија он је, несумњиво, био усвојен. Ово је већ и с тога вероватно, што је овај зидао човек пореклом из Трапезунта (зидана око 1000 год.). Лако је могућно, да је овај тип преко Атоса дошао и у Србију. Односи Стевана Немање према Светој Гори говорили би овоме у прилог. И црква *Никоља* у Овчарско-Кабларској клисури има исту основу. Ово би било сведочанство о њеној дубокој старости.

место, на коме је негда био стубац, добило засебну попуну, а лева и десна шупљина прозорска такође посебну. Прозор је са унутрашње стране широк 1,40 м., а са спољашње 1,55 м. Стране прозора су споља високе 1,45 м., а изнутра 1,60. Висина лука износи споља 0,53 м., а изнутра 0,26 м. Источни прозор на јужноме зиду у свему је сличан овоме западноме. Доњи банак његов од једноставнога је литографскога камена и дугачак је 1,60 м. И прозори на северној страни нартекса имали су, несумњиво исти облик, који и ови на јужној. Онај на источноме делу севернога зида био је са унутрашње стране широк 1,35 м., а висина страна износила је од прилике 1,20 м.

Нартекс је, као што смо већ споменули, на својој западној страни свезан са кулом. Источни зид куле је на месту овога састава знатно дебљи, те испада испред зида нартексова. Овај испад диже се до отвора за греде, што су носиле под капеле у горњем спрату куле. Ну овај се испад не простире целом дужином источне стране куле. На јужној половини ове стране све до уласка у капелу на горњем спрату куле даје се у једној косој линији констатовати ред плочастога камења, степенасто поређанога једно више другога. Ту су, веома могућно, почивале камене степенице, које су водиле у поменуту капелу. То се потврђује и тиме, што троугли простор изнад ових степеница све до јужне ивице кулине не показује никака испада, као што је то случај са осталим простором на овој страни, већ источни зид куле, што је на овој страни, по свој прилици, био белим лêпом олепљен, знатно уступа иза предње површине поменута испада. Овога празнога простора нема, дакле, на северној половини источнога зида кулина. Степеницâ на овој страни не би могло бити већ и с тога, што су врата знатно Северу помакнута, те би оне морале бити скоро вертикалне. Нартекс се дизао на овој страни до висине удвојених прозора романске форме. Још су очувани трагови његова зида у висини споменутих прозорâ уз јужну и северну ивицу источне стране куле.

Слика 6.

Лево и десно од западних врата нартексових у висини њихових довратникâ, а удаљене од врата за 0,90 м. испадају две велике плоче без икаква профила. Оне су завршавале горе ступце, којих сада нема. Ови су ступци но-

врата пробијена су тек у далеко позније доба, док су првих пет несумњиво првобитна.

Врата, кроз која се из спољашњега нартекса улази у цркву, полукружно су сведена и споља и изнутра. (**слика 11**). Доле имају праг од једноставнога мрамора беле боје (дугачак 1,80 м.). Горњи праг је од модрога мрамора (висок 0,26 м.). Полукружни лук, што се над њим своди и обухвата шупљину за тимпанон, такође је од модрога мрамора, а тако исто и довратници на предњој страни. Мрамор је само спреда углачан, а са унутрашње је стране остао рапав. Довратници су са унутрашње стране у целој дужини ижљебљени на прав угао, како би се могла кретати двокрилна врата, за која се у горњем прагу налазе и данас очувани жљебови. На унутрашњој су страни первази врата озидани од сиге (дужина 0,32). Довратници од мрамора високи су 2,74 м., широки 0,26 м., а дубоки 0,30 м. (дубина правоуглога жљеба износи 0,11 м.). Лук врата има висину 0,84 м. Врата су на спољашњој страни широка 1,25 м., а на унутрашњој 1,37 м.

Слика 10.

Врата, која воде у јужну капелу, имају исти облик као већ описана врата. И у њих је тимпанон и са стране цркве, као и са стране капеле. Висина довратникā је са стране цркве 2,35 м., а висина лука 0,48. Ширина врата је на овој страни 0,90 м. Довратници су на овој страни широки 0,22 м., а дубоки 0,19 м. Са стране капеле перваз од мрамора дубок је само 0,19 м., а после настаје перваз од сиге (и нешто опеке у горњем делу) дубине 0,40 м. Са овим вратима, које смо сада описали, у свему се подударају врата, која спајају цркву са северном капелом.

Она врата, што се налазе на северноме и јужноме зиду другога поља, доцније су пробијена. Она се, пре свега, ни у чему скоро не слажу са већ описаним вратима, а уз то су и прозори, што се над њима налазе, нешто у страну помакнути. Оба су прозора, као што ћемо већ видети, првобитна. Да су и врата првобитна, онда би се, несумњиво, и прозори налазили управо изнад њих, а не би били од њих у страну помакнути. У доба, из кога је последњи живопис цркве, јужни је прозор био узидан, олепљен лепом, па је по овоме живописано. И место, на коме се сада налазе јужна врата, било је покривено живописом. Кад се доцније указала потреба за вратима, пробијен је у овоме живопису отвор за њих. Доцније је отворен и зазидани прозор, ну десило се те отвор врата није био згодно подешен према отвору прозора. И дан дан

и осталим речним каменом, а између овога лука од опекā и онога горњега од сиге испуњен је сигом. Иста појава даје се констатовати лево и десно од ових плочā. Тако се изнад севернога округлога прозора на западноме зиду нартекса одмах даје распознати појас од танких цигаља, а њега је, несумњиво, било и изнад јужнога округлога прозора. И овде налазимо сигу између овога појаса од танких цигаља и онога горњега лука од сиге. Тек изнад овога лука од сиге почиње поменути испад, који обележава свезу куле са нартексом и који носи степенице за капелу. Од прилике 0,90 м. изнад овога лука налази се удубљење за греду (везач), која је везивала уздужне греде доњега спрата куле. На овима је почивао под овога спрата.

У зидовима нартекса, као што смо то већ споменули, налази се узидано и комађе од мрамора. Тако се један комад шаренога мрамора налази на северноме зиду одмах до онога једноставнога камена од пешчара, што чини горњи праг северних врата, и то источно од њега. Једна профилисана плоча од мрамора налази се и у висини кемпфера код јужних вратā. Овде-онде нађе се у зиду и по који комад гранита.

Нартекс је са западне стране споља широк до јужне стране куле 4,57 м., а до северне стране 4,50 м. Изнутра је на овој страни нартекс широк 13,42 м., док му ширина на источној страни износи 14 м, На јужној страни нартекс је споља дугачак 14,45 м., а изнутра 12,95 м., док је на северној страни нартекс дугачак споља 14,50 м., а изнутра 12,89 м.

Прислони обеју капела сазидани су у главноме од цигаља. Ну нађе се и нешто сиге. Лево и десно имају по једну пространу четвороуглу нишу.

Права црква, као што смо споменули, има облик крста. Јужна и северна певница испадају за нешто више од три метра и дају цркви крстообразну форму. Црква нема унутра никаквих преграда (осем иконостаса). Место за припрату није, дакле, овде одвојено зидом од остале цркве, као што је то случај у неким другим црквама (Студеница, Ариље). Њега обележавају два ступца, од којих један на јужној, а други на северној страни испада око 0,75 м. Оваких испада можемо констатовати и на месту, где почињу певнице, као и тамо, где настаје олтар. На тај је начин црква подељена на четири поља. Над трећим се пољем своди кубе, а четврто се завршава олтарском апсидом. Из првога се поља лево и десно иде у побочне капеле, које су са црквом у исто време подигнуте. Друго поље има данас двоја врата, на јужној (на која се сада улази у цркву) и на северној страни.[3]

[3] Својим побочним капелама, својим певницама, које испадају (ма да нису полукружне), и својом пространом олтарском апсидом Жича подсећа на цркву Лавре св. Атанасија на Атосу. Упор. *Bulletin de correspondance hellénique* 1905. стр. 82—83 фиг. 5 и 6.

У олтару има данас пет ниша: две на јужној страни, две на северној и једна на источној (у апсиди). На јужној страни до саме апсиде налази се једна квадратна ниска ниша, покривена горе дрвеном даском. На истој се страни налази у висини од 0,80 м. изнад земље, а за 0,23 м. далеко од ступца једна полукружна ниша, озидана од сиге(?), широка 0,82 м., а стране су јој високе 1,20 м. У доба рестаурације живописа ове нише, по својој прилици, није било или је била зазидана. Ми смо склони веровати, да је она тек у позније време пробијена. То ће исто бити случај и са нишом, која се налази на супротној страни од ове, на месту, где су, по својој прилици, била врата, кроз која се улазило у капелицу, што је једно време била дозидана уз северну страну олтара. Оној ниској квадратној ниши на јужној страни одговара на супротној страни један велики отвор веома неправилна облика и јако изерен.

Кубе почива, као што смо већ споменули, на четири лука. Између пандантифа и тамбура посредује један појас од сиге. Тамбур је доста висок. Кубе је у темену било проваљено, те је цела калота у новије доба саграђена од опекā. До овога новога дела тамбур је саграђен од сиге и цигаља на исти начин, као што смо то констатовали и код зидова цркве: редови сиге наизменично се мењају са редовима опекā. Кубе је изнутра округло, а са спољашње стране осмострано. На свакој страни има по један прозор, чији су полукружни луци од сиге и од опекā.

На северној страни олтара (а вероватно и на јужној) била је једно време дозидана капелица у коју се из олтара ишло кроз један отвор за врата. Њени су темељи веома плитки (око 0,20 м.) а уз то нисмо могли констатовати састава између њих и темеља цркве. Источни део темеља уз то иде изнад једне гробнице. На простору, који су ове капелице могле обухватати, налазе се многи гробови. Вероватно је, да су оне због ових гробова и биле нарочито дозидане.

Ширина цркве износи на западној страни око 10 м., а дужина је њена од прилике 26 метара.

Обе побочне капеле[5] сазидане су од истога материјала, од кога и остала црква. Између њихних зидова и зидова цркве има органске свезе, те би се

[5] Свакако је од великога интереса питање, чему су биле намењене ове капеле. На први поглед би скоро идентичан распоред и облик оба простора говорио против тврдње, да је једна од њих била намењена једној сврси, а друга другој. Присуство апсиде у обема говори у прилог мишљењу, да се у обема вршила света служба. Ако обе нису служиле као гробне капеле, онда је једна од њих несумњиво имала ту улогу. Имамо велики број византиских цркава код којих су гробне капеле чинили параклиси цркве. Северна капела цркве у Никеји чувала је један саркофаг са моштима Гроб Атанасијев био је у јед

из тога дао извести закључак, да је њихово подизање истовремено са подизањем цркве. Обе су капеле скоро у свему веома налик једна на другу.

Северна капела показује на западној страни својој у висини од 1,50 м. изнад земље сигу са по гдекојом опеком. Изнад њих настаје наизменична измена редовâ сиге са редовима опекâ. На овој се страни налазе врата што спајају нартекс са овом капелом. Редови опекâ и сиге, који сачињавају ову страну, не продужавају се у истоме правцу нâ обема странама од врата, већ теку независно једни од других. На јужној страни капеле има сасвим доле у главноме речна камена, а нађе се и сиге и опекâ. Горњи део чине наизменични редови сиге и опекâ. То је скоро исто случај и са северном страном. На источној се страни налази полукружна апсида. Редови сиге и цигаља, што се с обеју страна ове апсиде мењају, не теку у истоме правцу на обе стране, већ сасвим независно једни од других. Апсида је саграђена од сиге. Данас је јако препукла и изерила се.

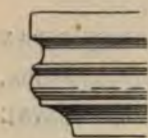
Врата, која спајају спољашњи нартекс са северном капелом, имају горњи праг од једноставнога камена, а довратници су им споља од модрога мрамора, изнутра пак од сиге и опекâ (као и западни зид лево и десно од врата): у горњем је прагу ижљебљен отвор за крило врата, која се позади затварају мандалом. Тимпанон је са стране капеле озидан од опекâ. Врата су са спољашње стране широка од прилике 1 м., а са унутрашње стране 1,04 м. Висина довратника је нешто већа од два метра а висина лука износи око 0,40 м.

На северној страни има капела један прозор, који је исте форме, а скоро и исте величине као и остали прозори на цркви. Свод му је сазидан од исте цигље, које има и у оправљеноме кубету, што се над овом капелом своди. Испод овога прозора на спољашњој страни учвршћен је у зиду један лав од камена. На растојању од 0,95 м. испод овога прозора налази се један прозорчић, који је споља једва прорезан и једном мотком затворен, а стране му се изнутра по-

углу севернога параклиса Лавре. У једноме овакоме параклису у цркви манастира св. Луке Стириота у Фокиди нађена је крстионица. Лако је могућно, да су, дакле, ознаке капеле служиле и крштавању. *Евсевије* у својој црквеној хисторији (X_5), описујући храм у Тиру, примећује, да је на оба бока тога храма подигнут по један баптистеријум: два простора, који су комуницирали са храмом — њих је „мирољубиви наш Соломон, стројитељ Божја храма, начинио за људе, који имају потребе за очишћењем и умивањем водом и св. Духом" (X_4). Као што се из овога види, баптистерији су на И. уношени у организам цркве. Изнесени знаци пак показују, да су се у северној капели Жиче држали помени и освећивало кољиво, што овој капели даје карактер гробне капеле. Г. Д-р Драгутин Анастасијевић саопштио нам је приватно, да се у Ивирону у овим параклисима сваке суботе великога поста и у дане умрлих чита помен (кољиво) умрлима.

степено шире и достижу највећу ширину од 0,63 м.[6] Прозорчић је веома неправилне форме и изерено је саграђен. Између овога прозорчића и споменутога прозора више њега налази се у висини од 2,50 м. изнад земље једна плоча од мрамора, хоризонтално у зид узидана. **(слика 12).** Плоча је профилисана и испада из зида за 0,55 м. За 0,55 м. она је и широка, а дебела је 0,14—0,16 м. На средини је плоча скроз пробушена. Отвор је на задњој страни веома узан, а у правцу ка горњој површини левкасто је проширен.[7] И апсида има на источној страни мали узани прозор.

Апсида је од сиге саграђена. Њен свод је веома испрепукао, те прети опасност, да се апсида свакога тренутка не откине од источнога зида и не сруши се. Апсида је у своме доњем делу масивно узидана. Овај узидани део покрива живопис за читавих 0,10 м. и нема са осталим зидом никаке свезе. Он је, према томе, познији од споменута живописа. Материјал, од кога је овај узидак саграђен, састоји се из опекâ, сиге и речнога камена. Све је ово без икака реда једно на друго набацано. Апсида је широка 1,10 м., висина њених странâ износи 2,17 м., а висина лука око 0,35 м.

Сл. 12.

Кубе почива на четири лука. Ови се наслањају на четири плоче, које су узидане, па вире из зидова. Плоче се налазе у угловима и имају улогу консолâ. Од њих је само једна (она у углу севернога и западнога зида) једноставна, а остале се састоје из два комада, од којих је један већи а други мањи. Све су оне биле омалтерисане и обојене. Источни и западни лук имају много већи испад него северни и јужни. Тамбур је озидан од сиге и опекâ. Кубе је било проваљено, па су чак и сводови прозора били порушени. Обоје је у новије доба оправљено и опекама озидано. Кубе је и споља и изнутра округло и има три отворена и три слепа прозора. Банак прозорâ налази се у истој висини, у којој и појас, што доле опасује тамбур. Појас је од сиге и био је црвено обојен (превучен црвеном пругом).

Јужна капела слаже се у главноме у свему са северном капелом. Западни зид је као у северне капеле озидан доле без реда од сиге и опекâ, а горе

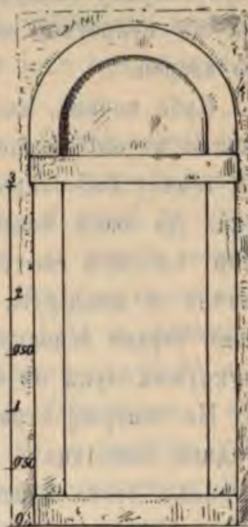
---

[6] И у цркве Смрти Богородичине у Никеји у северноме параклису, који је служио као гробна капела, није било прозора. (У сев. капели Жиче горњи прозор је био у доба рестаурације живописа зазидан). Ту је чак и нартекс био без прозора. Упор. *Wulff* Die Koimesiskirche in Nicäa 1903. стр. 30—31.

[7] Данас се не може поуздано одредити, чему је била намењена ова плоча. Из тога, што је у капели било тако мрачно, што је поред поменуте плоче на зиду насликано једно опело, могло би се слутити, да је капела служила као гробна капела (Grabkapelle), а на поменутој плочи да је горела беспрекидно кака светиљка. Упор. *Wulff* стр. 31.

се јасно види, како је пробијањем врата и отварањем зазиданога прозора живопис остао јако оштећен.

Великих је прозорâ црква првобитно имала осам на броју: један над улазним вратима, три у олтару, два у певницама и два у другоме пољу (на северној и јужној страни по један).[4] Уз то је и свака капела имала по један велики прозор. Сви ови прозори носе исто обележје. Сви су полукружни. Њихови су допрозорници од сиге, а тако исто и сводови њихови. У свих су допрозорници увучени иза предње површине зида за неколико сантиметара. Величином својом између њих свију истиче се прозор у олтарској апсиди. Полукружни прозор, што се налази изнад улазних (западних) врата у цркву има допрозорнике од прилике 1,30 м. високе. Прозор је од прилике широк 1,60 м., а висина његова лука износи око 0,30 м. Северни прозор у другоме пољу има допрозорнике од сиге и опекâ, а лук му је од сиге. Висина његових допрозорника износи од прилике 1,10 м., а ширина прозора око 0,75—0,80 м. Висина његова лука од прилике 0,15—0,20 м. Прозор, што се налази на супротној (јужној) страни, у свему је сличан њему. Прозор у северној певници нешто је виши и шири од ова два последња. Његови допрозорници (који су од сиге) уступају иза предње површине зида за 0,07—0,08 м. Прозор у јужној певници потпуно је идентичан са овим у северној.

Слика 11.

Осем ових прозора налази се у зидовима цркве и других отворâ, од којих су неки сада зазидани. Тако се испод прозора у северној певници налази један полукружан отвор, сада зазидан пологама сиге и опекâ. Овај је отвор сазидан од сиге и широк је 0,98 м., висок од прилике 0,80 м., а висина му лука износи око 0,32 м. Западна ивица овога отвора лежи у истој вертикали са западном ивицом прозора, који се над њим налази. Ну пошто је отвор ужи од прозора, то изгледа да је у лево помакнут. Црвена трака, која оперважава горњи прозор, спушта се доле, те уоквирава и овај отвор. Из тога би се могао извести закључак, да су у доба, када су ове траке повучене, обоје већ постојали. И у јужној се певници налази испод прозора сличан отвор, ну он је знатно у десно помакнут и исто тако је зазидан. Он се налази на висини од 1,40 м. изнад земље, широк је један метар, а висок око 0,85—0,90 м.

[4] Осем ових прозора налази се по један прозор на простору између певница и дотичних луковâ што носе кубе.

сличну, покрива горе дрвена даска 0,11 м. дебела. Ова је даска шира од нише, те на обема странама њеним улази у зид. Под је у ове нише од камена. Овака квадратна ниша (само нешто мало већа) налази се и на источноме зиду у углу, где се источни зид сучељава са северним. Ову нишу покривају горе две даске, које леже једна поред друге. Под јој је, нема сумње, био од камена, као и у мало пре споменуте нише. Апсида има на северној страни прозорчић, као и она у северној капели. Ну код ове се апсиде не даје констатовати познији узидак у доњем делу, као што смо то нашли у апсиди северне капеле.

Кубе почива на четири лука. Луци се, као у северној капели, наслањају на четири плоче, што вире из зида. Плоче су, изгледа, од литографска камена и једноставне су (само је она у југо-источноме углу препукла). И оне су биле олепљене лепом, па живописане. Луци су озидани од опекā. Источни и западни лук и овде су шири од севернога и јужнога. Појас кубета је од сиге. Кубе је и споља и изнутра округло и има три прозора (између којих се налазе три слепа прозора). Скоро је све ту у најновије доба понова саграђено, само онај део на Северу изгледа да је сазидан од старога материјала. Једна хоризонтална греда везује источну страну кубета са западном. На западној страни близу јужнога зида за један метар од прилике изнад врата има један велики отвор. У углу свода и зида налази се такође на овој, као и на супротној (источној) страни по једна округла рупа.

Живопис

Кула је на трима својим странама (на северној, западној и јужној) била споља црвено обојена. Задња (источна) страна, по свој прилици, није била бојена, већ само малтером олепљена. У главноме се свугде познају две пологе малтера. Малтерна се кора најбоље одржала на горњем спрату и то на јужној страни. Доња пологa малтера одржала је још лепо своју загасито-црвену боју, док је горња бивала беспрекидно изложена штетноме утицају непогодā и с тога је веома страдала. Ту је црвена боја, ако ју је било, мање више спрана кишама, а и малтерна је кора јако оштећена, нарочито на северној страни. На западној и јужној страни као да се дају констатовати закрпе од треће пологе сасвим бела малтера. На западној је страни по доњој полози живописано. Изнад уласка под кулу, а нешто испод западнога прозора на првоме спрату куле, познају се две загасито-црвене пруге, које се под оштрим углом секу. Оне обележавају место, докле је допирао забат прислона, што је испред уласка под кулу стајао. У оштроме углу, који ове две пруге образују, јасно се распознаје лик једнога анђела са нимбом око главе и са једним делом од крила.

Да ли је на овој страни било још живописа, мучно је рећи. Дало би се само према извесним знацима слутити, да га је могло бити.

Прозор на јужној страни у горњем спрату куле показује само једну пологу малтера. Тимпанон му је обојен загасито-црвеном бојом. Своднина и стране му живописане су (покривене су шарама). Шаре су на модроме позађу, које је у своднини добило скоро црну боју. Источна страна овога прозора показује шару једнога стила, какав ћемо често срести у цркви и у нартексу. Орнаменат сачињава више ромбних поља̑, повезаних пругама, које су исте дужине као и стране ромбова. На овај начин остају између ових ромбних поља̑ са стране по два трапезна поља (једно лево, друго десно). Шару оивичава свуда унаоколо једна бела трака. Ромбна поља имају загасито љубичасту основу, трапезна поља сиву и отворено црвену. У ромбним се пољима налазе цветови беле боје са црвеним листићима, у трапезним пољима розете са загасито љубичастим и белим листовима. Сва су поља уоквирена белим пругама. Западни прозор показује две пологе малтера. Горња је, по свој прилици, из доба рестаурације у 18. веку. Тада су ови прозори донекле (не целом висином) били узидани. Узидак је остављао слободним само северну половину горњега дела овога прозора. На томе слободноме делу исликана је на беломе позађу једна врло велика и незграпна шара. Оваких мање више линеарних, неукусних шара̑, каке ћемо наћи и на странама врата у кули, има и на јужној страни прозора, испод којих провирују шаре истога карактера, кога и оне у јужнога прозора. Тимпанон овога прозора такође је загасито црвеном бојом обојен. И северни прозор на горњем спрату куле показује две пологе малтера, ну шаре нису очуване.

Капела у горњем спрату куле изнутра је сва живописана. Живопис је на модроме позађу и веома невешто рађен. Лево и десно од свакога прозора налази се по један квадратни оквир са допојасном сликом какога свеца. Изнад прозора̑ налази се лево и десно илустрован по један свети човек, који су окренути један другоме. Испод прозора иде једна зона четвоространих поља са геометриским фигурама. Обично су то кругови беле боје на модро-плавоме позађу На источноме зиду налазе се северно од полукружне нише ликови св. Константина и Јелене, а изнад њих се пружа један орнаменат, састављен из више редова геометриских фигура̑, сада веома избледелих.

У простору испод куле престављена је на таваници сцена *Четрдесет мученика*[8] уморених у залеђеноме језеру. На средини таванице престављен је Исус

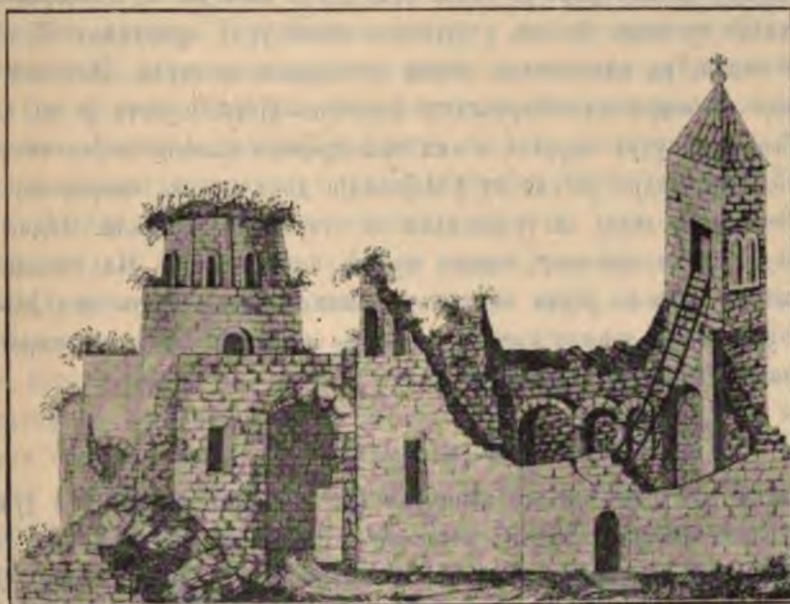
[8] Култ четрдесет мученика био је веома распрострањен на И. То посведочавају пре свега многобројни храмови, параклиси, капеле посвећени њима. Велика црква код Јерусалима подигнута у част св. Саве Преосвећенога имала је параклис четрдесет мученика. Једна од капела у Јерусалиму, у којој су приликом бављења у њему познатога руског

Христос, а испод свода лево и десно престављено је по двадесет мученика, изнад чијих главâ лебде венци мучеништва. На северноме и јужноме зиду

поклоника светих места на Истоку, Василија Барскога, служили православни, била је посвећена у част четрдесет мученика (и налазила се под звонаром). Тако исто и на Синају на гори Хориву једна света обитељ посвећена је овим мученицима. Црква манастира Ксиропотаму на Атосу има за патрона ове мученике, а Лавра св. Атанасија и Дохијару имају по један параклис четрдесет мученика. Од једанаест малих цркава, које се налазе у огради хиландарској, једна је такође посвећена имену четрдесет мученикâ. У Цариграду се у средини вароши близу Бронзанога Тетрапила налазила велелепна црква четрдесет мученика, коју Андроник беше изабрао за свој гроб. Св. Сава је, као што је познато, био прво сахрањен у цркви четрдесет мученикâ у Трнову. Осем у Жичи ми налазимо сцену четрдесет мученикâ илустровану и у Студеници (у попречноме простору јужнога портала) и у Грацу (веома фрагментирано) — овде с једне и с друге стране врата, што воде у јужну капелу. Пада у очи да је у сва три маха овој сцени место на улазу. Г. Др. Драгутин Анастасијевић приватно нам саопштава да је исту појаву запазио у манастиру Ксиропотаму. То, по свој прилици, има свога узрока, ну овај се не даје тако лако открити. Народно веровање не може нам пружити кључ за разрешење. Иначе је обичај у једноме крају Србије (у смедеревскоме Поморављу) да се на овај дан (као и о Тодоровој суботи) нешто после по ноћи на раскрсницама ложе ватре, преко којих и старо и младо прескаче. Ово је остатак паганскога обичаја, да се, ради очишћења, пред кућама пале ватре и преко њих скаче. Уз то се на тај дан месе т. з. младенчићи, четрдесет колача од брашна, савијени у облику кобасице и изданком од лескова дрвета на три места убодени (у Нишу ови колачићи имају облик мале деце). У Срему се на дан четрдесет мученика (9. марта) излази у винограде и по обичају се испија по четрдесет чаша у част свакога од њих (*Војислављева Споменица* стр. 2—6). Из овога се види, да је дан четрдесет мученика веома популаран. Он је познат под именом *Младенци* (т. ј. четрдесет младенаца уморених мученичком смрћу). У натпису златом извезену на покров кивота кнеза Лазара у Раваници вели се Лазару: „Сабери хор („лик“) твојих сабеседника, светих мученика и са свима се њима помоли Богу, који те је прославио, јави („вьзвѣсти) Георгију, покрени („подвигни“) Димитрија, убеди оба Теодора (разуме се Т. Тирон и Т. Стратилат), ухвати („поими“) Меркурија и Прокопија, и четрдесет мученика Севастиских не остави, у њихову мучењу војују твоји драги синови, кнез Стеван и Вук“ (*Љ. Стојановић* Записи и Натписи 188). Овде се четрдесет мученика спомињу упоредо са светим ратницима (св. Ђорђем, св. Димитријем, св. Теодором Тироном и Теодором Стратилатом, св. Меркуријем и св. Прокопијем), поуздано с тога, што су и четрдесет мученика били војници. Свима овима треба да се обрати кнез Лазар, који је својом мученичком смрћу њима раван, те да у Бога испроси помоћи за своје синове. И ови војују за свету веру хришћанску, за коју су изложени мукама, сличним онима, које су ови свети војници пропатили. Већ самим тим дакле, што је у мученичкој смрти четрдесет војника била оличена мученичка борба српских синова са огорченим противницима Креста, могла је сцена, у којој је илустрован мартиријум четрдесет мученика, постати омиљен предмет престављања у нашем живопису. Мученички венац отвара двери у обиталиште блажених. Кроз двери мучеништва улази се у царство небеско. Отуда је слика, на којој је преста-

од наизменичних редова сиге и цигаља. На овој се страни налазе врата, што спајају спољашњи партекс са капелом. Јужна и северна страна имају доле за један метар висине речњака, а тако исто и литографска камена и опекâ. Горе се наизменично ређају редови опекâ и сиге. Источна страна има такође доле крупна камена, опекâ и сиге. Горе се срета опека и сига у наизменичној измени. На истој страни и ова капела има апсиду. Свод у ове апсиде је од сиге, а предњи лук је од опекâ.

Врата, која воде из спољашњега партекса у ову капелу, у главноме су налик на она врата северне капеле. И овде су довратници, лук и прагови на спољашњој страни од мрамора. Изнутра су довратници од сиге и опеке, а и

Изглед Жиче 1822. год. (према цртежу у *Летопису М. С.* 13.).
Слика 13.

лук је на тој страни од сиге. На јужној страни има капела један прозор, чији облик одговара облику осталих прозорâ на цркви, а и величином се не издваја од ових. Испод овога прозора налази се један, сада зазидан, отвор, који је од прозора ужи, али за то нешто виши. У доба рестаурације живописа овај је отвор био отворен, јер се још јасно распознаје црвен оквир, којим је био оперважен, а и свеци су (два десно, два лево) на обе његове стране симетрично распоређени. У источноме углу јужнога зида, на месту где се овај сучељава са источним зидом, налази се једна ниска, квадратна ниша, која је у доба рестаурације живописа била зазидана. Ову нишу, као и ону у олтару њој

сличну, покрива горе дрвена даска 0,11 м. дебела. Ова је даска шира од нише, те на обема странама њеним улази у зид. Под је у ове нише од камена. Овака квадратна ниша (само нешто мало већа) налази се и на источноме зиду у углу, где се источни зид сучељава са северним. Ову нишу покривају горе две даске, које леже једна поред друге. Под јој је, нема сумње, био од камена, као и у мало пре споменуте нише. Апсида има на северној страни прозорчић, као и она у северној капели. Ну код ове се апсиде не даје констатовати познији узидак у доњем делу, као што смо то нашли у апсиди северне капеле.

Кубе почива на четири лука. Луци се, као у северној капели, наслањају на четири плоче, што вире из зида. Плоче су, изгледа, од литографска камена и једноставне су (само је она у југо-источноме углу препукла). И оне су биле олепљене лепом, па живописане. Луци су озидани од опекâ. Источни и западни лук и овде су шири од севернога и јужнога. Појас кубета је од сиге. Кубе је и споља и изнутра округло и има три прозора (између којих се налазе три слепа прозора). Скоро је све ту у најновије доба понова сграђено, само онај део на Северу изгледа да је сазидан од старога материјала. Једна хоризонтална греда везује источну страну кубета са западном. На западној страни близу јужнога зида за један метар од прилике изнад врата има један велики отвор. У углу свода и зида налази се такође на овој, као и на супротној (источној) страни по једна округла рупа.

Живопис

Кула је на трима својим странама (на северној, западној и јужној) била споља црвено обојена. Задња (источна) страна, по свој прилици, није била бојена, већ само малтером олепљена. У главноме се свугде познају две пологе малтера. Малтерна се кора најбоље одржала на горњем спрату и то на јужној страни. Доња пологa малтера одржала је још лепо своју загасито-црвену боју, док је горња бивала беспрекидно изложена штетноме утицају непогодâ и с тога је веома страдала. Ту је црвена боја, ако ју је било, мање више спрана кишама, а и малтерна је кора јако оштећена, нарочито на северној страни. На западној и јужној страни као да се дају констатовати закрпе од треће пологе сасвим бела малтера. На западној је страни по доњој полози живописано. Изнад уласка под кулу, а нешто испод западнога прозора на првоме спрату куле, познају се две загасито-црвене пруге, које се под оштрим углом секу. Оне обележавају место, докле је допирао забат прислона, што је испред уласка под кулу стајао. У оштроме углу, који ове две пруге образују, јасно се распознаје лик једнога анђела са нимбом око главе и са једним делом од крилâ.

Да ли је на овој страни било још живописа, мучно је рећи. Дало би се само према извесним знацима слутити, да га је могло бити.

Прозор на јужној страни у горњем спрату куле показује само једну пологу малтера. Тимпанон му је обојен загасито-црвеном бојом. Своднина и стране му живописане су (покривене су шарама). Шаре су на модроме позађу, које је у своднини добило скоро црну боју. Источна страна овога прозора показује шару једнога стила, какав ћемо често срести у цркви и у партексу. Орнаменат сачињава више ромбних поља̄, повезаних пругама, које су исте дужине као и стране ромбова. На овај начин остају између ових ромбних поља̄ са стране по два трапезна поља (једно лево, друго десно). Шару оивичава свуда унаоколо једна бела трака. Ромбна поља имају загасито љубичасту основу, трапезна поља сиву и отворено црвену. У ромбним се пољима налазе цветови беле боје са црвеним листићима, у трапезним пољима розете са загасито љубичастим и белим листовима. Сва су поља уоквирена белим пругама. Западни прозор показује две пологе малтера. Горња је, по свој прилици, из доба рестаурације у 18. веку. Тада су ови прозори донекле (не целом висином) били узидани. Узидак је остављао слободним само северну половину горњега дела овога прозора. На томе слободноме делу исликана је на беломе позађу једна врло велика и незграпна шара. Оваких мање више линеарних, неукусних шара̄, какве ћемо наћи и на странама врата у кули, има и на јужној страни прозора, испод којих провирују шаре истога карактера, кога и оне у јужнога прозора. Тимпанон овога прозора такође је загасито црвеном бојом обојен. И северни прозор на горњем спрату куле показује две пологе малтера, ну шаре нису очуване.

Капела у горњем спрату куле изнутра је сва живописана. Живопис је на модроме позађу и веома невешто рађен. Лево и десно од свакога прозора налази се по један квадратни оквир са допојасном сликом какога свеца. Изнад прозора̄ налази се лево и десно илустрован по један свети човек, који су окренути један другоме. Испод прозора иде једна зона четвоространих поља са геометриским фигурама. Обично су то кругови беле боје на модро-плавоме позађу На источноме зиду налазе се северно од полукружне нише ликови св. Константина и Јелене, а изнад њих се пружа један орнаменат, састављен из више редова геометриских фигура̄, сада веома избледелих.

У простору испод куле представљена је на таваници сцена *Четрдесет мученика*[*] уморених у залеђеноме језеру. На средини таванице представљен је Исус

[*] Култ четрдесет мученика био је веома распрострањен на И. То посведочавају пре свега многобројни храмови, параклиси, капеле посвећени њима. Велика црква код Јерусалима подигнута у част св. Саве Преосвећенога имала је параклис четрдесет мученика. Једна од капела̄ у Јерусалиму, у којој су приликом бављења у њему познатога руског

извирују испод узидане масе камења, доњи живопис показује кружна поља и читав комплекс врежа̂ (Ranken) око њих. Тако се на западној страни предњега прозора јужнога зида види један део великога кружнога поља на отворено црвеноме позађу. Око њега врежаст орнаменат плаве боје. Контуре су орнамента плаве, оивичене лево и десно једном узаном белом траком. На западној страни задњега прозора налази се исти такав орнаменат, ну све је ту на зеленоме позађу, а вреже је црвене боје. На горњој малтерној кори, у колико она провирује иза узиданога материјала на задњем прозору јужнога зида, дају се констатовати разне геометриске фигуре на белој основи: познају се делови кругова̂, који затварају розете као чивит модро-плаве боје, Кружну линију чини једна трака жуте боје оивичена модро-плавим линијама. Рагастови прозора̂ и врата на јужној страни били су споља црвеном бојом обојени. Несумњиво је исти случај био са прозорима и вратима на северној страни. Сада је тамо лёп сасвим отпао, а рагастови прозора нису се очували, те је немогућно рећи што поузданога. Своднину и стране улазних (западних) врата на партексу ресе шаре, које имају исти карактер као и оне са кулиних прозора̂. У темену свода налази се круг са осмолисном розетом унутра, а од њега се лево и десно разилази вреже од линија̂, које се укрштају и тако образују поља. У ова су поља унети цветови разне боје и разна облика. По две црне паралелне пруге оивичавају ове шаре лево и десно. Ове пруге обилазе око жљебова, у којима су били чепови за двокрилна врата. Шаре почивају на позађу као чивит модроме. Врло много има сиве (резедасте) боје. Уочљиви су многобројни бели прашници и тучкови цветова.

Све остало, што је од живописа сачувано на западној и јужној страни партекса упућује на живопис који се донекле слаже са живописом у цркви. Оба су, нема сумње, из доба рестаурације. Данас се на северној половини западнога зида у партексу једва назиру фигуре светаца, који су у зонама једна више других били поређани. Они махом држе у рукама развијене свитке (Rollen.) И јужни прислон (пред јужном капелом) показује на унутрашњој страни живопис. Сцене, које су ту илустроване, односе се на Крштење Исусово од Јована. Ово би, можда, говорило у прилог мишљењу, да се у јужној капели крштавало. Позађе је слика̂ бело. Оне носе обележје живописа 18. века.

Права црква показује на својим улазним вратима шаре, што носе исто обележје, које и оне шаре са прозора на кули. Данас су ове шаре сачуване само у своднини врата. У ромбоидна поља, која се једна за другим нижу, унети су цветови. Шаре оивичава лево и десно црна трака, а и поља су повучена црним линијама. Цветови су бели на сивој основи. Троугаона поља, која остају између ових ромбоидних, испуњавају такође цветићи. Малтерна кора западнога

налазе се овде исписане повеља и хрисовуља Стевана Првовенчанога манастиру Жичи.[9] Оне заузимају скоро целу површину зида. Сасвим доле је исликан орнаменат завесâ (Draperieornament). На самоме улазу под кулу представљен је лево (на јужној страни) св. Петар са црквом на глави, а десно св. Павле

љено мучење четрдесет војника, имала да каже онима, што су улазили у цркву, да се не устежу прекорачити праг на вратима мучеништва у славу своје вере хришћанске. Само би се на овај начин могла, донекле, растумачити околност, што је сцена четрдесет мученика обично илустрована на улазима у цркву или у њене споредне просторе. Вероватније је пак да ту више играју улогу узроци чисто конструктивне природе. Простор пред улазом био је веома згодан да на њему нађе места ова композиција. Иначе би тешко било веровати, да је ту имала кака утицаја околност, што се велелепна црква четрдесет мученика у Цариграду налазила поред Бронзана Тетратила (*πλησίον τοῦ Χαλκοῦ Τετραπύλου*). Диканж овако објашњава Tetrapylum aereum у Цариграду: „Tetrapylum fuit aedificium altius, quattuor portis pervium, cui adnexae erant porticus, in quas per has portas ibatur“. (*Constantinopolis christiana,* lib. II стр. 179).

О вечерњу (на „хвалите“ и „слава“) пева се једна химна Јована Дамаскина, у којој се четрдесет мученика доводе у везу са четрдесетодневним постом пред страсну седмицу: „Стртоносци Хви всечьстныи пость свѣтлѣишію сьдѣласте паметию славнаго вашего страданиıа, м бо суще четвородесетодвницоу ѿсщаюте, спасительнѣи стрти побеще се вашимь иже по Хѣ страданиюмъ. Тѣмже имоуще дрьзновение, молитесе вь мирѣ достигноути намь тридневно вьскрьсение, ба и спса душамь нашимь“; (према једноме минеју за март из XV века (1473. год.?), рукопис Нар. Библиотеке Бр. 162|684). Ваља имати на уму, да дан четрдесет мученика увек пада у велики пост. Када се узме у обзир, у коликом је уважењу код нашега народа овај пост, онда ће се лако растумачити, откуда су могли постати популарни мученици, у којима је овај пост био у неку руку символисан.

Сцена је веома живо представљена. Илустрован је онај моменат, кад четрдесет мученика, потпуно наги, стоје у залеђеноме језеру при ужасноме мразу, а са неба силазе венци мучеништва на њихову главу. Само један није могао издржати, већ је побегао у топло купатило, што се одмах до залеђена језера налазило. Ну у накнаду за њ скочио је у залеђено језеро незнабожачки чувар њихов и примио венац мучеништва. О животу четрдесет мученика види: *Miklosich* Vitae Sanctorum-Viennae 1847. стр. 1—13 и *Рукопис XIV века Народне Библиотеке у Београду Број 468* (104) лист 278 а. Сцена је пуна драмских појединости. Ко би прочитао беседу Григорија Цамблака у похвалу четрдесет мученикâ, (налази се у манастиру св. Павла на Атосу. Упореди *Усненскıи П.* Первое путешествие вь аѳонскіе монастыри I, 2 стр. 24. и 51,) мислио би, или да је сликар ову проповед имао пред очима, или да је проповедник под утицајем слике био. О овој сцени упореди и *Нову Искру* 1906. стр. 346.

[9] *Miklosich* Monumenta Serbica бр. 18. *Šafarik* Pamatky бр. 7. Исправку ових натписа доноси *Гласник С. У. Д.* 56. стр. 360.

боје у средини. Листови су до половине црвени, а од половине плави. Кружне су линије беле. Оквир шарā чини бела трака, коју опет оивичава црвена пруга. Како је прозор у доба рестаурације био зазидан, то је несумњиво, да су и ове шаре раније од живописа из доба рестаурације. На странама врата западних у јужној капели (оних што воде у партекс) налази се у средини једна трака модро-плаве боје, која иде цик-цак, а углови су испуњени линијама, паралелним са овом траком. Овака иста шара даје се запазити и на потрбушју сводннице врата, што из јужне капеле воде у цркву. Овде се опет јасно распознаје, да малтерна кора, на којој ове шаре почивају, улази испод малтерне коре, на којој је живопис из доба рестаурације. И у обема квадратним нишама јужне капеле наћи ћемо исте оваке шаре. Трагова од њих срешћемо и у квадратној ниши олтарској, као и у оној у северној капели.

У самој се цркви на неколико места јасно распознају два слоја живописа Ово се најјасније даје констатовати у северној и јужној певници. Живопис у овим двема певницама почива на малтерној кори, која улази испод малтерне коре, на којој почива живопис зидова, што се продужују лево и десно од певницā. Ово је нарочито очито на предњим ивицама северне певнице, где је отпао лêп, који је невидљивим чинио прелаз горње малтерне коре у доњу. Ту се сасвим јасно распознају две малтерне коре једна испод друге. Очевидно је према томе, да је живопис обеју певницā старији од живописа на горњој малтерној кори. Како по свему изгледа, да шаре у прозору јужне певнице почивају на истој малтерној кори, на којој и живопис јужне певнице, то је сасвим природан закључак, да су обоје из истога доба. Ми смо и на осталим местима већ констатовали, да су шаре истога карактера, кога и ове у јужној певници, старије од живописа из доба рестаурације. И за три слике, од којих се једна налази у тимпанону западних врата цркве, а остале две у тимпанима врата, што воде у северну и у јужну капелу, може се рећи, да су старије од осталога живописа. Ту се даје одмах констатовати, да малтерна кора оба тимпана улази испод малтерне коре, на којој почива живопис зидова. Изгледа исто тако, да се и малтерна кора тимпанона западних врата непосредно продужава у своднину врата, на којој су познате шаре, раније од живописа из доба рестаурације. Ми смо већ споменули, како се и у олтару на јужноме прозору дају констатовати два слоја живописа, од којих горњи носи обележје живописа из доба рестаурације, а доњи носи обележје оних шарā са прозорā на горњем спрату куле. Исто смо тако наговестили, да и на прозору апсидину малтерна кора, на којој почивају садашње шаре, улази испод малтерне коре на зидовима апсидиним. И у побочним се капелама могу на неколико места распознати два слоја живописа. У апсиди јужне капеле види се испод садашњега живописа

један велики део доње малтерне коре обојене бојом као чивит модром.' На ивици, на којој се квадратна ниша источнога зида јужне капеле сучељава са северним зидом капелиним, познаје се такође један део доње малтерне коре, обојене модро плавом бојом. Да је испод горњега живописа било још једнога, распознаје се и на ивици, где се квадратна ниша јужнога зида сучељава са источним зидом јужне капеле. Тамо, где се ове нише састају са зидовима, може се одмах видети, да су се поменуте шаре у овим нишама продужавале испод горње малтерне коре, на којој почива садашњи живопис. И у северној капели познаје се на угловима апсиде испод данашњега живописа старији живопис.

На овај начин ми можемо сасвим поуздано изићи с тврдњом, да су слике у северној и јужној певници као и оне у тимпанима западних врата цркве и вратā, што воде у северну и јужну капелу, старије од осталога живописа у цркви. У тимпанону западних (царских) врата илустрована је допојасна слика Богородице у пози Orans-а на ултрамарин-плавој основи, само је сасвим доле основа зелене боје. Запис МНР, који се на левој страни познаје, има писмена беле боје (онај десно је оштећен). Слика је много страдала, а уз то је веома слабо осветљена. У тимпанима врата, што воде у северну и у јужну капелу, илустрован је по један арханђео у допојасној слици. Они држе у десној руци куглу, а у левој скиптар. У јужној певници илустровано је на источноме зиду Распеће,[14] а остала два зида показују шест апостола: јужни по једног лево и десно од прозора: а западни њих четворицу. Онај десно од прозора има тонзуру, а у левој руци држи јеванђеље, док десном руком благосиља. Он је обележен ка „сӮы Лука“[15] Онај лево држи свитак. Од оне четворице на западноме зиду јужне певнице само су двојица потпуно очувана, а друга су два без главе. Само један од њих носи књигу,[16] а остали држе свитке. У северној је певници на источноме зиду поуздано било „Скидање с креста“. Сцена је данас скоро сасвим уништена. Сачувани су само десна група, где су две женске и један човек; једно парче крста на коме је Христос био разапет и доњи део од лествица што су биле прислоњене уз крст. Од Никодима, који се на њих био попео, да скине тело Христово, познају се сада на лествицама само стопале. На осталим зидовима преставлљено је шест апостолā: на север-

[14] Опис Распећа у Жичи и у другим црквама Србије види у нашем чланку „Иконографија манаст. цркава у Србији“. *Н. Искра* 1906. стр. 343.

[15] Није ретко, да се св. Лука у византиској уметности преставља са тонзуром, на пр. *Schlumberger* N. Phocas, фигура на стр. 449.

[16] Свеци са књигама престављају јеванђелисте. Само апостол Павле носи књигу својих посланица место свитка. Овај овде светац преставља ап. Павла, судећи по типу, који је у византиској уметности за њ утврђен.

номе по један јеванђелист лево и десно од прозора; на западноме четири фигуре, од којих је само једна потпуно очувана, а остале су до испод половине оштећене. Све су ове фигуре, како у јужној тако и у северној певници, у природној величини престављене.

На западној страни цркве налази се, као што смо већ споменули, у тимпанону улазних (царских) врата допојасна слика Матере Божје у пози Orans-а. Лево (јужно) од врата преставлени су св. Косма (Кузман), св. Пантелеимон и св. Дамјан,[17] а десно од врата два арханђела држе медаљон, у коме је допојасна слика (биста) Христова. Изнад врата заузима цео горњи простор Смрт Богородичина,[18] тако компонована, да самртна постеља Богородичина са гомилом лица, што око ње стоје, заузима место између врата и прозора, а лево и десно од прозора распоређени су апостоли у облацима. Изнад прозора као да анђели нешто носе горе пут неба.

На јужноме зиду првога поља очуване су: у тимпанону врата допојасна слика једнога арханђела (о којој смо већ говорили), западно од врата две фигуре светитељске, а источно три свеца. Горњи делови ових фигура уништени су данас. Изнад врата преставлена је допојасна слика једнога свеца са дугачком брадом у пози Orans-а. Северна страна овога првога поља у цркви у свему се слаже са јужном.

На јужној страни другога поља у цркви преставлена су четири света ратника.[19] Они су били насликани на малтерној кори, која је покривала зазидани прозор на овој страни. Кад је овај прозор отворен и кад су доле врата пробијена, онда су фигуре св. ратникâ јако страдале. Она два у средини скоро су сасвим уништена. Горе је илустрован „Улазак Христов у Јерусалим.“ На северној страни овога поља била су такође илустрована четири св. ратника. Они су тако распоређени око прозорâ и врата, да су ови у доба рестаурације могли остати незазидани.

На северној страни трећега поља (в. **слику 14.**):

1, 4, 3, 6) по један светац; 2, 5) по један светац (Kniestück); 11) улаз у северну певницу; 8) прозор; 7) сцена Noli me tangere; 9) сцена са Неверним Томом (накнадним малтерисањем јако оштећена); 10) анђео се јавља

[17] Св. великомученик Пантелеимон, лекар, патрон лекарâ, уморен мученичком смрћу 303. године у Никомедији (слави се у византиској цркви 27. јула). Јустинијан беше у његову част подигао цркву у Цариграду, где су биле пренете његове кости. Карло Велики их је пренео у Галију, где сада почивају у Лиону и у познатој цркви св. Дениса код Париза. Неумитни врачи, „бесребрници“ Кузман и Дамјан рачунају се у патроне медицине (славе се 1. јула и 1. новембра)!

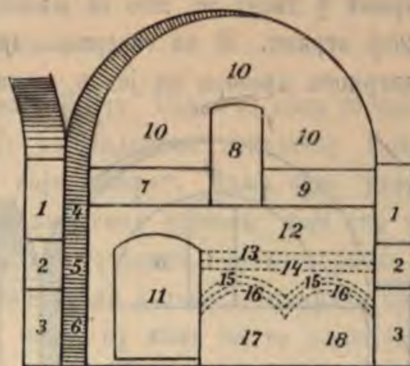
[18] Опис и зависност од црквених песама види *Н. Искра* 1906. октобар.

[19] *Ibidem.*

Захарији пред олтаром; 12) два свеца; 13, 14) орнаменти (насликани); 15, 16) орнаменти (насликани); 17) један свети ратник; 18) један светац.

На јужној страни трећега поља (в. **слику 15.**):

1 прозор; 2 отвор за јужну певницу; I A, B. сцена: Силазак св. Духа на апостоле (Тројица). У пољу I дванаест апостола у круг поређаних (седећи) На њих озго слећу језици у облику пламена. У пољу А престављене су две личности, од којих она напред има оригиналну капу на глави, а она позади носи штит. Изнад њих сачуван фрагментиран запис ..ЫЦН (= ЄЗЫЦН). У пољу В су престављене три личности, од којих она напред има оригиналну капу. Руку је подигла чудећи се. Од осталих двеју личности једна носи штит.[20] Све остало на овој страни у свему се слаже са северном страном истога поља.

Слика 14.

На простору између триумфалнога лука и источнога лука, што носи кубе, илустрован је у средини Христос у допојасној слици, а лево и десно од њега по један анђео. На простору, што лежи на супротној страни између западнога лука, који носи кубе и лука паралелнога триумфалноме луку, престављена је *Тајна вечера.*[21] На потрбушју лукова у овоме пољу (трећем) престављени су медаљони са бистама светаца. Само се на средини налази круг са орнаментом унутра.

У апсиди олтарској престављена је процесија архиепископâ (по четири архиепископа лево и десно од прозора на апсиди) Испод њих левô и десно од нише по четири допојасне слике светаца у квадратноме оквиру[22] Сасвим доле зона квадратних пољâ са геометриским фигурама (по шест фигура лево и десно од нише.) Оне обележавају позадњи наслон седиштâ за духовна лица, што су у олтару чинодејствовала. (Као седишта служила су два степена што иду дуж

[20] Овај тип престављања Тројицâ јавља се поред уобичајенога типа, где се у доњој зони преставља „свет“ (космосъ) са језицима у једноме чаршаву (или у крилу). Разноврсни народи, чије су језике апостоли силаском светога Духа на њих научили, престављени су овде у доњој зони. Сваки је од ових народа мање више окарактерисан нарочитим обележјем. Они су обузети чуђењем, слушајући апостоле, где говоре њиховим језицима. Упореди и интересантну сцену Тројицâ у минхенскоме псалтиру, који је Стжиговски објавио прошле године (Die Miniaturen des serbischen Psalters 1906. табл. IX (22).

[21] О Тајној вечери у нашим манастирским црквама види *Н. Искра* 1906. стр. 344.

[22] Имена њихова забележена су у опису Давидовићеву *Летопис М. С.* 13.

боје у средини. Листови су до половине црвени, а од половине плави. Кружне су линије беле. Оквир шарâ чини бела трака, коју опет оивичава црвена пруга. Како је прозор у доба рестаурације био зазидан, то је несумњиво, да су и ове шаре раније од живописа из доба рестаурације. На странама врата западних у јужној капели (оних што воде у нартекс) налази се у средини једна трака модро-плаве боје, која иде цик-цак, а углови су испуњени линијама, паралелним са овом траком. Овака иста шара даје се запазити и на потрбушју своднине врата, што из јужне капеле воде у цркву. Овде се опет јасно распознаје, да малтерна кора, на којој ове шаре почивају, улази испод малтерне коре, на којој је живопис из доба рестаурације. И у обема квадратним нишама јужне капеле наћи ћемо исте оваке шаре. Трагова од њих срешћемо и у квадратној ниши олтарској, као и у оној у северној капели.

У самој се цркви на неколико места јасно распознају два слоја живописа Ово се најјасније даје констатовати у северној и јужној певници. Живопис у овим двема певницама почива на малтерној кори, која улази испод малтерне коре, на којој почива живопис зидова, што се продужују лево и десно од певницâ. Ово је нарочито очито на предњим ивицама северне певнице, где је отпао лêп, који је невидљивим чинио прелаз горње малтерне коре у доњу. Ту се сасвим јасно распознају две малтерне коре једна испод друге. Очевидно је према томе, да је живопис обеју певницâ старији од живописа на горњој малтерној кори. Како по свему изгледа, да шаре у прозору јужне певнице почивају на истој малтерној кори, на којој и живопис јужне певнице, то је сасвим природан закључак, да су обоје из истога доба. Ми смо и на осталим местима већ констатовали, да су шаре истога карактера, кога и ове у јужној певници, старије од живописа из доба рестаурације. И за три слике, од којих се једна налази у тимпанону западних врата цркве, а остале две у тимпанима врата, што воде у северну и у јужну капелу, може се рећи, да су старије од осталога живописа. Ту се даје одмах констатовати, да малтерна кора оба тимпана улази испод малтерне коре, на којој почива живопис зидова. Изгледа исто тако, да се и малтерна кора тимпанона западних врата непосредно продужава у сводницу врата, на којој су познате шаре, раније од живописа из доба рестаурације. Ми смо већ споменули, како се и у олтару на јужноме прозору дају констатовати два слоја живописа, од којих горњи носи обележје живописа из доба рестаурације, а доњи носи обележје оних шарâ са прозорâ на горњем спрату куле. Исто смо тако наговестили, да и на прозору апсидину малтерна кора, на којој почивају садашње шаре, улази испод малтерне коре на зидовима апсидиним. И у побочним се капелама могу на неколико места распознати два слоја живописа. У апсиди јужне капеле види се испод садашњега живописа

На јужноме зиду је више прозора представљено „Распеће“, а с једне и с друге стране прозора *Пренос моштију св. Стевана*[23] Лево је илустровано: „цр҃ь патриıархь и вь зборь исходить прѣмо мощмь ст҃го Стефана,“ а десно: „несуть мощь ст҃го Стеф(ана) игумни (по)пове и дıаконы.“ Испод прозора насликано је више лица у проскинеси (фигуре су сићушније од осталих на овоме зиду). Доле су представљени: лево (источно) од доњега зазиданога отвора св. Митрофан и св. Григорије Ниски, а десно св. Димитрије и св. Георгије.

II

Читавих седам векова има иза себе црква у Жичи. Свако од ових столећâ остављало је трагове на њој и исписивало је по зидовима повесницу њену. Руине њене постају на тај начин „мртваци који говоре“. Ваља само умети читати њихов језик. Они слојеви живописа један испод другога, које смо на више места у цркви и у спољашњем нартексу констатовали, оне преправке у сводовима цркве и у кубетима њеним, они зазиђивани и понова отварани прозори најречитији су сведоци њене прошлости, нêми, ну ипак за то најпоузданији. Они треба да нам помогну расветлити питање, да ли пред нама стоје они исти зидови, који су негда поздрављали првога архиепископа независне цркве српске, св. Саву; да ли се у живопису даје открити сликâ, на којима су се могли заустављати погледи његови. Да се јасно одвоји оно, што је раније, од онога, што је позније; да се и једно и друго може успешније анализовати, те да се даде створити бар приближна слика о првобитноме изгледу цркве, неопходно је потребно знати хисторију саме цркве и свеколики ред

[23] *Љ. Ковачевић* (*Starine X* стр. 258) је мислио, да је у овој сцени представљен пренос тела Стевана Првовенчанога. У цару би био представљен Душан или Урош. На основу тога могло би се извести, да је тело краља Стевана по други пут преношено у Жичу, као и то да је црква по други пут била живописана. Ми не бисмо рекли, да је у овој сцени представљен пренос тела Стевана Првовенчанога. У запису се јасно означава „Свети Стеван“. Познато је пак, да је Стеван Првовенчани у калуђерству добио друго име, које би несумњиво било овде забележено, да се он мислио. Уз то изгледа, да је Стеван Првовенчани добио службу своју тек у 17. веку (Упореди и *И. Руварац* Пећски патријарси стр 64). Како су се уз то сви владаоци српски од Немање звали Стевани, то би тешко било доказати, да би овде требало да се мисли баш на Стевана Првовенчанога. Нама изгледа природније гледати у овој сцени *Пренос моштију св. Стевана првомученика*, чије су кости из Јерусалима у Цариград пренете под Пулхеријом и Теодосијем II год. 428. На дан Преноса моштију св. Стевана (2. августа) држи се и дан данас сабор у Жичи. Св. Стеван је уз то био омиљен светац у Немањићâ (*Monumenta Serbica* стр. 74., 78., 168. Упор. *S. Ljubic* Opis jugoslavenskih novaca 1875. стр. 26., где се вели, да је св. Стеван тек од Уроша I био изабран за патрона Србије).

црквене и манастирске службе у њој, какав је био у разним периодама времена. Ну ни за једно ни за друго ми у нашој литератури немамо списа̑, који би послужили као помоћна средства. Отуда је један критичар уметности у нас принуђен да оставља поље свога рада, па да, и против воље, прелази у област повесничара и литургисте. Он је приморан, да за туђе грехе понесе тешки крст одговорности на својим плећима. Отуда би изгледало веома чудновато, ако би се захтевало од једнога хисторичара уметности, који тражи да се помогне колико му је то могућно, да он исцрпно расправља питања, која на првоме месту имају да занимају једнога повесничара политичке или црквене хисторије српске. Његов специјалан задатак, свакако, није, да строгој анализи подвргава критичност изворā и да претреса спољашње и унутрашње односе у држави српској. Кад је већ стицајем околности доведен до тога, да прелази у туђу област рада, он има да се ограничи на резултате дотле утврђене и да у оквир свога рада унесе само онолико, колико му је потребно ради расправљања питања̑ чисто уметничке природе. Још недовољно утврђена критичност изворā, многобројна спорна питања, у којима још није изречена одлучна и последња реч, стварају одмах у почетку огромних тешкоћа̑ једноме раднику на хисторији наших манастира̑. Оскудица у изворима за онај велики период времена робовања под Турцима доприноси само у незнатној мери расветљењу многих тамних питања̑. Ту су поједине белешке и записи скоро једина грађа за хисторију манастира̑. Пок. Иларион Руварац веома се згодно једном приликом изразио, да су те белешке и ти записи само камичци, који су разбацани и развејани на све стране. Из ових растурених камичака никада се неће моћи конструисати солидна зграда. И поред свих ових незгода ми смо се подухватили да у једноме хронолошкоме прегледу изнесемо све важније моменте из хисторије цркве у Жичи и да додамо један приложак о реду црквене службе у византиским манастирима. И једно и друго неопходно је потребно ради коначнога утврђења многих питања̑, што стоје у свези са архитектуром и живописом цркве у Жичи.*

Већ смо толико пута напомињали, како црква у Жичи има простран спољашњи нартекс, који је доцније дозидан. Прво питање, које се намеће при погледу на ове махом простране нартексе, дозиђиване уз цркве наших манастира̑, састоји се у томе, кака их је потреба изазвала. Ако бацимо један по-

*) **Напомена.** Како због нагомиланога материјала није могло у ову свеску *Старинара* ући све, што смо били за штампу спремили, то смо нашли за потребно, да одељак о хисторији Жиче оставимо за доцније са четвртим одељком, са којим ће чинити потпунију целину. Приложак о спољашњем нартексу морао је из тога разлога ући у други одељак (а не у трећи, као што је на стр. 141. обећано).

тимичан поглед на развој црквене архитектуре на Истоку, неће нам из очију измаћи једна веома важна околност, да су богослужење и црквени обреди беспрекидно утицали на формирање просторâ, у којима су се хришћани збирали на молитву. Преображај једнога облика у други, стварање новога распореда, појава нових форми постају разумљиви тек онда, кад се узму у обзир сви разноврсни облици чинодејстава црквених. За првих векова хришћанских беседништво црквено игра једну од најзначајнијих улогâ у цркви. Још у доба Јована Златоустога црквене су хомилије имале силнога утицаја на гомилу. Није, свакако, случајно, што цветање василике пада баш у то прво доба хришћанства. Василика се нудила као веома подесан простор за верне, који би се сабирали, да чују поуке из светих списâ. Ну већ у току петога века литургија поче добијати свечанији и велелепнији изглед. Жива реч, која је била моћно средство за распростирање хришћанства, уступи своје место црквеним песмама. Тако је на пр. херувимска песма уведена у литургију под Јустином II (573. год.) Литургија постаде скроз проткана драмским призорима, у којима духовништво, што чинодејствоваше и црквени хор, што у чинодејству учествоваше појањем црквених песама, узимаху активнога удела. Тада олтар доби форму, која се подесније прилагођивала црквеноме богослужењу, а нарочити побочни простори (певнице), који стајаху у органској свези са организмом цркве, створише место хору. Црква са централним распоредом згодно се подударала са новим потребама и она освоји себи земљишта на свима странама хришћанскога света.

Одвајкада се пак осећала потреба за једним простором, који би посредовао између спољашњега света и светога места, на коме су хришћани присуствовали символичноме представљању трагедије Христове. Нема сумње, да су атријуми старих цркава веома подесно одговарали овој потреби. Ну на Истоку су атријуми исто тако изузетак, као што су нартекси на Западу. Они су тамо рано почели излазити из употребе. Као успомена на њих остао је само позадњи ходник, који се наслањао на фасаду цркве. Он је после уступио место спољашњему нартексу. Отуда је нартекс на Истоку служио као свеза par excellence између праве цркве и спољашњега света. Ако бисмо праву цркву упоредили са царством небеским, које у своје рајско насеље прима све верне, онда бисмо нартекс могли згодно уподобити пургаторијуму, у коме се за слободан улазак у обиталиште блажених припремају душе још недовољно пречишћене хришћанским врлинама. Ваља се само сетити, како зидове ових нартекса обично од дна до врха покривају сцене из Страшнога Суда. Ове су онима, што су се овде бавили, најречитије говориле, чему се имају надати, ако се буду припремали,

да их црква прими у своје окриље, као што су, с друге стране, очајне изгледе отварале онима, који би нашли за боље, да остану одвојени од цркве.

Кад се узме у обзир улога, која је нартексу остала намењена, онда ће бити јасно, што њему са уметничке стране није поклањана тако велика пажња, као осталој цркви. Они, што су се у њему бавили, имали су да осете и у томе погледу разлику. Царске двери, које је раскошно искитила уметничка рука, морале су будити у њима успомену на небеска врата, кроз која може проћи само један створ, наоружан хришћанским врлинама. Звуци песме, што су до њих допирали и светлост светиљака, коју су они назирали, морали су се дубоко коснути њихових срдаца. Недостојни да се наслађују лепотама простора, што се налази непосредно пред њима, они би имали да учине само један корак, па да се обрету у њему. Све те лепоте остају сакривене за оне, који и даље остају изван цркве. Њих још могу назирати они, што се припремају за улазак у цркву; њих могу уживати тек они, које је црква примила у своје окриље. На овај се начин, са чисто психолошке стране, може донекле растумачити она чудна околност, што велелепне фасаде византиских цркава махом руже ови незграпни дозидани нартекси.

Ну манастирске цркве специјално не би ни иначе могле својом фасадом производити оно дејство, које имају црквене грађевине градова, смештене на јавним местима. Какав контраст између једне цркве на западу, која своју фасаду окреће према улици и има пред собом довољно простора за естетички ефекат и једне манастирске цркве, нарочито оне на Атосу, подигнуте у средини теснога, са свију страна затвореног дворишта, где фасада ни и иначе не би имала довољно простора за естетичко дејство! Првој је главни задатак, да својој фасади обезбеди ефекта, остављајући побочне стране махом занемарене и утрпане дозидима сваке врсте, друга не може да има другу сврху, до да се прилагоди манастирским потребама.

Из типикā, које су побожни ктитори за своје задужбине прописивали (иако да су они сви мање више прерада студиског и јерусалимскога типика), даје се данас створити слика о компликованоме богослужењу у византиским манастирским црквама. Целокупно време од двадесет и четири сата пролазило је монасима, што у овим манастирима обитаваху, у беспрекидним молитвама. Осим свете литургије монаси су се могли збирати на молитву за време јутрења, за време првога, трећега, шестога и деветога часа са међучасовима, за време вечерња, повечерја и полуноћнице, да не спомињемо бдењā, помене и др. Обично се јутрење почињало одмах после полуноћнице, којом је почињао манастирски дан, а први се час продужавао одмах непосредно после јутрења.[24] После ли-

[24] Упор. типик манастира *Θεοτόκου τῶν ἡλίου βωμῶν*.

ургије настајао је први обед, а између вечерња и повечерја други обед. Цркве на Атосу пружају нам и дан данас живу слику негдашњега живота у византиским манастирским црквама. Непрестано позивање клепала[25] (*συνακτήριον, σύμβολον, ξύλον*) на молитву држало је монахе стално у једноме одређеноме оквиру идејâ. Тек што су свршили једну службу, имали су се они припремати за другу. Ова разноврсност богослужења изазвала је још у почетку потребу, да се за поједина чинодејства резервише нарочито место, да се за ова управо створе нарочити простори, који су са главном црквом стојали мање више у органској свези. *Манастирске су цркве одмах у почетку добиле искључиво или претежно службени карактер.* Све је било управљено на то, да се у цркви и њеним непосредним дозицима створи подесна места за разноврсне потребе богослужења. Због умноженога братства или утицајем других спољашњих и унутрашњих околности, које су имале непосредне везе са богослужењем, рађала се у овим манастирима стално потреба, да се црква прошири. Ово проширење бивало је обично на рачун увећања дужине цркве: западној фасади додавао би се обично један нартекс, а нису ретки случајеви, где је додавано два, три, па и више њих. То присуство многих нартексâ објашњава Кондаков недостатком стубова у црквама, као и неумешношћу, да се сводови поставе на

[25] О клепалу види опширно *G. Millet* у *Bulletin de correspondance hellénique* 1905. 123—141. Обично су се употребљавала три клепала: једно од метала, два од дрвета. Прво је висило, а друго се обично држало на рамену левом руком, а десном се у њ ударало једним чекићем. Ударци су падали час по крајевима, час по средини и разноврсним тоновима стварали неку врсту мелодије. У једној минијатури Скилицеса (која илуструје смрт св. Јефрема: *Bull. de corr. héll.* 1905. табла III 3), у једној слици на зиду рефекторијума Лавре (*Ibidem* таб. III 2) која илуструје смрт св. Атанасија и једној њеној реплики из Ватикана (*Ibidem* фиг. 16.) представљено је једно лице, које на овај начин сабира стилите и пустињаке. И у нашем се живопису налази једна интересантна фреска, у којој се даје констатовати иста појединост. Она представља смрт једнога архиепископа и подсећа јако на споменуте слике. Ова се фреска налази у порушеној цркви у долини код села Баљевца (недалеко од Рашке). Барски зове *клепалом* оно што је од метала, а оно од дрвета зове *било*. Архиепископ Никодим у своме типику (рукопис Нар. Библ. Бр. 402). разликује „велико било“ и жељезно „быльце“ (или „мало“). Ударање је често скопчано са певањем какога псалма, као што је то био обичај у Палестини. То је т. з. ударање „тешких“ („тежкыихъ“). У Никодимову типику је често реч о њима. (То су „*βαρέαι*“. *Millet* o. c. стр. 130.). У манастиру Богородице Евергетидске клепало је позивало на шести час, који се читао у ћелијама, а било на литургију. Прво је позивало на вечерње, а друго на девети час. Ова је разлика била потребна, да би се код монахâ избегла конфузија у погледу на многобројне службе у току једнога дана. У нашој цркви, судећи по типику архиепископа Никодима, било је извеснога реда при клепању, ну могле су све три врсте клепала једна за другом бити употребљене.

стубове или ступце.[26] За то се место једнога продуженога нартекса зидају два, па чак и три (Ватопед има управо четири нартекса). Они ту корисно служе за читање часова, за време којих доводи се у ред главна црква, чија се врата у томе међувремену покривају нарочитом завесом (на пр. у Ватопеду, Дохиару). Тачност ове опаске Кондаковљеве потврђује, истина, спољашњи нартекс цркве у Жичи; ну овај је могао испасти тако знатних димензија, све и да није био засведен крстастим сводовима, што су почивали на масивним ступцима. У свакоме случају остаје као главна ствар, да су из чисто практичних обзира постали ови махом незграпни, доцније дозидани нартекси, који руже западну фасаду праве цркве. Фасада цркве је, свакако, овим дозицима остајала изгубљена, ну ипак се овде онде опажа тежња, да се она истакне. То је постизавано тиме, што су спољашњи нартекси добијали своју истакнуту фасаду, која је својим декоративним елементима била у стању да замени китњасту фасаду цркве. Само ови случајеви нису тако чести (црква св. Богородице у Цариграду, Кахрие-џами у Цариграду, црква манастира Пантократора у Цариграду, и др.) И код највећих цркава на Атосу (Лавра св. Атанасија, Ватопед, Хиландар) фасада је мање више занемарена.[27] Потреба, да се цркве прошире, изазивала је најразноврсније дозитке и пређе, као и данас. Када је архиепископија из Жиче била пренета у Пећ, морало се у брзо опазити, да је црква нове архиепископије тесна за компликовано богослужење и за умножено братство. Потреба да се црква прошири, морала је нагнати архиепископа Данила, да дозида простран нартекс, пошто је већ био дозидао цркву св. Богородице.

Погрешно би било мислити, да су ови уз западну фасаду цркве тако неудесно дозиђивани спољашњи нартекси спецификум српских цркава. Њих, на против, сретамо на целокупној области византиске уметности. Цркве на Атосу пружају нам у овоме погледу веома поучних примерâ. Цариград, Солун, Грчка, Мала Азија не чине ни у колико изузетак. Позната црква у Цариграду **Θεοτόκος (τοῦ Λιβὸς)**, сазидана за владе Лава Философа (око 900. год.), показује на западној страни нартекс са три висока кубета, дозидан за владе царице Теодоре (око 1185. год).[28] Друга једна исто тако позната црква у Цариграду ***Μονὴ τῆς Χώρας*** т. з. Кахрие-Џами показује на западној страни дозидан спољашњи нартекс са два кубета. При рестаурацији цркве у првој четврти XIV века Теодором Метохитом црква је добила овај нартекс и један параклис на јужној страни.[29] Цркви манастира св. Луке Стириота у Фокиди

[26] *Н. П. Кондакова* Памятники христіанскаго искусства на Аѳонѣ, 1902. стр. 29.

[27] *Ibidem* стр. 28.

[28] *E. Bertaux* — L'art dans l'Italie méridionale, p. 120.

[29] *Н. Кондаковъ* Византійскія церкви и памятники Константинополя (Труды VI археологическаго съязда въ Одессѣ), стр. 170.

(у близини Спарте) био је 1582. год. дозидан спољашњи нартекс, који је тек последњих десетинâ прошлога века уклоњен, да би се спасла западна фасада цркве.[30] Један површан поглед на неке цркве у Грчкој, у Солуну, у Малој Азији даје одмах познати, да су ови спољашњи нартекси доцније дозидани и уз цркву прислоњени.

Да су ови спољашњи нартекси служили извесним богослужбеним потребама цркве, имамо многобројних сведочанстава. На првоме су месту, у томе погледу, веома поучни типици појединих манастирâ, у којима се обично велика пажња поклања извесноме реду при разноврсним чинодејствима у цркви. Ни у једноме од ових типикâ, а њихов је број данас доста велики, не истиче се тако разлика између спољашњега и унутрашњега нартекса, као што је то у једноме типику из доба пре 1118. године.[31] У њему је прописано да се павечерница држи у спољашњем нартексу.[32] Међучасови (почасје) првога, трећега и шестога часа као и трећи и шести час држе се или у *спољашњем нартексу* цркве или у храму погребноме, према жељи игуманице (пошто је дотични манастир био женски),[33] док се полуноћница врши у унутрашњем нартексу цркве.[34] У типицима осталих цркава не истиче се разлика између спољашњега и унутрашњега нартекса, већ се оба зову истим именом: нартекс. Свагда се пак при томе има на уму остали простор, одељен од цркве. Споредна је ствар, да ли је овај одељени простор имао и каквих придодатака. Главно је, да се он према правој цркви схвата као једна засебна целина, која се, према потребама богослужења, могла временом на разне начине да проширује. Према типику манастира Пантократора, за чију се цркву вели да има и спољашњи нартекс, а у којој је манастирски дан, као и обично, почињао у поноћи, збирала се „братија“ у поноћи на знак клепала на полуноћницу *у нартексу* цркве.[35]

---

[30] *R. W. Schultz and S. H. Barnsley* — The monastery of saint Luke of Stiris in Phocis стр. 19.

[31] **Τυπικὸν τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης** у *Miklosich et Müller* Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis V. стр. 327.

[32] ***Περὶ τῶν ἀποδείπνων.* Ἡ δέ γε τῶν ἀποδείπνων ἀκολουθία μετὰ τὸ δεῖπνον ὑμῖν τελεσθήσεται ἐν τῷ τῆς ἐκκλησίας ἐξονάρθηκι, ἐν ᾧ καὶ τὰ γόνατα κλιτέον ὑμῖν, εἰ μή γε τὸ „θεὸς κύριος“ ψάλλοιτο.** *Ibidem* стр. 359.

[33] **Περὶ τῶν μεσωρίων τῆς πρώτης, τρίτης τε καὶ ἕκτης ὥρας... Καταλαμβανούσης δέ τῆς προσηκούσης ὥρας κρουσθήσεται τὸ ξύλον, κἀκεῖσε ψαλεῖτε τὰ μεσώρια τῆς πρώτης, τήν τε τρίτην καὶ ἕκτην ὥραν μετὰ τῶν μεσωρίων, τῶν εὐχῶν καὶ τῶν μετανοιῶν, ἔνθα ἄν ἡ καθηγουμένη βουληθῇ, εἴτε ἐν τῷ κοιμητηρίῳ, εἴτε ἐν τῷ τῆς ἐκκλησίας ἐξωνάρθηκι...** *Ibidem* стр. 357.

[34] *Miklosich et Müller* Acta et diplomata стр. 359.

[35] **Εἶτα τῶν ἀδελφῶν μεταξὺ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν συναγομένων σημανεῖ καὶ τὸ συνακτήριον, ὃ καὶ μέγα κατονομάζεται καὶ οὕτως οἱ μοναχοί πρὸς τὸν νάρθηκα**

По свршетку полуноћнице ишла је „братија“ из нартекса у цркву. Према типику манастира *Θεοτόκου τῶν ἡλίου βωμῶν* трећи и шести час држе се у нартексу,[36] а тако исто и девети час,[37] као и полуноћница.[38] Исти поредак даје се и дан данас констатовати у неких цркава на Атосу. Познати поклоник светих места на Истоку *Барски*, који је у Св. Гори био у 18. веку (год. 1744.), описује начин вршења богослужења у лаври св. Атанасија, па вели, да се тамо полуноћница, часови и повечерје читају у унутрашњем нартексу цркве. За време, док се ови поје, остају врата на цркви покривена једном великом завесом.[39] Други приложак за ову ствар пружа нам Н. Дучић у свом опису Хиландара.[40] Он помиње, да се спољашњи нартекс у Хиландару зове *паевечерница*, јер се у њему редовно чита повечерје, као и молбан Богородици и светим ктиторима Симеуну и Сави, док се унутрашњи нартекс зове *поноћница*, јер се у њој редовно читају полуноћница и часови пред литургијом, а кад је свеноћно, онда се у њу излази на литију. Црква св. Јована у Серу има спољашњи нартекс и два унутрашња нартекса. Други од ових зову *полуноћница* или *литија*, према процесији ранога јутра, на којој се певају тропари.[41] Веома је важна околност, што монаси цркве Неа Мони на острву Хију зову спољашњи нартекс именом *Λιτή*[42] (Овај је великих димензија, а на

συναχθέντες, τὴν ἀκολουθίαν τῆς μεσονυκτίου ψαλμῳδίασ ἐκτελέσουσιν... *Дмитріевскіц*, Описаніе литургическихъ рукописей, I. стр. 658.

[36] *Ibidem* стр. 746.

[37] *Ibidem* стр. 761.

[38] *Ibidem* стр. 762.

[39] *Барскіи* Странствованія... Барскаго по святымъ мѣстамъ Востока.

[40] *Гласник С. У. Друштва* 56. стр. 17.

[41] Byz. Zeitschrift III стр. 313. Упор. један натпис у ексонартексу Лавре (св. Атанасија) више врата, што воде у унутрашњи нартекс: „*Ἡ περικαλλὴς αὕτη ἀνέγερσις ἐκ βάθρων τῆς τε λιτῆς καὶ νάρθηκος... διὰ δαπάνης ἰδίας προθύμως ἀπηρτίθη τοῦ τιμίου γέροντος κὺρ Ἀνθίμου....*“ *G. Millet, J. Pargoire, L. Petit*. Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont Athos 1904. стр. 108., као и нотицу (у загради) на стр. 182. (бр. 541.) да се есонартекс у Ксиропотаму зове *литија*. *G. Millet* вели, да је у значењу есонартекса израз *λιτή* модеран. Реч би значила молитве, које су се сваке суботе вршиле у нартексу: *Bulletin de correspodance hellénique* 1905. стр. 74. нап. 1. На истом месту *Millet* вели, да су *Срби* увели *литију* 1293. год. у Хиландару, 1443. у Костамониту, 1451. у Росикону, а суверени молдавски и влашки после су је увели у осталим црквама XVI века, (као у Кутлумусиу, Ставроникити, Каракалу, Ксенофону, Дохиарију, Зографу, Ксиропотаму, Симопетри) *Ibidem* стр. 74. *Г. Д-р Драгутин Анастасијевић* извештава нас да се данас у *литији* (т. ј. у унутрашњем нартексу) чита у почетку вечерња па се после улази у храм.

[42] *J. Strzygowski* Nea Moni auf Chios — Byz. Zeitschrift V. стр. 144.

северној и јужној страни завршава се по једном апсидом. Над њим се своде три кубета). Само име показује већ очевидну свезу богослужења са овим делом цркве. Простор је добио име од литије, која у њему бива у разним приликама богослужења, а посебице о вел. вечерњу. Нарочито је свечана морала бити литија, која се у манастирским црквама вршила о свеноћној служби у очи дана смрти ктитора црквена. У типицима, које је св. Сава оставио манастирима Хиландару и Студеници, нарочито се наређује, да се дан смрти ктиторове на најсвечанији начин прослави.[43] А у типику за Студеницу он чак наређује, да на спомен о овоме дану сазову „владичьствоующтаго сеје землєю и игоумене прочеје“[44] (Пада у очи, да у типика манастира Богородице Благодетељнице *(Εὐεργέτιδος)* у Цариграду, према коме је поменути типик св. Саве преведен, нема ових појединости при прослави годишњице смрти ктиторове, каких налазимо у студеничкоме типику.) Несумњиво је, дакле, да су ови годишњи помени прослављани са великим церемонијама уз учешће државних и црквених власти и огромне масе света. Цркве, које су под својим кровом скривале мошти знаменитих личности, биле су и иначе беспрекидно предмет посете побожних поклоника. Личности од велика угледа могле су бити сахрањиване у самим нартексима. У спољашњем нартексу поменуте цркве на острву Хију била су, по свој прилици, сахрањена три света оца црквена.[45] Није никака реткост, да су се у старо време знаменити људи сахрањивали у нартексима византиских цркава.[46] И код нас су се краљеви, архиепископи и друге угледне личности сахрањивали у нартексима. Патријаршиска црква у Пећи пружа најлепше примере за то. Како су се обично на све стране разносиле легенде о чудима, што су мошти, у овим црквама смештене, вршиле над болеснима и здравима, то је број посетилаца стално био велики. Нарочито је велики број болесникâ долазио на поклоњење светим гробовима, од којих је чекао исцељења. У колико је била популарнија личност, што је у цркви била сахрањена, у толико је и посета била многобројнија. Ова је у толико обилнија морала бити о дану смрти ктиторове, кад се над његовим моштима, разглашеним са чудâ њихових, држао свечан спомен, на коме се могло забележити присуство владаоца и највиших црквених и државних власти. Због ове

[43] „Свѣтло и сь всенощьнымь пѣніемь почисти вамь паметь... отца нашего и ктитора кирь Симеона... еже праздновати вамь свѣтьло и пѣниемь и свѣщами и вь вашемь ѣденїи и пїти, паче подаите хлѣбь и вино на врата кто се прилоучи вь тои дьнь....... а вечерь на панахидѣ подати вьсей братии по свѣщи, да поють стоюштє (држеще) надь гробомь“. *Гласник Срп. Уч. Друштва* 24. стр. 216. и 40. стр. 172.

[44] *Гласник С. У. Друштва* 40 стр. 172.

[45] *J. Strzygowski* Nea Moni auf Chios. *Byz. Z.* V стр. 152.

[46] *Кондаковъ* Виз. церкви и пам. Константинополя *(Труды VI)* стр. 173.

многобројне посете стално се рађала потреба, да се прошири простор цркве, недовољан да у себе прими безбројне посетиоце. И број монахâ у једној цркви стајао је, свакако, у свези са гласом, који је црква код побожнога света уживала. За умножено братство, као и за многобројне посетиоце, требало је у цркви створити довољно простора. Дозиђивањем нарочитих простора на западној страни цркве задовољавала се ова потреба. Тако су постали пространи спољашњи нартекси.

Пада у очи, да је код цркава, које су због светињâ под својим кровом биле мета безбројних поклоникâ, нарочита важност давана овим спољашњим нартексима. Црква св. Николе у Мирама има спољашњи нартекс знатних димензијâ. Како је било разглашено, да тело св. Николе, које је у поменутој цркви почивало, точи миро, то су се хришћани у великоме броју беспрекидно стицали око гроба његова. Са точења мира беше постало чувеним и тело Немањино, које је почивало у Богородичиној цркви Студеничкој. И доиста, међу нашим манастирским црквама баш оне имају простране нартексе, које су под својим кровом криле мошти знаменитих људи (Студеница, Жича, Раваница, Манасија и др.) И друге неке околности утврђују нас донекле у мишљењу, да је појава пространога спољашњега нартекса условљена популарношћу цркве због на далеко разглашених светињâ (на првоме месту због знаменитих гробова), које су под њеним кровом биле смештене. Теодор Метохит уз познату цркву у Цариграду дозидао је једновремено спољашњи нартекс и једну гробну капелу на јужној страни њеној. Нешто слично томе могло би се, можда, констатовати у цркве св. Николе код Куршумља. Права црква се ту потпуно издваја као целина за себе према спољашњему нартексу (који је на предњој страни својој био фланкиран двема високим кулама) и капели на северној страни цркве. Сви знаци говорили би за то, да је обоје последњих дозидано уз цркву у исто време. Није, дакле, искључена могућност, да је појава гробне капеле изазвала у исто време потребу за једним пространим спољашњим нартексом.

У типику св. Саве прописано је, да се држе годишњи помени и свој умрлој браћи. Том приликом, као и на дан смрти ктиторове, делило се јело и пиће на вратима црквеним. Уз то се сваке недеље у један одређен дан (обично у петак) освећивало кољиво.[47] *Ово се делило у спољашњем нартексу* или у

[47] Упор. *Барскiи* Странствованiя по святымъ мѣстамъ Востока (тамо где говори о лаври св. Атанасија) и *Miklosich et Müller* Acta et diplomata V. стр. 260—261. *L. Petit* је запазио на Атосу, како се кољиво може да дели свакога празника. Улогу дељења узима на се *ἐφημέριος*, који седи *у нартексу* поред врата главне цркве и дрвеном лажицом дели кољиво монасима. Ово бива пре подне после свршене литургије. Овоме дељењу кољи

предверју цркве (у ходнику, који је, у неку руку, замењивао спољашњи нартекс). Г. *Д-р. Драгутин Анастасијевић* приватно нам је саопштио, да је приметио, како се и данас *у манастирима светогорским Каракалу и Ивирону кољиво дели у спољашњем нартексу.* Он је исто тако запазио, да се на Атосу о дану смрти ктиторове *у нартексу врши мало водоосвећење и износе се у њ свете мошти.* Веома је интересантно и једно место у типику архиепископа Никодима (рукопис Нар. Библиотеке, бр. 402.), из кога се види, да се о помену умрлих у петак недеље Блуднога Сина *панахида вршила у нартексу.* У цркава, у које се у овим приликама слегао силан свет са свих страна, морали су се зидати пространи спољашњи нартекси или дозиђивати нови простори уз нартексе мањих димензија.

У нартексу се вршила и литија на великоме вечерњу. За то имамо сведочанстава у делима наше старе црквене књижевности. У типику јерусалимскоме Саве Освећенога, који је архиепископ Никодим превео за српску цркву,[48] има на неколико места спомена о свечаној литији, са којом се излазило у нартекс. Тако на великоме вечерњу (агрипнији) оваке је литије било одмах у почетку. Пошто је јереј окадио крстообразно свету трпезу и жртвеник; изишао пред „света врата“ и пред њима окадио, чинећи кадионицом крст; пошто је окадио икону Светога, игумана „и обѣ странѣ по чиноу“, онда „ламбадѣ предходещий прѣдь нимь и *ишдь вь прапратоу* кадить и тамо братию по чиноу.“ Тако је исто прописано, да се после певања „Господи возвах“ излази литијом у нартекс: „*вь прапратоу* ıерею прѣдьходещоу сь кадилницомь и сь ламьбадомь.“ За време молитава, које су се за тим ту у нартексу читале, присутни су морали бити на коленима („намь же прѣклоньшимь колѣнѣ до землѥ“). После молитава се устајало и уз појање стихира̂ улазило се у цркву. (Ова је литија нарочито свечана била у Цариградској цркви.[49]) И по отпусту „великога вечерња“ чинила се литија *у нартексу,* где су се појале похвалне стихире светоме, коме је црква посвећена. Вечерње и јутрење свршавала су се преко целе године *литијом у нартексу.* И на повечерју се чинила литија у припрати са метанисањем и без њега. Из овога типика Никодимова дознајемо,

претходило је већ дељење у очи тога дана после вечерња и у јутру при крају јутрења. *Echos d' Orient* II (Sur les colyḃes стр. 323.). Упор. и *Du Cange* Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis стр. 686. и сл. и код *Goar*-a Euchologion стр. 658. (цитирано код Ди Канжа).

[48] Рукопис Нар. Библ. бр. 402. (б.). На листу 137. стоји записано, да је у типику усвојен ред „из лавре преподобнога оца нашега Саве и из киновија богоносног оца нашега Јевтимија“.

[49] *Дмитрiевскiи* Описанiе литургическихъ рукописей I. стр. 164—165.

По свршетку полуноћнице ишла је „братија“ из нартекса у цркву. Према типику манастира *Θεοτόκου τῶν ἡλίου βωμῶν* трећи и шести час држе се у нартексу,[36] а тако исто и девети час,[37] као и полуноћница.[38] Исти поредак даје се и дан данас констатовати у неких цркава на Атосу. Познати поклоник светих места на Истоку *Барски*, који је у Св. Гори био у 18. веку (год. 1744.), описује начин вршења богослужења у лаври св. Атанасија, па вели, да се тамо полуноћница, часови и повечерје читају у унутрашњем нартексу цркве. За време, док се ови поје, остају врата на цркви покривена једном великом завесом.[39] Други приложак за ову ствар пружа нам Н. Дучић у своме опису Хиландара.[40] Он помиње, да се спољашњи нартекс у Хиландару зове *цавечерница*, јер се у њему редовно чита повечерје, као и молбан Богородици и светим ктиторима Симеуну и Сави, док се унутрашњи нартекс зове *цоноћница*, јер се у њој редовно читају полуноћница и часови пред литургијом, а кад је свеноћно, онда се у њу излази на литију. Црква св. Јована у Серу има спољашњи нартекс и два унутрашња нартекса. Други од ових зову *полуноћница* или *литија*, према процесији ранога јутра, на којој се певају тропари.[41] Веома је важна околност, што монаси цркве Неа Мони на острву Хију зову спољашњи нартекс именом *Λιτή*[42] (Овај је великих димензија, а на

συναχθέντες, τὴν ἀκολουθίαν τῆς μεσονυκτίου ψαλμῳδίασ ἐκτελέσουσιν... Дмитріевскій, Описаніе литургическихъ рукописей, I. стр. 658.

[36] *Ibidem* стр. 746.

[37] *Ibidem* стр. 761.

[38] *Ibidem* стр. 762.

[39] *Барскій* Странствованія... Барскаго по святымъ мѣстамъ Востока.

[40] *Гласник С. У. Друштва* 56. стр. 17.

[41] Byz. Zeitschrift III стр. 313. Упор. један натпис у ексонартексу Лавре (св. Атанасија) више врата, што воде у унутрашњи нартекс: „*Ἡ περικαλλὴς αὕτη ἀνέγερσις ἐκ βάθρων τῆς τε λιτῆς καὶ νάρθηκος... διὰ δαπάνης ἰδίας προθύμως ἀπηρτίθη τοῦ τιμίου γέροντος κὺρ Ἀνθίμου....*“ *G. Millet, J. Pargoire, L. Petit.* Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont Athos 1904. стр. 108., као и нотицу (у загради) на стр. 182. (бр. 541.) да се есонартекс у Ксиропотаму зове *литија*. *G. Millet* вели, да је у значењу есонартекса израз *λιτή* модеран. Реч би значила молитве, које су се сваке суботе вршиле у нартексу: *Bulletin de correspodance hellénique* 1905. стр. 74. нап. 1. На истоме месту *Millet* вели, да су *Срби* увели *литију* 1293. год. у Хиландару, 1443. у Костамониту, 1451. у Росикону, а суверени молдавски и влашки после су је увели у осталим црквама XVI века, (као у Кутлумусиу, Ставроникити, Каракалу, Ксенофону, Дохиарију, Зографу, Ксиропотаму, Симопетри) *Ibidem* стр. 74. *Г. Д-р Драгутин Анастасијевић* извештава нас да се данас у *литији* (т. ј. у унутрашњем нартексу) чита у почетку вечерња, па се после улази у храм.

[42] *J. Strzygowski* Nea Moni auf Chios — Byz. Zeitschrift V. стр. 144.

северној и јужној страни завршава се по једном апсидом. Над њим се своде три кубета). Само име показује већ очевидну свезу богослужења са овим делом цркве. Простор је добио име од литије, која у њему бива у разним приликама богослужења, а посебице о вел. вечерњу. Нарочито је свечана морала бити литија, која се у манастирским црквама вршила о свеноћној служби у очи дана смрти ктитора црквена. У типицима, које је св. Сава оставио манастирима Хиландару и Студеници, нарочито се наређује, да се дан смрти ктиторове на најсвечанији начин прослави.[43] А у типику за Студеницу он чак наређује, да на спомен о овоме дану сазову „владичьствоующтаго сеіе землею и игоумене прочеіе“[44] (Пада у очи, да у типика манастира Богородице Благодетељнице *(Εὐεργέτιδος)* у Цариграду, према коме је поменути типик св. Саве преведен, нема ових појединости при прослави годишњице смрти ктиторове, каких налазимо у студеничкоме типику.) Несумњиво је, дакле, да су ови годишњи помени прослављани са великим церемонијама уз учешће државних и црквених власти и огромне масе света. Цркве, које су под својим кровом скривале мошти знаменитих личности, биле су и иначе беспрекидно предмет посете побожних поклоника. Личности од велика угледа могле су бити сахрањиване у самим нартексима. У спољашњем нартексу поменуте цркве на острву Хију била су, по свој прилици, сахрањена три света оца црквена.[45] Није никака реткост, да су се у старо време знаменити људи сахрањивали у нартексима византиских цркава.[46] И код нас су се краљеви, архиепископи и друге угледне личности сахрањивали у нартексима. Патријаршиска црква у Пећи пружа најлепше примере за то. Како су се обично на све стране разносиле легенде о чудима, што су мошти, у овим црквама смештене, вршиле над болеснима и здравима, то је број посетилаца стално био велики. Нарочито је велики број болесникâ долазио на поклоњење светим гробовима, од којих је чекао исцељења. У колико је била популарнија личност, што је у цркви била сахрањена, у толико је и посета била многобројнија. Ова је у толико обилнија морала бити о дану смрти ктиторове, кад се над његовим моштима, разглашеним са чудâ њихових, држао свечан спомен, на коме се могло забележити присуство владаоца и највиших црквених и државних власти. Због ове

[43] „Свѣтло и сь всенощьнымь пѣніемь почисти вамь паметь... отца нашего и ктитора кирь Симеона... еже праздновати вамь свѣтьло и пѣниемь и свѣщами и вь вашемь ѣденіи и піти, наче подаите хлѣбь и вино на врата кто се прилоучи вь тои дьнь........ а вечерь на панахидѣ подати вьсей братии по свѣщи, да поють стоюште (држеще) надь гробомь“. *Гласник Срп. Уч. Друштва* 24. стр. 216. и 40. стр. 172.

[44] *Гласник С. У. Друштва* 40 стр. 172.

[45] *J. Strzygowski* Nea Moni auf Chios. *Byz. Z.* V стр. 152.

[46] *Кондаковъ* Виз. церкви и пам. Константинополя *(Труды VI)* стр. 173.

пева и читају се молитве (у цркви Богородице Евергетидске у Цариграду, држало се повечерје). Онда се присутнима раздаје „анафора“ и бивâ „отпуст“. За тим се иде у трпезарију.[55] Ако Богојављење не пада у постан дан, онда се о вечерњу не врши литургија, већ се после паримејâ, апостола и јеванђеља *излази у нартекс „ка води“*. Ту бива свечано освећење, како смо већ споменули. Одатле се иде у трпезарију. После два часа ноћи збирају железно и велико било братију у цркву на повечерје. Кад дође време отпусту, јереј се облачи у све своје „одјејаније“, узима „часно дрво“ у руку и са кадионицом и „лампадом“ у другој руци стаљва се на чело процесији, која излази из цркве и одлази „источнику“ воде. Ту бива освећење као пређе. После кропљења улази се у цркву. На крају бива целивање крста и „отпуст“.[56]

Над телом умрлих монахâ држале су се у нартексу посмртне молитве. Из типика цркве манастира Богородице Благодатне (*τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῆς κεχαριτωμένης*) види се, да су се *у спољашњем нартексу* над телом умрлих монахâ свршавале прописне посмртне церемоније[57] (читање молитава и облачење мртваца). Св. Симеун Солунски вели на једноме месту: „....молитве бивају изван цркве у нартексу у суботне дане и друге празнике. У време куге или друге каке невоље.... чине се молитве у нартексу, да би Господ милостиво погледао на нашу беду и смиловао се на нас; а ми стојимо и молимо се пред вратима свете цркве, као да смо пред небеским вратима“.[58]

Разуме се, да свиме овим, што смо навели, нису исцрпени сви случајеви, у којима се извесна чинодејства и обреди црквени врше у припрати, а специјално у спољашњем нартексу. Детаљним проучавањем молитвеника и служабника несумњиво ће се наћи још примерâ, у којима нартекс игра извесну улогу.

Нема сумње, да је нартекс служио и другим сврхамâ, а не само литургиским и обредним. У типику хиландарскоме, а тако исто и студеничкоме, стоји на једноме месту записано, да се после свршене диаклисме у нартексу има братија да збере ту у нартексу, па да мирно чека час, кад ће клепалом бити

[55] Упор. у типику Евергетидског манастира *ἡ ἑορτὴ τῶν Φώτων*. *Дмитріевскій* op. cit. стр. 380—381.

[56] У једноме молитвенику XIV века (око 1350. год., рукопис Нар. Библиотеке Бр. 391) стоји у „чину Богојављења“: По што је јереј на источнику крстио воду, „таже пришедьше ѿ води вь *пратоу* црькьвноу“ говори молитву над сољу и водом, после које бива отпуст.

[57] *Περὶ τοῦ ταφείου τῶν μοναζουσῶν... τελεῖσθαι μὲν ἐν τῷ ἐξονάρθηκι τὰ ἐπὶ τῇ τεθνεώσῃ νενομισμένα, τὴν δε ψαλμῳδίαν, φημὶ, καὶ τὴν τοῦ ἐνταφίου πᾶσαν ἀμφίασιν....* *Miklosich et Müller* Acta et diplomata V. стр. 373.

[58] *Texier et Pullan.* Byz. architect. стр. 61.

позвана у трпезарију на обед.[59] Тако је исто и у типику манастира Богородице Благодетељнице, са кога је хиландарски устав преведен.[60] У нартексима су, по свој прилици, држани и скупови представника̄ манастирских власти У спољашњем нартексу цркве у Карејама скупљају се у извесне дане преко године представници свих манастира на Атосу.[61] Велика црква у Карејама и дан данас је метропола свих светогорских манастира̄, свих скитова̄, ћелија̄ и пештера̄, расутих на све стране на Атосу. У неким српским црквама налазимо у нартексу илустроване саборе. Тако нам унутрашњи нартекс цркве у Ариљу показује на својим зидовима многобројне саборе, а у спољашњем нартексу Љубостиње сачуван је на западноме зиду више врата̄ фрагменат једнога од васељенских сабора̄.[62] По једноме уставу за избор „архијереја" од 1705. год. (з҃сгі), који, несумњиво, не садржи ништа новога, већ само понавља стари начин избора, патријарх је од три кандидата бирао једнога за епископа. Кад би ово већ било објављено изабраноме, а у цркви се учини „благовѣстіе" са сходним ритусом, онда би патријарх наредио, те су се архијереји скупљали на једноме одређеноме месту „или вь *притворѣ* црьковномь или вь катихуменѣ."[63]

Из свега овога, што смо до сада рекли, јасно се даје запазити, да је *спољашњи нартекс* византиских цркава̄ заједно са унутрашњим, са којим је чинио према правој цркви целину за себе, *био намењен разноврсним потребама црквене и манастирске службе; да је он могао бити доцније дозиђиван уз западну фасаду цркве на целокупној области византиске уметности,* те би, према томе, *његова појава у српској уметности Средњега Века изгледала чудновата још само онима, који врло мало познају византиску архитектуру и уређење византиских манастира.*

Dr. Влад. Р. Петковић.

[59] „По бывьшемоу диоклизмоу *вь папрьтѣ*, еже есть по анафорѣ снѣсти по малоу и испити, божьствьнѣи скончавши се литурги, подобаеть сьбравьшимь се всѣмь тоу сѣстичающимь на трапезоу позванига оудареніемь трапезьнаго вѣхода; бывшоу абиѥ сь литоургисавшимь ierѣѥмь коупно изьшьдшимь поклоненіе игоуменоу творити....." *Гласник С. У. Д.* 24. стр. 189.

[60] *Дмитріевскіи* I стр. 624.

[61] *Didron.* Manuel d' iconographie chrétienne Paris 1845. стр. 437.

[62] У доста пространоме нартексу цркве св. архистратига Михаила и Гаврила више села Кучевишта код Скопља, живописаноме год. 1701., представљени су васеленски сабори. Упор. *Извѣстія русскаго археологическаго института* IV 1. 1899. стр. 133.

[63] *Летопис Матице Српске* 204. стр. 288.

ДОДАТАК

СТАРИНАРУ НОВОГА РЕДА ГОД. I.

1906.

ПРЕИСТОРИЈСКА НАЛАЗИШТА У БУГАРСКОЈ

Из области кнежевине *Бугарске* били су познати до сада само поједини преисторијски наласци.[1]

Такво и толико наше познавање преисторијских прилика у обиму Бугарске ни из далека не одговара оној огромној важности тамошњих налазака за решавање врло многих научних проблема на пољу Преисторије. Важност тих налазака нису само запазили, него су стално истицали сви досадашњи испитиваоци културе преисторијског доба. С тога је и уредништво Старинара веома радо прихватило понуду Г. *Анастаса Д. Чилингирова* да своја досадашња опажања на овом пољу објави у Старинару. Г. Чилингиров већ се неколико година бави прикупљањем и проучавањем преисторијских старина у својој Отаџбини, а својим досадашњим радом он је знатно обогатио преисторијску збирку Народног Музеја у *Софији* и окружног археолошког Музеја у *Шумену*.

Сем тога Г. Чилингиров је на извесним местима о државном трошку вршио ископавање преисторијских старина, чије резултате с нестрпљењем очекују сви европски преисторичари. Неке од тих својих резултата износи Г. Чилингиров у следећим својим редовима.

I Налазиште код села Сарнасуфа.

На локалитету *Сас-Чаир*, код села *Сарнасуфа* (поповски срез, шуменски округ), око 50 м. западно од железничке пруге налази се једна могила, која на себе не привлачи пажњу ни својим обликом нити величином. Могила има кружну основу, а висока је 3—4 м.; она захвата простор од око 1000 кв. м. Околина је мочарна, те се с тога ту сада налазе ливаде.

Нама су скренули пажњу на ту могилу сељаци из села Сарнасуфа, који нам причаху, да је ту нађен један лончић, једна коштана кашика(?) много кремења, од којега су неки комади лучно повијени, затим комађе јеленског рога, рбине од посуђа и кости. Ну, ту до сада није нађен ниједан

[1] Упореди нпр. M. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, 1898, стр. 206 и даље где се наводи и остала литература; Jérôme, l' époque néolitique dans la vallée du Tonsus. Revue archéologique, 1901, стр. 328. Упореди и нама у изводу познати рад „Паметници из Бугарске“ Софија 1888; Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bd. XVIII, (1888), стр. 285 и даље.

предмет од метала. Могилу смо посетили 1904 г., када смо прикупили неколике предмете.

На површини се налазе кости од животиња као: пса, овце бивола, јелена и од свиње; а затим и љуштуре од обичне речне шкољке (unio).

Од *кремена* су нађени фрагменти од ножева и income, међу којима је било фрагмената око 8 см. дугих, затим и један нуклеус (једро) у величини 10×10×8 см. Кремен је вероватно доношен из околине Шумена, где се и данас вади. — Још су нађени и камени жрвни, од којих је један комад мерио 30 × 15 см., а имао је овалан облик.

Од оруђа од кости нађено је једно шило (дуго 6,2 см.) — Сем тога нађено је неколико округлих комада од љуштура од шкољке, који су били пробушени, те вероватно употребљавани као накит.

Од посуђа су нађене рбине у великом броју; неке од њих биле су дебеле до 3 см. Посуђе је било справљено од грубе, недовољно пречишћене земље, а већином је црног тона на прелому и површини, што доказује да је посуђе недовољно печено. На површини неких рбина јасно се распознају трагови механичког глачања. Од орнамената се налазе на неколиком комаду прави урези, а на другом опет украси су изведени зупчастим оруђем. — Нађено је и комађе од лепа, у којем се виде трагови од сламе, која је била с блатом помешана.

II. Налазиште код села Борисова

На југоисточној страни од села *Борисова* (поповски срез, шуменски округ), налази се „могила“, која се протеже од Североистока ка Југозападу. На југозападној страни „могиле“ тече речица, која се улива у реку „Демирликъ“, а ова опет у „Црни Лом“ испод села *Султанъ*. На југозападној страни могила је висока око 15—20 м., а ширина је око 30—35 м. У правцу ка Североистоку овај изданак постаје све виши и шири, завршујући се једним лепим плато-ом с младом гором. На осталим трима странама изданак има стрме падине. Чудновато је због чега се ово место назива „могилом“, јер нити се конично завршава, нити пак има округлу или овалну основу. Подлога је културном слоју пешчар, који околни становници на том месту ваде. Културни слој износи 1—2 м. дебљине, као што се то види у засецима, а има карактеристичну сиву боју. Културни слој налази се у главноме на југозападном делу изданка у дужини од 40—50 м., а баш то место становници и називају „могилом“; тај део је на површини обрастао травом. По причању становника раније је на овом месту нађен приликом вађења камена један бронзани суд, који је био јако оштећен.

При вађењу камена нађено је много комађа од кремена, земљано посуђе и његове рбине, комађе од јеленског рога, затим пробушени земљани тегови округлог облика. На тим је местима копано још и ради тражења закопаног блага.

Културни слој, као што смо казали, дебео је 1—2 метра, а од камене подлоге одвојен је танким слојем глине; ну местимично културни слој лежи непосредно на каменој подлози.

На површини брега, уз припомоћ два радника, извршено је пробно копање, и то на западном крају културног слоја, при чему је најпажљивије претражено око 10 кубних метара земље. Међу наласцима вала нарочито споменути следеће.

У великом изобиљу нађене су кости, поглавито кухињски отпаци, од ових животиња: овце, бивола, јелена, свиње и пса. Често су се налазиле и љуштуре од речне шкољке.

Од културних остатака нађени су предмети од *кремена* и њихови фрагменти, као што су ножеви, и једра (нуклеи), као што

је и оно у **сл. 1 а.** које је дуго 8 см. Изгледа да је кремени материјал морао бити доношен са стране, почем се у непосредној околини не налази. — Даље су од камена нађени комади жрвања и каменог комађа, које је служило за глачање каменог оруђа.

Од *кости* су нађена четири комада оруђа од којих је једно шило (**сл. 2 б**, дуго 19,5 см.) и једна гладилица (**сл. 2 а,** дуга 8,5 см.) која је направљена од једног ребра.

Од *печене земље* нађене су два тега („грузила“) с рупом на средини (**сл. 1 б и в),** који имају у пречнику око 9 см.

Ну најобичнији налазак биле су рбине од посуђа. Судећи по рбинама посуђе је прављено без лончарског витла, а површина му је механички глачана. Зидови посуђа били су каткад 2 см. дебели.; а има и комађа од добро печеног посуђа, које има црвену боју опеке. — На појединим рбинама налазимо прстом изведене орнаменте, на другом пак комађу налазимо урезане орнаменте, који су изведени каквим оштрим оруђем. Налазе се и орнаменти изведени ноктом. По причању становника налажени су раније и комади с убодима, као и урезаним линијама, које су се međусобно пресецале.

Ну, најлепши налазак са овога налазишта представља нам **слика 3 а, б.** То је груба представа људске главе од печене земље, од чијих се делова лица налазе представљени само нос и очи. Нос је представљен пластички, а очи су представљене са по два хоризонтална, веома плитка уреза. Ну, ова је глава у другом погледу интересантна. Она је цела превучена црвеном — цинобер — бојом сем оних места, која представљају очи. На тим је местима површина веома марљиво углачана, маснога је сјаја, а има црн тон. Неоспорно су том разликом у боји веома јако истакнуте очи. — Глава је нађена на западном делу културног слоја у дубини од 1 м.

III Налазиште код села Јуруклери (Ревишъ)

На Југоистоку од железничке станице *Стражица* налази се удаљено за 4—5 Км. село *Јуруклери* (Юруклери, Ревишъ), на чијој се северној страни налази једно узвишење, које ни у колико не привлачи на себе пажњу. Узвишење има елиптичан облик, а пространо је око 1000 кв. мет. Са сеоске стране налази се под тим узвишењем један јак извор пијаће воде; а од села дели то узвишење и једно мочарно место. Околни становници причају, да је та „могила“ нарочито прављена, и да се на њој налазио некакав манастир или црква, чије остатке као да су сељаци нашли у облику једног зида 1 м. високог и дебелог. Зид је затим због материјала порушен. Могила је висока око 10—15 м., а површина јој је обрасла травом. Земљиште је пепељаве боје, а по њему је расуто комађе испеченог лепа. При откопавању споменутог зида

Слика 1.

сељаци су нашли фрагменте од кременог оруђа, печенога лепа и рбине од посуђа.

Ми смо ово налазиште посетили 1904 године, када смо се уверили, да се ту налазе и остаци преисторијскога насеља;[2] у 1905 години смо то насеље понова посетили, када смо прикупили следеће објекте.

Слика 2.

По целом културном слоју налазе се растурене животињске кости, од којих су се могле разликовати кости од следећих животиња: пса, овце, бивола, јелена, свиње и љуштуре од обичне речне шкољке.

Слика 4 а-ј приказује оруђе, поглавито ножеве и њихове фрагменте, од кремена, а само последњи примерак може се донекле сматрати као пострушка. Нож *а* је повијен у лук. Материјал је кремен већином жуте боје (као восак), а вероватно је донешен са стране.

Сл. 5 а, б представља један предмет **(а)** од пешчара, који у главноме има облик камених трапезоидних секира, ну можда је употребљаван и као брус за брушење каменог оруђа. Предмет је висок 11,5 см.; на доњем делу широк око 7 см., а на горњем око 4 см.; дебљина износи око 3,5 см. — **Сл. 5 б** представља комад јеленског рога с фрагментираном четвртастом рупом, у којој је углављивано какво камено

Слика 3.

оруђе. Комад је лежао на површини, те је с тога јако оштећен атмосферским утицајем.

Сл. 6 а-е представља предмете од печене земље. Тег **(а)** има мање више пирамидалан облик, висок око 7 см., а при горњем, ужем, крају има рупу за провлачење узице. Остали су предмети **(б—е)** рбине од земљаног посуђа. Комад **б** је део прелома између рамена и трбуха суда, на којем је очувана и једна ушица у облику троугласте израсли. Изнад ушице налазе се дубоким урезима ограничене угласте траке; површина суда је сиве боје, земља је добро пречишћена, недовољно печена, а

[2] О карактеру овога налазишта, као и осталих овде споменутих, ваља упоредити класификацију, која се налази у додатку овога чланка. — Прим. уредништва.

суд је механички глачан. Рбине **в** и **г** су ободи посуђа са оштрим преломом између врата и трбуха суда **(в)**, оба су комада украшена хоризонталним испупчењима. На фрагментима **д** и **е** налазимо хоризонталне низове вертикалних лучних удубљења.

То су до сада нађени предмети на овоме налазишту, које смо сматрали спомена вредне. Будуће испитивање овога налазишта пружиће више материјала.

IV Налазиште код села Балџи-Омур

Око 5 Км. у југоисточном правцу од града *Попово* налази се село *Балджи-Омуръ*, а покрај пута из Балџи-Омура за село *Паламарицу* налази се једна „могила“, за коју околно становништво везују разне приче и веровања. „Могила“ се налази у једној долини; мала је, те се с тога теже даје запазити. „Могила“ има приближно троугаону основу, а мери око 70 корака на свакој страни; висока је 5—8 м. Горња је површина равна, а имаће у обиму око 120 корака. На њеној западној страни тече једна речица, преко које се налази мост, а на којој мало даље меље један млин с једним каменом. Исто је тако ограничена водом ова „могила“ и с њене југозападне и југоисточне стране. — Земљиште је на површини карактеристичне сиве боје, испод којега се налази глина, као и на осталим местима у околини.

При копању на овој могили околни су становници налазили јеленске рогове, коштана шила, свињске зубе, рбине од посуђа, комађе кремена, кости од разних животиња, комађе печенога лепа и бушено камено оруђе (од којих се неки комади сада налазе у окружном археолошкот музеју у Шумену). Метални предмети нису до сада нађени.

Ми смо ову „могилу“ посетили у 1905 години, када смо прикупили неколико објеката.

Сл. 7 а и **г.** представља нам предмете са овог налазишта. Пострушка **(а)** је од кремена; **б** је део јеленскога рога који је био углачан, али на којем се налазе трагови скорашњег чишћења; **в** је једна гладилица од кости, која се на ширем крају завршава једном оштрицом; а **г** је фрагменат једног грубог, црвено печеног суда, на којем се очувао део равног дна без нарочите ноге и једна хоризонтална ушица са вертикалном рупом.

Није за сада извесно, да ли је ова „могила“ састављена од самих културних остатака, или је она природно узвишење, на којем се налазе културни остаци.

Слика 4.

V Налазиште код села Мехмеди

У правцу на ЈИ. од града *Попово*, а око 2 часа удаљено налази се село *Мехмеди*. У самом селу, на његовом источном крају, а на месту *Джами-дереси*, на десној страни пута за село *Аязларъ*, лежи једно узвишење, на којем се налази врло много рбина од посуђа и комађе печеног лепа. На први поглед изгледа ово узвишење као

природно; на горњој му се површини налази једна турска гробница. „Могила“ се налази на западној падини овог узвишења, где је оно високо око 5 м., докле је на источној страни високо око 1—2 м. С јужне стране ограничена је путем, а на северној страни стрмо пада ка кориту реке *Джами-дереси*, која тече и даље западно од овога узвишења. Узвишење је озго равно, а његов обим износи око 100 корака, док на основи износи обим око 200 корака. За ово место везана су разна предања о зидању турске џамије на њему и постојању једне хришћанске цркве. Становници села Мехмеди хтели су откопати

Слика 5.

цркву, а при том копању нађено је комађе печеног лепа у великој количини, фрагментирано земљано посуђе, разне животињске кости и камене секире; ну није нађен никакав метални предмет.

Приликом наше посете овога налазишта у два маха нађене су кости од пса, бивола, овце и љуштуре од обичне речне шкољке.

Сл. 8 а, б представља два предмета с овога налазишта. Предмет **а** је фрагменат једног кременог ножа (дуг 3, 4 см.), кремен је црвенкасте боје; а **б** је једна коштана гладилица (дуга 7 см.), која се на широј страни завршава оштрицом,

Исто су тако нађени на том налазишту још фрагменти од јеленског рога и једног коштаног шила, а од камена су нађени фрагменти жрвања.

Поред свеколиког изобиља у фрагментима посуђа ипак се међу њима није могло наћи примерака, на основу којих би се могло закључивати о облику посуђа, од којега су ти фрагменти.

Најпосле ваља поменути, да је на раскопаном месту „могиле“ нађен један цео слој печенога лепа, који је местимице претворен у шљаку. Овај слој лепа има хоризонталан положај; а сем тога печен леп се налази и на површини.

VI Налазиште код села Дринова

У правцу СИИ од града *Попово*, а око два часа удаљено налази се село *Дриново* (поповски срез). За један километар југоисточно од села налази се на месту „*Чифликъ-баши*“ једна „могила“, која је висока око 4—5 м. Могила лежи у најпространијој сеоској равници, те се с тога даје лако опазити. На „могили“ су данас њиве; земљиште је сиве боје, а помешано је с комађем печенога лепа, у којем се налази помешане сламе. Околина саме могиле веома је мочарна.

Приликом наше посете на овој могили прикупљене су кости од следећих животиња: пса, овце, бивола, јелена, свиње и љуштуре од обичне речне школе.

На површини су нађене и људске кости, али су оне по свој прилици тамо доспеле у много познијем добу. Те кости могу потицати из турског доба, јер Турци радо сахрањују своје мртваце на могилама или другим узвишеним местима. Ну, могуће је да те кости нису старије од времена руско-турског рата, јер је баш на том месту била једна од одсудних битака, у којој је пало много жртава.

Сл. 9 а, б представља два фрагмента

од кремена, од којих **а** (висина око 5,5 см.,) изгледа да је служио за грубо окресивање каменог оруђа; а комад **б** (висок око 6,5 см.) изгледа да је део једног недовршеног оруђа у облику секире са развраћеном оштрицом.

Сл. 10 а, б, в представља фрагменте кремених ножева (**а, б**) и једну камену секиру трапезоиднога облика (**в**), чија је сечица само с једне стране изоштрена. Фрагменат **а** висок 4,5 см.; **б** је 3,5 см, а **в** је висок 4 см.

Сл. 11 а, б представља два фрагмента од секира са рупом за држаље; **а** је дуг 7. см., а **б** 7,5 см.. Од рупа за држаље очувани су само незнатни делови; зидови рупа храпави су.

Сем тога нађено је још фрагмената од кременог оруђа, затим комађе од жрвања, а нађено је и грубо комађе пешчара и кречњака.

Од кости је нађен један примерак, који представља

Сл. 12 а, б који је висок 5,3 см. На горњој страни је равно углачан, а исто тако и на трима дужим странама так , да горња углачана површина има облик равнокраког троугла. На доњој страни, као што се види на слици **б**, налази се један дубоко урезани *крст*. — Употреба овога примерка не даје се ближе одредити, јер је он могао служити и као жиг при бојењу тела (т. зв pintadera); али је вероватније, да је то груба представа људске фигуре.

У Софији.

Анастас Д. Чилингиров
студент.

Подаци за познавање преисторијске културе у Бугарској, које овом приликом износи Г. Чилингиров, нису многобројни; али су они својом појавом од велике актуелне важности.

У часопису француске археолошке школе у Атини, Bulletin de Correspondance hellénique, tom. XXXI (1906), стр. 359—432, публиковани су резултати испитивања неколиких тумула (или тел-ова) у Тракији (Exploration de quelques tells de la Thrace). Аутори тога чланка (Г. Г. G. Seure и A. Degrand) мисле, да ће можда проћи дуже

Слика 6.

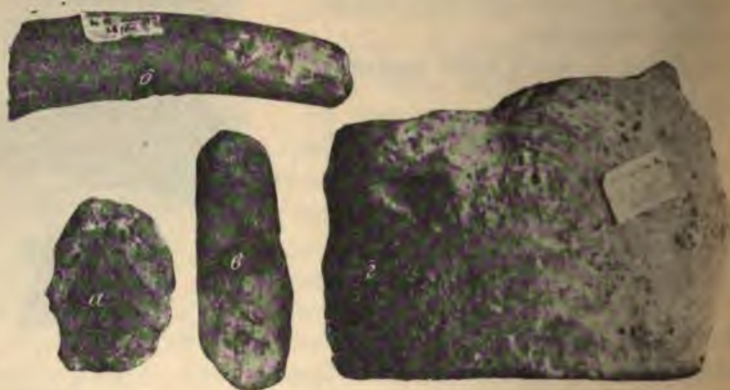
време, докле се опет почне са испитивањем тумула у Бугарској, почем је по новом бугарском закону (од 1904) о старинама странцима забрањено ископавање старина. С тога се и радујемо овом раду Г. Чилингирова, који је најбољи доказ за погрешност тога мишљења.

На основу горњега извештаја Г. Чилингирова као и резултата добивених испитивањем трачких телова могуће нам је рећи неколико речи како о самим налазиштима,

тако и о предметима, који су на њима нађени, а које је описао Г. Чилингиров.

На првом месту потребно је проучити карактер описаних налазишта, те утврдити, *да ли су она преисторијска насеља или су тумули*, односно тел-ови, како их сада назива Г. G. Seure.

Из самог описа појединих налазишта види се, да се она дају поделити у две групе. У *прву групу*, која је овом приликом заступљена само једним представником — налазиштем код села Борисова — спадају налазишта, која се налазе на природним планинским изданцима, поред којих тече већа или мања речица, на тако званим „терасама“. То налазиште код села Борисова има исти топографски положај као и већ проучена преисторијска насеља у Србији, затим у Босни, Ердељу и М. Азији.[3] Према томе и ово налазиште код села Борисова има се сматрати као преисторијско *насеље*.

Слика 7.

У *другу групу* спада осталих пет овде описаних налазишта. То су вештачка узвишења, праве „могиле“ или тумули или, најпосле, „телови“, која су људска творевина. Она се налазе или у мочарним пределима, као нпр. могила код Сарнасуфа, Јуруклери и Балџи-Омура, или се налазе на обали река, као што је оно код села Мехмеди. То нису насеља, него су гробљишта, некрополе, у којима је често пута сахрањен већи број покојника, а сахрањивање је вршено кроз дужи низ година.

За ову врсту налазишта веома су инструктивни резултати добивени испитивањем „тела“ код *Мечкура* (Metchkour) у Тракији,[4] где налазимо четири хоризонтална реда гробова поређаних једне изнад других. Редови су били подвојени хоризонталним слојевима глине. Гробови су се налазили у испеченом лепу; а били су споља опасани заједничким зидом, озиданим без икаквог спојног сревства. На такве телове нарочито подсећа могила код Јуруклера, где је сем печеног лепа нађен и зид од некакве „цркве или манастира“, који међутим може бити само спољашњи зид, који је опасивао гробове; а слично се даје закључивати и о могили код села Мехмеди где су становници хтели „откопати цркву“, па нашли на „комађе печеног лепа у великој количини.“

С овим резултатима, добивеним испитивањем тумула у Тракији, стоји у супротности једна ранија класификација македонских тумула; коју је извршио Paul Tra-

[3] Упореди „Прилози ка решавању тројанских проблема“ у LXX Гласу Срп. Краљ. Академије, стр. 165 и даље.

[4] Упореди G. Seure и A. Degrand, на нав. месту, Fig. C уз стр. 406.

суд је механички глачан. Рбине **в** и **г** су ободи посуђа са оштрим преломом између врата и трбуха суда **(в)**, оба су комада украшена хоризонталним испупчењима. На фрагментима **д** и **е** налазимо хоризонталне низове вертикалних лучних удубљења.

То су до сада нађени предмети на овоме налазишту, које смо сматрали спомена вредне. Будуће испитивање овога налазишта пружиће више материјала.

IV Налазиште код села Балџи-Омур

Око 5 Км. у југоисточном правцу од града *Попово* налази се село *Балджи-Омуръ*, а покрај пута из Балџи-Омура за село *Паламарицу* налази се једна „могила“, за коју околно становништво везују разне приче и веровања. „Могила“ се налази у једној долини; мала је, те се с тога теже даје запазити. „Могила“ има приближно троугаону основу, а мери око 70 корака на свакој страни; висока је 5—8 м. Горња је површина равна, а имаће у обиму око 120 корака. На њеној западној страни тече једна речица, преко које се налази мост, а на којој мало даље меље један млин с једним каменом. Исто је тако ограничена водом ова „могила“ и с њене југозападне и југоисточне стране. — Земљиште је на површини карактеристичне сиве боје, испод којега се налази глина, као и на осталим местима у околини.

При копању на овој могили околни су становници налазили јеленске рогове, коштана шила, свињске зубе, рбине од посуђа, комађе кремена, кости од разних животиња, комађе печенога лепа и бушено камено оруђе (од којих се неки комади сада налазе у окружном археолошкот музеју у Шумену). Метални предмети нису до сада нађени.

Ми смо ову „могилу“ посетили у 1905 години, када смо прикупили неколико објеката.

Сл. 7 а и **г**. представља нам предмете са овог налазишта. Income Пострушка **(а)** је од кремена; **б** је део јеленскога рога који је био углачан, али на којем се налазе трагови скорашњег чишћења; **в** је једна гладилица од кости, која се на ширем крају завршава једном оштрицом; а **г** је фрагменат једног грубог, црвено печеног суда, на којем се очувао део равног дна без нарочите ноге и једна хоризонтална ушица са вертикалном рупом.

Није за сада извесно, да ли је ова „могила“ састављена од самих културних остатака, или је она природно узвишење, на којем се налазе културни остаци.

Слика 4.

V Налазиште код села Мехмеди

У правцу на ЈИ. од града *Попово*, а око 2 часа удаљено налази се село *Мехмеди*. У самом селу, на његовом источном крају, а на месту *Джами-дереси*, на десној страни пута за село *Аязларъ*, лежи једно узвишење, на којем се налази врло много рбина од посуђа и комађе печеног лепа. На први поглед изгледа ово узвишење као

природно; на горњој му се површини налази једна турска гробница. „Могила“ се налази на западној падини овог узвишења, где је оно високо око 5 м., докле је на источној страни високо око 1—2 м. С јужне стране ограничена је путем, а на северној страни стрмо пада ка кориту реке *Джами-дереси*, која тече и даље западно од овога узвишења. Узвишење је озго равно, а његов обим износи око 100 корака, док на основи износи обим око 200 корака. За ово место везана су разна предања о зидању турске џамије на њему и постојању једне хришћанске цркве. Становници села Мехмеди хтели су откопати

Слика 5.

цркву, а при том копању нађено је комађе печеног лепа у великој количини, фрагментирано земљано посуђе, разне животињске кости и камене секире; ну није нађен никакав метални предмет.

Приликом наше посете овога налазишта у два маха нађене су кости од пса, бивола, овце и љуштуре од обичне речне шкољке.

Сл. 8 а, б представља два предмета с овога налазишта. Предмет **а** је фрагменат једног кременог ножа (дуг 3, 4 см.), кремен је црвенкасте боје; а **б** је једна коштана гладилица (дуга 7 см.), која се на широј страни завршава оштрицом,

Исто су тако нађени на том налазишту још фрагменти од јеленског рога и једног коштаног шила, а од камена су нађени фрагменти жрвања.

Поред свеколиког изобиља у фрагментима посуђа ипак се међу њима није могло наћи примерака, на основу којих би се могло закључивати о облику посуђа, од којега су ти фрагменти.

Најпосле ваља поменути, да је на раскопаном месту „могиле“ нађен један цео слој печенога лепа, који је местимице претворен у шљаку. Овај слој лепа има хоризонталан положај; а сем тога печен леп се налази и на површини.

VI Налазиште код села Дринова

У правцу СИИ од града *Попово*, а око два часа удаљено налази се село *Дриново* (поповски срез). За један километар југоисточно од села налази се на месту *„Чифликъ-баши“* једна „могила“, која је висока око 4—5 м. Могила лежи у најпространијој сеоској равници, те се с тога даје лако опазити. На „могили“ су данас њиве; земљиште је сиве боје, а помешано је с комађем печенога лепа, у којем се налази помешане сламе. Околина саме могиле веома је мочарна.

Приликом наше посете на овој могили прикупљене су кости од следећих животиња: пса, овце, бивола, јелена, свиње и љуштуре од обичне речне школе.

На површини су нађене и људске кости, али су оне по свој прилици тамо доспеле у много познијем добу. Те кости могу потицати из турског доба, јер Турци радо сахрањују своје мртваце на могилама или другим узвишеним местима. Ну, могуће је да те кости нису старије од времена руско-турског рата, јер је баш на том месту била једна од одсудних битака, у којој је пало много жртава.

Сл. 9 а, б представља два фрагмента

лоазијскога налазишта на овој глави из села Борисова. — Ну Г. Г. G. Seure и A. Degrand обећавају, да ће се они поново вратити на проучавање материјала из Тракије, када ће нарочито проучити аналоге им појаве из М. Азије и Средње Европе; један прилог томе јесте и ова овде запажена појава.

Не хотећи овом приликом проучавати ове наласке у свима појединостима заустављамо се на орнаменту и његовој техници на фрагментима из Јуруклери **(сл. 6 д, е)**. Очевидно је орнаменат на фрагменту **д** онај

Слика 12.

исти, који налазимо и на фрагменту **е**, али само у даљем ступњу дегенерације. Исти овај мотив налазимо и на једној, скоро потпуно очуваној, вази из тела Мечкура (G. Seure и A. Degrand, н. н. м. стр. 395, №223—224, сл. 29), која је нађена поред једног гроба, у чијој су непосредној близини нађени и предмети од *бакра* (? дршка и једна игла, №170 и 171), а сем тога и један пљоснат прстен од *гвожђа* (№172).

Овај орнаментални мотив састављен је, по мишљењу G. Seure-а и A. Degrand-а, из хоризонталних низова „полукружних уреза"; а на примерцима из Јуруклери изведен је нарочито за то справљеним инструментом. — Ну исти овај мотив, али изведен техником сликања посуђа, налазимо и у *Филакопију* на *Мелосу* (из разних периода, на импортираним и домаћим израђевинама),[11] као и у *Кносу* на *Криту*.[12] D. Mackenzie назива овај орнаментални мотив *полумесецом*, те доводи његову употребу за украшавање посуђа у Кносу у зависност од његове примене на фреско-сликама у Миносовој палати (на н. м. стр. 179; упор и прим. 20 на истој стр.); а затим га налази, као преостатак микенске културе, и на доцнијим вазама на острву *Самосу*,[13] чије доба постанка пада у VI век пре Хр. Али баш због те дуге употребе овога орнаменталног мотива немогуће је само на основу њега тачније датирати примерке из тела Мечкура и Јуруклери, ма да су они млађи од израђевина микенске периоде, а старији од самоских ваза са истим тим орнаментом. — У овом погледу можемо се донекле ослонити на појаву истог орнамента у *Троји* (Katalog, №3323) на керамици VI—VII насеља, који H. Schmidt назива „Schuppenband" означавајући га као „singuläres Ornament." Према томе појава овога орнамента у Тракији

[11] T. D. Atkinson, R. C. Bosanquet итд. Excavations at Phylakopi in Melos, London, 1904, табла XV, №7, 15 и 16; таб. XX, №2; таб. XXV, №10 и 11.

[12] Duncan Mackenzie, the pottery of Knossos, у Journal of hellenic Studies, vol. XXIII (1903), стр. 177, сл. 4; упор. и стр. 178 и 179.

[13] Mackenzie наводи више примера посуђа с овим орнаментом, а међу њима и оне из дела J. Boehlau-а, aus jonischen und italischen Nekropolen, Taf. II, №5; Taf. III, №1 и 3, од којих је неоспорно најлепши онај први примерак. Упор. и сл. 25, 26, 29а и 30 у тексту код J. Boehlau-а.

даје се датирати најраније у доба VI—VII насеља у Троји (од 1500 до 1000 г. пр. Хр.), а најпозније у прво гвоздено доба у Тракији око 1000—800 год. пре Христа.

Због савршеније технике извођења и због његове примене у делима велике уметности сме се сматрати, да је мотив „полукружних уреза“ или „полумесеца“ на ужем Југоистоку раније постао, да је тамо најпре употребљен и за украшавање посуђа. Тек после тога пренет је он и у најближе позађе тих југоисточних културних центара у североисточни део Балканског Полуострва, где је ускоро почео дегенерирати; а где се, још у почетку, морао изводити у опробаној, и тамошњим лончарима добро познатој техници урезивања орнамената. Очевидно је, дакле, да се овај мотив у Бугарској појављује са свима особинама периферних појава; докле на ужем Југоистоку он има карактер централних појава. Према томе овај мотив у техници урезивања орнамента на наласцима из Бугарске смемо сматрати као упрошћен превод сложенијих и савршенијих појава тога мотива на ужем Југоистоку.

Ма колико очевидан био процес у појави и примени овога мотива у Бугарској, ипак за сада не смемо тај процес генералисати и у погледу на остале орнаменталне мотиве, који су заједнички ужем Југоистоку и осталој Европи, у колико се они у њој појављују. То се нарочито не сме учинити са простијим геометријским мотивима, који се и тамо на Југоистоку на најранијим израђевинама појављују у истом облику и у истој техници урезивања орнамената као и у осталим деловима Европе, а нарочито у области доње Дунавске Долине. С тим мотивима могао је настати и обрнут случај, т. ј. да су они раније постали и извођени у техници урезивања, а затим, после проналаска технике сликања орнамената били извођени у тој техници.

Према томе проучени процес у поја[...] мотива „полумесеца“ ни из далека не пр[...] жа поузданих доказа за тврђење, да је це[...] локупна преисторијска орнаментика у Евр[...] пи пореклом из области ужег Југоисток[...] као што би неки научници хтели доказ[...] вати; ма да је, а то је очевидно, у изве[...] ним случајевима такво мишљење потпу[...] оправдано, као што то доказује и проу[...] на појава мотива „полумесеца.“

Ове неколике напомене у довољној мер[...] истичу значај преисторијских налазака [...] Бугарске, који ће у Г. Чилингирову на[...] вреднога испитиваоца. Стручни читаоци Ст[...] ринара умеће ценити вредност тих испит[...] вања; а уредништво Старинара радује [...] што ће по обећању Г. Чилингирова, мо[...] и у будуће у часопису српског археолош[...] ког друштва објављивати резултате његов[...] испитивања.

Др. Милоје М. Васић

БЕЛЕШКЕ О МАНАСТИРУ ЉУБОСТИЊИ

У југозападном куту храма цркве Љу[...] бостињске, сахрањен је, како натпис [...] надгробној плочи од белог мрамора казу[...] Стефан, син кесара Угљеше. Плоча леж[...] на једном озиданом банку изнад којег ј[...] по дужини његовој разапет свод, те ј[...] гробници дат старохришћански облик ар[...] косолијума. Али тело Стефаново није [...] старом обичају положено у банак, но ј[...] остављено у нарочити гроб који се нала[...] испод патоса храма. Аркосолијум само ј[...] спољни белег на гробу Стефановом.

Осим овога белега у храму, има их два — две гробнице — у паперти цркве. Једна је гробница сложена од камених плоча ко[...] су крашене резом, и стоји уз јужну стр[...] паперте, а друга, која је зидана и вал[...]

ger, а коју је усвојио и Hubert Schmidt.[5] По тој класификацији тумули коничнога облика јесу прави тумули, а ниски, већином овални тумули у самој ствари су вештачка узвишења, на којима су људи становали.[6] Ну, како се та класификација македонских тумула не оснива на резултатима, који су добивени ископавањем, то је сасвим оправдана сумња у њену тачност.

Сл. 8.

Али и у овом погледу може бити изузетака, нарочито у обиму *Грчке*, ако су опажања Г. Georgios-a Sotiriadis-a тачна.[7] На навед. месту на стр. 120 и даље описује Г. Сотириадис једно насуто узвишење из околине *Херонеје* у *Беотији*, које је до 3,50 м. високо, и у којем је, истина, нашао два скелета у нарочитом лежећем положају, али за које ипак мисли да је у преисторијском добу било какво светилиште.[8] На стр. 134 и даље (на нав. месту) спомиње Г. Сотириадис два преисторијска (из неолитског доба) насеља код села Manessi у *Фокиди*, која такође леже на вештачким узвишењима.

Ну простирање оне трачке врсте гробова у правцу на Север од Тракије веома је и карактеристично и значајно. G. Seure и A. Degrand с правом убрајају у групу трачких телова и раније већ испитивани *Tell Racheff*, који они сада називају *Tell Ratcheff*; а сем тога наводе још и тел *Чанак-Тепе* у *Кереметлику* (бургаски округ) као и *Тел Разград*, који припада већ ужој области Дунавске Долине, и за који они кажу да се налази на Дунаву („sur le Danube".) — У међупростору (појасу) између Тел Рачева и оног код Разграда леже овде описана налазишта.

Али се такви гробови, само не на вештачким, него на природним узвишењима налазе и у *Бесарабији*, као што су они у *Петрени-ју* (Petreny) код Bielzy, које је испитивао Г. Ернест фон Штерн,[9] а који су дали веома важне наласке нарочито у погледу на сликано посуђе. По опису Г. фон Штерна самога налазишта и прилика на њему немогуће је превидети ону не само велику сличност, него тако рећи идентичност бесарабијскога налазишта са онима у Тракији. Различност, која постоји између трачких и бесарабијских тумула, налази своје објашњење у сличном односу, који постоји између куполастих гробова на Југоистоку и т. зв. огромних камених соба на Северозападу Европе.

Слика 9.

Сем тога у гробовима у *Петрени-ју* нађене су и урне, којих у трачким теловима нема. Појаве на керамичким паласцима из

[5] Zeitschrift für Ethnologie, Heft 1, 1905, die Keramik der makedonischen Tumuli, стр. 91 и даље.

[6] На истом месту, стр. 94.

[7] Mitteilungen des kaiserl. deutsch. archäol. Instituts, Athen. Abteil. Bd. XXX (1905) стр. 120 и даље.

[8] На истом месту стр. 128.

[9] Die prämykenische Kultur in Südrussland, Москва, 1906, сепаратни отисак из I. Band-a «Trudy des XIII archäologischen Kongresses,» стр. 45 и даље.

Петренија говоре за утицаје са стране, те с тога не можемо делити фон Штернове мишљење, нити одобрити његово датирање тих гробова у неолитско доба. Исто тако не можемо одобрити ни његову претпоставку, да су то потпуно оригиналне творевине тадашњих становника Бесарабије. Напротив, ти гробови припадају већ металном добу, а као што нам сада доказују и ови наласци из Тракије и Источне Бугарске, они стоје под културним утицајем Југоистока. Ну о овоме ћемо доцније рећи неколико речи више.

За испитивање преисторијских налазишта у Дунавској Долини од важности је нарочито та појава што су већ и ови први наласци из Тракије заједно са онима из Бесарабије утврдили, да је ушће Дунава било обухваћено овом културом, којој је затим, сасвим природно, морала бити приступачна и цела остала Дунавска Долина; и ако за сада још не знамо, докле се ова култура у том правцу распростирала, и какве је модификације претрпела.

Сл. 10.

За појаву ових аналогих налазака у Тракији и Бесарабији у опште је везано решавање врло многих питања, а међу њима и питања о сликаној керамици у Ердељу, Буковини, Галицији па и у области кијевске губерније.

Описана глава од печене земље сл. 3 а, б са насеља код села Борисова у многом је погледу важна за боље разумевање до сада већ проучених појава на пластичким и керамичким израђевинама у ужем смислу из преисторијских насеља у Србији. На тој се глави налази употреба црвене — цинобер — боје као и на главама статуета из наших насеља Јабланице, Чаршије, Малог Друма и Винче. Напротив облик саме главе у неколико се разликује, а нарочито пада у очи то, што на задњем делу главе не налазимо познате рупице, које се на главама из српских насеља скоро редовно налазе кад год је статуета рађена већма натуралистички. — Исто је тако на овој глави као и на статуетама из Србије заједничка појава представе очију хоризонталним урезима. Ну, на глави из Борисова налазимо ту засебну појаву, што су очна удубљења још нарочито истакнута местима, која имају дубок црн тон масног сјаја. Та места имају исти спољашњи изглед, а вероватно су постала и на исти технички начин, као што су постали орнаменти на посуђу из Србије, које смо ми убројали у групу „техинике сликаних орнамената".[10] Као што је већ раније речено, најближу аналогију тој орнаменталној техници нашли смо на посуђу са *Besika-Tepeh* (у близини Троје) у *Малој Азији*, а сада имамо и посредни члан у том погледу између наших насеља и ма-

Слика 11.

[10] Упореди Прилози ка решавању тројанских проблема, у LXX Гласу Срп. Краљ. Академије, стр. 237 и даље.

. Такви шири подземни простори с дом, који у конструктивној вези сто- дземним кројем цркве, били су у оби- истоку. Зову се крипте.

авање наших црквених споменика авало се до данас, према могућно- мо сазнавањем њихових надземних Утицај подземног строја на њих је био предмет расматрања. До да- сразмерно мали део старих црквених ика у неколико проучен; остао је не- приличан број већих црквених гра- из XII. и XIII. века, у којих лако имати нарочитих склопова за сахра- таву под патосом. Добили бисмо дакле градива за сазнавање правог ар- нског кроја и састава и за одре- пута, којим су састојци старе српске е архитектуре долазили.

ед гробова имаће под земљом и скро- којих ће имати и у зидовима. По- је, да у једном зиду своме вешто ну оставу има један већи и одлич- аш манастир из XIV. века.

лика која је дала разгледати гроб ов и простор до њега, дала је још и да су темељи у цркве љубостињске оштећени, јер се земљиште око и њих раскопавало. Темељи су сами и већ плитки; не силазе дубље у но до 0·90^m^; грађени су уз то доста љиво, јер камење од којег су — облу- неправилно комађе — није при зи- брижљиво слагано и међу собом ве- . Поткопавањем растресени су на местима доњи слојеви темеља, те им ина смањила до 0·70^m^. Тражена су шта. Зато се у цркви и око ње от- ло, али, како се прича, све кришом х тајних истраживања штетне су по- це оне пукотине, које се виде по зи- а паперте и храма.

Нека су овом приликом наведени одлом- ци од јачих и већих глеђосаних и шара- них опека којима се негдашња употреба за сад не да поуздано одредити. По дебљини њиховој — 0·04, 0·06 и 0·07^m^ — и по њиховој величини — одломци су дугачки 0·17, 0·24 и 0·25^m^ — могли су послужити на патосање цркве, те ваљда својим ша- рама подсећати на мозајик. Шаре су сли- кане белом бојом и састављене су од по- јединих кругова, у ланце сложених котурића и од коврча.

Одломци се чувају у паперти.

Слични наласци по другим старим црква- ма моћи ће дати обавештења о употреби таквих глеђосаних и шараних опека.[1]

М. Валтровић

ЗАРУЧНИ ПРСТЕН КРАЉА РАДОСЛАВА

У прилично великоме броју византиско- га прстења, које нам је до сада било по- знато, издваја се као уникум један срп- ско-византиски заручни прстен **(сл. 14)**, објављен познатим византиологом из Мин- хена, професором Крумбахером.[2] Прстен је из више обзира интересантан. Он је пре свега једини међу византиским прстењем, који се поуздано означава као заручни

---

[1] На старим молдавским црквама, на ма- настирским ћелијама и на замцима употреб- љени су као украс, појаси од глеђосаних опека разне боје. Види стр. 15, 16 и 17 у die moldauisch-byzantinische Baukunst од C. A. Romstorfer-а. — Но те опеке нису орнаментиране, те се тиме разликују од наших горе наведених.

[2] *Karl Krumbacher:* Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring (Sitzungsberichte der philos.-philol. und der hist. Klasse der k. Bayer. Akad. der Wiss.) München 1906., 8° 421—452., са једном таблицом.

даје се датирати најраније у доба VI—VII насеља у Троји (од 1500 до 1000 г. пр. Хр.), а најпозније у прво гвоздено доба у Тракији око 1000—800 год. пре Христа.

Због савршеније технике извођења и због његове примене у делима велике уметности сме се сматрати, да је мотив „полукружних уреза“ или „полумесеца“ на ужем Југоистоку раније постао, да је тамо најпре употребљен и за украшавање посуђа. Тек после тога пренет је он и у најближе позађе тих југоисточних културних центара у североисточни део Балканског Полуострва, где је ускоро почео дегенерирати; а где се, још у почетку, морао изводити у опробаној, и тамошњим лончарима добро познатој техници урезивања орнамената. Очевидно је, дакле, да се овај мотив у Бугарској појављује са свима особинама периферних појава; докле на ужем Југоистоку он има карактер централних појава. Према томе овај мотив у техници урезивања орнамента на наласцима из Бугарске смемо сматрати као упрошћен превод сложенијих и савршенијих појава тога мотива на ужем Југоистоку.

Ма колико очевидан био процес у појави и примени овога мотива у Бугарској, ипак за сада не смемо тај процес генералисати и у погледу на остале орнаменталне мотиве, који су заједнички ужем Југоистоку и осталој Европи, у колико се они у њој појављују. То се нарочито не сме учинити са простијим геометријским мотивима, који се и тамо на Југоистоку на најранијим израђевинама појављују у истом облику и у истој техници урезивања орнамената као и у осталим деловима Европе, а нарочито у области доње Дунавске Долине. С тим мотивима могао је настати и обрнут случај, т. ј. да су они раније постали и извођени у техници урезивања, а затим, после проналаска технике сликања орнамената били извођени у тој техници.

Према томе проучени процес у појави мотива „полумесеца“ ни из далека не пружа поузданих доказа за тврђење, да је целокупна преисторијска орнаментика у Европи пореклом из области ужег Југоистока, као што би неки научници хтели доказивати; ма да је, а то је очевидно, у извесним случајевима такво мишљење потпуно оправдано, као што то доказује и проучена појава мотива „полумесеца.“

Ове неколике напомене у довољној мери истичу значај преисторијских налазака из Бугарске, који ће у Г. Чилингирову наћи вреднога испитиваоца. Стручни читаоци Старинара умеће ценити вредност тих испитивања; а уредништво Старинара радује се што ће по обећању Г. Чилингирова, моћи и у будуће у часопису српског археолошког друштва објављивати резултате његовог испитивања.

Др. Милоје М. Васић

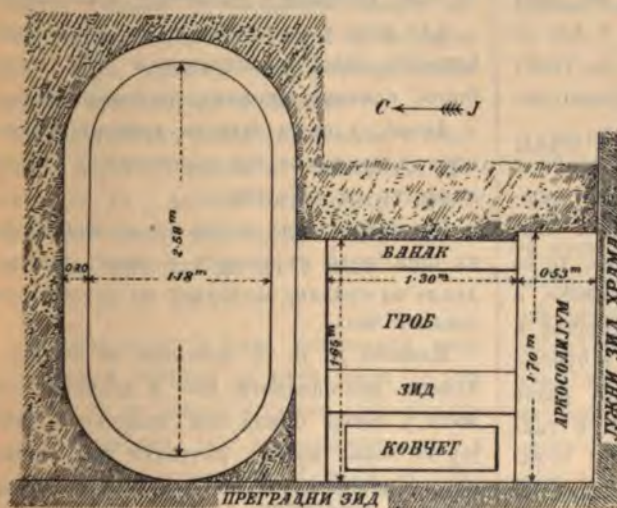
БЕЛЕШКЕ О МАНАСТИРУ ЉУБОСТИЊИ

У југозападном куту храма цркве љубостињске, сахрањен је, како натпис на надгробној плочи од белог мрамора казује, Стефан, син кесара Угљеше. Плоча лежи на једном озиданом банку изнад којег је по дужини његовој разапет свод, те је гробници дат старохришћански облик аркосолијума. Али тело Стефаново није по старом обичају положено у банак, но је остављено у нарочити гроб који се налази испод патоса храма. Аркосолијум само је спољни белег на гробу Стефановом.

Осим овога белега у храму, има их два— две гробнице — у паперти цркве. Једна је гробница сложена од камених плоча које су крашене резом, и стоји уз јужну страну паперте, а друга, која је зидана и малте-

рисана, стоји у северо-западном крају њеном. За ону прву гробницу вели предање, да је под њом гроб царице Милице.

Пре две године у лето дигнут је патос у храму, и тако се дознало да поред гроба Стефановог има још један озидан простор, који је тада био пун земље. Због свог необичног облика — јер су му обе уже стране заокругљене на полукруг — падао је у очи и давао повода помисли да је пре скровиште, него гроб. Помисао ту подржаваше и то, што је простор опасан сразмерно танким зидом, што је изнутра и споља малтерисан и што није био засвођен, но извесно покривен плочама.

Слика 13.

Тиме се јако разликује од кроја и склопа Стефановог гроба, који изнутра није малтерисан, а озго је затворен сводом.

У приложеном приближном нацрту **сл. 13** обележен је положај гроба и тога простора, и означене су и мере њихове.

Спољни белег на гробу Стефановом — аркосолијум — не стоји непосредно над гробом но је за ширину испада у основног зида цркве помакнут на југ, јер је чврсто прислоњен уз зид храма, који је тањи од свог основног зида, те се тако у овога створио испад широк колико износи разлика у дебљини оба зида.

Аркосолијум је дугачак 1.70m а широк 0·53m.

Гроб мери у дужину 1·65m, у ширину 1·30m, а висок је од патоса свога до доње ивице свода 1·38.m Заузео је простор од преградног зида између паперте и храма до темеља југозападног стуба за кубе.

Кости у њему не састављају костур природно опружен, но су, скупљене у једном дрвеном ковчежићу, остављене у западни мањи одељак гроба. Једним ниским зидом, високим око 0·40m, а широким 0·30m, подељен је гроб на споменути западни мањи и на источни већи одељак, у коме уз источну страну његову има низак, а 0·20m широк банак. — Ковчежић је од растових талапа; распао се; одвалила се једна дужа — источна — и једна краћа — северна — страна његова, а поклопац је пао на кости тако да се од њих види само једна бутњача. Ковчежић лежи у правцу од југа на север

Простор до гроба, који није могао бити засвођен зато што висином својом допире до под доњу страну патоса, дугачак је 2·58m, широк 1·18m, а дубок 1·67.m Озидан је од опека и плочастог камена; а зид му је дебео 0·20.m Измалтерисан је брижљиво и глатко, а и патос је грађен од слоја малтера на каменој подлози.

На што је тај простор служио, не да се данас казати. Ако је имао да пр ма какв ог покојника, онда је овај морао бити само у засебном добро затвореном ковчегу.

Поклапан је јамачно великим каменим плочама, или су на то служиле патосне плоче, подржаване одоздо јаким талпама или каквим стубцима.

Немамо података о облику и изради гробова по нашим старим манастирским црквама да би смо могли што одређено рећи о овоме простору. Веома обилато, а још не проучено, градиво на спољашности наших старих црквених споменика, није дало помишљати и на испитивање њихових саставних делова под земљом. Ваљда би каква објашњења пружили она два гроба у паперти, да се могло сад у њих загледати. Они су у току векова извесно отварани. Данашње стање њихово потиче из доба кад је оправљан цео манастир и кад је назидан и аркосолијум и свод на гробу Стефановом. То потврђује употребљено градиво: опека и малтер.

Различност у облику и изради гроба и простора до њега, лако доводи на мишљење, да су грађени на разне цељи. Једна је од њих природна и појмљива, те се зато памети по најпре јавља и намеће, а то је, што је ваљало имати подесних и поузданих простора за склањање и чување ствари од вредности, којих је од разне врсте било у сваком манастиру. И о таквим склоништима — скровиштима, оставама — под земљом немамо података за разумевање и тумачење данас загонетног нам простора у храму љубостињске цркве.

У цркви манастира Љубостиње има један други простор за који се поуздано може рећи, да је служио на склањање и чување омањих ствари. То је једна правилна шупљина у зиду који преграђује храм од паперте. У њу се улази из паперте на отвор — на малу нишу — у северном зиду, а на месту, где се овај зид спаја са преградним.

Из нише, која је над патосом за 1 м., а широка 0·60^{m}, једним кораком на десно ступа се у шупљину која је широка 0·50^{m}, а при првом кораку толико висока да се осредњи човек може исправити. Таваница је њена равна, а од патоса њеног, почевши одмах на улазу у њу, ређају се на више а у правцу њене дубине, четрнаест камених степена. Ти степени служили су извесно као банци или рафови за лако и прегледно смештање и ређање н. пр. књига, путира, крстова, кандила и других црквених ствари.

Шупљина та осветљена је малим прозором који се познаје споља на северном зиду цркве. Изгледа према томе да иста шупљина није била *тајно* скровиште за које су само поједини у манастиру могли знати.

Али улаз у њу могао се отешчати зазиђивањем нише и покривањем тога места бојом, сликама, иконама, заставама и под..

Данас се ниша затвара древним вратаоцима, а шупљином, као простором за оставу, манастир се не служи.

Шупљина у зиду пружа се до изнад врата која воде из паперте у храм; захвата дакле од прилике половину од дужине преградног зида.

Извесно је да су простори за оставу и чување драгоцености као и гробови узимати у обзир одмах при грађењу цркава, јер се њима морало рачунати при удешавању распореда цркве и при одређивању дебљине у зидова.

Одмах с црквом зиданих гробова имало је без сумње редовно у оним црквама, у којима су сахрањени владари, црквовни и световни великодостојници. Неке задужбине подизате су једино у жељи и нади да приме смртне остатке својих градилаца.

Користи би било од ових бележака, ако би се њима упутила пажња на подземне просторе у наших старих цркава. Осим појединих гробова који ће се ваљда, нарочито у већих цркава, открити простори већих размера, удешени за смештај више

на било да његово испитивање обухвата све векове, било само време од XII. до XVIII. века.

Разуме се да би такво шире изучавање дало још непознатих података и о развоју црквеног живописа, на коме Покришкин опажа обратан правац утицаја но на архитектури.

У XII. и XIII. веку, вели он, живопис је чисто византијски (Студеница, Ариље). У XIV. веку јавља се западни талијански утицај, рани ренесанс (Милутинова црква). Тај утицај он налази и на живопису у Раваници, Манасији, Љубостињи, Каленићу, Драчи. Занимљива ће бити разрада тога питања у његовом великом делу. Држим да ће се при том раду морати имати јако у виду додир светогорске школе са западом. Зографи су запад познавали; те утицај његов у српским црквама није морао бити непосредан.

На *Студеници* се Покришкин у својој књизи сразмерно најдуже задржао. То није могло бити друкче; јер Студеница силно и потпуно обузме стручна, за праве архитектонске лепоте осетљива посматрача. Она то чини најпре као појава својим многим одабраним архитектонским особинама, а затим питањима која у посматрачу побуђује о своме духовном пореклу. Што се дуже посматра све се јаче допада, вели Покришкин и с топлим признањем набраја њене уметностне врлине: њене слободне сразмере, њену простоту и јасност у замисли и склопу, њену смишљеност и умереност у употреби орнамената. У свему томе лежи онај племенити и силни израз којим се Студеница одликује.

Разложна је опаска да је садашња гломазна припрата у Студенице доцније зидана, и да је кантарос — фијала — стајао некад под ведрим небом, као што се то може видети у светогорским манастирима, н. пр. у Хилендару.

У књизи су већ предвиђени и распоређени они правци којим ће истраживач морати поћи при одређивању положаја Студенице према извесним приморским и италским црквеним грађевинама на које подсећа неким својим појединостима. О црквама у Далмацији Покришкин ће имати више градива на расположењу (н. пр. Чагинови снимци), но што их садрже до сад објављена испитивања (н. пр. Eitelberger).

Посредно ће ваљда моћи дати каква упутства истраживање питања о градиоцима Владимиро-Суздаљских цркава у Русији, — да ли су били из Далмације или баш из саме Србије. Од вредности би било сазнати постојбину градилаца и о могућем утицају Студенице, о којем до данас није ништа познато.

Оба студеничка живописа — један из XII. или XIII. века, други из XVI. или XVII. — носе похвалне белеге византијске школе у цртежу, композицији и колориту. Они заслужују да се потребном збиљом сниме у бојама. Фотографски снимци не показују њихов склад.

Напис свој о Студеници објаснио је Покришкин са девет архитектурних и шеснаест живописних, фотографских таблица.

Штета је што се Покришкин није могао бавити дуже у *Жичи* од шест часова. За фотографски апарат дала би нарочито порушена паперта многог драгоценог градива за расправљење питања о постанку њеном и о променама њеним. Са архитектурне стране Жича је у неколико загонетна. Првобитни облик њене паперте још није јасан. Кад су зазидани њени прозори и врата, па олепљени и живописани, није још одређено. Градиво у зидова цркве и паперте не одговара старим вестима о мрамору који је тобож на њој употребљен и који су израдили нарочити, из Цариграда доведени, резачи. Та неодређеност у погледу зидања простире се природно и на живопис који

је покривао зидове паперте, као и на онај што се још види под кулом пред папертом. Из Жиче књига садржи само три фотографска снимка, од којих је један са живописа на своду испод куле, а други са јужне стране у јужне капелице.

Жича заслужује да јој се поклони пуна и озбиљна испитивачка пажња.

И *Ариље* је одличан рад по својој спољној и унутарњој архитектури и по своме живопису који је пун особитог израза због смелог и карактерног цртежа и моделисања. Основом храма свога Ариље је слично Жичи. У погледу своје пространости такође је под утицајем Жиче.

Осим сличности у распореду основа са Жичом и Ариљем, црква *Придворица* је све остало изгубила услед невеште оправке прошлога века.

Као четврта сродница по облику основа свога, придружује се реченим црквама, црква *Св. Тројица* у Овчару. Кубе је њено осветљено кроз округле отворе, избушене у мраморним плочама којим су прозори кубета заклопљени. Сличан је затвор и на прозорима кубета у Ариља. Само је ту затвор од дрвета — од дасака — а пропусти за светлост састављени су од разних изрезаних геометријских облика.

Да се један облик основа са малим изменама понавља и из њега развијају склопови са нарочитима особинам својим, позната је појава у старој српској црквеној архитектури, која се опажа и доцније, у XV. веку.

Од других манастира у Овчару и Каблару Покришкин је прегледао и снимао *Благовештење* под Кабларом и *Ваведење* под Овчаром. У првога је основ у облику крста, а у другог прост брод без испупчења по странама, осим источне апсиде. У Благовештењу занимао га је одличан живопис као и одлични стари, од дрвета резани иконостас из XVII. века.

У манастира *Враћевшнице*, који је последњи пут оправљен првих десетина прошлог века, одржало се подножје — цокл — од првобитне зграде, богато у профилима како их нема на другим црквама, а очували се и трагови боје на остацима западне стране. То су знаци од значаја по старину цркве. Облик њеног основа сличан је основу у мало час наведеног Ваведења.

Живописном руином назива Покришкин цркву *Благовештења* у Грацу, коју је подигла краљица Јелена, мати краља Драгутина и Милутина. Источним делом основног плана свога опомиње на Студеницу, а западним на Жичу. Зидана је од чисто тесане сиге, а врата и прозори су јој од белога мрамора. Поучљиви би били снимци њених врата због профила и капитела њихових, као и снимци капитела који се налазе у цркви. Због неразумевања конструктивних особина романског стила, које налазимо у облицима њених врата и прозора, спали су на ступањ просте декорације одупирци на источном делу цркве, као и унакрсна ребра у свода паперте. Појава која може да покаже колики је и у чему био утицај романског стила тада у нас.

Црква у *Брекови* као и она у *Брезови* под Мучњем, простог су распореда — једнобродне су — а и простог спољнег склопа. Њима сличних имаће још у југозападном крају краљевине. Кад се буду једном нарочито проучавале и снимале црквене утвари неће се смети превидети резан иконостас и коло испред њега, а испод кубета цркве у Брекови.

Све довде споменуте цркве Покришкин је сложио, према деоби својој, у прву групу, коју ставља под утицај запада, управо приморја — Далмације.

На чело друге групе коју ставља под византијски утицај, ставио је *цркву краља Милутина* код Студенице.

С пуним правом могао је Покришкин о овој цркви рећи да је веома интересна. Диви се њеној простоти у распореду основа и њеној ипак живој спољашности, сложеној

од јасних и складних поступних уступа у крова, као приправе и подножја за кубе. Но њеној одличној спољашности одговара по својој лепоти и драгоцени живопис по њеним зидовима. Тако је та црква истина мали, али веома одабрани дарак краља Милутина св. Јоакиму и св. Ани.

Живопис — од којег књига садржи девет снимака — изазваће извесно живо интересовање у зналаца својим изразитим ознакама у боји, цртежу, композицији и типовима.

Спољашност цркве ваљало би нацртати ослобођену од погрешака у строју услед доцнијих невештих оправака.

Обе цркве *Павлице* на Ибру, Покришкин по стилу на њима, убраја у другу групу, и ако би, вели он, она оправљена — она друга је у рушевинама — својим триконхалним распоредом могла ући у трећу групу. Та примедба даје повода помисли да је оправљена Павлица посредник између друге и треће групе, да чини прелаз између њих; те да тако онај за трећу групу једино усвојени облик триконхоса, има својих образаца у ранијем времену српске црквене архитектуре. Отуда у овој нема прекида, и архитектонске створове треће групе више су изазвале и у облику ограничиле друштвене прилике но унутарње силе самог архитектурног развоја.

Трећа група српских цркава, према Покришкиновој подели, изведена је у византијском стилу, носећи јасне знаке самосталности. Њу чине оне најпознатије и најчешће спомињате, међу собом по распореду и облику сродне цркве: *Раваница, Љубостиња, Каленић, Манасија, Смедерево*, које је Покришкин видео и снимао; затим крушевачка црква, Наупара, Руденица и из мало доцнијег доба Велуће. За њихов крој има угледа у Св. Гори, а имаће га, како је већ напред наведено, јамачно и међу ранијим, до сад још непознатим црквама у краљевини. Карактер и значај свој добиле су оне тиме, што су, — бар главније међу њима — непосредни рад из живог и плодног уметничког средишта — из школе Рада Боровића. Самосталност на њима огледа се у тежњи за изменама, за новим изразима у појединостима распореда, спољашњег склопа и украса. Оне својом живописном и китњастом појавом задобијају лако гледаоца, а изазивају и на препочињање. Знатан ће губитак по Покришкиново дело бити, ако не доврши снимање Каленића, који обликом надмаша остале цркве те групе и који је тако богат у разноликим, складним, резаним орнаментима. Засебно је место у овој групи заузела Манасија имајући витке, хоризонталним појасем непресечене стубове, даље низ од малих полукругова под стрејом и широке прозоре у зидовима цркве.

Поред разноврсности у архитектонским облицима и у орнаментици, ове цркве дају и озбиљног градива за сазнавање живописа у XIV. и XV. веку.

Манастир *Никоље* под Кабларом и црква *Вољавча* близу Страгара, оправљане су, поново су зидане, али на старом основу чији облик Никоље ставља у ред овчарокабларских манастира који су из времена Немањића, а за Вољавчу може да потврди предање о њој, да је из XI. века. Триконхос није облик који се тек у XIV. веку јавља. Он се јавља већ много раније. У XIV. и XV. веку је омиљен, а налази примене и доцније.

Порушена црква у *Сисојевцу* близу Раванице, разликује се од ове и њених сувременица и сродница тиме, што јој кубе не лежи на стубовима и што су јој апсиде споља седмостране, а немају на ивицама својим по стубић.

Све довде побројане цркве чине садржину дела. Ово ће бројем и величином фотографских снимака у њему учинити утисак и многоме отворити поглед на уметностно умење српског народа у Средњем Веку. Занимаће разноликошћу изложених облика, али неће, као што је напред разложено, моћи

дати заокругљену и истиниту слику о постепном развоју старе српске црквене архитектуре и живописа. У сваку од постављених група имао би да се уведе по који нови члан који би испунио празнину и поставио везу између за дело изабраних архитектонских споменика. Тиме би се извесно створило и ново гледиште на питање о јачини и правцу западног утицаја. За Немањино време од важности би по то питање могла бити црква у Куршумлији, црква св. Николе коју је Немања зидао, као и остаци Богородичине цркве у истом месту. Делу је висок смер послужити науци. То ће моћи учинити само ако је потпуно; а његово попуњење не би ваљало да буде доцније ново, засебно предузеће.

Поред фотографских снимака архитектуре и живописа, који ће по свој прилици послужити за израду увећаних табли а за велико дело, у књизи су и две акварелске скице са живописа у Раваници. Оне нису тако израђене да би могле послужити на поуздано објашњење утиска тога живописа јер су неверне како по цртежу тако и по врсти боја и њиховом складу. Места им зато не би било у великом делу.

Снимци са архитектура су јаснији но они са живописа, јер је овај често попустио у бојама и искварен пегама и пукотинама у лепу. Снимци у бојама потпуније би одговарали задатку који је себи поставио посао Покришкинов.

Међутим и на предузети начин изведено дело биће, као појава од своје нарочите вредности, с радошћу и с признањем дочекано и од стручњака и од простог пријатеља уметности.[2]

Мих. Валтровић

[2] На два места у својој књизи наводи Покришкин да су у мојих цртежа „неверне" пропорције, и то наводи тако да би читалац могао помислити да његово тврђење обухвата све моје цртеже од реда. То је тврђење најпре наивно, па затим неверно. Ја до данас још нисам ни један цртеж публиковао који би био тачно израђен шестаром према мојим скицама израђеним од ока пред самим споменицима. Публиковао сам перспективне снимке који ваљда висине друкчије показују но геометријски нацртани изгледи; и то не у стручним, но у забавним листовима, н. пр. у новосадским „Илустрованим Новинама". У овима је изишла истина у геометријској представи западна и јужна страна Студенице од ока цртана. На тим странама нису забележене ни дужине ни висине њихове; а то није ни било потребно пошто су нацрти спремљени били за забавни лист. А Покришкин ће може бити и сам знати да се геометријске скице у које ће се уписивати мере, не цртају пластички, потпунце са обележјем тонова и сенке у каменог материјала, како су цртани моји наведени снимци Студенице. Они су дакле, од ока цртане приближне скице, а за озбиљну стручну публикацију знаће се нацртати снимци потребном тачношћу и верношћу.

И у „Продромосу" су нацртане само скице према мерама забележеним на геометријским снимцима дотичних грађевина. „Продромос" чији је смер био наћи издавача снимака са старих српских црквених споменика, доноси само у главним потезима изглед основног распореда и спољашњег облика у цркава, да би издавача у неколико упознао са вр-

Josef Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters* mit einer Einleitung von V. Jagić (Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse, Band LII) Wien 1906. LXXXVII и 139 стр., 4°. Са 62 табле (једна од њих у бојеној репродукцији) и 43 слике у тексту.

Производи ситне уметности (Kleinkunst) не носе свагда исто обележје, које и дела

монументалне уметности Разлика лежи у самој природи њиховој. Они имају махом да задовоље потребе пролазне моде, ова су манифестације духа свеколике једне средине и једне целе епохе. Они су, да се послужимо једним упоређењем Х. Тена, слични горњим, веома покретљивим слојевима на површини једнога терена, које ће прве буре подићи са њихова места и разнети на све стране, док су производи монументалне уметности као доњи, солидни слојеви, што стално пркосе свима инвазијама и тек су јаче револуције у стању да их испретурају и измене. Отуда је погрешка, кад се мисли, да се на производима ситне и монументалне уметности морају свагда констатовати паралелне појаве. Прве случај порађа и односи, друге ствара стална потреба читавога једнога друштва. Први и не стигну да се учврсте на ровитој подлози својој; други спуштају дубоко корене на земљишту на коме су изникли и прилагођавају се поднебљу, под којим су угледали света. Први су подесни, да се на њима прати пролазни, ефемерни укус једнога извеснога доба; на другима се има да проучи дух целе једне периоде времена, свеколика духовна атмосфера једне велике заједнице људи.

У народа̂, који су у целокупној култури својој стајали у извесној зависности од својих културнијих суседа̂, веома ће тешко бити наћи један одређен тип у делима њихове ситне уметности. Најразноврснији се утицаји ту укрштају, најразноврсније појаве излазе ту на видик. Док се за живопис и архитектуру српске уметности Средњега Века може тврдити, да су разумљиви само у односу на византиску уметност, исто онако као што и стара књижевност српска и старо право српско налазе свога објашњења паралелним проучавањем византиске књижевности и византискога права, дотле се за минијатуре, позлатарске производе, уметничка дела у слоновој кости и др. мора допустити много пространија и разноврснија сфера утицаја. Отуда поставка Стжиговског, да су минијатуре српскога псалтира, који је предмет овога приказа, директне копије неких старих сирских минијатура̂, ма како, на први поглед, изгледала оригинална, није никако немогућна, кад се нарочито узме у обзир саобраћај српских монаха̂ са светим обитељима на православноме Истоку. Из прегледа садржине списа̂, који приказујемо читаоцима, моћи ће се најбоље уочити, колико се Стжиговски труди, да своју хипотезу постави на поуздану основу.

Српски псалтир, који се данас чува у дворској и државној библиотеци Минхенској (cod. slav. 4.), садржи 154 минијатуре. Оне нису непосредна илустрација текста као што је то случај у читавој једној групи псалтира̂, већ се сликар трудио, да уз поједине псалме представи оно, што би у читаоца могао са̂м текст изазвати. Оне би према томе биле нека врста индиректних илустрација текста. Минијатуре су, иначе, уоквирене двема црвеним или плавим паралелним линијама, а горе и доле је стереотипно остављено по једно широко златно поље. Минијатуре су изведене на белој основи хартије, а само је код омањих минијатура̂ цело поље превучено златом. Од боја̂, чија мешавина даје импресионистички утисак, доминирају црвена и плава. Шаре на оделу и правац набора̂ маркирани су златом.

стом понуђеног градива за публиковање Нацрт жичког основног плана изгледаће у неколико друкчије кад се буде цртао по мерама записаним на скици добивеној при његовом снимању. То би Покришкин требао да има у виду при изради свога великог дела. Простим увећањем скице из Продромоса, није послужено тачности и верности којом треба да се одликује свака уметностна и археолошка публикација.

је покривао зидове паперте, као и на онај што се још види под кулом пред папертом. Из Жиче књига садржи само три фотографска снимка, од којих је један са живописа на своду испод куле, а други са јужне стране у јужне капелице.

Жича заслужује да јој се поклони пуна и озбиљна испитивачка пажња.

И *Ариље* је одличан рад по својој спољној и унутарњој архитектури и по своме живопису који је пун особитог израза због смелог и карактерног цртежа и моделисања. Основом храма свога Ариље је слично Жичи. У погледу своје пространости такође је под утицајем Жиче.

Осим сличности у распореду основа са Жичом и Ариљем, црква *Придворица* је све остало изгубила услед невеште оправке прошлога века.

Као четврта сродница по облику основа свога, придружује се реченим црквама, црква *Св. Тројица* у Овчару. Кубе је њено осветљено кроз округле отворе, избушене у мраморним плочама којим су прозори кубета заклоњени. Сличан је затвор и на прозорима кубета у Ариља. Само је ту затвор од дрвета — од дасака — а пропусти за светлост састављени су од разних изрезаних геометријских облика.

Да се један облик основа са малим изменама понавља и из њега развијају склопови са нарочитима особинам својим, позната је појава у старој српској црквеној архитектури, која се опажа и доцније, у XV. веку.

Од других манастира у Овчару и Каблару Покришкин је прегледао и снимао *Благовештење* под Кабларом и *Ваведење* под Овчаром. У првога је основ у облику крста, а у другог прост брод без испупчења по странама, осим источне апсиде. У Благовештењу занимао га је одличан живопис као и одлични стари, од дрвета резани иконостас из XVII. века.

У манастира *Враћевшнице*, који је последњи пут оправљен првих десетина прошлог века, одржало се подножје — цокл — од првобитне зграде, богато у профилима како их нема на другим црквама, а очували се и трагови боје на остацима западне стране. То су знаци од значаја по старину цркве. Облик њеног основа сличан је основу у мало час наведеног Ваведења.

Живописном руином назива Покришкин цркву *Благовештења* у Грацу, коју је подигла краљица Јелена, мати краља Драгутина и Милутина. Источним делом основног плана свога опомиње на Студеницу, а западним на Жичу. Зидана је од чисто тесане сиге, а врата и прозори су јој од белога мрамора. Поучљиви би били снимци њених врата због профила и капитела њихових, као и снимци капитела који се налазе у цркви. Због неразумевања конструктивних особина романског стила, које налазимо у облицима њених врата и прозора, спали су на ступањ просте декорације одупирци на источном делу цркве, као и унакрсна ребра у свода паперте. Појава која може да покаже колики је и у чему био утицај романског стила тада у нас.

Црква у *Брекови* као и она у *Брезови* под Мучњем, простог су распореда — једнобродне су — а и простог спољнег склопа. Њима сличних имаће још у југозападном крају краљевине. Кад се буду једном нарочито проучавале и снимале црквене утвари неће се смети превидети резан иконостас и коло испред њега, а испод кубета цркве у Брекови.

Све довде споменуте цркве Покришкин је сложио, према деоби својој, у прву групу, коју ставља под утицај запада, управо приморја — Далмације.

На чело друге групе коју ставља под византијски утицај, ставио је *цркву краља Милутина* код Студенице.

С пуним правом могао је Покришкин о овој цркви рећи да је веома интересна. Диви се њеној простоти у распореду основа и њеној ипак живој спољашности, сложеној

од јасних и складних поступних уступа у крова, као приправе и подножја за кубе. Но њеној одличној спољашности одговара по својој лепоти и драгоцени живопис по њеним зидовима. Тако је та црква истина мали, али веома одабрани дарак краља Милутина св. Јоакиму и св. Ани.

Живопис — од којег књига садржи девет снимака — изазваће извесно живо интересовање у зналаца својим изразитим ознакама у боји, цртежу, композицији и типовима.

Спољашност цркве ваљало би нацртати ослобођену од погрешака у строју услед доцнијих невештих оправака.

Обе цркве *Павлице* на Ибру, Покришкин по стилу на њима, убраја у другу групу, и ако би, вели он, она оправљена — она друга је у рушевинама — својим триконхалним распоредом могла ући у трећу групу. Та примедба даје повода помисли да је оправљена Павлица посредник између друге и треће групе, да чини прелаз између њих; те да тако онај за трећу групу једино усвојени облик триконхоса, има својих образаца у ранијем времену српске црквене архитектуре. Отуда у овој нема прекида, и архитектонске створове треће групе више су изазвале и у облику ограничиле друштвене прилике но унутарње силе самог архитектурног развоја.

Трећа група српских цркава, према Покришкиновој подели, изведена је у византијском стилу, носећи јасне знаке самосталности. Њу чине оне најпознатије и најчешће спомињате, међу собом по распореду и облику сродне цркве: *Раваница*, *Љубостиња*, *Каленић*, *Манасија*, *Смедерево*, које је Покришкин видео и снимао; затим крушевачка црква, Наупара, Руденица и из мало доцнијег доба Велуће. За њихов крој има угледа у Св. Гори, а имаће га, како је већ напред наведено, јамачно и међу ранијим, до сад још непознатим црквама у краљевини. Карактер и значај свој добиле су оне тиме, што су, — бар главније међу њима — непосредни рад из живог и плодног уметничког средишта — из школе Рада Боровића. Самосталност на њима огледа се у тежњи за изменама, за новим изразима у појединостима распореда, спољашњег склопа и украса. Оне својом живописном и китњастом појавом задобијају лако гледаоца, а изазивају и на препочињање. Знатан ће губитак по Покришкиново дело бити, ако не доврши снимање Каленића, који обликом надмаша остале цркве те групе и који је тако богат у разноликим, складним, резаним орнаментима. Засебно је место у овој групи заузела Манасија имајући витке, хоризонталним појасем непресечене стубове, даље низ од малих полукругова под стрејом и широке прозоре у зидовима цркве.

Поред разноврсности у архитектонским облицима и у орнаментици, ове цркве дају и озбиљног градива за сазнавање живописа у XIV. и XV. веку.

Манастир *Никоље* под Кабларом и црква *Вољавча* близу Страгара, оправљане су, поново су зидане, али на старом основу чији облик Никоље ставља у ред овчарокабларских манастира који су из времена Немањића, а за Вољавчу може да потврди предање о њој, да је из XI. века. Триконхос није облик који се тек у XIV. веку јавља. Он се јавља већ много раније. У XIV. и XV. веку је омиљен, а налази примене и доцније.

Порушена црква у *Сисојевцу* близу Раванице, разликује се од ове и њених сувременица и сродница тиме, што јој кубе не лежи на стубовима и што су јој апсиде споља седмостране, а немају на ивицама својим по стубић.

Све довде побројане цркве чине садржину дела. Ово ће бројем и величином фотографских снимака у њему учинити утисак и многоме отворити поглед на уметностно умење српског народа у Средњем Веку. Занимаће разноликошћу изложених облика, али неће, као што је напред разложено, моћи

quem узима половину XIV века, јер се све до тога доба писало на пергаменту. Највероватније је усвојити почетак XV или крај XIV века.

Ми смо већ напоменули, како нам се чини сасвим могућна поставка Стжиговског, да су минијатуре српскога псалтира директна копија сирских образаца Ну ми нисмо могли добити утисак, да је она у овоме специјалноме случају и вероватна. Многобројне композиције у овоме псалтиру имају врло мало шта заједничкога са познатим сирским композицијама. Ако упоредимо слику „Силаска св. Духа на апостоле“ у овоме псалтиру (у мин. IX. 22) са истом сценом у познатоме сирскоме рукопису Равулину, пашће нам у очи велика разлика, што између њих постоји. Ми смо међу тим, навикли, да у византиској уметности сретамо тип, сличан овоме, што је заступљен у поменутој минијатури Минхенскога псалтира. И у живопису наших манастирских цркава наћи ћемо композиција њему веома блиских. Црква у Жичи показује једну такву композицију. У горњем пољу је овде представљено дванаест апостола, који седе у полукруг, а озго на њих слећу језици у облику пламена. У доњем су пољу представљени разноврсни народи, представници многобројних језика, које су апостоли надахнућем св. Духа научили. Неки од ових носе капе, које сретамо и у минитурама Минхенскога псалтира. У других цркава (на пр. у Руденици) представљен је у доњем пољу „свет“ („космос“) са језицима у једноме чаршаву (или у крилу.) Минијатура Минхенскога псалтира, у којој је речена сцена илустрована, сједињава у доњем пољу оба типа. Ту је „свет“ представљен у средини преставника разноврсних језика, које су апостоли силаском св. Духа на њих научили. Минијатор је или сам ово сједињење извршио, или је имао пред собом какав готов византиски образац у коме је ово већ било извршено. Исто би тако у сирској композицији „Распећа“ била потпуно усамљена она појединост, у којој уцвељену Марију придржавају две женске (у мин. X,24) да не падне. Тек се доцније у уметности хришћанској Марија приказује као слаба женска. Раније имамо пред собом Марију, која не малаксава под притиском тешкога бола свога. Веома је интересантно, да су међу сценама Распећа, које су у нашим манастирским црквама илустроване раније оне, у којима Марија стоји право, узвишена у своме болу. Тако у Студеници (по мишљењу Г. Мије-а из 12—13. века. *Видело* 26. јуна 1906. год.), у Жичи у јужној певници (упор. наш чланак „Иконографија манастирских цркава у Србији“ *Нова Искра* 1906. октобар, стр. 344.)

Уз то је и сам Стжиговски у минијатурама Минхенскога псалтира констатовао многобројне јелинистичке црте, а на двама местима сретамо у минијатурама и грчке записе. У многим композицијама мешају се јелинистички елементи са оријенталскима. На пр. у минијатури XI,25 где је поред „руке Господње“ са душама праведника у њој представљена и персонификација земље. Што је минијатура LIV, 132. обухваћена једном аркадом какве смо навикли налазити у познатим канонским таблицама сирских рукописа, то се не би могло узети као доказ, да су минијатуре Минхенскога псалтира морале бити непосредно рађене према какоме староме сирскоме обрасцу. У византиској уметности није ипак тешко наћи паралела овој појави. Тако насловни лист једнога псалтира из Амвросијеве библиотеке у Милану (репродукован код Стжиговскога на стр. 94. фиг. 35.) показује једну сцену обухваћену сличном аркадом. Овога има и у других псалтира византиских. Они су, свакако, овај елеменат позајмили из сирске уметности, ну главно је, да сирски рукописи у томе погледу не стоје усамљени.

Минијатор Минхенскога псалтира могао је према томе, имати пред собом византиске обрасце.

Стжиговски на једноме месту упоређује Минхенски псалтир са једним бугарским псалтиром (из хисторискога музеја у Москви) из друге половине XIV века и са једним грчким рукописом на пергаменту (од прилике из XII века) из Синодске Библиотеке у Москви. Сцена Вазнесења Христова у Минхенскоме псалтиру веома је слична истој сцени у бугарскоме псалтиру, те Стжиговски долази на мисао, да је за текст Минхенскога псалтира служио као образац какав бугарски псалтир, који је био и илустрован, па се минијатор Минхенскога псалтира за сцену Вазнесења послужио илустрацијом бугарскога псалтира, а у осталим сликама се верно држао сирских образаца. На тај начин би и сам Стжиговски признавао, да минијатуре Минхенскога псалтира нису копиране према обрасцима једнога истога уметничкога круга.

Ми, одиста, имамо утисак, да се минијатор користио разноврсним обрасцима, које је са више страна прибрао. Тиме се даје донекле објаснити, што увод у псалтир чини једна серија слика, од којих неке немају паралела у свеколикој уметности до данас. Слике, које овде илуструју пролазност и таштину људскога живота, нису остале непознате ни Западу. Ну не треба никако губити из вида, да су Византија и Исток пресадили ову идеју на земљиште Запада и да постоји нека разлика између чисто византиских илустрација ове идеје и оних на западу. (Упор. фреске у трпезарији Лавре св. Атанасија и оне у Кампо Санто у Пизи). Минијатуре Минхенскога псалтира, у којима је овај мотив представљен, веома се разликују од оних западних.

У неким цртама минијатуре Минхенскога псалтира подсећају на истовремени и нешто познији живопис српских цркава. Архитектуре у позађу са драперијама, које их везују (чиме се обележава унутрашњост какога простора) и многе друге појединости као присуство животиња у појединим сценама (упореди са „Уласком Христа у Јерусалим“ из Раванице, *Нова Искра* 1906. октобар.); сто са посуђем, виљушкама и поврћем на њему (упореди „Тајну вечеру“ у Студеници и у т. з. латинској цркви код Прокупља, *Нова Искра* 1906. стр. 344.) вретено и кудеља (минијатура XXXIX,91., упореди са „Рођењем Богородице“ у Грацу, *Нова Искра* 1906. стр. 345.); колевка у сцени Рођења Богородице и др. сличне су овде и тамо. Стжиговски је нарочито лепо уочио сличност оне сцене испод куле у Жичи (слика 40., стр. 109.) и оне у минијатури XLV,105 (и у бојеној репродукцији на првоме листу). Ну изгледа нам, да са највећом резервом ваља примити тумачење Стжиговскога. Присуство двоглавога орла не даје се само овде констатовати, већ и у другим неким минијатурама. То је случај и са животињама, које су овде представљене. Отуда појава двоглавога орла у овој сцени не би сама по себи била довољна као сведочанство, да су оно хисториске личности, што су ту представљене. Са истом резервом ваља примити и указивање Стжиговскога на политичку тенденцију оних сцена, у којима би требао да буде илустрован „Божји суд“ или метање крвиваца у процеп. Исто би тако било погрешно мислити, да је минијатор у представи орања плугом и кола морао пред очима имати исте ствари у својој домовини. То исто вреди и за представу кола (играња у колу), које иначе налазимо представљено и у цркава на Атосу. Она играчица са кастањетама, што је у минијатури XLVI,107. представљена, најмање би говорила у прилог тврдњи, да је минијатор пред очима имао српско народно коло (што, у осталом, Стжиговски и не тврди.)

Стжиговски, чини нам се, прецењује и значај похода св. Саве на Истоку. Њему су, изгледа, непознате везе Савине са Цариградом и Солуном. Познато је, међу тим, да су типици Савини чист превод типика манастира Богородице Благодетељнице (***Εὐεργέτιδος***) у Цариграду, који је уживао нарочито благовољење Стевана Немање и св. Саве. Што је доцније архиепископ Никодим увео јерусалимски типик, не изгледа ништа необично, кад се зна, какав је углед у то доба уживао он у византиској цркви. У XIV веку почиње се већ свугде у православној цркви уводити јерусалимски типик.

И поред свега овога од великога су значаја истраживања једнога такога научнога радника, какав је Стжиговски. Данас је потребно беспрекидно истицати улогу Истока у уметности европских народа. Као што је онима, који су засењени величином Рима потребно без престанка понављати, како Рим није никада био центар једнога специфичног римског уметничког правца, који се разлио у све делове огромнога царства римског, тако је исто потребно оне, који су очарани блеском Византије, беспрекидно подстицати на размишљање о томе, како је Цариград могао бити само једна пролазна тачка за старије културне елементе са Истока и како је још у последњим данима Средњега Века могло бити путева, да уметност Истока, стално одржавана у манастирима, непосредно утиче на уметност других народа и не додирујући Византију. Пре две године Стжиговски је ово последње доказао за Мшату у Сирији, а сада је покушао исто доказати и на споменутоме српскоме псалтиру из Минхена.

В. П.

Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, organ arheološkoga odjela Narodnoga Muzeja u Zagrebu, N. S. sveska VIII, 1905. Urednik *Dr Josip Brunšmid.* — Ова свеска садржи из области Археологије у ширем смислу следеће радове:

1. Dr. J. Brunšmid, ***kameni spomenici hrvatskoga Narodnoga Muzeja u Zagrebu*** (стр. 37—106.)

У VII свесци (стр. 209—240) Vjesnika изашао је први део овога рада под истим насловом. У овоме раду предузео је Г. Бруншмид описивање свих камених споменика из загребачког музеја. Уз опис сваког споменика налазимо марљиво прибрану и сву ранију литературу, у којој се говори о дотичним споменицима. Поједини скулптурни споменици проучени су и у погледу на њихову уметничку вредност. — Рад је исцрпан и за дуже време пружаће поуздан ослонац нарочито за проучавање провинцијалне римске уметности.

2.) Dr. Viktor Hoffiller, *olovna pločica sa zavjetnim relijefom iz srpske Mitrovice* (стр. 118—128).

У овом чланку покушава Г. Хофилер да на основу нових налазака боље расветли загонетне представе на многобројним оловним плочицама, које се налазе поглавито у областима дуж средњег и доњег Дунава.

На основу претходних радова других научника, као и на основу својега проучавања ове врсте споменика, Г. Хофилер је дошао до ових резултата: 1.) да се на тим плочицама налазе представе, које указују на зависност од Митра овог култа; 2.) да се на њима исто тако огледају и везе с култом Кабира-Диоскура на острву Самотраке; 3.) да женску фигуру између јахача треба сматрати као богињу Деметер; 4) да представа једног војника указује на везу између ове врсте религиозних мистерија и римске војске у доцнијем добу царства; 5.) да се на плочицама налази и представа жртвовања ради очишћења.

За појаву оваких плочица са сасвим сличним представама на разним местима даје

Г. Хофилер следеће тумачење: Najjednostavnije je tumačenje to, da je na nekim stalnim mjestima bilo svetišta, kod kojih su se obavljale svečanosti, koje su bile spojene s ovakim mysterijama. Ta bi mjesta posjećivali pobožni ljudi iz raznih krajeva, te bi si ponijeli ovakvo relijefe. Tako su ovi relijefi koji su pravljeni na jednom mjestu, a često i po istom kalupu, mogli dospjeti u razne krajeve."

Али свеколико досадашње проучавање ових плочица и других споменика са сличним представама ограничавало се само на антикварском тумачењу садржине тих представа, а није се покушавало, да се ови споменици проуче не само т пологики, него и стилистички. Такво проучавање помогло би нам да све те споменике средимо, било по хронолошком реду, било по местима њиховога постанка; јер је тешко веровати да су ове плочице израђиване у једном сразмерно кратком времену, као што се опет при посматрању техничких и стилистичких особина на њима даје запазити, да су те плочице вероватно израђиване на више разних места. Баш у том погледу интересантна је ова плочица из Срп. Митровице, те би згодно могла послужити као полазна тачка за овакво проучавање ових споменика. Између свију до сада познатих нам сличних плочица ова се истиче нарочито техничком израдом појединих представа, које нису узвишене, у рељефу, него су удубљене, те изгледају као негатив, из којега би се тек имао добити позитиван отисак. С тога бисмо ову плочицу, да је ма од каквог другог, постојанијег материјала, а не од олова, била направљена, били склони сматрати као калуп за ливење сличних плочица; али нас од таквог објашњења овом приликом у првом реду одвраћа сам њен материјал. Поједине представе на овој плочици у многоме стоје као негативан отисак према позитиву. Тако би се по положају Сolове и Лунине главе, па затим и по трећем (доњем) реду, где се налази представа о древету обешене заклане животиње, на овој плочици из Српске Митровице могло говорити као о негативном отиску са позитива на оној плочици из Аквинкума (J. Hampel, Archaeologiai Értesitö 1903, стр. 354, сл. 59), ма да се у другим појединостима од ње разликује. — Ну ово су само узгредне напомене, а на саму ствар вратићемо се другом приликом.

3. Dr. Miloje Vasić *bronzani sud iz Viminacija* (стр. 148—158).

4. Nikola Vulić, *dva rimska napisa iz Crne Gore* (стр. 172—175).

5. Dr. Josip Brunšmid, *nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji* (стр. 176—192).

На првом месту говори се о комадима из „сокровишта" из *Мазина*, који се данас чувају у Нар. Музеју у Београду, те тиме допуњава Г. Брунщмид своје раније проучавање тога наласка. У другом одељку проучено је „našašće rimskih bakrenih novaca trećega stoleća u Metku (kotar Gospić)"; даље „našašće mletačkih soldina XIV. vijeka u Jezerinama (kotar Brinje)"; затим „našašće sitnih madžarskih novaca XIV. i XV. vijeka u Končanici (kotar Daruvar)"; „našašće akvilejskih i madžarskih novaca XV. vijeka u Kusonjama (kotar Pakrac)"; „našašće novaca iz konca XVII. vijeka u Orahovici (kotar Našice)"; „našašće novaca XVII. vijeka u Irigu"; „našašće srebrnih novaca XVII—XIX. stoljeća na pusti Jarkovci kod Stare Pazove"; „našašće goričkih solda XVIII. vijeka blizu Sv. Ilije kod Senja (kotar Crkvenica)".

6. Dr. Viktor Hoffiller, *prthistorijsko groblje u Smiljanu kraj Gospića.* (str. 193—203.)

цшет узима половину XIV века, јер се све до тога доба писало на пергаменту. Највероватније је усвојити почетак XV или крај XIV века.

Ми смо већ напоменули, како нам се чини сасвим могућна поставка Стжиговскога, да су минијатуре српскога псалтира директна копија сирских образаца Ну ми нисмо могли добити утисак, да је она у овоме специјалноме случају и вероватна. Многобројне композиције у овоме псалтиру имају врло мало шта заједничкога са познатим сирским композицијама. Ако упоредимо слику „Силаска св. Духа на апостоле“ у овоме псалтиру (у мин. IX. 22) са истом сценом у познатоме сирскоме рукопису Равулину, пашће нам у очи велика разлика, што између њих постоји. Ми смо међу тим, навикли, да у византиској уметности сретамо тип, сличан овоме, што је заступљен у поменутој минијатури Минхенскога псалтира. И у живопису наших манастирских цркава наћи ћемо композиција њему веома блиских. Црква у Жичи показује једну такву композицију. У горњем пољу је овде представљено дванаест апостола, који седе у полукруг, а озго на њих слећу језици у облику пламена. У доњем су пољу представљени разноврсни народи, представници многобројних језика, које су апостоли надахнућем св. Духа научили. Неки од ових носе капе, које сретамо и у минитурама Минхенскога псалтира. У других цркава (на пр. у Руденици) представљен је у доњем пољу „свет“ („космос“) са језицима у једноме чаршаву (или у крилу.) Минијатура Минхенскога псалтира, у којој је речена сцена илустрована, сједињава у доњем пољу оба типа. Ту је „свет“ представљен у средини преставника разноврсних језика, које су апостоли силаском св. Духа на њих научили. Минијатор је или сам ово сједињење извршио, или је имао пред собом какав готов византиски образац у коме је ово већ било извршено. Исто би тако у сирској композицији „Распећа“ била потпуно усамљена она појединост, у којој уцвељену Марију придржавају две женске (у мин. X,24) да не падне. Тек се доцније у уметности хришћанској Марија приказује као слаба женска. Раније имамо пред собом Марију, која не малаксава под притиском тешкога бола свога. Веома је интересантно, да су међу сценама Распећа, које су у нашим манастирским црквама илустроване раније оне, у којима Марија стоји право, узвишена у своме болу. Тако у Студеници (по мишљењу Г. Мије-а из 12—13. века. *Видело* 26. јуна 1906. год.), у Жичи у јужној певници (упор. наш чланак „Иконографија манастирских цркава у Србији“ *Нова Искра* 1906. октобар, стр. 344.)

Уз то је и сам Стжиговски у минијатурама Минхенскога псалтира констатовао многобројне јелинистичке црте, а на двама местима сретамо у минијатурама и грчке записе. У многим композицијама мешају се јелинистички елементи са оријенталскима. На пр. у минијатури XI,25 где је поред „руке Господње“ са душама праведника у њој представљена и персонификација земље. Што је минијатура LIV, 132. обухваћена једном аркадом какве смо навикли налазити у познатим канонским таблицама сирских рукописа, то се не би могло узети као доказ, да су минијатуре Минхенскога псалтира морале бити непосредно рађене према какоме староме сирскоме обрасцу. У византиској уметности није ипак тешко наћи паралела овој појави. Тако насловни лист једнога псалтира из Амвросијеве библиотеке у Милану (репродукован код Стжиговскога на стр. 94. фиг. 35.) показује једну сцену обухваћену сличном аркадом. Овога има и у других псалтира византиских. Они су, свакако, овај елеменат позајмили из сирске уметности, ну главно је, да сирски рукописи у томе погледу не стоје усамљени.

Стжиговски, чини нам се, прецењује и значај похода св. Саве на Истоку. Њему су, изгледа, непознате везе Савине са Цариградом и Солуном. Познато је, међу тим, да су типици Савини чист превод типика манастира Богородице Благодетељнице (*Εὐεργέτιδος*) у Цариграду, који је уживао нарочито благовољење Стевана Немање и св. Саве. Што је доцније архиепископ Никодим увео јерусалимски типик, не изгледа никако необично, кад се зна, какав је углед у то доба уживао он у византиској цркви. У XIV веку почиње се већ свугде у православној цркви уводити јерусалимски типик.

И поред свега овога од великога су значаја истраживања једнога таквога научнога радника, какав је Стжиговски. Данас је потребно беспрекидно истицати улогу Истока у уметности европских народа. Као што је оним, који су засењени величином Рима потребно без престанка понављати, како Рим није никада био центар једнога специјалног римског уметничког правца, који се разлио у све делове огромнога царства римског, тако је исто потребно оне, који су очарани блеском Византије, беспрекидно подстицати на размишљање о томе, како је Цариград могао бити само једна пролазна тачка за старије културне елементе са Истока и како је још у последњим данима Средњега Века могло бити путева, да уметност Истока, стално одржавана у манастирима, непосредно утиче на уметност других народа и не додирујући Византију. Пре две године Стжиговски је ово последње доказао за Мшату у Сирији, а сада је покушао исто доказати и за споменутоме српскоме исламу из Хилендара.

В. П.

Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, organ arheološkoga odjela Narodnoga Muzeja u Zagrebu, N. S. sveska VIII. 1905. Urednik *Dr Josip Brunšmid*. — Ова свеска садржи из области Археологије у ширем смислу следеће радове:

1. Dr. J. Brunšmid, *kameni spomenici hrvatskoga Narodnoga Muzeja u Zagrebu* (стр. 37—106.)

У VII свесци (стр. 209—240) Vjesnika изашао је први део овога рада под истим насловом. У овоме раду предузео је Г. Брунимид описивање свих камених споменика из загребачког музеја. Уз опис сваког споменика налазимо марљиво прибрану и сву ранију литературу, у којој се говори о дотичним споменицима. Поједини скулптурни споменици проучени су и у погледу на њихову уметничку вредност. — Рад је исцрпан и за дуже време пружаће поуздан ослонац нарочито за проучавање провинцијалне римске уметности.

2.) Dr. Viktor Hoffiller, *olovna pločica sa zavjetnim relijefom iz srpske Mitrovice* (стр. 118—128).

У овом чланку покушава Г. Хофилер да на основу нових налазака боље расветли загонетне представе на многобројним оловним плочицама, које се налазе поглавито у областима дуж средњег и доњег Дунава.

На основу претходних радова других научника, као и на основу својега проучавања ове врсте споменика, Г. Хофилер је дошао до ових резултата: 1.) да се на тим плочицама налазе представе, које указују на зависност од Митра овог култа; 2.) да се на њима исто тако огледају и везе с култом Кабира-Диоскура на острву Самотраке; 3.) да женску фигуру између јахача треба сматрати као богињу Деметру; 4) да представа једног војника указује на везу између ове врсте религиозних мистерија и римске војске у доцнијем добу царства; 5.) да се на плочицама налази и представа жртвовања ради очишћења.

За појаве оваких плочица са сличним представама на разним местима даје

риодическо списание на българското книжовно дружество въ София“ LXVII, 3 и 4 свезка — 1906, ст. 255—282.

У овом својем раду даје Г. Кацаров кратак преглед досадашњих научних резултата преисторијског испитивања Балканскога Полуострва. Несумњиво је Г. Кацарову била намера скренути пажњу својих сународника на важност преисторијског испитивања у областима око Јегејскога Мора; јер, као што и сам мисли, цитирајући Фикове речи (стр. 282): „без решења тих проблема, не можемо тачно определити ни то какво место треба да заузму Грци у Општој Историји.“

За лаку и брзу оријентацију у питањима преисторијског испитивања па Балканском Полуострву и суседним областима Мале Азије, а нарочито у етнолошком погледу, овај рад Г. Кацарова веома је погодан. Његову вредност повећава и марљиво прибрана литература, која се тиче ових питања

Замерити се може, што је Г. Кацаров за поједине партије употребио само краће или дуже реферате других научника, а није сам проучио изворна дела, која говоре детаљно о појединим резултатима, који су добивени ископавањем (као нпр. на стр. 265, наведен реферат у прим. 1; затим наведен реферат на стр. 169, прим. 1, који се тиче капиталног дела Troja und Ilion, за које он сам вели: „не бѣ ни достѫпно.“)

Жалити је, а мора се и нарочито истаћи то, што у овоме раду нема ничега оригиналнога Г. Кацарова; јер је баш Бугарска област од особите важности за Преисторију, почем ће она имати да нам пружи најдрагоценији материјал за решавање палеоетнолошких питања у области источне половине Балканског Полуоства и западних делова Мале Азије. О свему томе налази се тек овде онде по нешто, и то у веома општим потезима, споменуто тако, да се не може ни узимати у обзир.

Надати се, да ће Г. Кацаров после овога својега рада наћи пута и начина да нас обрадује обрадом домаћег градива, које је тако важно и тако драгоцено.

Др. Милоје М. Васић

Стар

налазака утврђује место, положај и простирање језера у разним периодама, које се спомиње у псеудо-скилаксовом Периплусу.

7. Dr. Ћ. Трухелка, *претходно извешће о неолитском насељу у Доњем Клакару* (стр. 449—462).

У овоме раду износи Г. Трухелка главне резултате до којих је дошао проучавањем до сада прибранога материјала с овога налазишта. На керамичким наласцима овога насеља Г. Трухелка налази појаве, на основу којих бисмо ово насеље „морали уврстити...... у најстарији одсјек неолитске добе." На крају својега излагања Г. Трухелка спомиње још и то, да се на томе налазишту „у истом слоју, у коме су нађене неолитске старине, нашло и бронца." Тај налазак сам собом оспорава Г. Трухелкино датирање овога налазишта; али тамо има и других појава, које неоспорно говоре за то, да то насеље не припада групи најстаријих насеља, која ми данас познајемо у северним пределима Балканског Полуострва. Доњи Клакар ни по својем положају не даје се упоређивати с Јабланицом, као што мисли Г. Трухелка (упореди „Прилози ка решавању тројанских проблема", LXX Глас, стр. 165), него са налазиштем „Лапилиште" код села Глушаца у Мачви (упор. XIX Годишњак Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 264), које смо ми датирали у бронзану периоду. У опште се данас сме рећи, да ми још нисмо на чисто са датирањем, како апсолутним, тако и релативним, преисторијских насеља у северним пределима Балканског Полуострва, што најбоље утврђују наласци из Винче (види старинар Н. Р. год. I стр. 126), а сем тога и упоређење налазака из Доњег Клакара са онима из Бутмира. С великим интересовањем очекујемо детаљнију студију објеката са овога, неоспорно интересантног, налазишта у Доњем Клакару), коју нам Г. Трухелка обећава.

8. Dr. Карло Пач, *трачки трагови на Адрији* (стр. 463—467).

У овом својем раду Г. Пач истиче нетачност досадашњег мишљења у погледу на све раније културне епохе о подели предела Балканског Полуострва на два дела од којих су у првом, источном делу (приближна граница долином Мораве), живели Трачани, а у другом, западном делу Илири. Он наводи да је трачких племена било и у Динарским Планинама. Г. Пач вели: Чини ми се, да се може изрећи мнијење, да је једноч читави труп балканског полуотока од Понта до Адрије био трачки, а да је тек касније уследиjедило досељење Илира на западу, како је то за Епирус, Акарнанију и Етолију на југу већ доказано." На основу радова H. Schmidt-а, M. Hoernes-а и наших, Г. Пач вели: „И прехисторичка археологија нашла је сугласја између истока и запада балканског полуострва....."

Ми мислимо да се већ и сада може дати потврдан одговор на следеће питање Г. Пача: „Ако из досадањег разлагања произлази, да су Илири продрли у трачка земљишта, могло би се наметнути и питање, није ли илирско досељивање имало последицом трачко исељивање, није ли било поводом исељивању мизијско-фригијских племена у Малу Азију, које се доселе приписивало „притиску сродних племена са сјевера," као што је провала илирских племена на југу потакнула грчка племена, да оставе своја стара сијела." — Овим својим радом Г. Пач је додирнуо и једно од актуелних преисторијских питања, које прелази у област преисторијске Етнологије Балканског Полуострва и суседних му предела. Његов рад ће неоспорно допринети поузданијем решавању преисторијских проблема, који стоје у вези са етнолошким познавањем прилика у преисторијском добу.

Dr. Г. И. Кацаровъ, *изъ прѣдисторията на Балканския полуостровъ*, у „Пе-

риодическо списание на българското книжовно дружество въ София“ LXVII, 3 и 4 свезка — 1906, ст. 255—282.

У овом својем раду даје Г. Кацаров кратак преглед досадашњих научних резултата преисторијског испитивања Балканскога Полуострва. Несумњиво је Г. Кацарову била намера скренути пажњу својих сународника на важност преисторијског испитивања у областима око Јегејскога Мора; јер, као што и сам мисли, цитирајући Фикове речи (стр. 282): „без решења тих проблема, не можемо тачно определити ни то какво место треба да заузму Грци у Општој Историји.“

За лаку и брзу оријентацију у питањима преисторијског испитивања на Балканском Полуострву и суседним областима Мале Азије, а нарочито у етнолошком погледу, овај рад Г. Кацарова веома је погодан. Његову вредност повећава и марљиво прибрана литература, која се тиче ових питања

Замерити се може, што је Г. Кацаров за поједине партије употребио само краће или дуже реферате других научника, а није сам проучио изворна дела, која говоре детаљно о појединим резултатима, који су добивени ископавањем (као нпр. на стр. 265, наведен реферат у прим. 1; затим наведен реферат на стр. 169, прим. 1, који се тиче капиталног дела Troja und Ilion, за које он сам вели: „не бѣ ни достѫпно.“)

Жалити је, а мора се и нарочито истаћи то, што у овоме раду нема ничега оригиналнога Г. Кацарова; јер је баш Бугарска област од особите важности за Преисторију, почем ће она имати да нам пружи најдрагоценији материјал за решавање палеоетнолошких питања у области источне половине Балканског Полуоства и западних делова Мале Азије. О свему томе налази се тек овде онде по нешто, и то у веома општим потезима, споменуто тако, да се не може ни узимати у обзир.

Надати се, да ће Г. Кацаров после овога својега рада наћи пута и начина да нас обрадује обрадом домаћег градива, које је тако важно и тако драгоцено.

Др. Милоје М. Васић

Уредништво Старинара разаслало је следеће писмо свима оним лицима којима је послата I свеска Старинара, а која до сада нису положила свој члански улог.

Поштовани Господине,

Шаљући Вам прву свеску поново покренутога Старинара, органа Српског Археолошког Друштва, уредништво Старинара надало се, даће те изволети постати чланом Српског Археолошког Друштва.

Почем је сада готова и друга свеска Старинара, Новога Реда Год. I, уредништву је част умолити Вас да се изволите изјаснити, да ли желите бити члан Српског Археолошког Друштва, како би Вам се могла *послати и ова друга свеска прве године Старинара,* **која ће се слати само оним члановима Српског Археолошког Друштва, који су уплатили своје чланске улоге.**

У противном случају уредништву је част умолити Вас, да *изволите вратити послату Вам прву свеску I године Старинара.*

У исто време уредништво Старинара слободно је саопштити Вам, да друга свеска Старинара Н. Р. Год. I. садржи следеће радове:

Уз ову свеску приложен је „Додатак“ Старинара Н. Р. Год. I., чији је садржај:

Поновно покретање Старинара и садржај његове прве свеске нашли су на топао пријем међу српским, чешким и немачким научницима.

Поред досадашњих сарадника Старинара сарађиваће још и Г. Г. Турвон Венедиктович Кибалчич, Проф. Д-р Милан Решетар, Т. Стефановић Виловски, Љубомир Ковачевић, Д-р Александар Белић, Д-р Станоје Станојевић, Д-р Михаило Гавриловић, Д-р Тихомир Ђорђевић, Д-р Драгутин Анастасијевић, Д-р Божидар Николајевић, Петар Поповић итд., који су своје прилоге за Старинара или већ послали или ће послати.

Уредништво Старинара скромног је мишљења, да ће, уз сарадњу осталих сарадника из Србије и са стране, Старинар моћи испуњавати свој задатак стручног научног часописа рачунајући на помоћ пријатеља Српске Науке и Просвете. *С тога је уредништву част умолити Вас да изволите ступити у чланство Српског Археолошког Друштва шаљући годишњи члански улог према одредби 9 члана друштвених статута, која се налази објављена на другој страни корица прве свеске Старинара Н. Р. Год. I.*

Уредништво Старинара.

САДРЖАЈ СТАРИНАРА

САДРЖАЈ ДОДАТКА СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. I.

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА II.

1907.

Прва Свеска

УРЕДНИК

Михаило Валтровић

професор Велике Школе у пенсији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1907.

СТАРИНАР

Излази у полугодишњим свескама од по 5—6 табака текста са потребним илустрацијама у тексту и на засебним таблама.

Уз Старинар публиковаће се и **Додатак** Старинару, који ће садржавати белешке, кратке извештаје и дописе о налазима, који су у току дотичног међувремена нађени, као и преглед и оцену стручне литературе, која стоји у даљој или ближој вези са проучавањем старина Балканског Полуострва и суседних земаља. Величина **Додатка** одређиваће се према потреби.

Чланови Српског Археолошког Друштва, по одредби чл. 9. статута Српског Археолошког Друштва, **добијају бесплатно Старинара заједно са Додатком.**

Члан *утемељач* плаћа један пут за свагда 120 дин. или у један пут, или у пет годишњих рокова по 24 динара.

Члан *помажући* плаћа за прву годину чланства 8, а за остале године по 6 динара.

Књижарска цена Старинара са Додатком *за целу годину износи 10 динара.*

Примљени научни радови за објављивање у Старинару хонорисаће се с педесет (50) динара по штампаном табаку.

Рукописе, сву осталу преписку с уредништвом Старинара као и пријаве у чланство Српског Археолошког Друштва ваља упућивати на адресу *Г. Михаила Валтровића*, професора Велике Школе у пензији, уредника Старинара, *Јеремијина улица бр. 43 у Београду.*

Уредништво Старинара разаслало је следеће писмо свима оним лицима којима је послата I свеска Старинара, а која до сада нису положила свој члански улог.

Поштовани Господине,

Шаљући Вам прву свеску поново покренутога Старинара, органа Српског Археолошког Друштва, уредништво Старинара надало се, даће те изволети постати чланом Српског Археолошког Друштва.

Почем је сада готова и друга свеска Старинара, Новога Реда Год. I, уредништву је част умолити Вас да се изволите изјаснити, да ли желите бити члан Српског Археолошког Друштва, како би Вам се могла *послати и ова друга свеска прве године Старинара*, **која ће се слати само оним члановима Српског Археолошког Друштва, који су уплатили своје чланске улоге.**

У противном случају уредништву је част умолити Вас, да *изволите вратити послату Вам прву свеску I године Старинара.*

У исто време уредништво Старинара слободно је саопштити Вам, да друга свеска Старинара Н. Р. Год. I. садржи следеће радове:

Уз ову свеску приложен је „Додатак“ Старинара Н. Р. Год. I., чији је садржај:

Поновно покретање Старинара и садржај његове прве свеске нашли су на топао пријем међу српским, чешким и немачким научницима.

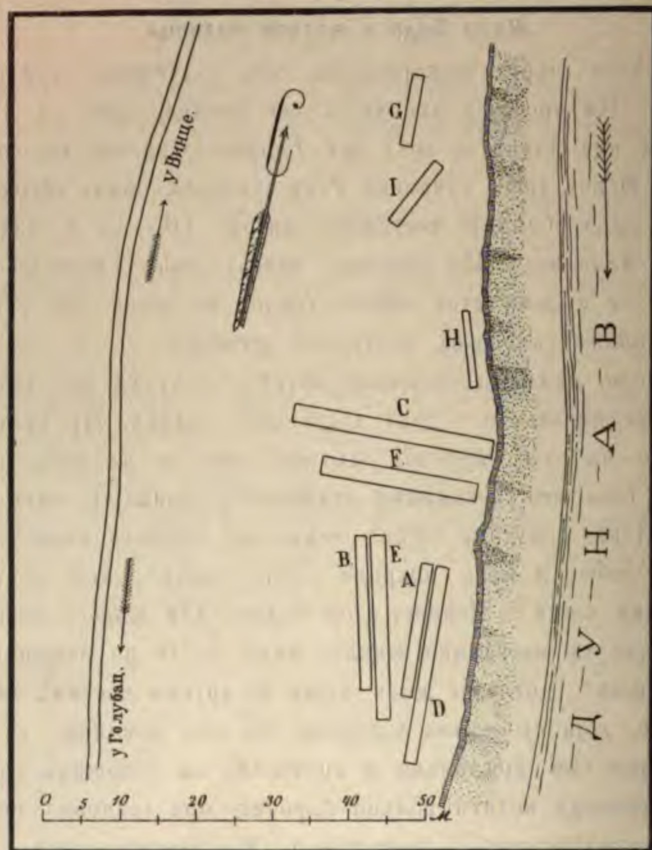
Поред досадашњих сарадника Старинара сарађиваће још и Г. Г. Турвон Венедиктович Кибалчич, Проф. Д-р Милан Решетар, Т. Стефановић Виловски, Љубомир Ковачевић, Д-р Александар Белић, Д-р Станоје Станојевић, Д-р Михаило Гавриловић, Д-р Тихомир Ђорђевић, Д-р Драгутин Анастасијевић, Д-р Божидар Николајевић, Петар Поповић итд., који су своје прилоге за Старинара или већ послали или ће послати.

Уредништво Старинара скромног је мишљења, да ће, уз сарадњу осталих сарадника из Србије и са стране, Старинар моћи испуњавати свој задатак стручног научног часописа рачунајући на помоћ пријатеља Српске Науке и Просвете. *С тога је уредништву част умолити Вас да изволите ступити у чланство Српског Археолошког Друштва шаљући годишњи члански улог према одредби 9 члана друштвених статута, која се налази објављена на другој страни корица прве свеске Старинара Н. Р. Год. I.*

Уредништво Старинара.

Ова три слоја, слој жутога, црнога и белога песка, леже, као што
рекли на подлози од крупног речног шљунка; од сва три слоја у археолош
је погледу важан слој црнога песка, јер је то прави културни слој у ар
лошком смислу. Ископавањем је утврђено, да се културни остаци у њему
лазе; а своју „црну“ боју добио је тај слој за време људског живота на њ

Слика 1. приказује распоред ровова, које смо ископали, и њихов о
према обали Дунава. Дужина рова **D** у главноме обележава простирање је
огумка црнога песка у правцу **CJ.**, на којем је највише предмета нађ

Слика 1.

Западно од рова **B** наласци су били не само ређи, него су лежали и у зна
мањој дубини. У рову **F** били су наласци такође ретки, а у рову **C** њих с
није никако ни било, и ако смо, због дебљег слоја „белога песка“ на
месту, (упореди и **сл. 2, C**) очекивали многобројније и боље очуване нала
— У рововима **H, G** и **I** било је такође далеко мање налазака него ли на п
стору, који заузима група ровова око **A.**

Ове запажене појаве у погледу простирања налазака на испитива
месту упућују нас на то, да на простору ровова **A, B, D, E** ваља замишља

какво људско склониште, у којем се човек дуже време задржао и за собом оставио трагове у облику тамошњих налазака. Томе у прилог говоре још и друге запажене појаве у рову **А**.

У јужноме делу рова **А** (упор. **сл. 3**) код β и γ нађене су округле јаме, које су имале левкасти облик. У њима су нађене животињске кости и комадићи угљевља. Употреба ових јама не даје се поуздано одредити; али је извесно да су оне људска творевина. — У истом рову **А,** у близини ових јама, нађене су око **d** округле јамице с пречником од 5—7 см., које су биле испуњене песком тамније боје, те се тиме разликоваху од њихове непосредне околине. Веома је вероватно да су те јамице лежишта негдашњег коља, које је било оплетено прућем и олепљено блатом. Фрагменти печенога лепа нађени су. Лежишта коља нађена су у нивоу обе веће јаме код β и γ, а на основу тога дало би се донекле закључивати, да су те јаме служиле као сметлишта, на која је доспео и по који комад угљена.

Све те до сада запажене појаве на овоме налазишту говоре за то, да се на њему налазе остаци негдашњег људског *насеља*. Појаве у појединим рововима доказују нам, да су станови ових становника такође били једним делом у земљу закопавани; али се облици тих делова стана теже дају запазити због природног састава терена.

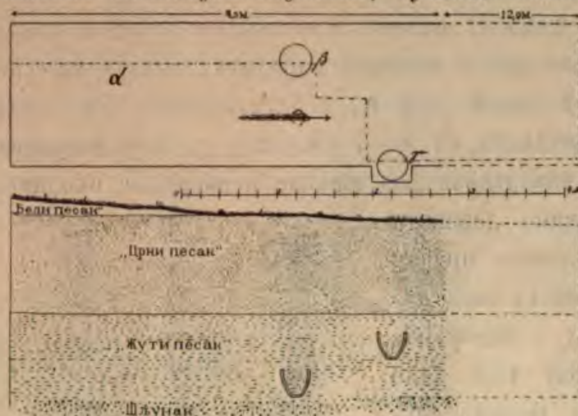

Слика 2.

До тога закључка о карактеру овога налазишта долази се и на основу прибраних налазака на њему. Али у околини овога налазишта, без тачније одређених локалитета, налажене су по причању становника и *урне са спаљеним костима*. Једну такву урну проучићемо доцније (упор. **сл. 16**). Неспаљених скелета на тим местима није до сада нађено, те се на основу досадашњих података даје закључивати, да је ово насеље постојало у једној културној периоди, у којој је спаљивање мртваца било, ако не искључиво, а оно бар већма у обичају.

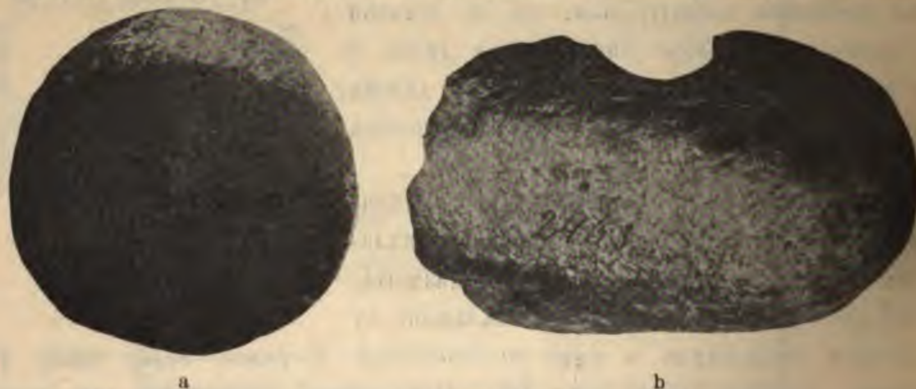
Нашим испитивањем на овом налазишту утврђено је, да културни слој лежи у слоју „црнога песка", чија моћност износи око 1 м. Моћност културног слоја поуздан је доказ за релативно доба трајања појединих насеља; што је

моћност већа, у толико је и насеље дуже трајало; напротив тањи културни слој говори за краће доба трајања дотичних насеља. У тањим слојевима не сусрећемо се с познатом разноликошћу налазака, која се појављује на налазиштима с моћнијим слојевима; ту влада већа хомогеност између појединих налазака. Такав општи карактер овога насеља утврђен је и пажљивим посматрањем стратиграфских појава на њему; јер између предмета са дна културног слоја и оних са његове површине није постојала никаква разлика, на основу које бисмо смели претпостављати и постојање овога насеља у разним културним периодама. Према свему томе ми имамо на овом налазишту остатке једне културне периоде, чије ћемо доба трајања доцније тачније одредити.

Слика 3.

Овај резултат нашег ископавања потребно је нарочито истаћи с тога, што овде проучени матерújал није сав прикупљен приликом нашег ископавања.

a b

Слика 4.

Ту има тројаких налазака. Једне су наласке прикупила друга лица; друге су прикупљени на површини терена и обали Дунава у нашем присуству, а треће смо прибрали приликом ископавања на дотичном месту. Све те наласке проучићемо као једну целину, јер се сви они међусобно допуњују помажући нам да себи створимо што вернију слику о културном животу негдашњих становника овога насеља.

1. Оруђа.

Сл. 4 a, b представља два предмета од којих је **a** округло окресани, у пречнику 6,5 см. велики, речни валутак кварца; а **b** је фрагменат једне пробушене камене секире, на којем је очуван већи део чела, затим рупе за држаље и већи део пљоснате стране. Фрагменат је дуг 8,5 см.

Намена објекта у **сл. 4 a** није јасна; због обијених периферних делова даје се помишљати на то, да је овај комад кварца служио за укресивање ватре. — Што се тиче облика фрагмента у **сл. 4 b**, ваља га упоредити са сличним примерком из *Винче*.[1]

Сл. 5 a, b, c, d. Фрагменти кременог оруђа (**a** пострушка, **b** и **c** ножеви) и пробушени комад пешчара (**d**), чији попречни пресек има облик ниског правоугаоника. Начин справљања рупе припада познијим преисторијским периодама.

Слика 5.

Сл. 6. Комад јеленског рога (дуг 14 см.) који је на дебљем крају пробушен, а на тањем косо засечен, где се вероватно завршавао оштрицом.

Сл. 7 a, b. „Убојна секира" од бронзе, која је нађена у околини овога налазишта, а купљена је од једног тамошњег сељака. Секира је дуга 20 см.; колут, којим се завршава чело секире, има на средини конично испупчење, а у пречнику износи 5 см. Дужина косе оштрице износи 3 см.

Слика 6.

Није тачно познато под каквим је околностима нађена ова секира, али је највероватније, да је и она нађена у каквој урни као и она из Rákos-Palota (Com. Pest),[2] с којом има заједнички облик, а заједничко им је још и то, што немају никаквих орнамената на себи.

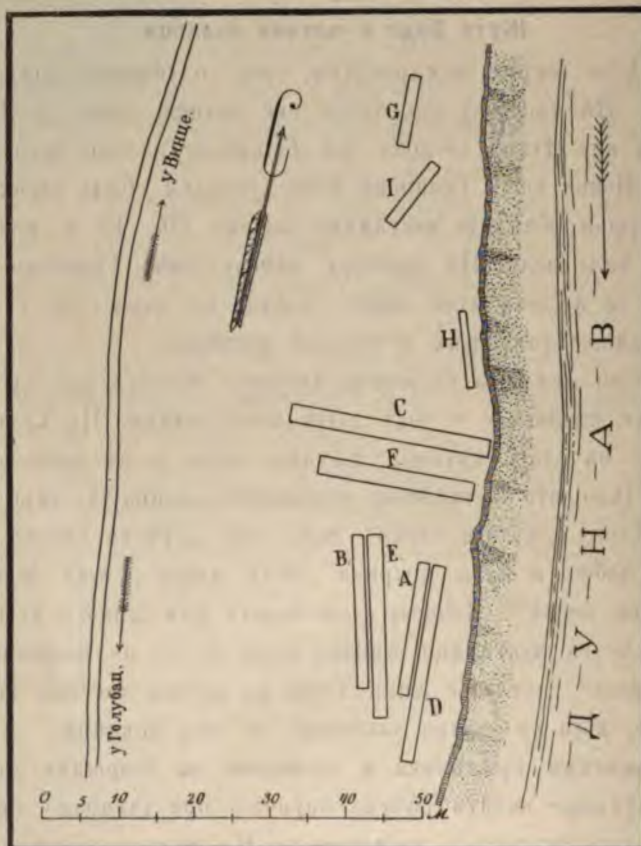
За тачнију карактеристику овога налазишта у погледу на камено оруђе потребно је напоменути, да је тамо нађен и фрагменат углачане камене се-

[1] Старинар, 1906, сл. 1, стр. 91 и 92.

[2] Jos. Hampel, Bronzezeit in Ungarn, Bd. I, Taf. LXXXVI, № 2.

Ова три слоја, слој жутога, црнога и белога песка, леже, као што смо рекли на подлози од крупног речног шљунка; од сва три слоја у археолошком је погледу важан слој црнога песка, јер је то прави културни слој у археолошком смислу. Ископавањем је утврђено, да се културни остаци у њему налазе; а своју „црну“ боју добио је тај слој за време људског живота на њему.

Слика 1. приказује распоред ровова, које смо ископали, и њихов однос према обали Дунава. Дужина рова **D** у главноме обележава простирање једног огумка црнога песка у правцу **CJ.**, на којем је највише предмета нађено.

Слика 1.

Западно од рова **B** наласци су били не само ређи, него су лежали и у знатно мањој дубини. У рову **F** били су наласци такође ретки, а у рову **C** њих скоро није никако ни било, и ако смо, због дебљег слоја „белога песка“ на том месту, (упореди и **сл. 2, C**) очекивали многобројније и боље очуване наласке. — У рововима **H, G** и **I** било је такође далеко мање налазака него ли на простору, који заузима група ровова око **A.**

Ове запажене појаве у погледу простирања налазака на испитиваном месту упућују нас на то, да на простору ровова **A, B, D, E** ваља замишљати

какво људско склониште, у којем се човек дуже време задржао и за собом оставио трагове у облику тамошњих налазака. Томе у прилог говоре још и друге запажене појаве у рову **A**.

У јужноме делу рова **A** (упор. **сл. 3**) код β и γ нађене су округле јаме, које су имале левкасти облик. У њима су нађене животињске кости и комадићи угљевља. Употреба ових јама не даје се поуздано одредити; али је извесно да су оне људска творевина. — У истом рову **A**, у близини ових јама, нађене су око **d** округле јамице с пречником од 5—7 см., које су биле испуњене песком тамније боје, те се тиме разликоваху од њихове непосредне околине. Веома је вероватно да су те јамице лежишта негдашњег коља, које је било оплетено пруђем и олепљено блатом. Фрагменти печенога лепа нађени су. Лежишта коља нађена су у нивоу обе веће јаме код β и γ, а на основу тога дало би се донекле закључивати, да су те јаме служиле као сметлишта, на која је доспео и по који комад угљена.

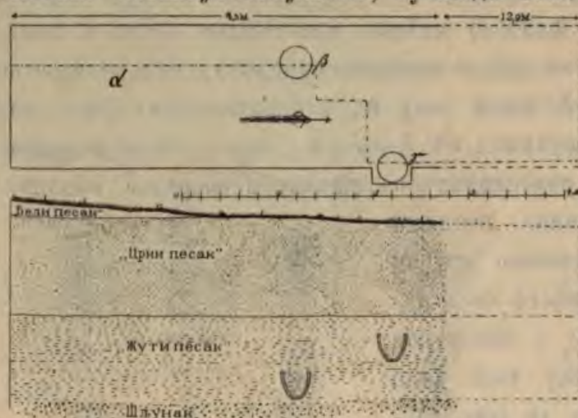
Слика 2.

Све те до сада запажене појаве на овоме налазишту говоре за то, да се на њему налазе остаци негдашњег људског *насеља*. Појаве у појединим рововима доказују нам, да су станови ових становника такође били једним делом у земљу закопавани; али се облици тих делова стана теже дају запазити због природног састава терена.

До тога закључка о карактеру овога налазишта долази се и на основу прибраних налазака на њему. Али у околини овога налазишта, без тачније одређених локалитета, налажене су по причању становника и *урне са спаљеним костима*. Једну такву урну проучићемо доцније (упор. **сл. 16**). Неспаљених скелета на тим местима није до сада нађено, те се на основу досадашњих података даје закључивати, да је ово насеље постојало у једној културној периоди, у којој је спаљивање мртваца било, ако не искључиво, а оно бар већма у обичају.

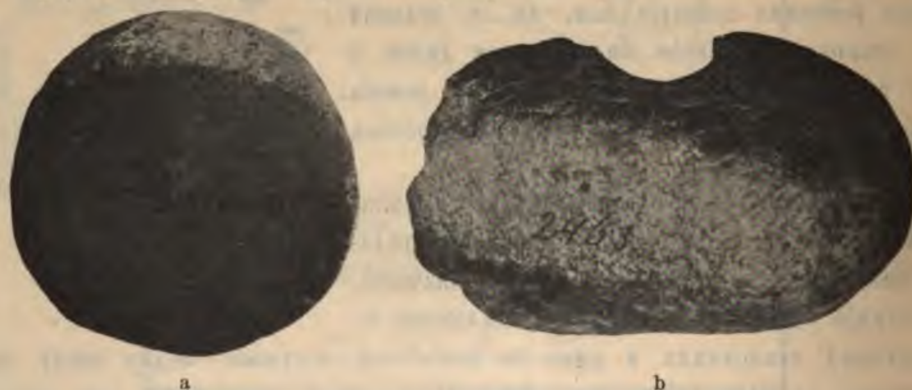
Нашим испитивањем на овом налазишту утврђено је, да културни слој лежи у слоју „црнога песка", чија моћност износи око 1 м. Моћност културног слоја поуздан је доказ за релативно доба трајања појединих насеља; што је

моћност већа, у толико је и насеље дуже трајало; напротив тањи културни слој говори за краће доба трајања дотичних насеља. У тањим слојевима не сусрећемо се с познатом разноликошћу налазака, која се појављује на налазиштима с моћнијим слојевима; ту влада већа хомогеност између појединих налазака. Такав општи карактер овога насеља утврђен је и пажљивим посматрањем стратиграфских појава на њему; јер између предмета са дна културног слоја и оних са његове површине није постојала никаква разлика, на основу које бисмо смели претпостављати и постојање овога насеља у разним културним периодама. Према свему томе ми имамо на овом налазишту остатке једне културне периоде, чије ћемо доба трајања доцније тачније одредити.

Слика 3.

Овај резултат нашег ископавања потребно је нарочито истаћи с тога, што овде проучени матèријал није сав прикупљен приликом нашег ископавања.

Слика 4.

Ту има тројаких налазака. Једне су наласке прикупила друга лица; други су прикупљени на површини терена и обали Дунава у нашем присуству, а треће смо прибрали приликом ископавања на дотичном месту. Све те наласке проучићемо као једну целину, јер се сви они међусобно допуњују помажући нам да себи створимо што вернију слику о културном животу негдашњих становника овога насеља.

1. Оруђа.

Сл. 4 a, b представља два предмета од којих је **a** округло окресани, пречнику 6,5 см. велики, речни валутак кварца; а **b** је фрагменат једне обушене камене секире, на којем је очуван већи део чела, затим рупе за жаље и већи део пљоснате стране. Фрагменат је дуг 8,5 см.

Намена објекта у **сл. 4 a** није на; због обијених периферних делова је се помишљати на то, да је овај мад кварца служио за укресивање гре. — Што се тиче облика фрагнта у **сл. 4 b**, ваља га упоредити сличним примерком из *Винче*.[1]

Сл. 5 a, b, c, d. Фрагменти кремег оруђа (**a** пострушка, **b** и **c** ножеви) и обушени комад пешчара (**d**), чији почни пресек има облик ниског правоуоника. Начин справљања рупе припапознијим праисторијским периодама.

Слика 5.

Сл. 6. Комад јеленског рога (дуг 14 см.) који је на дебљем крају прошен, а на тањем косо засечен, где се вероватно завршавао оштрицом.

Сл. 7 a, b. „Убојна секира" од бронзе, која је нађена у околини овога лазишта, а купљена је од једног тамошњег сељака. Секира је дуга 20 см.; колут, којим се завршава чело секире, има на средини конично испупчење, а у пречнику износи 5 см. Дужина косе оштрице износи 3 см.

Слика 6.

Није тачно познато под каквим је околстима нађена ова секира, али је највероватније, да је и она нађена у каквој ни као и она из Rákos-Palota (Com. Pest),[2] с којом има заједнички облик, заједничко им је још и то, што немају никаквих орнамената на себи.

За тачнију карактеристику овога налазишта у погледу на камено оруђе требно је напоменути, да је тамо нађен и фрагменат углачане камене се-

[1] Старинар, 1906, сл. 1, стр. 91 и 92.

[2] Jos. Hampel, Bronzezeit in Ungarn, Bd. I, Taf. LXXXVI, № 2.

кире истог облика као и онај фрагменат из *Винче.*[3] Камено оруђе истог обл
нађено је и на *Гласинцу* у Босни.[4]

Камено оруђе на оваквом једном налазишту, које, као што ћемо показа
припада далеко млађој, а не каменој, преисторијској периоди, има се сматрати
анахронизам; те се тиме поново утврђује раније запажена истоветна појава на д
гим нашим налазиштима.[5] Такво се камено оруђе не даје употребити као поузд
мерило за хронологију наших налазишта,
се оно у овим млађим периодама има сматр
као преостатак из ранијих периода, кој
своју примену налазио још само у обичају
култу, као што је то из писаних извора
знато за друге пределе.[6]

a b
Слика 7.

Донекле тачније наговешћује нам д
трајања овога налазишта „убојна секира",
бисмо на основу ње и аналогих јој налаз
из Угарске морали ово наше насеље датир
у угарско „млађе бронзано доба",[7] које
сматра као савремено ранијем гвозденом д
у Средњој Европи (т. зв. халштатска пе
ода). Међутим други објекти са овога на
зишта веома јасно говоре за то, да оно п
пада старијој периоди гвозденог доба, те
и ова „убојна секира" има сматрати само
један од карактерних пратилаца култу
обличја гвозденога доба у нашим предел
али се само на основу ње не може извршити тачније детаљно датирање о
налазишта. Податке за такво датирање наћи ћемо проучавањем осталих о
ката с овог налазишта и појава на њима.

2. Статуете од печене земље

На налазишту Жуто Брдо могли су се до сада прикупити само фрагм
статуета; али су и они ипак довољни за детаљно проучавање пластич
творевина не само с овога насеља, него и целе периоде којој оно прип

[3] Старинар, 1906, стр. 92, сл. 3.

[4] Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, Bd. IV. стр. 7, с
које налазиште припада тамошњој првој периоди гвозденога доба, од 900 — 700 год. пр

[5] Старинар, 1906, стр. 93, прим. 11.

[6] M. Hœrnes, у Archiv für Anthropologie, Bd. III (1905), стр. 258.

[7] M. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, стр. 588.

У том погледу ови наласци попуњују једну знатну празнину у нашем познавању културних прилика овога доба у Дунавској Долини. Јер оно, што се дотле сматрало као случајна појава, без довољне органске везе с осталим појавама у развитку преисторијске културе, те је с тога сумњичено као фалсификат,[5] добива у овим фрагментима своје право позађе, које му не само прибавља потпуну аутентичност, него га у исто време боље објашњава и његов значај јасније истиче.

Ове пластичке израђевине са Жутога Брда ступају саме собом у везу са сличним израђевинама на другим налазиштима. Све оне, скупа посматране, јасно нам обележавају границе једног идеалног културног стратума, у којем се поред локалних варијација на појединим налазиштима, истиче јасно заједнички им карактер, који их спаја у једну целину и ограничава на једну ужу културну област овога доба. У нашем даљем проучавању ми ћемо нарочиту пажњу поклањати овим и њима сличним појавама, чије ће нас проучавање довести до знатних научних резултата за тачније познавање ове културне периоде у Дунавској Долини.

a b

Слика 8.

Сл. 8 a, b. Фрагменат (висок 5,5 см.) статуете, на којем је очувана представа горње половине људског тела. Глава и врат једва се истичу изнад трупа, који је веома широк због руку, које су у лакту савијене, а од трупа нису одвојене. На глави су с преда представљене очи у облику концентричних кругова; испод очију налази се кратак хоризонталан урез, који представља уста. Целокупни остали цртеж на овоме фрагменту, сем представе хоризонталног појаса, представља на горњој страни накит у облику огрлице или ђердана, а на леђној страни једну врсту накита, који је полазио с главе.

На прелому фрагмента има довољно ознака, на основу којих се даје закључити, да је доњи део статуете био шупаљ, докле је њен горњи део пуно рађен и има пљоснат облик.

Сл. 9 a, b. Фрагменат (висок 6 см.), на којем је у главноме очуван труп, али је глава оштећена. Представа руку је јаче истакнута, на месту шака

[5] Упор. Старинар, 1906. стр. 19, прим. 65.

има урезаних линија (вероватно представа прстију). — Сви орнаменти на груд
страни представљају накит у облику ђердана; а на леђној страни накит, к
је полазио с главе.[9] — Статуета је нађена у рову **Е** на дубини од 80 (

Сл. 10 а, b. Фрагменат (висок 6,5 см.), на којем је у главноме оч
вана десна страна трупа и део тела испод појаса. На шаци су представље
прсти с три уреза. Орнаменти на грудној страни представљају накит; спир
лан украс над десном дојком сличан је оном на идолу из Кличевца. Орн
менти на леђној страни текстилног су порекла, а позајмљени су из орнаме
тике на представама одела на доњем делу статуета.[10] — Фрагменат је нађ
у рову **Е**, на дубини од 80 см.

a b
Слика 9.

Сл. 11 а, b. Фрагменат (висок 8,5 см.) који је занимљив због своје
облика. На десној, очуваној, страни врата виде се три дубока уреза, кој
представљају огрлицу, на основу чега се даје закључити, да је овај фрагм
нат део статуете. Представа трупа и руку површна је, а слична је с пре
ставом тих истих делова тела на једном фрагменту из околине Ковина,[11] чи
је реконструкција у публикованом цртежу погрешна.

[9] Аналогије нашим налазцима проучићемо у засебним одељцима; али још на ов
месту морамо због веома сличне представе накита на леђној страни навести фрагме
статуете из околине *Ковина*, M. Wosinsky, die inkrustierte Keramik der Stein-und Bro
zezeit, Taf. XCII.

[10] Сличну појаву налазимо и на једној статуети с *Малога Дрима*; упор. „Прил
ка решавању тројанских проблема", LXX Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 1
слика 28.

[11] M. Wosinsky, inkrustierte Keramik, Taf. XCII (горња слика).

Представа орнамената на грудној страни има карактер подражавања металном накиту. Орнаменти на леђној страни не стоје ни у каквој међусобној вези, те је с тога немогуће тачније им одредити смисао.

Сл. 12 a, b. Фрагменат (висок 4 см.) који условно убрајамо у групу фрагмената статуета, јер је представа делова људскога тела на њему и сувише површна и недовољна. Овом својом особином овај фрагменат има једину аналогију у статуети из *Ватине* у Јужној Угарској.[12] На предњој страни налазимо орнаменат у облику концентричних кругова, везаних урезаним линијама, те нас он подсећа на колутове с огрлица на марљивије израђеним статуетама. На леђној страни полази с главе орнаменат у облику тангентама спојених концентричних кругова завршујући се хоризонталним преплетом.

Сем овде описаних нађено је још неколико фрагмената на којима су се очували горњи делови статуета, али без особитих појава на њима, те их с тога нећемо ни описивати.

a b

Слика 10.

Сл. 13 a, b, c, d, e. Фрагменти доњих делова статуета; на примерцима **a, b, c** и **d** очуван је доњи обод, а на **e** он се не налази. — Фрагменат **c** нађен је у рову **C** на дубини од 1 м., а **d** у рову **D** на дубини од 60 см.

На фрагментима **a, c** и **d** налазимо поједине орнаменталне мотиве текстилнога порекла, докле се на фрагменту **b**, а нарочито на **e**, сусрећемо с орнаментима, који су постали под утицајем металнога накита или сам тај накит имитирају. Ова друга врста орнамената прешла је на доње делове статуета из орнаментике савременог посуђа, као што смо то познали и у ранијем добу.[13]

Поред довде изложених фрагмената, који потичу од пластичких представа људске фигуре, нађен је на овом налазишту и фрагменат пластичке представе животињске фигуре, који нам представља

[12] Milleker Bódog, a Vatinai östelep, засебни отисак из Délmagyarországi történelmi és régészeti Értesitő, 1905, XIX, 1 a, в; стр. 41 и даље.

[13] Упореди „Прилози“ и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 258.

Сл. 14 a, b. Фрагментирана животињска глава с роговима. Сем рогова налазимо на овом фрагменту представљене и очи (**a**) у облику концентричних кругова. На челу главе (**b**) налази се представа карактерног орнамента, чији је основни облик , који ћемо у току даљег излагања чешће спомињати.

Немогуће је на основу очуваних делова тачно одредити коју је животињу творац ове главе хтео представити; јер бисмо због представе рогова могли помишљати на говече, овцу, козу и јелена; ну, судећи по добу, којем ово

Слика 11.

насеље припада, најпре би се могло помишљати на то, да је творац хтео представити јелена.

Ми смо овде пребројали све фрагменте пластичких радова, који су на овом насељу нађени. Њиховим проучавањем долази се до закључака, који су од већег значаја за историју преисторијске пластике у Дунавској Долини.

Самим традиционалним предметом представе — женске, а не мушке фигуре — ове статуете стоје у вези са пластичким радовима старијега доба у нашим насељима.

Ну, далеко је важнији факат, да су сви ови фрагменти припадали статуетама, које у сваком погледу имају свој прототип у познатом идолу из Кличевца, који је у исто време најбољи и најпотпунији представник овога типа статуета у Дунавској Долини. На проучавању овога идола нећемо се овом приликом зауставити, јер смо то учинили раније.[14] Упоређивањем ових фраг-

[14] Старинар, 1906, стр. 28 и даље.

ната са кличевачким идолом утврђује се, да су статуете са Жутога Брда не само зависне од тога и њему сличних истовремених идола, него да оне јасно представљају даљи ступањ дегенерације у пластичком представљању људског тела за време своје епохе. А на основу већ раније утврђених појава у нашим насељима о сталној дегенерацији првобитних облика, у којима се поједине културне тековине појављују,[15] даје се закључити, да кличевачки идол репрезентује релативно старију фазу ове периоде, а да су статуете са Жутога Брда својим постанком релативно млађе од кличевачког идола.

Слика 12.

Али и свеколике остале појаве, као што ћемо видети, говоре за то, да су нам се на овом насељу очували остаци једне од познијих периода преисторијскога доба у области Дунавске Долине. Детаљним проучавањем свих тих по-

Слика 13.

јава утврдиће се ток развитка људске културе у тој области; то проучавање моћи ће се предузети тек на основу поузданије датираних главних појава. После ових налазака на Жутоме Брду и утврђивању њиховог односа према кличевачким наласцима упознајемо ми ону огромну важност ових последњих за релативно

[15] Упореди „Прилози" и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 178 и 194.

датирање разних културних појава тога и њему блискога доба у Дунавској Долини. У кличевачкимналасцима налазимо једну важну тачку, са које нам се већ и данас отвара хоризонат претходнога културнога развитка у нашим и њима суседним пределима; као што нам опет наласци са Жутога Брда отварају хоризонат културног развитка у потоњем добу у Дунавској Долини.

Доцније ћемо показати, да се наласци са Жутога Брда граниче већ с мање-више историјским добом црноморских обала, ма да они сами својим периферним положајем припадају чисто преисторијском добу наших предела. Али то преисторијско доба није више онакво, као што је оно старије од кличевачких налазака, јер откривши тесну везу ових наших предела с ужим Југоистоком путем Дунавске Долине, нама ће лакше бити запазити и пратити појаву кул-

а b
Слика 14. Слика 15.

турних таласа, који су чак до наших предела преносили културне тековине с ужег Југоистока.

До ових резултата доћи ћемо и проучавањем осталих појава на овом налазишту, а за утврђивање односа Жутога Брда према Кличевцу, ипак су пластички радови на оба налазишта главни подаци. Због те њихове улоге ми смо били принуђени на овом месту изнети неколика тврђења, која ћемо тек у доцнијим одељцима овога рада имати доказивати.

3. Земљано посуђе (керамика)

Најмногобројнији наласци на налазишту били су фрагменти земљаног посуђа (керамике), који нам служе за познавање облика и орнаментике на њему.

А. Техника справљања посуђа

Свеколико овде нађено посуђе и његови фрагменти справљени су од печене земље. Као *материјал* за справљање посуђа служила је горе или боље пречишћена земља, у којој се свагда налазе помешана зрна кварца (белутка),

израду финијег посуђа, мањих димензија и тањих зидова, додавана су смеси тнија зрна кварца; у смеси за грубље посуђе налазе се крупнија зрна.

На основу само једног фрагмента дна могло би се закључивати, да је ђен на *лончарском витлу;* иначе је целокупна керамика справљана без витла, ободном руком. Дебљина судних зидова износи на најфинијим фрагментима м.м., а на најгрубљим 15 мм.; просечно су судни зидови дебели око мм. — Унутрашњи део зидова свагда је од грубљег материјала; преко

Слика 16.

га је на спољашњој површини редовно, а на унутрашњој, само кад је то ник суда допуштао, долазио по један танак слој веома добро пречишћене и води размућене земље. Тај слој се, као каква *превлака,* налази на целом дном делу судне површине; а због такве техничке израде налазимо често га на фрагментима поједина места, на којима је тај слој одљуснут, те се ди унутрашњи, грубљи део суднога зида. На површини посуђа не налазимо ѓагове механичког глачања, а тиме се посуђе с овог налазишта разликује од рамичких производа ранијих културних периода у нашим пределима.[16] На

[16] Упореди „Прилози" и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 206,

тако препарираној површини посуђа изводе се орнаменти, о којима ћемо у засебном одељку говорити.

Боја судне површине, сем у случају намерног бојења, у првом реду зависи од ступња топлоте при печењу суда. Посуђе с овог налазишта печено је на слободној ватри, која већином није била довољна да суд буде црвено печен. Црвено посуђе са скроз црвено печеним зидовима реткост је на овом налазишту; иначе тон површине суда варира између дубоко црног и сивог до отворено жутог и црвенкастог тона. Ну за бојење површине суда црвеном бојом употребљавана је, по изузетку, и нарочита црвенкаста боја, у коју је суд

Слика 17.

Слика 18.

вероватно потапан пре печења на ватри. То се нарочито лепо види на једном фрагменту простране зделе или поклопца (**сл. 22**), на којем се испод одљуснутог слоја црвенкасте превлаке види црна површина суднога зида. О појави ове превлаке на керамици овога налазишта говорићемо доцније.

В. Керамички облици

За *познавање облика посуђа* служе нам у првом реду, као најаутентичнији подаци, у целости очувани егземплари. У другом тек реду стоје реконструкције облика изведене на основу очуваних фрагмената и аналогија на другим налазиштима. Ови подаци другога реда од важности су само за главни карактер појединих облика, али не и за све појединости на њима, које могу јаче варирати.

Сл. 15. Минијатуран суд, нађен у рову D на 65 см. дубине. — Ниска шупља нога, јако испупчен трбух с две наспрамне вертикалне ушице и цилиндричан, на ободу развраћен врат јесу карактерне одлике овога облика који бисмо на основу кличевачких налазака моглии назват урном, ма да

израду финијег посуђа, мањих димензија и тањих зидова, додавана су смеси тнија зрна кварца; у смеси за грубље посуђе налазе се крупнија зрна.

На основу само једног фрагмента дна могло би се закључивати, да је рен на *лончарском витлу*; иначе је целокупна керамика справљана без витла, ободном руком. Дебљина судних зидова износи на најфинијим фрагментима м.м., а на најгрубљим 15 мм.; просечно су судни зидови дебели око мм. — Унутрашњи део зидова свагда је од грубљег материјала; преко

Слика 16.

га је на спољашњој површини редовно, а на унутрашњој, само кад је то ник суда допуштао, долазио по један танак слој веома добро пречишћене и води размућене земље. Тај слој се, као каква *превлака*, налази на целом дном делу судне површине; а због такве техничке израде налазимо често га на фрагментима поједина места, на којима је тај слој одљуснут, те се ди унутрашњи, грубљи део суднога зида. На површини посуђа не налазимо агове механичког глачања, а тиме се посуђе с овог налазишта разликује од рамичких производа ранијих културних периода у нашим пределима.[16] На

[16] Упореди „Прилози" и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 206.

испупчењима, износи 8,5 см. — Шупља нога, простран, четвртастог облика, трбух са по једним коничним испупчењем на сваком рогљу, широк цилиндричан врат и ушице, које су притврђене за раме и обод суда, карактеришу овај облик, који је иначе довољно познат по многобројним примерцима из Угарске. Тај облик је и у овом нашем насељу, као што то доказују многобројни фрагменти, био омиљен и често извођен. — Сам облик суда довољно јасно истиче његову зависност од металнога посуђа; проучавањем орнамената на њему, та се зависност још боље даје утврдити.

Сл. 20. Фрагменат (висок 4,6 см.) шоље, која је грубо рађена с дебелим дном и зидовима, који према ободу постају тањи.

Сл. 21. Половина једне овалне чиније (висина 5,5 см.) косих зидова са знатно проширеним ободом. На средини уже и на очуваном делу дуже стране налази се по једно рељефно испупчење, које иде вертикално од ивице

Слика 20.

Слока 21.

обода до дна суда. То рељефно испупчење има своје нарочито значење, а потиче из подражавања рељефно израђених шавова на саставцима на металном посуђу. Ова испупчења као и сам облик суда очевидно доказују његову зависност од металног посуђа истог облика. Земљано посуђе оваквог облика често се појављује на овом налазишту; а оно се налази и у млађим слојевима насеља *Бело Брдо* у *Винчи.*

Сл. 22. Фрагменат плитке, простране зделе, на чијем се рамену налази једно брадавичасто испупчење. Сам облик суда добро нам је познат из угарских налазишта,[19] на којима се егземпларима још боље распознаје утицај металног посуђа на постанак облика овог суда, који је служио и као поклопац за урне или друго које посуђе за оставу. Овакву употребу посуђа овог облика нарочито јако наглашују орнаменти на наведеним угарским примерцима. О црвеној превлаци на овом фрагменту која има тон цинобера, говорили смо на-

[19] Упореди нпр. M. Wosinsky, die inkrustierte Keramik, Taf. XXVI.

такав облик примењиван и у изради посуђа за свакодневну употребу. Висина судића износи 4 см.; а највећа ширина 4,5 см,

Сл. 16 а, b представља једну потпуно очувану урну, која је као таква и употребљена, јер њен налазач тврди, да је у њој било сагорелих костију. Дно је равно, без нарочите ноге. — Суд је висок 12 см., а на највећем обиму (на трбуху) широк је 11 см. Цртеж развијених орнамената са овога суда представља **сл. 16 b.**[17]

Сл. 17. Фрагментирани пехар, чији зидови имају скроз црвену боју опеке. Дно је равно, без нарочите ноге. Низак, а веома простран, трбух и цилиндричан висок врат заједно са вертикалном ушицом (која је вероватно изгледала као и она на примерку у **сл. 18**) карактеришу овај облик, који је неоспорно зависан од сличних облика металног посуђа. — Садашња највећа висина износи 8 см., а пречник најширег обима 9,5 см.

a b

Слика 19.

Сл. 18. Пехар, који се по својем облику има сматрати као варијетет претходнога (**сл. 17**). Ушица је притврђена за раме и обод суда. Највећа висина износи 8,5 см.: а пречник највећег обима 6,5 см. — Оба ова пехара (**сл. 17** и **18**), у погледу на њихов облик, ваља упоредити са судом из Кличевца.[18]

Сл. 19 а, b представља један фрагментирани судић, чија је висина на очуваном делу обода 7,7 см., а пречник обима, мерен на очуваним наспрамним

[17] Суд је пре откупа за Народни Музеј био у употреби у кући његовог налазача а служио је за држање масти.

[18] Revue archéologique, 1902, I. стр. 173, сл. 1.

датирати у неолитско доба, као што то чини v. Stern. Оно је далеко м
а зависно је од сличних појава на даљем Југоистоку.[23]

Најпосле наш фрагменат у **сл. 22** стоји у тешњој вези са јужнор
примерцима и својом црвеном превлаком; јер се на јужноруском посуђу н
сликани орнаменти на нарочитој подлози (превлаци судне површине), кој
исти тон, као и површина овог нашег фрагмента. Ну о вези и односу
посуђа према оном из Јужне Русије ми ћемо говорити у засебном одељ
такве везе доказују већ и раније проучене појаве,[24] као што за то говори
гање облика и црвене боје на овом нашем фрагменту и на оним пример
из *Petreny*-ја.

Сл. 23 a, b. Два фрагментирана поклопца. Пречник поклопца **a** из
око 9 см., а поклопца **b** око 7 см. На последњем примерку налазимо ј

a b
Слика 23.

веома плитко, али ипак пре печења суда у површину урезан знак, који
мање више облик листа с представом његових ребара. Фрагменат **b** нађе
у рову **E** на дубини од 80 см.

Сл. 24. Фрагменат суда у облику плиће зделе или поклопца. За у
требу суда као поклопца нарочито би говорили марљиво изведени орнам
на његовој спољашњој површини, који иначе не би били видни. За руко
судом служила је једна ушица нарочитог облика, која се налази на о
суда. — Фрагменат је нарочито интересантан због својих орнамената,
ћемо доцније проучити. Фрагменат је нађен у рову **D** на дубини од 20

Сл. 25. Интактан суд овалног облика, који је вероватно служио ка
клопац. Дужина износи 6,6 см.; ширина 4,2 см.; а висина 2,1 см. — Н
у рову **H** на дубини од 30 см.

[23] Упореди *Додатак* Старинару, 1906. стр. 18.

[24] На истом месту.

пред (стр. 13), а за сада ћемо, ради боље илустрације облика суда и црвене превлаке на њему, указати на паралелне појаве у Јужној Русији.

Г. *E. von Stern*, публикујући наласке из *Petreny* (у округу Бјелци, губернија Бесарабија)[20] на стр. 60 и даље, говори такође о облику ове зделе. С тога што се сликани орнаменти на тамошњим егземпларима оваквих здела налазе на спољашњој страни суда, мисли v. Stern, да је посуђе таквог облика у употреби окачивано о врвце, које су провлачене кроз ушице, те је тако суд гледан с доње стране, која је с тога и орнаментована. — Међутим све те појаве на тој врсти посуђа упућују нас на сасвим природно и потпуно оправдано тумачење, по којем су те зделе употребљаване као поклопци на посуђу. У том случају провлачене врвце кроз ушице, што је и v. Stern тачно запазио, нису служиле за вешање таквог посуђа, него за хватање при његовој употреби, као што смо то већ показали проучавајући поклопце с представом људског лица са *Белога Брда* у *Винчи*.[21] На тај се начин потпуно логично објашњава и орнаментовање спољашње површине ових здела или поклопаца, која иначе не би била видна гледаочевом оку, јер баш ти орнаменти говоре за то, да је суд гледан с те своје стране, што је начином његове употребе потпуно оправдано.

Слика 22.

За датирање јужноруских егземплара од важности је још једна појава на њима. То је оно заравњено округло поље на средини спољашње површине суда, које налазимо и на наведеним угарским егземпларима из *Lovasberény*; јер постанак тога поља, као што нам то јасно доказује бронзано посуђе с *Гласинца*[22], ваља тражити у подражавању облика и појава на металном посуђу. С тога, као и због многих других појава на посуђу из *Petreny*-ја, не смемо то посуђе

[20] Die prämykenische Kultur in Südrussland, Abdruck aus dem I. Bd. der Trudy des XIII. archäologischen Kongresses, Moskau, 1906.

[21] Старинар, 1906, стр. 115.

[22] Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, Bd. III, стр. 6, Fig. 7; стр. 8, Fig. 13.

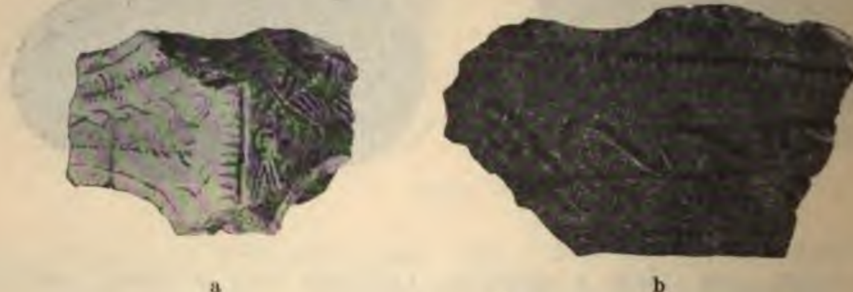
рактеран прелом за облик „урне a doppio cono“, а најближу аналогију налазимо на посуђу с налазишта у близини *Ковина*.[27] — Карактеристично је, а као што ћемо видети није без значаја то, што је овај облик употребљаван само при изради посуђа већих димензија, због чега су се од њега већином очували само фрагменти сем у случају, кад је такво посуђе употребљено за сахранивање спаљених лешева, као што га налазимо употребљеног у Италији и у околини Кладова у Србији.[28]

Слика 26.

О овом карактеристичном облику посуђа доцније ћемо опширније говорити, јер његова појава и његово простирање у Дунавској Долини стоји у тесној вези с још другим културним појавама, које су карактеристичне за ову периоду како на даљем Југоистоку тако и у Дунавској Долини.

Исто су тако за поједине појаве на посуђу значајни и облици *ушица*, на основу којих се често пута даје извести и сумарно датирање извесних налазака у веће периоде. У овом погледу нарочито су важни они облици који се ређе појављују, али који су у толико маркантнија обележја.[29]

a b

Слика 27.

Поред до сада приказаних ушица (упор. напред **сл. 15, 16, 17, 18**, 19, 24 и **29**) навешћемо још следеће примерке.

[27] M. Wosinsky, die inkrustierte Keramik, Taf. XCI.

[28] Старинар, 1906, стр. 124, прим. 72.

[29] Упореди за старију културну периоду у нашим пределима **карактеристичну** ушицу у облику ***птичије*** (совине) *главе* («Прилози» и т. д. у LXX Гласу, стр. 209, сл. 35). На истом месту споменуте су и ушице у облику *воловске главе* с налазишта *Бутмира* и *Тордоша,* чији су представници нађени и на *Белом Брду у Винчи*.

Сл. 30. Ушица чији попречни пресек има приближно облик круга. Налази се на суду у облику дубље шоље; горњим делом припојена је за обод суда знатно га надмашујући.

Сл. 31. Тракаста ушица која спаја раме и обод суда; на спојном месту обод има плитко удубљење. Фрагменат припада облику суда описаног у **сл. 22**; а обликом ушице потпуно се слаже и с наведеним егземпларом из *Lovasberény*.

Сл. 32. Ушица слична оној у **сл. 31**; али испод њеног доњег дела на зиду суда налазимо још једно конично узвишење, чије ћемо значење доцније познати. — Фрагменат је нађен у рову **E** на дубини од 60 см.

Сл. 33. Ушица у јаче дегенерираном облику ушице с *Белог Брда* у *Винчи*.[30]

Сл. 34 a, b. Ушице, које су горњим деловима припојене за обод, а доњим делом су вероватно биле притврђене за раме суда. — На овим је ушицама орнаментика од значаја.

a b

Слика 28.

Сл. 35. Ушица, чији су крајеви притврђени за обод и раме суда. На трбуху суда у истој вертикали, која би пролазила средином ушице, налази се једно конично узвишење. Исто такво узвишење налазимо и на средини ушице. На горњем је крају, доста површно, представљен обод суда посувраћен.

Сл. 36. Ушица слична оној у **сл. 35**; на фрагменту се није очувало конично узвишење на трбуху суда. — Орнаменти на овом фрагменту биће предмет даљег проучавања.

Сл. 37. Ушица истог облика као и обе претходне. На примерку се веома јасно види да је посувраћени и у свитак савијени део изнад ушице део обода, а не ушице. Карактеристична је даље појава вертикалних, паралелних, широких удубљења на унутрашњој страни овога фрагмента.

Сем до сада приказаних делова *врата* и *обода* посуђа, потребно је изнети још и даље карактеристичне појаве на тим деловима посуђа.

[30] Старинар, 1906, стр. 123, сл. 40.

Сл. 38 a, b. Фрагменат с очуваним деловима обода, врата, рамена и трбуха суда мањих димензија. Његов профил у **сл. 38 b.**

Сл. 39 a, b. Фрагменат малога суда на којем је очуван и део ушице.

Сл. 40 a, b. Фрагменат горњих делова некаквог суда мањих димензија. Нарочито се истичу као карактеристична појава оштри прелази на састају појединих делова суда, као и њихови оштри профили.

Слика 29 a.

Сл. 41. Фрагменат пространог, цилиндричног, на горњем делу развраћеног врата.

Сл. 42 a, b. Фрагменат истог облика врата као и онога у **сл. 41.** — Нађен у рову **D** на дубини од 50 см.

Сл. 43 a, b. Фрагменат обода и врата.

Сл. 44 a, b. Фрагменат обода и врата. — Нађен у рову **D** на 50 см. дубине.

Фрагменти у сл. 40-41 веома су слични истим деловима на посуђу из *Кличевца*.[31]

Сл. 45 a, b. Фрагменат једног *хипократериjона, постоља* за посуђе, какви су примерци у фрагментима и у целости нађени и у *Кличевцу*.[32] Овај фрагменат је с горњег дела постоља, које је по облику истоветно с примерцима из *Кличевца*.[33]

Ако сада бацимо један општи поглед на свеколике приказане керамичке облике са Жутога Брда, то ћемо се одмах уверити, *да су сви ти облици зависни од облика сувременог им металног посуђа*. Такав је главни, основни карактер облика проучене керамике.

Ну ми се овом приликом из више разлога не смемо задовољити овом тачном, али кратком карактеристиком облика ове керамике. — У Преисторији ће се често пута наћи тврђења појединих испитивалаца да поједини керамички облици и појаве на њима зависе од облика и појава на металном посуђу. Каткад се

[31] Revue archéolog., на нав. месту, стр. 174 и даље, сл. 2—8.

[32] На истом месту, стр. 181, сл. 11—18.

[33] На истом месту, сл. 15 и 17.

Сл. 30. Ушица чији попречни пресек има приближно облик круга. Налази се на суду у облику дубље шоље; горњим делом припојена је за обод суда знатно га надмашујући.

Сл. 31. Тракаста ушица која спаја раме и обод суда; на спојном месту обод има плитко удубљење. Фрагменат припада облику суда описаног у **сл. 22**; а обликом ушице потпуно се слаже и с наведеним егземпларом из *Lovasberény*.

Сл. 32. Ушица слична оној у **сл. 31**; али испод њеног доњег дела на зиду суда налазимо још једно конично узвишење, чије ћемо значење доцније познати. — Фрагменат је нађен у рову **E** на дубини од 60 см.

Сл. 33. Ушица у јаче дегенерираном облику ушице с *Белог Брда* у *Винчи*.[30]

Сл. 34 a, b. Ушице, које су горњим деловима припојене за обод, а доњим делом су вероватно биле притврђене за раме суда. — На овим је ушицама орнаментика од значаја.

a b

Слика 28.

Сл. 35. Ушица, чији су крајеви притврђени за обод и раме суда. На трбуху суда у истој вертикали, која би пролазила средином ушице, налази се једно конично узвишење. Исто такво узвишење налазимо и на средини ушице. На горњем је крају, доста површно, представљен обод суда посувраћен.

Сл. 36. Ушица слична оној у **сл. 35**; на фрагменту се није очувало конично узвишење на трбуху суда. — Орнаменти на овом фрагменту биће предмет даљег проучавања.

Сл. 37. Ушица истог облика као и обе претходне. На примерку се веома јасно види да је посувраћени и у свитак савијени део изнад ушице део обода, а не ушице. Карактеристична је даље појава вертикалних, паралелних, широких удубљења на унутрашњој страни овога фрагмента.

Сем до сада приказаних делова *врата* и *обода* посуђа, потребно је изнети још и даље карактеристичне појаве на тим деловима посуђа.

[30] Старинар, 1906, стр. 123, сл. 40.

на посуђе од другога материјала; само што те узоре ваља тражити међу посуђем од камена, а не од метала, као што ћемо то доцније показати. Међутим за ово посуђе са Жутога Брда потпуно је искључено камено посуђе као узор; јер, поред осталога, све друге карактеристичне појаве на њему говоре за то, да је оно зависно од металног посуђа, те да на таквом посуђу треба тражити и узоре за шупљу ногу.

Трбух суда на примерцима у **сл. 17** и **18** очевидно има металан облик. Само се у металу без великих техничких тешкоћа и без опасности по солидност суда дају изводити тако пространи а ниски трбуси, на које су у вертикалном положају насађени пространи и високи цилиндрични вратови. У прилог оваквом објашњењу овога облика трбуха говоре још и паралелна удубљења на рамену (или горњем делу трбуха) суда, која су карак-

Слика 30,

Слика 31,

теристична за искуцано метално посуђе. — *Четвртасти облик трбуха* (**сл. 19**) такође је могао постати само угледањем на металне облике. Такав облик овог дела суда, по самој природи материјала, потпуно је стран земљаном посуђу; а на њему је изведен само из тежње за подражавањем облика металног посуђа.

Овамо спадају и *оштри прелази* између појединих саставних делова суда, као и *оштри профили* тих делова (**сл. 40**). Они се нарочито истичу с тога, што се налазе на земљаном посуђу, које је грађено слободном руком, без лончарског витла, те јасно сведоче о савлађивању великих тешкоћа при постизању таквих облика, који су се налазили на узорном металном посуђу.

Простран, висок, цилиндричан врат с проширеним ободом и оштро профилираном усном, који је на трбух суда вертикално насађен (**сл. 15, 16, 17, 18, 19, 41** и **42**), јасно нам доказује лончареву тежњу, да на својим производима репродукује облике тих делова на металном посуђу.

Овамо се морају убројати и *вертикална испупчења* (**сл. 21**; изгледа да је било свега четири), као и *вертикална удубљења* (**сл. 37**). Испупчења заједно с косим зидовима дотичнога фрагмента очевидно доказују зависност од металних узора; она се у овом, не усамљеном, случају имају сматрати као подражавање

испупченим шавовима на металном посуђу. — Напротив вертикална удубљења веома живо подсећају на сличне појаве на искуцаном металном посуђу. Таква удубљења обична су појава и на керамици многих других налазишта овога доба.

Веома су карактеристични у овом погледу *облици ушица.*

Изузевши облик ушица на фрагменту у **сл. 30** све остале описане ушице имају *тракаст облик.* Такав њихов облик и њихови проширени спојни (горњи и доњи) делови такође веома јасно истичу зависност оваквих ушица од ушица на металном посуђу.

Ну од особитог су значаја у овом погледу ушице на фрагментима у **сл. 35, 36** и **37,** на којима налазимо *део обода суда,* за који је ушица горњим делом притврђена, *посувраћен и као у свитак савијен.* Ова појава, којој идентичне параделе за сада не познајемо ни с једног налазишта, помаже нам да разумемо сличне појаве на посуђу с других налазишта, које до сада, или нису никако, или су рђаво протумачене. — Овако посувраћени и у свитак савијени делови обода стоје у најпотпунијој противречности с природом материјала, у којем их на овом земљаном посуђу налазимо; с тога они у таквом материјалу нису ни могли првобитно постати, него су само последица лончареве тежње да и ту подражава облицима и појавама на металном посуђу. — На сличан начин — посувраћањем једног дела обода — постала је и ушица на фрагменту у **сл. 24.**

Сл. 32.

Сл. 33.

После утврђеног факта, да ушице на фрагментима у **сл. 35—37** подражавају облицима на металном посуђу, лако ће нам бити објаснити и појаву *пластичних, коничних узвишења на преисторијском посуђу.* У овом истраживању ваља поћи од простијих, али зато јаснијих и разумљивијих појава.

Већ смо раније показали, да пластична конична узвишења на земљаном посуђу у извесним случајевима подражавају главицама јексера на металном посуђу.[35] На томе примерку са *Белога Брда* налазе се та узвишења на таквим местима, да она, самим тим својим положајем, не допуштају никакво друкчије

[35] Старинар, 1906, стр. 121.

на посуђе од другога материјала; само што те узоре ваља тражити међу посуђем од камена, а не од метала, као што ћемо то доцније показати. Међутим за ово посуђе са Жутога Брда потпуно је искључено камено посуђе као узор; јер, поред осталога, све друге карактеристичне појаве на њему говоре за то, да је оно зависно од металног посуђа, те да на таквом посуђу треба тражити и узоре за шупљу ногу.

Трбух суда на примерцима у **сл. 17** и **18** очевидно има металан облик. Само се у металу без великих техничких тешкоћа и без опасности по солидност суда дају изводити тако пространи а ниски трбуси, на које су у вертикалном положају насађени пространи и високи цилиндрични вратови. У прилог оваквом објашњењу овога облика трбуха говоре још и паралелна удубљења на рамену (или горњем делу трбуха) суда, која су карак-

Слика 30.

Слика 31.

теристична за искуцано метално посуђе. — *Четвртасти облик трбуха* (**сл. 19**) такође је могао постати само угледањем на металне облике. Такав облик овог дела суда, по самој природи материјала, потпуно је стран земљаном посуђу; а на њему је изведен само из тежње за подражавањем облика металног посуђа.

Овамо спадају и *оштри прелази* између појединих саставних делова суда, као и *оштри профили* тих делова (**сл. 40**). Они се нарочито истичу с тога, што се налазе на земљаном посуђу, које је грађено слободном руком, без лончарског витла, те јасно сведоче о савлађивању великих тешкоћа при постизању таквих облика, који су се налазили на узорном металном посуђу.

Простран, висок, цилиндричан врат с проширеним ободом и оштро профилираном усном, који је на трбух суда вертикално насађен (**сл. 15, 16, 17, 18, 19, 41** и **42**), јасно нам доказује лончареву тежњу, да на својим производима репродукује облике тих делова на металном посуђу.

Овамо се морају убројати и *вертикална испупчења* (**сл. 21**; изгледа да је било свега четири), као и *вертикална удубљења* (**сл. 37**). Испупчења заједно с косим зидовима дотичнога фрагмента очевидно доказују зависност од металних узора; она се у овом, не усамљеном, случају имају сматрати као подражавање

пупченим шавовима на металном посуђу. — Напротив вертикална удубљења ома живо подсећају на сличне појаве на искуцаном металном посуђу. Таква убљења обична су појава и на керамици многих других налазишта овога доба.

Веома су карактеристични у овом погледу *облици ушица.*

Изузевши облик ушица на фрагменту у **сл. 30** све остале описане ушице ају *тракаст облик.* Такав њихов облик и њихови проширени спојни (горњи доњи) делови такође веома јасно истичу зависност оваквих ушица од ушица металном посуђу.

Ну од особитог су значаја у овом погледу ушице на агментима у **сл. 35, 36** и **37,** на којима налазимо *о обода суда,* за који је ушица горњим делом приtђена, *посувраћен и као свитак савијен.* Ова поза, којој идентичне паралеле за сада не познамо ни с једног налазишта, маже нам да разумемо ичне појаве на посуђу с угих налазишта, које до да, или нису никако, или рђаво протумачене. — ако посувраћени и у свик савијени делови обода стоје у најпотпунијој противречности с природом матејала, у којем их на овом земљаном посуђу налазимо; с тога они у таквом теријалу нису ни могли првобитно постати, него су само последица лончаве тежње да и ту подражава облицима и појавама на металном посуђу. — сличан начин — посувраћањем једног дела обода — постала је и ушица фрагменту у **сл. 24.**

Сл. 32.

Сл, 33.

После утврђеног факта, да ушице на фрагментима у **сл. 35—37** подражавају облицима на металном посуђу, лако ће нам бити објаснити и појаву *астичних, коничних узвишења на преисторијском посуђу.* У овом истраживању ваља поћи од простијих, али зато јаснијих и разумљивијих појава.

Већ смо раније показали, да пластична конична узвишења на земљаном суђу у извесним случајевима подражавају главицама јексера на металном поу.[35] На томе примерку са *Белога Брда* налазе се та узвишења на таквим стима, да она, самим тим својим положајем, не допуштају никакво друкчије

[35] Старинар, 1906, стр. 121.

тумачење. Сличне појаве на земљаном посуђу у области даљег Југоистока веома се често налазе, као што ћемо то доцније показати.

Далеко је карактеристичнија појава оваквог узвишења на фрагменту у **сл. 32**, јер се оно даје много лакше објаснити као подражавање главици јексера на металном посуђу. Узвишење се налази одмах испод доњег дела ушице; на металном суду ту би се налазио јексер, којим би доњи део ушице био притврђен за зид суда.[36] — На примерку у **сл. 35** то се испупчење налази ниже него ли на оном у **сл. 32**, те би се у први мах могло посумњати у његово истоветно значење; ну сам положај тога узвишења на примерку у **сл. 35** — оно лежи у истој вертикали која пролази кроз средину ушице — довољно јасно, поред осталих аналогија, говори за његово значење у смислу подражавања главици јексера. Друго пак испупчење на примерку у **сл. 35**, које се

Сл. 34 а. Сл. 34 b. Сл. 35.

налази на средини ушице, постало је по аналогији према првом узвишењу; а оно нема никакво тектонско значење. — Исти је случај и с узвишењем на примерку у **сл. 36**, на којем налазимо још и орнаментику, која нам још већма утврђује његову зависност од металног посуђа.

Као и на примерку у **сл. 35** налазимо испод доњег дела ушице једно узвишење и на егземплару у **сл. 19**. Почем је овај судић имао две такве ушице, то су се на њему морала налазити и два таква узвишења, која су тектонски оправдана; ну с једне стране по аналогији, а с друге стране због карактеристичног значења орнаментике, постала су на томе суду још два узвишења, ма да се изнад њих не налазе ушице.

[36] На очуваним примерцима металног посуђа из *Микене* налазимо такође јексере за притврђивање ушица на суду; о истоветној појави на керамици у области ужег Југоистока говорићемо доцније.

Али нису сва конична испупчења на преисторијској керамици истога порекла. Друга врста тих узвишења има друкчије, ну ипак од појава на металном посуђу зависно значење. — Тако се на једном још не објављеном фрагменту с *Белога Брда* у *Винчи* налази једно веће и пространије испупчење, које је постало на тај начин, што је притиском прста на унутрашњој страни још влажнога суднога зида на његовој спољашњој страни постало конично узвишење. У овом специјалном случају сусрећемо се на керамичким производима с подражавањем оним појавама, које налазимо на искуцаним металним израђевинама па, разуме се, и на искуцаном посуђу (упореди напред стр. 24 и даље). — Отуда је потпуно јасно, да се керамика с таквим појавама на себи мора сматрати зависном од металних израђевина, те према томе и млађом по својем постанку. Такво земљано посуђе тешко се може у погледу на наше пределе сматрати

Сл. 36.

Сл. 37.

као старије од познијих фаза бронзанога доба, које бисмо смели датирати најраније у другу половину друге тисуће пре Хр.

H. Schmidt је покушао један, иначе веома карактеристичан суд са испупчењима из *Alvincz*-а[37] на основу његове орнаменталне технике и облика сматрати као далеко старији, и да га доведе у везу са неолитским посуђем из *Тордоша* и његове околине. Ну тај се покушај из многих разлога има сматрати као безуспешан. О датирању најстаријих налазака из *Тордоша* ми смо већ изрекли своје мишљење на основу аналогија из наших налазишта[38], а овом приликом додајемо да је Schmidt-ово датирање проучених налазака из Угарске веома проблематично, што доказује и оно рано датирање његове т. зв. „echte Buckelkeramik".[39]

[37] Zeitschrift für Ethnologie, 1903, Heft 2 и 3, стр. 447, Fig. 25.

[38] Старинар, 1906, стр. 123 и даље.

[39] Исти писац у другом својем раду: „die Keramik der makedonischen Tumuli", у Zeitschrift für Ethnologie, 1905, Heft 1, стр. 111 и даље, говорећи о нарочитим облицима ушица и упоређујући их с аналогим појавама из Угарске, пада још у веће погрешке

После довде запажених и проучених појава на керамици са Жутога Брда, које је доводе у зависност од истовременог металног посуђа, могле би се лако наћи и друге појаве истога карактера, ну које су овом приликом за нас од мање важности. За сада се задовољавамо тиме, што можемо утврдити да смо проучавањем облика на керамици са Жутога Брда нашли већи број појава, које показују, да је ова керамика зависна од сувременог јој металног посуђа.

Сл. 38 a.

Сл. 38 b.

Ну тај карактер ове керамике није никаква случајност. Напротив, он је само последица културних прилика тога доба, јер нам јасно доказује, да је у томе добу било метално посуђе у животу људском веома многостручно употребљавано, те да је и велика тражња металног посуђа изазвала у жутобрдских лончара тежњу за подражавањем тога посуђа у далеко горем и јефтинијем материјалу. С тога је такав карактер ове керамике веома погодан да послужи као један од података за тачније датирање ових налазака, а заједно с њима и самога насеља.

C. Орнаментика

Прелазећи на проучавање орнаментике на керамици са Жутога Брда потребно је пре свега истаћи ту појаву, да је на овом насељу нађен веома не-

и контрадикције. — На томе месту (стр, 112) Schmidt понова приписује његову „Buckelkeramik“ из Угарске тамошњем неолитском обличју. С том керамиком доводи у везу и нарочите врсте ушица, које налази у *Босни*, *Угарској* и *Троји* датирајући их правилно у позније — гвоздено — доба; ну ипак, сасвим неоправдано, мисли да су истог облика ушице из *Македоније* далеко старије и да припадају „премикенској периоди.“ У даљем нашем излагању ми ћемо проучити и наласке из *Македоније*, када ћемо показати да тамошњи налаеци као и они из угарске *Vattina* код Вршца имају своје аналогије на нашем Жутом Брду, те да се с тога не могу сматрати као старији,

Schmidt је у овој прилици једном својем a priori изведеном закључку жртвовао све, па чак и право незаинтересованог посматрања и испитивања. На тај се начин рђаво служи палеоетнографији. Садашња оскудица налазака из источне половине Балканског Полуострва не даје се ничим накнадити; а најмање се она даје одстранити насилним и ничим неоправданим датирањем појединих до сада познатих налазака. С тога је потребно сачекати да време само собом испуни ту огромну празнину у нашем познавању преисторијских прилика дотичних области; ма да и садашњи материјал пружа доста података и за палеоетнолошке студије у тој и њој суседним областима.

знатан број неукрашених фрагмената. На овој се керамици налазе украшени чак и они делови суда, н. пр. дна, који се иначе у овој орнаменталној техници врло ретко украшавају; а и тамо где се украшавају, веома су карактеристична појава, која нам помаже да можемо поузданије датирати дотична налазишта.

У овом погледу с пуним правом се може говорити о раскошној орнаментици на овом посуђу, која се знатно повећава разноврсношћу орнаменталне технике и разноликошћу орнаменталних мотива. Ну све то скупа посматрано има ипак један нарочити карактер, који, тачно уочен, довољно јасно илуструје ову културну периоду, те нам у многоме помаже да можемо тачније датирати она налазишта, на којима се налазе појаве таквог карактера.

a. Орнаментална техника

На керамици овога насеља налазимо две главне орнаменталне технике, ма да се оне у основи дају свести на исти принцип — урезивање орнамената у површину суда. Ну те две врсте разликују се једна од друге у начину, или боље рећи по оруђу, којим се орнаменти изводе.

Сл. 39 a.

Сл. 39 b.

Прва од ове технике употребљава оштро шиљасто оруђе, с помоћу којега у непрекидном потезу извлачи урезане линије у влажној земљи. То би била и прва врста технике на овај начин изведених орнамената; а то је у исто доба и обична техника урезивања орнамената, која се на преисторијском посуђу појављује врло рано. — Ну истим оруђем даје се изводити и урез, чија ће површина бити неравна. То би била друга врста ове технике урезивања. При извођењу оваквих уреза оруђе се вуче преко меке површине суда, али се на малим одстојањима час јаче притисне и већма удуби у површину суда, час опет олабави, те с тога такви урези изгледају као да су састављени из наблизу поређиних убода (т. зв. „intermittierende Furchen“, „Furchenstich“- или „Stichkanal“-Technik“). За извођење оваквих уреза често пута се употребљава оруђе, које има два или три оштра врха, као што нам то показују примерци у **сл. 46 a, b** (**a** с два, а **b** с три врха) с овога налазишта.

Овој другој врсти технике урезивања орнамената поклоњено је у последње време више пажње нарочито с тога, што је запажена њена вредност за датирање појединих налазишта. С тога је потребно да се и ми на њеној појави

дуже задржимо, те да јој по могућности одредимо не само порекло него и доба њене појаве у нашим налазиштима.

Свакако се као погрешно има сматрати мишљење H. Schmidt-a о овој техници уреза с убодима, по којем ова техника на угарским примерцима припада чак *неолитском добу*[40]. Далеко је ближи истини M. Hoernes, који посуђе из *Славоније* с оваквом орнаменталном техником датира у *бронзано доба*[41], ма да тој техници у источно-алписким налазиштима приписује релативно већу старост, не превиђајући културну везу између тамошњих и славонских налазишта.[42]

Ово размимоилажење научника у датирању појединих преисторијских појава само још боље доказује непоузданост досадашњег датирања; а произвољност у датирању последица је тога, што се оно не покушава извести на основу свих појава у једној или више културних области.

Сл. 40 а.

Сл. 40 b.

Досадашњи наласци из наших налазишта, као и наша посматрања на објектима других налазишта, доводе нас до другчијих резултата у погледу на датирање ове друге врсте орнаменталне технике.

За утврђивање порекла ове орнаменталне технике од важности су појаве на једном од многобројних фрагмената са сличним појавама, који приказујемо у **сл. 47**, а на којем видимо и постанак ових уреза сложених из убода, који нам помаже да ту технику на керамици доведемо у зависност од њене примене на металним израђевинама. — Између крупнијих убода на овоме фрагменту налазимо делове једне претходно непрекидно урезане линије, преко које су затим изведени убоди. Према томе без прекида урезана линија послужила је као претходни цртеж (Vorzeichnung), којим је био утврђен правац убода.

Ну с истом таквом појавом сусрећемо се и на бронзаним гривнама у збирци Нар. Музеја из *Јајчића* (округ ваљевски, срез колубарски), које до данас нису објављене. На тим гривнама, као што ћемо видети, налазимо још и друге појаве, које их доводе у тесну везу с овим посуђем са Жутога Брда. Отуда је јасно, да се у овом случају не може претпостављати да је ова појава на гривнама зависна од оне на земљаном посуђу; него да је само обрнут случај

[40] Zeitschrift für Ethnologie, 1903, Heft 2 и 3, стр. 448.

[41] Die neolithische Keramik in Oesterreich у Jahrbuch der Zentral-Komission, Bd III, стр. 44.

[42] На истом месту, стр. 51 и 52.

могућ. А кад се има на уму, да се поменуте гривне смеју најраније датирати у познију фазу бронзанога доба, то је самим тим датирана и појава ове технике на керамици са Жутога Брда. Међутим за датирање ове керамике у позније доба говоре још и друге појаве на њој.

Није без икаквих разлога оправдано мишљење, да су из убода састављене линије биле с тога тако извођене, да би се у њима боље могла одржавати *беличаста маса*, којом су орнаменти испуњавани. Примена те беличасте масе на керамици овога насеља констатована је на многобројним примерцима.

Сл. 41.

На неколиким примерцима керамике с овог налазишта утврђена је и примена *црвенкасте* — цинобер(?) — *масе* за испуњавање урезаних орнамената. Том појавом дају се наласци са насеља на Жутом Брду доводити у везу са оним из Кличевца[43]; а сем њих још и с објектима са других налазишта.[44] — На примену црвенкасте масе за испуњавање орнамената није до сада обраћена довољна пажња, с тога ћемо се ми на њој зауставити у нарочитом одељку овога рада. Појава црвенкасте масе може корисно послужити за тачније датирање овога насеља; а на овом месту напомињемо узгред још и то да и она стоји посредно у зависности од металног посуђа.

Друга техника на керамици овога налазишта јесте техника *жигосања*, у којој се поједини орнаментални мотиви изводе нарочито за то израђеним жиговима. Том се техником изводе нарочито полукрузи, кругови и концентрични кругови; само су на једном примерку (**сл. 55**) изведени том техником и уписани ромбови. — Порекло ове технике са металних израђевина није потребно нарочито доказивати, јер је то добро познато.[45]

Остале орнаменталне технике нису на овоме посуђу јаче заступљене. У већ дегенерираном облику налазимо *издубљене троугле*; а и *рељефни украси* веома су ретки сем на питосима уобичајенога, добро познатога облика. — Издубљене троугле и рељефна ребра налазимо на фрагменту у **сл. 48**.

[43] Revue archéologique, на нав. месту, стр. 175.

[44] Упореди M. Wosinsky, die inkrustierte Keramik der Stein-und Bronzezeit, стр. 172 и даље.

[45] Упореди H. Brunn, griechische Kunstgeschichte, I, стр. 95 и даље, где је говор о примени исте технике на бронзаним предметима из познатога гроба Regulini-Galassi у Caere.

Сликаних орнамената нисмо до сада нашли на керамици овога насеља; али појава црвенкасте превлаке на фрагменту у **сл. 22** упућује нас на то, да је његовим становницима била донекле позната и техника сликања посуђа.

б. Систем или стил орнаментике

Због самих појава на овоме посуђу морамо најпре говорити о систему или стилу орнаментике, па тек затим о орнаменталним мотивима. На такав ред излагања нагоне нас поглавито две појаве. Једна од њих састоји се у томе, што ћемо тек по претходном утврђењу принципа орнаменталног система моћи правилно разумети поједине орнаменталне мотиве и њихове композиције; а друга од тих појава састоји се у томе, што поједини мотиви, ма да се појављују у истим, непромењеним облицима, ипак имају различито значење.

a b

Слика 42.

Ако будемо дубље загледали у систем орнаментике на овом посуђу видећемо да он у основи има други, а не чисто орнаментални карактер. То ће се још боље видети при прегледу орнаменталних мотива, ма да су и систем и мотиви употребљени у циљу орнаментирања посуђа. Тој појави наћи ћемо лако узроке ако будемо имали на уму, да смо досадашњим нашим проучавањем керамике с овога насеља утврдили многобројне појаве на њој, које је очевидно доводе у зависност од сувремених металних израђевина, а у првом реду од металног посуђа. Скоро без изузетка украшена је керамика с овога насеља по принципима *оквирнога система* или *стила* („Rahmenstil“), који се на њој појављују у једној од својих развијенијих фаза; а та фаза оквирнога система садржи у себи и веома дегенериране облике његове, због чега је каткада теже распознати на први поглед основни карактер система. Ну извеџбано око неће се при томе преварити.

М. Hoernes је први уочио и дефинисао овиј оквирни систем или стил назвавши га „Rahmenstil“;[46] ма да је он превидео начин његовог постанка као што му није тражио ни узроке. Ми смо о томе већ говорили на другом месту,[47] када смо показали важност појаве тога система на керамици појединих налазишта за релативно датирање дотичних налазишта. На другом пак месту[48] ми смо показали начин постанка овога система, из чега се довољно јасно види и узрок његове примене на земљаном посуђу.

После свега тога ми морамо, ради тачније карактеристике овога система, поред Hoernes-ове дефиниције (на нав. месту, стр. 5 и даље; стр. 31 и даље),

a b

Слика 43.

која се тиче чисто формалне стране овога система, додати још и то, да тај оквирни систем на керамици није ништа друго него имитација техничких и тектонских појава на металном посуђу.[49] Тек у другом реду тај систем има орнаменталан карактер.

Због тога се овај оквирни систем ни у којем случају не може сматрати као појава неолитскога доба, ма да се он може појављивати и на *„безметалним“*, али не и неолитским, налазиштима. Констатовање оквирнога система на буди којем налазишту у довољној нам мери доказује, да су његови становници — посредно или непосредно — стајали у културним везама с налазиштима, чији

[46] Die neolithische Keramik in Oesterreich, у Jahrbuch der Zentral-Komission, Bd. III, (1905), стр. 31 и даље.

[47] Упореди „Прилози“ и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 284 и даље.

[48] Старинар, 1906, стр. 121.

[49] Тај основни карактер овога система осетио је и М. Hoernes називајући га „тектонским“, само што је тај израз Hoernes употребио за карактеристику форама овога система.

су становници познавали метално посуђе, те његове техничке и тектонске појаве имитовали на својој керамици.

Ради познавања овога оквирнога система на керамици са Жутога Брда ми ћемо детаљније проучити композиције орнамената на неколиким егземпларима.

a b

Слика 44.

Упоређивањем композиције орнамената на суду у **сл. 16** с композицијом орнамената на примерку с *Белога Брда* у *Винчи*[50] познаћемо заједничке особине обе композиције, али у исто време и разлику између њих, која је по нашем мишљењу само последица разнога доба постанка.

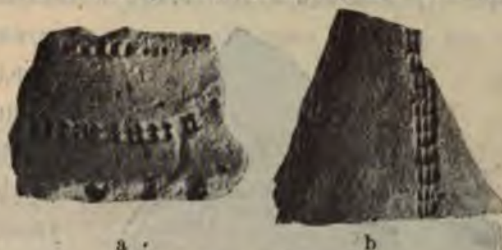

Слика 45.

На оба примерка орнаментална је површина подељена ушицама суда у две симетричне половине. Три низа убода на примерку с *Белога Брда* замениле су на примерку са Жутога Брда три урезане линије. Ну докле се тамо целокупна површина уоквиренога простора украшава једним, за тај смер веома погодним мотивом (цикцак-линијама), дотле творац примерка са Жутога Брда тај уоквирени простор дели вертикално на две мање површине понављајући мотив ограничавања; а тек у тим пољима ставља на средину по један орнаменат, чије се значење не даје на први поглед одредити. Према томе оне три урезане линије за ограничавање већих површина на примерку са Жутога Брда имају исти онај значај, који смо познали у погледу на низове убода на примерку с *Белога Брда*, т. ј. и овде се понављају исте појаве, које јасно доказују, да су таквим орнаментима имитоване појаве на металном посуђу, када је ово састављено из две, на погодан начин међу собом спојене, металне плоче.

[50] Старинар, 1906, стр. 120, сл. 37.

На тракастој, скроз металнога облика, ушици на примерку с *Белога Брда* не налазимо никаквих других појава, које би указивале на њену зависност од ушица на металном посуђу; а на примерку са Жутога Брда има и таквих појава. То су они кругови, који се налазе испод ушица (испод једне има таквих кругова четири, а испод друге три), који се већ и по самом својем положају једино могу разумети као имитација главица јексера, којима су такве ушице на металном суду биле притврђене. И на горњем делу ушице налазимо исте такве кругове, који имају исто значење, као и они на доњем делу ушице.

Слика 46.

Ну такви се кругови понављају и на осталој површини врата, а њихова се појава, даје објаснити само аналогијом према оним првим круговима. — Напротив, вертикалне групе уреза на горњем делу (на врату) и таласаста линија на доњем делу овога суда имају чисто орнаментално значење; оне нису тектонскога порекла.

Слика 47.

Исте појаве у погледу на систем орнаментике налазимо и на примерцима у **сл. 47** и **40** с овога налазишта, као и на примерцима у **Сл. 49 а, ђ, с** од којих је **ђ** нађен у рову **Е** на дубини од 50 см., а **с** у истом рову **Е** на дубини од 80 см.

На интактним примерцима с других налазишта дају се ове појаве оквирнога система још боље проучити, као што ћемо то доцније показати. Због карактерне појаве да се судна површина оквиром дели у два симетрична поља, која се могу и даље у вертикалном правцу делити; а затим и по месту, на којем се те оквирне преставе на суду налазе, можемо свеколико на тај начин украшено посуђе *рачунати у једну засебну — прву — групу оквирнога система*, коју бисмо били склони сматрати у исто време и као старију. Даљи развитак ове прве групе оквирнога система познаћемо мало доцније.

Представници *друге групе оквирнога система* јесу фрагмети у **сл. 19** и **36**. На примерку у **сл. 19 а, ђ** јасно се види да је цела судна површина подељена у четири сферна поља, у којима се као орнаменат налазе вертикалне линије, које су на горњем делу премошћене са по једним луком изведеним у

техници жигосања. И на примерку у **сл. 36** налазимо исте такве вертикалне линије с луковима поврх њих.

Према томе, постанку ове друге групе оквирнога система имамо тражити узроке у имитацији техничких и тектонских појава на металном посуђу, кад је оно састављено из четири засебне, али у једну целину на погодан начин склопљене плоче. Имитовањем састава између тих плоча на металном посуђу постала су на земљаном посуђу четири поља, која се у оба случаја украшавају карактеристичним мотивом вертикала, поврх којих се налазе полукрузи или луци. Међутим и сам мотив вертикала с луцима налазимо на металном (златном) посуђу из *Микене* (H. Schliemann, Mykenae, стр. 269, сл. 342 и стр. 359, сл. 475), које је нађено у гробовима у тврђави. На оном првом примерку из *Микене* изгледа мотив првобитнији, самој металној техници искуцавања прилагођенији; докле се на оном другом примерку јасно огледа позајмица мотива из друге које уметничке области.

Слика 48.

Од многобројних фрагмената доњих делова суда с овога налазишта, на којима се јасно види ова подела судне површине на четири поља, ми нарочито износимо у

Сл. 50 један такав примерак (нађен у рову **D** на дубини од 50 см.), на чијој се доњој страни дна налази мотив *свастике* с повијеним, а не правим завршним деловима.[51]

Слика 49.

Ну за овај оквирни систем није само карактеристична подела судне површине у већи или мањи део украсних поља према томе, какви су примерци

[51] Неизвесно је, да ли би се овај положај свастике имао доводити у везу с познатим „пиктографским знацима"; упор. „Прилози" и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 274, сл. 64; Zeitschrift für Ethnologie, 1903, Heft 2 и 3, стр. 459, сл. 41, №17.

металнога посуђа као узори служили. Јер на посуђу украшеном по принципима овога система налазимо имитоване и друге појаве с металног посуђа, које су техничкога или тектонскога порекла.

У такве појаве убрајамо и *концентричне кругове*, када они имитују главице јексера на металном посуђу, те у том случају имају исто значење као и они кругови на примерку у **сл. 16**. — Исто значење имају концентрични кругови и на примерцима у **сл. 29 a, b, c**, као и на онима у **сл. 34 a, b**, ма да се њихово првобитно значење донекле изгубило, те су добили у већој мери значење орнаменталнога мотива. — Првобитно значење тих концентричних кругова огледа се јасно и на примерцима у **сл. 41, 42** и **43** (фрагменти цилиндричних вратова), ма да и овде имају у већој мери карактер орнаменталног мотива.

Сл. 50.

Сл. 51.

Прегледањем овде изложенога материјала опажа се, да су скоро сва рељефна испупчења и ивице обода, ушица и других делова украшени *кратким паралелним урезима*. Узрок тој појави ваља такође тражити у имитовању металним израђевинама тога доба; а такве урезе налазимо и на рељефним деловима већ спменутих гривни из *Јајчића*. — Кад се ови урези налазе на ободу или ивици обода посуђа с овог налазишта, онда нас њихова појава подсећа на сличну врсту украса на т. зв. „родским вазама", где је тај украс изведен у техници сликања. Ну о заједничким појавама на жутобрдском и помикенском посуђу на обалама Мале Азије говорићемо у засебном одељку овога рада.

Слика 52.

Ову фазу оквирнога система на керамици Жутога Брда одликује још једна појава, због које бисмо смели установити и *трећу групу* или *врсту* овога

система. Та се појава састоји у томе, што су као орнаменталне композиције за украшавање посуђа употребљене *непосредне копије металног накита из природе.*

Као врло леп пример за илустрацију ове појаве наводимо орнаментику на фрагменту у **сл. 24**. — На томе фрагменту налазимо пре свега делове оквирних орнамената (лево и десно од ушице, а одмах испод обода суда), као што смо их нашли и на примерцима у **сл. 49**. Ти оквири завршавају се на својим крајевима спиралама, испод којих се налазе кратки хоризонтални урези у вертикалном низу. Од прилике испод средине оквира, на левој ивици фрагмента, налазе се концентрични кругови опасани једним тачкастим кругом. — Ну ти су орнаменти за нас овом приликом од споредног значаја; описали смо их потпуности ради. Нас нарочито занимају у овом случају орнаменти, који се налазе непосредно испод очуване ушице, која има скроз металан облик (види напред стр. 25).

Слика 53.

Овакав облик ушице и њен начин притврђивања за обод суда као да су у лончара изазвали представу о сличности тих делова суда с горњим деловима (главе и врата) на статуетама с овога налазишта. На такво тумачење поглавито нас упућују орнаменти, који се налазе испод ушице, а који се дају објаснити једино као копија металног накита на људском телу у природи. Сличне представе украса и других цртежа налазимо на сувременим и од њих зависним статуетама. — Тако на споменутој статуети из *Ватине* налазимо на врату пет вертикалних низова убода, а на овом фрагменту у **сл. 24** налазимо три вертикална паралелна уреза, чије нам је значење у оба случаја нејасно. Испод тих уреза видимо на нашем фраг-

Слика 54.

менту представу једног дела огрлице, као што је налазимо и на статуети из *Баиске*[52] у Срему, чији поједини привесци имају исти облик као и они на нашој статуети у **сл. 8**.

Са средине овог лучног дела огрлице полази на фрагменту у **сл. 24** једна урезана линија, о којој виси даљи, веома карактеристични, део огрлице, који се никако другчије не даје тумачити. У истом таквом облику налазимо овај део накита на споменутој статуети из околине Ковина,[53] где виси од појаса на ниже. Веома сличног облика је и завршни део металног накита на леђној страни кличевачког идола; а сличан део налазимо и међу орнаментима на нашем фрагменту статуете у **сл. 13 е**. — Све аналогије довољно јасно утврђују, да је лончар украшавајући овај суд оваквим орнаментом просто копирао метални накит у облику огрлице на људском телу у природи.

На основу тога лако нам је разумети и представу орнамента на фрагменту у **Сл. 51**, нађеном у рову **А**, на којем видимо исту појаву. — Ну за орнаменат на овоме фрагменту нејасно је — јер је очуван само незнатан део суда — да ли се он налазио на средини уоквиренога поља, или је слободно стајао на површини суда као и онај на фрагменту у **сл. 24**.

Сл. 55.

Сл. 56.

Карактеристично обележје треће групе овога оквирнога система — копирање облика металнога накита — појављује се и на примерцима, који се у главноме имају приписати једној од првих двеју група, те нам та мешавина донекле отежава правилнију и јаснију класификацију керамичких производа на основу утврђених карактеристичних обележја појединих група. Ну због таквих појава не може се тврдити, да запажена карактеристична обележја нису такве природе, да се на основу њих не би могле установити нарочите засебне групе

[52] M. Hoernes, die neolithische Keramik in Oesterreich, Jahrbuch der Zentral-Komission, на нав. месту, стр. 15, сл. 23 и 24.

[53] M. Wosinsky, на нав. месту, таб. XCII.

овога оквирнога система. Напротив, такве појаве поново доказују, како је тешко, а често пута и немогуће, показати процес постанка појединих појава у праисторијској култури једне области, ма да се постојање таквих појава не даје порицати. С таквим се тешкоћама сусрећемо нарочито у оним областима, које су удаљеније од културних центара — у периферним областима — и које су изложене разним страним, нама често пута непознатим утицајима.

Слика 57.

Карактеристично обележје треће групе налазимо у исто време употребљено с обележјима прве две групе на врло многим примерцима с овога налазишта.

Сл. 52 a, b, c представља нам фрагменте с таквим појавама. На примерцима **a** и **c** налазимо облике металног накита, какви се појављују и на кличевачком идолу и на статуетама с овога налазишта у **сл. 8, 9,** и **11**.

Ну на тим истим примерцима сусрећемо се и с новим значењем мотива концентричних кругова. Ти кругови на оваквим местима и у оваквом сложају имају значење *металних колутова с рељефним концентричним испупчењима*. Такви се колути, у истом облику и начину представљени, налазе као привесци и на кличевачком идолу и на оној статуети из околине *Ковина*[54]

Слика 58.

У истом смислу имају се објаснити и орнаменти на фрагментима у **Сл. 53 a, b, c** на којима налазимо и концентричне кругове са значењем украсних колутова. На фрагменту **c** достижу ови привесци скоро до самог дна суда.

На основу до сада проучених орнаменталних појава на керамици с овога налазишта лако нам је разумети и орнаменат на врату фрагмента у **сл. 36** (упор. и **сл. 35**), ма да се не може у напред поуздано рећи, да ли је у том случају имитован баш сам металан накит, чије орнаменте ту налазимо, или ј

[54] Привесци сличног облика налазе се на једној фибули из Халштата; упор. Dr. Ed. Freiherr von Sacken, das Grabfeld von Hallstatt, Taf. XV, Fig. 1.

само орнаментика с таквог накита позајмљена. Имајући на уму сличне појаве још на ранијим праисторијским објектима,[55] ми бисмо били мишљења, да у овом случају имамо скраћену представу самог накита, а не с таквог накита позајмљене орнаменте. — Мотив ромбова, затим кратки вертикални урези у хоризонталном низу и концентрични кругови стална су, тако рећи, појава на металном накиту овога доба.[56] Целокупан сложај ових мотива и њихов међусобни распоред веома живо подсећају на облик металних опасача, који су у тако великом броју и с тако богатом орнаментиком нађени у *Халштату*.[57] Сличну појаву копирања накита из природе за украшавање ваза „геометријскога стила" налазимо и у самој *Грчкој*.[58]

Слика 59.

Без обзира на све остало, а с претпоставком да творац овога орнамента није имао непосредне узоре међу металним посуђем, ми му морамо признати умешност и развијен уметнички осећај с тога, што је за украшавање овог дела суда позајмио мотив с оних предмета из природе, који су имали украсити по облику сличне делове људскога тела.

У истом смислу, али с мање срећним избором, украсио је лончар и суд, чији фрагменат представља **сл. 54** (упореди и напред фрагменте у **слици 38** и **44 a, b**).

Резултат нашег досадашњег излагања о систему орнаментике на керамици са Жутога Брда даје се свести у неколико тачака:

1. Огроман део фрагмената, ако не и целокупна керамика, украшена је по принципима т.зв. оквирног система или стила („Rahmenstil").

2. Тај оквирни систем у основи није чисто орнаменталан систем; а постао је имитовањем појава техничке и тектонске природе на савременом му металном посуђу.

3. Уоквирена поља украшавају се или непосредно позајмљеним мотивима с металног посуђа, или копирањем облика савременога металнога накита за украшавање људског тела у природи.

[55] „Прилози" и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 253.

[56] За мотив ромбова види гривне из Србије, Старинар 1906, стр. 5, сл. 3.

[57] v. Sacken, на нав. месту, Taf. IX и X.

[58] Frederik Poulsen, die Dipylongräber und die Dipylonvasen, 1905, стр. 92 и даље.

4. У целој једној групи копије металног накита налазе се на површини суда, која није подељена у оквирна поља; али се за украшавање појединих делова суда бирају и копије погодних врста металног накита и њихових орнамената.

5. Својим орнаменталним системом зависи ова керамика од металних производа, као што је то утврђено и проучавањем њених облика.

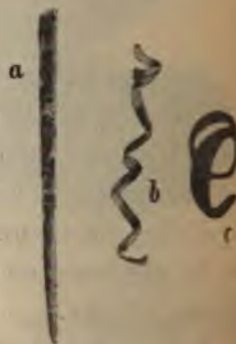
a b
Слика 60.

6. Ова фаза оквирнога система има се сматрати као релативно млађа; својим почецима не прелази даљу границу старости, него ли што је почетак прве тисуће пре Христа. Она је с тога карактеристична ознака за прво гвоздено доба у нашим и њима суседним пределима.

в. Орнаментални мотиви

После досадашњег излагања јасно је, да на жутобрдској керамици *орнаментални мотив* скоро никада нема своје апсолутне вредности као орнаменат (као што је нпр. случај са спиралом, меандром и т. д., у орнаментици старијих периода), него он скоро свагда у првом реду представља какав предмет или појаву из природе, а своје орнаментално значење он добија тек у другом реду.

Такав карактер већине орнаменталних мотива на овој керамици најбоље се огледа у разноврсним значењима орнаменталног мотива у облику концентричних кругова, као што смо то већ показали. — Слично значење једног дела накита, које смо утврдили и за мотив концентричних кругова, има и мотив *уписаних ромбова* као што нам то доказује примерак у **сл. 55**. — Овамо ваља убројати и *концентричне кругове спојене тангентама* (упор. **сл. 12 b** и **39**). А сам мотив концентричних кругова спојених тангентама одлично пристаје уз остале појаве на овој керамици, који нам помажу тачније датирање овога насеља; јер се такви кругови с тангентама на даљем Југоистоку појављују у добу т. зв. „геометријског стила.“

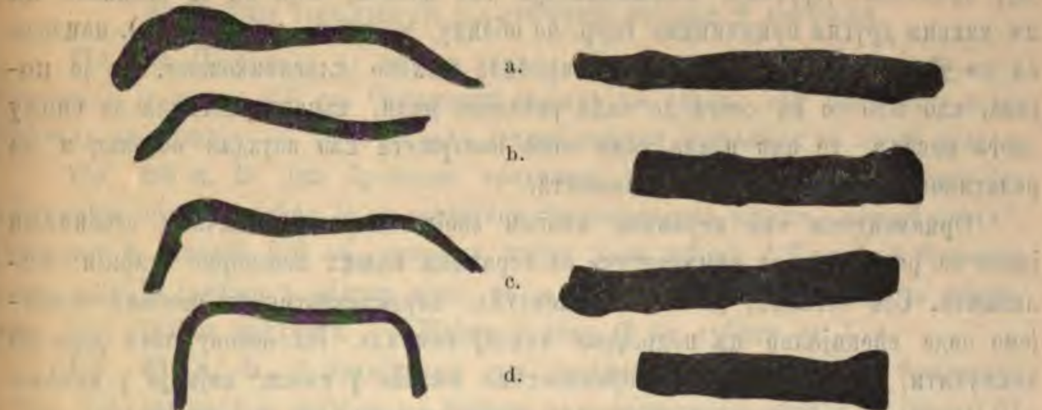
a b c
Слика 61.

Тим концентричним круговима повезаним тангентама замењена је у „геометријском стилу“ *спирала*, коју ни на једном примерку са Жутога Брда не налазимо примењену као чист орнаменталан мотив. Спирала и спирално увијени поједини делови већих орнаменталних композиција појављују се овде врло често; али је она и ту, као и на истовременој керамици македонских тумула

— да се послужимо Schmidt-овим речима — само „споредан додатак“.[59] У великој већини случајева спирале у овој орнаментици представљају спирално савијене делове металног накита (нпр. на огрлици статуете **сл. 9**, затим у **сл. 24** и т. д.). Једино на фрагментираном суду у **сл. 19** налазимо мотив ∽ - спирала, које једна у другу захватају; ну и у том случају у већма дегенерираном облику праве текуће спирале.

Значење орнамента на врату фрагмента у **сл. 36** ваља приписати и орнаменту на примерку у **сл. 27 b**.

Средину између орнаменталних мотива, који у самој ствари репродукују поједине предмете или појаве на њима и оних, који имају чисто орнаментално значење, чине орнаменти на фрагменту у **сл. 56**. На томе се фрагменту на-

Слика 62.

лазе *низови убода сложених у вертикалне траке*, а празно поље украшено је илићим, а ширим удубљењима, чије смо порекло већ раније познали (види напред стр. 24).

Напротив мотив *таласасте линије или траке*, који смо нашли на примерку у **сл. 16** има само чист орнаменталан значај. На фрагментима у **сл. 57 a, b, c** налазимо таласасту траку или саму за се (**a**), или примењену заједно с другим мотивима (**b, c**), где она, као и остали мотиви, има само орнаментално значење.

Исти је случај и с орнаментима на примерцима у **сл. 58 a, b** на којима налазимо или *низове троуглова* саме за се, или заједно с другим мотивима (на **b** изгледа да је био представљен још мотив поља на шаховској табли).

[59] Zeitschrift für Ethnologie, 1905, Heft 1. стр. 106.

Најпосле потребно је још нарочито истаћи појаву два мотива, који су за датирање ове керамике од већег значаја. — Први од њих је *свастика* на дну фрагмента у **сл. 50**, а други је на челу животињске главе у **сл. 14 b**. Судећи по овом другом мотиву и његовој примени на даљем Југоистоку у помикенској периоди, рекли бисмо да су они овде употребљени у смислу *орнамената за испуњавање* („Füllornamente"); [60] примена свастике у овом смислу на статуети из околине *Ковина* и сувише је јасна.

Проучавајући орнаменталне мотиве на керамици са Жутога Брда видели смо, да се они дају најбоље класификовати према своjем значењу, које добијају применом. Другчија класификација тих мотива, која би се оснивала на ма каквим другим принципима (нпр. по облику, техници, добу и т. д.), наишла би на тешкоће, које би у основи спречиле њихово класификовање. Та је појава, као што се из свега до сада реченога види, карактеристична за епоху овога насеља, те нам према томе може послужити као поуздан ослонац и за релативно датирање других налазишта.

Орнаментика ове керамике многим својим карактеристичним особинама јасно се разликује од орнаментике на керамици наших неоспорно старијих налазишта. Сем осталих, до сада споменутих, карактеристичних особина указујемо овде специјално на подређени значај спирале. На основу тога даје се закључити, да се појава ове орнаментике налази у епоси, која је у краћем или дужем размаку времена следовала за епохом спиралне орнаментике на преисторијској керамици наших налазишта.

Као друга ознака сразмерно млађега постанка ове керамике и њене орнаментике јесте њена зависност од појава на металном посуђу и копирање облика металног накита из природе. При томе се мора имати на уму да се разноврснији облици и богатија орнаментика на металном накиту преисторијског доба појављују, као што је познато, тек при крају бронзанога и на почетку гвозденога доба. С тога се орнаментика ове керамике, која копира такве облике и орнаменте, не сме датирати у старије, него напротив у млађе доба.

Али и примена појединих карактеристичних мотива говори такође за релативно млађе доба ове керамике. Међу такве мотиве спадају концентрични, тангентама спојени кругови, свастика и онај мотив на животињској глави (**сл. 14 b**). Тангентама спојени кругови заменили су текућу спиралу, а они су

[60] Упор. M. Hoernes, Urgeschichte der bild. Kunst, стр. 579. — На ове појаве вратићемо се доцније у засебном одељку овога рада.

карактеристични за доба „геометријскога стила“ у континенталној Грчкој; напротив, остала два мотива појављују се као орнаменти за испуњавање на т. зв. „родским вазама“ на обалама Мале Азије, које се, по мишљењу њиховога најбољег познаваоца, Joh. Boehlau-a, имају датирати у главноме у VIII в. пре Хр.,[61] којем добу у главноме припада и „геометријски стил“ у континенталној Грчкој.[62]

На основу свих проучених појава на наласцима с овог насеља долази се до закључка, да *ово насеље заједно са свима његовим наласцима ваља датирати у прву половину прве тисуће пре Христа.* Такво датирање овога налазишта стоји у потпуној сугласности с осталим објектима, који су на њему нађени, а које ћемо одмах проучити.

4. Разни предмети од печене земље и метала.

Сл. 59. Пршљенак од печене земље; његова висина износи 2,5 см., а у пречнику је широк 4,5 см. Орнаменти се виде на слици; они нису ни у којем погледу значајнији. — То је до сада једини нађени пршљенак на овоме насељу.

Сл. 60 a, b. Два бронзана предмета; **a** је комад ливене бронзе без нарочитог облика, нађен је на површини прекопаванога огумка „црнога песка“. Предмет **b** (висина 2,6 см., пречник ширег дела износи 1,3 см.) је бронзани лим, који је савијен у облику купе, те је могао служити као оков на завршном делу каквог предмета. — Нађен у рову **C** на дубини од 1 м.

Сл. 61 a, b, c представља три предмета од бронзе. — Фрагменат игле (?,**a**) на врху је округао, на горњем делу четвртастог облика (0,02×0,01 см.); дуг 5 см. Фрагменат је нађен у рову **A** на 50 см. дубине. — Предмет **b** је танка трака бронзаног лима, која је спирално савијена. Нађен је у околини рова **C** на површини земљишта. — Предмет **c** је накит за косу у облику нарочите врсте прстења, а направљен је од бронзе. Он има карактеран облик т. зв. Noppenring-a или Haarlockenring-a. Нађен на површини испитиванога огумка „црнога песка“.

За правилно датирање овога насеља од пресудне су важности следећи објекти у

Сл. 62 a, b, c, d. Фрагментирани предмети од **гвожђа.** — Фрагменат **a** у садашњем облику дугачак је 6,8 см.; **b** 5,2 см.; **c** 6,2 см.; а **d** 4,1 см. Фрагменат **a** нађен је у рову **A** на 50 см. дубине; а **c** у рову **D** на 20 см. дубине. Остала два фрагмента нађена су на површини огумака „црнога песка“ у близини ископаних ровова.

[61] J. Boehlau, aus jonischen und italischen Nekropolen, стр. 123.

[62] Упореди таблицу код Boehlau-a, на нав. месту, стр. 117.

Од већег би интереса било знати намену и употребу ових фрагмената; али то се за сада не може поуздано утврдити.

Ну ради тачног датирања овога налазишта далеко је потребније утврдити, да ли су ови гвоздени предмети сувремени осталим налासцима с овога насеља, или су они тамо случајно доспели у далеко познијем добу.

При решавању овога питања ваља пре свега имати на уму теренске прилике на овом налазишту, о чему смо ми још у почетку овога рада говорили. Због промена на површини овога терена утицајем ветра морамо поједине огумке „црнога песка,“ који се сада налазе на површини терена, сматрати као један — плићи или дубљи — део културнога слоја, који је утицајем ветра доспео на површину терена. С тога и гвоздени фрагменти (сл. 62 b, d), који су нађени на површини таквих огумака имају се исто онако као и остали керамички налаасци (што смо већ показали) с тих површина сматрати као сувремени керамици из дубине културнога слоја, те приписати истом добу.

Да су гвоздени предмети били у употреби негдашњих становника овога насеља довољно поуздано доказују друга два фрагмента (сл. 62 a, c), који су нађени на 50 и 20 см. дубине културнога слоја. За те се фрагменте не може и не сме тврдити, да су они тамо у познијем добу случајно закопани или да су својом тежином доспели с површине терена у његову дубину. Пре свега целокупни карактер слоја потпуно искључује могућност претпоставке о доцнијем његовом прекопавању, којом би приликом гвоздени објекти познијега доба једино могли доспети у већу дубину слоја. Сем тога због теренских прилика на овом локалитету далеко је већма могуће, да поједини објекти из дубине слоја доспеју на његову површину, него ли с површине у дубину слоја.

За правилно решење овога питања важна је околност још и то, што сва четири фрагмента имају у основи исти облик, што говори за заједничко им доба постанка.

Најпосле за сувременост ових гвоздених објеката с осталим предметима с овога налазишта говоре још оне многобројне карактеристичне појаве, на основу којих се ови последњи дају поуздано датирати у гвоздено доба. С тога се ти гвоздени објекти ни у колико не појављују као анахронизам, него напротив као потпуно оправдана природна последица, која се у напред могла на овом налазишту очекивати. Због налажења таквих објеката у дубини културнога слоја имају се ти гвоздени предмети сматрати као аутентични остаци негдашњег културног живота на овом локалитету.

На основу свеколиког досадашњег проучавања објеката и појава на њима смемо ово *насеље датирати у прву четврт прве тисуће пре Христа.*

*

У овом првом делу нашега рада проучили смо наласке с овог насеља наводећи само оне аналогије с других налазишта, које су биле потребне за боље објашњење проучених објеката. Међутим ови наласци и појаве на њима таквог су карактера да нам омогућавају не само систематско груписање до сада познатих сличних објеката и појава на њима на суседним налазиштима, него нам у исто време пружају много поузданих података за тачније познавање прилика старијег гвозденог доба у овом делу Дунавске Долине, које је све до сада остало непознато и непроучено. — У даљем излагању проучићемо и однос ове области у овом добу према савременој култури како у областима на даљем Југоистоку тако и у онима у правцу према Средњој Европи.

Тек таквим проучавањем моћи ће се довољно јасно истаћи велики значај овде проучених налазака, који с правом заслужују нашу пуну пажњу, коју ћемо им и поклонити у даљим одељцима овога рада.

Д-р Милоје М. Васић

О НАТПИСУ НА НАЈСТАРИЈИМ ВЛАШКИМ НОВЦИМА[1]

ПРИЛОГ РУМУНСКОЈ НУМИЗМАТИЦИ

—•••—

I

Од влашких владалаца први је почео ковати новце *Владислав I*, шурак и сувременик српског цара Уроша.

Почем су се Румуни служили *словенским* писмом (ћирилицом) све до половине прошлог века и били у трговачким везама са суседном Бугарском и Србијом, природно би било очекивати, да су најстарији њихови новци ковани са словенским натписом, или бар напоредо с латинским, као што је било у Србији. Међу тим у румунској нумизматици утврдило се одавно мишљење да су новци *Владислава* I и двојице његових наследника *Радула I* (Раду-Негру) и *Дана I*, као и најстарији молдавски новци, ковани само с *латинским* натписом и да се тек од војводе Мирче I (1386—1418) јавља словенски натпис на влашким новцима. То је мишљење утврђено у румунској нумизматици нарочито после једног пре-

---

[1] Ова је расправица написана у мају 1904. године, ну пре но што бисмо је предали јавности, из бојазни да не буде ко пре нас дошао до истог резултата, јер нам је литература о румунској нумизматици мало била позната, — замолили смо признатог стручњака по овом предмету г. Димитр. Стурзу, и тада председника министарства, да би нас изволео обавестити: да ли његово мишљење о искључиво латинском натпису на најстаријим влашким новцима још вреди, и да нам, ако је другим замењено, саопшти име писца и дела у којој је то расправљено. Његова екселенција, заузета ваљда државним пословима, није достојала ни да нам одговори на писмо, због чега је ова расправа остала до сад нештампана и стајала би још у рукопису, да није на ново почео излазити „Старинар“, чиј нас је уредник замолио да је у њему објави. Одазвавши се његовом захтеву, ми смо у исти мах замолили г. Илију Барбулеска, професора универзитета у Јашу, да нам саопшти како је мишљење румунских нумизматичара о истакнутом питању, и он се радо одазвао на нашу молбу, на чему смо му веома захвални. Писмом својим од 9. септембра, известио нас је, да Стурза није променио своје раније мишљење о латинском натпису на најстаријим влашким новцима, и га је поновио у знатном делу Etymologicum Magnum Romaniae (III Том, стр. 2429) и истога мишљења сви румунски нумизматичари.

давања, које је држао о томе предмету 14. јануара 1878 године у Букурешту отац румунске нумизматике, г. Димитрије А. Стурза. У том предавању, које је наштампано исте године, вели се: „Само новци Влада I, Рада I и Дана I имају натпис с латинским словима, а тако и новци Михаила Рада (1658 — 1659).... Новци осталих владалаца имају натписе са словенским словима“.[2]

После петнаест година у знатном делу румунског научника Хажде-а Etymologicum Magnum Romaniae“, том III. стр. 2429 код речи „Ban“ исти г. Стурза пише: „Као што је тип најстаријих новаца румунских западњачки, тако исто и натписи су њихови *латински*“, а мало даље: „Латински натписи читају се на влашким новцима Влада I, Раду-Негра I и Дана I (1385—1386), али са Радом II почињу и продужују се непрекидно словенски натписи.“[3]

По нашем мишљењу ово гледиште требало је променити одмах после наласка малог, али врло знатног сакровишта влашких и бугарских новаца, нађених у у Праховском округу (у Румунији) 1875 године, и то би се и догодило, да поменути стручњак, класификујући ове новце, није стајао под утицајем дотадашњег гледишта,[4] због чега му је и класификација њихова погрешна испала, јер је новце Владислава I и Радула I са словенским натписом приписао њиховим имењацима „Владу“ II и III и Радулу (Раду) II и III, и на тај начин праховско сакровиште готово читав век познијим начинио,[5] у место да му је речено сакровиште послужило као доказ да је дотадашње гледиште погрешно било.

Да је пак његова класификација праховског сакровишта доиста погрешна, потврђују ова факта:

1. С влашким новцима у праховској остави нашло се и бугарских новаца цара *Јована Александра*[6] (1331—1365) и сина му *Јована Срацимира*

[2] Dimitrie Sturza, Numismatica Romana, Bucuresci 1878, стр. 15: „Numai monetele lui Vlad I, Radu I şi Dan I aŭ legende cu litere latinescĭ, asemine şi monetele luĭ Mihaiŭ Radu.... Monetele de la ceĭ lalţĭ domnĭ aŭ legende slavonescĭ.“

[3] Hasdeu, Etymologicum Magnum Romaniae, том III, 2429: „Precum tipul celor maĭ vechĭ banĭ româneseĭ e cel apusén, asemenea şi legendele lor sint latinescĭ,“ а даље: „Legendele latinescĭ se citesc pe baniĭ muntenescĭ dela Vlad I, Radu-Negru, Dan I (1385—1386), dar cu Radu I incep şi urmeză neîntrerupt legendele slavone.“

[4] Упореди његов „Übersicht d. Münzeu u. Medaillen d. Fürstenthums Rumänien“ у „Numismatische Zeitschrift“ Wien 1874, који је и засебно одштампан.

[5] По г. Стурзи праховска остава, осим једног новца Радула I, „conţinea.... banĭ dela Vlad I, II şi III, dela Radu II şi III, precum şi monetele dela Asan şi Straşimir în Bulgaria.“ Numismatica Romana, стр. 15.

[6] Истина г. Стурза место Александра наводи Асена (види предњу напомену), али ваља знати, да новци, за које се држало да су Асенови, припадају Александру, као што смо 1894. утврдили. Види „Дело“ за 1904 год. свеска за март стр. 645.

(1365—1398), што значи да је праховска остава из времена, кад су бугарски новци били у течају у Влашкој, као и влашки у Бугарској, а то је могло бити само, док је Бугарска била засебна држава, дакле пре 1398. године, а никако на близу сто година после њене пропасти, јер би се у том случају, место бугарских новаца, с влашкима могли наћи турски, угарски или пољски новци.

2. Кад би праховска остава била с краја XV а не с краја XIV века, (између 1375 и 1386), не би се никаквом случајношћу дало објаснити:

а. Откуд да се с новцима четворице влашких војвода: Радула II, Влада II, Влада III и Радула III, који су владали између 1421 и 1474. године, нађу новци Владислава I и Радула I, а да се не нађе ни један новац Дана I, Мирче I, Михаила I и Дана II, који су владали између Радула I и Радула II, а Дан II и после Радула II.

б. Откуд да се десе у истом сакровишту новци само оних владалаца, који су се звали *Владислав* и *Радул*, а да се не нађе ни један новац од владалаца, који су имали *друкчија* имена, као што су: *Дан, Мирча* и *Михаил*.

Овакав закључак може се извести и из саме владалачке титуле на новцима, које је г. Д. Стурза приписао Радулу II поглавито на том основу, што је на њима словенски натпис, а не латински. На тим новцима, као што ће се ниже видети, владалац се не зове само „војвода“, као на другим новцима, него „*велики* војвода“, а ову титулу могао је с разлогом употребити само Радул I, јер је у ствари био „*велики војвода* и *самодржавни* господин“ Влашке, како се у својим повељама назива[7], док код Радула II ова титула не би имала смисла, јер се он помоћу султана Мурата II наметнуо за војводу влашког, али му није пошло за руком да угарског штићеника Дана II са свим истисне, него су обојица владали или наизменце, или сваки у свом крају, до 1427, откад је Дан II сам остао на престолу.[8] За време ових непрестаних борби ни један од њих није имао времена а ни разлога да кује новце, који би се само у једном делу земље признавали, и, по свој прилици, и нису их ковали, бар до сад није познат ниједан новац Дана II, и ако је неко време сам владао (1427—1431).

[7] Сборникъ за нар. умотвор. књ. XIII, стр. 47. Etymol. Magn. том. IV, CCXLI, CCLXI Овако се у повељама назива и Радулов син Мирча I, а тако га и наш Костантин Философ, његов савременик, назива. Гласн. XLII, 269, 296.

[8] Угарска војска разбила је Турке у лето 1423. и 1425. „in dominio Daan, transalpini vaivode“, 1426 разбијен је био Дан, а 1427 Радул II. Diplomatarium Ragusanum 292, 309, 312; Гласн. XLII, 316, 318. — Од три повеље Радула II само је у једној назван „велики“ војвода, ну та је повеља преписана с повеље Мирче I, чију је титулу писар механички задржао у препису. Сборникъ за нар. умотвор. књ. XIII стр. 52. и 53.

Да је овака класификација влашких новаца из праховске оставе тачна, потврдиће за коју годину познија остава бугарских и румунских новаца, нађених 1891. године у источном крају Србије, коју ћемо назвати *ресавском.*[9]

У овој остави, која је цела доспела у наше руке, нашло се на 300 бугарских новаца, од којих је само један *Јована Александра*, а сви остали његова сина *Јована Срацимира,* 59 влашких и један молдавског војводе *Петра Мушата.*

Од влашких новаца 50 примерака имају *латински,* а осталих девет *словенски* натпис. Од првог броја 4 су новца Владислава I, а 46 Радула I. Од девет новаца са словенским натписом, према класификацији г. Д. Стурзе, припали би: 2 новца Владу II, 4 новца Радулу II, а 3 новца Дану II (ма да није навео ниједан новац његов у поменутом предавању свом); ну по нашем мишљењу ови новци припадају Владиславу I, Радулу I и Дану I, за што говоре ови разлози:

1. За ову другу оставу, почем у њој има пет пута више бугарских него влашких новаца, може се још са већом поузданошћу тврдити, него за праховску, да је старија од пропасти Бугарске државе, те по томе и не може у њој бити новаца Дана II, Радула II и Влада II, који су владали после 1420 године.

2. Што се у овом сакровишту нашао један новац молдавског војводе Петра Мушата, чија се држава *није граничила с државом бугарског цара Срацимира,* а међу тим није се нашао ни један новац *влашког* војводе *Мирче I* и сина му *Михаила I,* — поуздан је доказ, да је ресавска остава из доба Дана I и да новци са словенским натписом, нађени у њој, припадају Владиславу I, Радулу I и Дану I, да је, дакле, погрешно мишљење да ова три владаоца нису ковали новце са словенским натписом.

3. Што новци из ресавске оставе, на којима се налазе *ћирилицом* написана имена војвода „Владислава“ и „Радула“, — због чега би по класификацији г. Дим. Стурзе припадали Владу II и Радулу II — имају *исти тип* (а чешће и *величину*), као и новци Владислава I и Радула I[10] из исте оставе с латинским натписом, као што ћемо се уверити из прегледа и описа румунских новаца из речене оставе.

[9] Новци су купљени на вашару у Свилаинцу, а ми смо их добили од прекупца у Београду.

[10] У ресавској остави није нађен ни један новац Дана I с латинским натписом, да бисмо га могли упоредити с његовим новцима са словенским натписом.

II
Влашки новци.

Владислав I (1364—1375).

I Врста. Новци с латинским натписом.

У ову врсту спадају четири новца из ресавске оставе, који се сви међу собом по мало разликују. Један од њих овако изгледа:

Лице. У тачкастом кругу штит подељен уздуж, у левој[11] половини штита четири хоризонталне пречаге, а у десној[11] нема ништа. Међу спољашњим, тачкастим, и унутрашњим, равним кругом по ивици новца тече натпис латинским „монашким" словима (caractères monacales):[12] † M LADISLAI WAIWODE: с лево обрнутим S.

Наличје. Шлем с крстом на левој страни и на њему орао окренут лево а главом на десно. Ивицом новца, међу тачкастим круговима, долази натпис: † TRANS A—LPINI. (Види **таб. I, слику 1**.).

Друга два новца имају натпис на лицу: † M LADISLAI WAIWODE, а на наличју као и на првом. Један од ова два новца има пет пречага на штиту (или три, ако се узме да пречагу чини ширина међу двема цртама).

II Врста. Новци са ћирилским натписом.

Два новца ове врсте, која су нађена у ресавској остави, имају исто лице и наличје, као и новци прве врсте, само што један од њих има штит и натпис на лицу обрнут на лево.

На првоме, чију слику доносимо, натпис је на лицу: † IѠ ВЛАДЛАВЬ ВОЕВОД, а на наличју: † IѠ ВЛА — ДІСЛАВ. (Види **таб. I, слику 2**.).

На другом су слова на лицу обрнута на лево и испретурана, те се једва даје разабрати † IѠ ОЯОЬО . О ⟨?⟩ ОЯ., а на наличју: † IѠ ВСЛ — .. ЛЭВ.

Радул I (1375—1385).

А. Новци с латинским натписом.

I Врста. На наличју TRANSALPENSIS.

Од ове врсте познат је био г. Д. Стурзи само један примерак, нађен у праховском сакровишту. У нашој остави имају два новца ове врсте, која се и од овога и међу собом разликују.

[11] Према усвојеном правилу у нумизматици, леву и десну страну узели смо према гледаоцу, а не према слици или фигури на новцу, као што је г. Стурза чинио.

[12] Почем у штампарији нема ових средњевековних слова, која су монаси по манастирима у XIV и XV веку употребљавали, штампају се натписи обичним латинским писменима.

Први, боље очуван, овако изгледа:

Лице. У тачкастом кругу штит преполовљен уздуж. У левом делу четири хоризонталне пречаге, у десном кринов цвет. Међу два круга ивицом новца чита се натпис: † M RADOLVS WAWOI са излизаним DO и лево обрнутим S.[13]

Наличје. Као у новаца Владислава I прве врсте, а натпис је: † TRANS — ALPAI где се NS једва распознаје. (Види **таб. I, слику 3**).

Други примерак овако изгледа:

Лице. Изнад штита, с обе стране његове, по једна полузвезда од пет зракова, окренутих штиту, око кога нема унутрашњег круга. У натпису испреметана слова и једва се да прочитати: † MOІE ARDO WI TRAL т.ј. moneta Radoli waiwode transalpini.

Наличје. Шлем са орлом и испупченим крстићем на левој страни. Испод шлема петозрака полузвезда као и на лицу. Око натписа који гласи: † TRAN — (LPE?)NS има само с поља тачкаст круг. (Види **таб. I. слику 4**).

II Врста. Натпис на наличју JOHANES RADOLUS VAIVODA.

Од ове врсте новаца није био познат г. Д. Стурзи 1878. године ни један примерак, а у ресавској остави нашло се 44 комада, од којих само су два у свему једнака.

Новци ове врсте могу се поделити на две гомиле, које се међу собом разликују тиме, што прва група новаца има на десној половини штита Θ, а друга C.

а. Прва група броји 36 комада, а изгледа овако:

Лице. У тачкастом кругу штит подељен уздуж на пола. На левој половини четири хоризонталне пречаге, а на десној слово Θ. На уздужној црти између 2 и 3 пречаге обично се налази тачка. Између два тачкаста круга ивицом новца долази натпис † JOHANES RADOLVS VAIVODA на различне начине скраћен, особито у последњој речи, као: † IONS RADOLVS VAIVODA DI, или — VAIVOD (два комада), — VAIVO (пет), — VAIOD (три), — VAIOV (два), — VAIO (пет), — VAI (три), — VAIV, — VIOD, — VIO (по један), или: † IONSA DNL RDLVS (десет комада), † IONAS DNL RDLVS (један), † IONSA DRL..DLV. (један).[14]

Наличје. У равном кругу шлем са орлом, који је окренуо главу на десно. У шлему има крстић, пупчаст или издубен. Лево од шлема у пољу слово P. Између спољашњег, тачкастог, и унутрашњег, равног круга натпис тече на по-

[13] На новцу који је г. Стурза описао имају два крина, а натпис је: M RADVL... WAW (Numismatica Romana, 15—16).

[14] На последњих 12 комада D личи на 6, а S је чешће лево окренуто. То исто вреди и за наличје.

јединим примерцима: † IONS RA — DOLVS V (5 ком.), † IONS RA — DOLVS (9 ком.), † IONS RA — DOL VA, † IONS RAD — OLVS V (3 ком.), † IONS RADO — LVS VI, † IONS RDO (RAD?) — LVS VA, † IONS AD — OLVS VA, † IONS AD — OLVS A, † IONS R — ADOLV(I?), † IONS RSA — DOLVS A. или † IONSA DNLRD (девет комада), † IONSA DNLRL, † IONSA DNLV, † IONSA D — NLROI. (Види **таб. I, сл. 5** и **5 а**, где је други новац варијант првога).

б. Друга група ове врсте разликује се од прве поглавито тиме, што на лицу место Θ има C, које је на једном примерку окренуто на лево, а на наличју нема слова P.

Ови новци овако изгледају:

Лице. У тачкастом кругу штит преполовљен уздужном цртом, на којој обично стоји тачка. На левој половини четири пречаге, на десној писме C, а над штитом у среди тачка. Између два круга натпис гласи: † IO⋈S RADOLVS VAVO на једноме, а † IONS RAD(NOIOD?)N VIO на другом новцу, чије слике доносимо.

Наличје. Шлем са орлом без круга. У шлему с леве стране крстић од четири тачке или издубен. Око шлема на два новца по једна тачка, на трећем с леве стране крстић од четири тачке, а с десне три тачке на троугао, на четвртом само с леве стране крстић од тачака, а на осталима нема ништа.

Натпис по ивици у ова два новца једнак је и гласи: † IONS RA — DOLVS (Види **таб. I, слике 6** и **6 а**).

На лицу у осталих 6 комада натпис гласи: † IONS RADOLVS VAVOI. — VAVIO (3 комада), — VAIV, — VOIO; а на наличју: † IONS RA — DOLVS, † IONS — DOLVS, † IONS — DOLVR., † IONS (S лево окренуто) RAD — OLA VA, † ION RADV (LS VA?) † ...,. — SNAVI. Примерак са окренутим на лево C има на штиту три пречаге (четврту, ваљда, заступа горња линија од штита).

Б. Новци са ћирилским натписом.

Од ових новаца има само једна врста, а овако изгледају:

Лице.[15] Разликује се од друге врсте Радулових новаца с латинским натписом поглавито тиме, што у штиту имају само *три* пречаге. Изнад штита један примерак има *тачку*, други три тачке на троугао, трећи *тачкасту линију* паралелну с горњом страном штита, а четврти има тачку на линији која дели шлем. Прва два новца имају на десној страни у штиту Θ, а остали немају ништа. На ивици новца између два тачкаста круга чита се натпис на три примерка: † ВЕЛИКЫ ВОЕВОДА, а на четвртом: † ВЕЛИКЫ ВОЕВОД:

[15] Да бисмо остали доследни, ми смо и на овим новцима назвали *лицем* страну с *штитом*, а *наличјем* страну са *орлом*, и ако је г. Стурза противно учинио.

Наличје. На два новца има слово Р лево у пољу до шлема, као што има у прве групе друге врсте Радулових новаца с латинским натписом, трећи има место тога крст, а четврти шестокраку звезду ✱. По ивици између тачкастог, спољашњег, и равног, унутрашњег круга тече натпис: на једном новцу ✝ IѠ Р — АДОѴЛЬ, на другом ✝ IѠ Р — АДОѴЛ: (или ∴), на трећем ✝ IѠ РА — ДОѴЛ, на четвртом ✝ IѠ РАДОѴЛА. (Види **таб. I, слике 7** и **8**).

Дан I (1385–1386).

У ресавској остави нађена су три новца, на којима се чита име војводе Јована Дана ћириским словима, и који се међу собом по мало разликују.

Данови новци личе на новце Владислава I друге врсте натписом и тиме што имају на штиту четири пречаге, иначе се у свему слажу с новцима Радула I са словенским натписом, што је најбољи доказ да ови новци не могу припадати Дану II, и ако имају словенски натпис.

Данови новци имају овај изглед:

Лице. Штит подељен уздужном цртом, на којој има тачка. На левој половини штита четири хоризонталне пречаге, на десној половини на једном слово Ѳ, на другом и трећем Ѡ. Натпис по ивици тече између два тачкаста круга и гласи на прва два примерка: ✝ IѠ ДАНОѴ КОЄКОДА, а на трећем: ✝ IѠ ДАННОѴ КОЄКОДА.

Наличје. Шлем са орлом и пупчастим крстићем у левом крају, без круга наоколо. С леве стране шлема на првом новцу слово Р, на другом IѠ, а на трећем Ѡ. На ивици новца тачкаст круг, поред кога се чита натпис, на првоме новцу: ✝ IѠ ДАН — ОѴ КОЄКО, а на другом и трећем: IѠ ДАН — ОѴ КОЄК. (Види **таб. I, слике 9, 10, 11**.).

Молдавски новци.

У ресавском сакровишту нађен је само један молдавски новац војводе *Петра Мушата* (1375—1393), који овако изгледа:

Лице. Између два тачкаста круга долази натпис: ✝ SI M PETRI ⭑ WOIWO, у средини волујска глава с петокраком звездом међу роговима, на левој страни шестокрака звезда, а на десној полумесец.

Наличје. Међу два тачкаста круга натпис ✝ SI MOLDAVIENSIS, у среди штит подељен уздуж на двоје, лево три пречаге, десно седам криновмх цветова у два реда један више другог: 4 у првом, а 3 у другом реду. (Види **таб. I, слику 12**.).[16]

[16] Од влашких новаца из ресавске оставе уступили смо: г. Ђорђу Вајферту, индустријалцу, два примерка Владислава I од I врсте, 21 примерак Радула I од II врсте и 1 са словенским натписом, а г. К. Нуберу, нумизматичару из Осека, по један примерак Владислава I од обеју врста и 9 примерака Радула I од II врсте.

И овога описа новаца из ресавске оставе види се:

а. Да оба новца, на којима је име војводе „Владислава“ ћирилицом написано, имају *исти тип* (на лицу штит с *четири* пречаге и *празним* пољем, на наличју шлем с орлом такође без сигала) и *величину*, као новци Владислава I с латинским натписом, те не може бити сумње, да и та два новца њему припадају, да је, дакле, Владислав I. ковао новце не само с *латинским*, него и са *словенским*[17] натписом, што је, с обзиром на географски положај Влашке (са севера Угарска, с југа Бугарска и Србија), потребно било, онако исто као што је, према потреби, издавао повеље на оба језика: латинском и словенском.

б. Исти разлог који је диктовао Владиславу I да кује народни новац с *двојаким* натписом, важио је и за његова наследника Радула I, а да и не узимамо у обзир *угледање* на свога преходника, што у нумизматици обично бива. Према томе можемо без предомишљања рећи, да Радулу I припадају не само новци на којима се чита његово име латинским словима написано, него и она четири примерка са *словенским* натписом,[18] који би с тога, по класификацији Стурзиној, припадали Радулу II.

У осталом то се даје закључити не само по *типу* ових новаца, који је једнак с типом II врсте новаца Радула I,[19] и титули („*велики* војвода“), о којој је била раније реч, него и по томе, што су ови новци нађена *заједно* с новцима Владислава I, Радула I, Дана I, Петра Мушата и Јована Срацимира, докле се у истој остави није нашао ниједан новац познијих румунских војвода: Мирче I, Михаила I; Арона, Стефана I и Александра I, који су по времену *ближи* Радулу II од горњих владалаца. Овај закључак нарочито утврђује та околност, што се с овим новцима нашао толики број Срацимирових новаца, што је најјачи доказ, да новци, на којима су словенски написана имена војвода Радула и Дана, морају припадати Радулу I и Дану I, који су били *суврменици* цару Срацимиру, а никако Радулу II и Дану II, који су владали на четврт века после пропасти Срацимирове државе, а тако позно бугарски новци јамачно нису могли бити у течају у Влашкој.

---

[17] Судећи по типу и величини, Владиславу I припада и онај новац, који је г. Стурза приписао Владу II (Numism. Romana 17). О осталим румунским новцима, на којима се читају ћирилицом написана имена војвода Владислава, Радула, Александра, Богдана и Стефана говорићемо другом приликом.

[18] Према овоме, новац који је г. Стурза приписао Радулу II, припада Радулу I, а тако исто и новац који је дао Радулу III. (Numismatica Romana стр. 17—18).

[19] Новци Радула II пре би личили на новце Михаила I, који, као и последњи новци Мирче I, имају на лицу комбинована оба грба, а на наличју владаоца, који у десници држи копље, а у левици земљину куглу с крстом.

Ну осим ових, ми имамо још један, како нам се чини, очигледнији доказ да сви новци из ресавске оставе, који имају *словенски* написана имена Радула или Дана, заиста припадају Радулу I и Дану I. Познато је да се на најстаријим новцима румунским, као и на српским, често налазе *писмена* и други *знаци* (н. пр. крин, звезда, крст итд.). Под писменима *обично* се крију имена лица која су ковала новце и која се, по свој прилици, неће никад сазнати.

Кад размотримо новце Радула I с латинским натписом из II врсте, наћи ћемо на 36 примерака на лицу слово **Θ** (нашарано О, а не ѳ), а на наличју **Р**. Ова иста слова и на истим местима налазе се на два новца Радулова са словенским натписом и на једном Данову. Како сви ови новци и иначе имају исти тип и величину, јасно је за свакога да их је ковало једно лице у *једном* продуженом времену, дакле између 1375 кад се узима да је завладао Радул I. и 1386,[20] кад је престао да влада Дан I.; јер иначе бисмо морали допустити, или да је Радул II ковао новце с *двојаком* азбуком, што је противно Стурзиној класификацији, или да је златар (О Р) ковао поменуте новце у *два* различита периода времена, које дели пуних 35 година, и то: новце Радула I с латинским натписом између 1375 и 1385, а новце Радулове и Данове са словенским натписом између 1420—1431 за владе Радула II и Дана II, и да је *исто* лице ковало новце *двојици* крвних непријатеља и такмаца, што је још теже веровати.

в. Говорећи о новцима Владислава I и Радула I са словенским натписом, навели смо доказе да горе описана три новца, на којима је Даново име ћирилицом написано, припадају Дану I, те их овде нећемо понављати, него ћемо додати неколико речи о новцу, који је г. Д. Стурза приписао истом владаоцу.

Овај уникум новац, и ако има тип и величину Мирчиних полугроша, приписао је г. Стурза Дану I, само с тога што се на њему налази лево окренуто *латинско* D. Ну почем горе описани Данови новци имају *тип* и *величину* новаца Радула I и почем слово D (које може бити и средњевековно монашко С) не мора означавати име владаоца, већ може бити почетно слово златарева имена; то овај новац, по свој прилици, припада Мирчи I. Данови новци с латинским натписом, ако је стигао да их за кратке своје владе кује, морали би имати тип и величину његових новаца са словенским натписом.

Да завршимо ову сувопарну студију, која се, и преко наше воље, одужила.

[20] Овај је златар живео и ковао новце неко време и за владе Мирче I, јер његови најстарији новци имају исти тип, као и новци Радула I, и писмена **Θ** на лицу и **Р** наличју, с тога је ове новце г. Стурза погрешно приписао „Мирчи II", како су погрешно називали сина му Михаила I.

Користивши се срећним случајем, што нам је у руке доспела цела ресавска остава, и применивши при класификовању новаца у њој нађених начела, по којима се у том послу поступа, надамо се да смо успели доказати: да су влашки владаоци Владислав I, Радул I и, по свој прилици, Дан I ковали новце, према двојакој потреби, с двојаким натписом: *латинским* и *словенским*. По г. Стурзи, први су ковани више из политичког разлога, него ли ради саобраћаја с Угарском, док су новци са словенским натписом а ћирилским словима поглавито намењени били потреби унутрашњег саобраћаја — јер је словенски језик до краја XVI века био службени језик у Влашкој не само у цркви и владалачкој канцеларији, него су њиме писане исправе и у осталим унутрашњим пословима — па тек на другом месту да олакша трговачки саобраћај са суседном Бугарском, а у неколико и Србијом, особито после пропасти Бугарске (1398).

У осталом, нимало не претендујући да смо ово питање дефинитивно решили, ми ћемо бити веома задовољни, ако овим нашим прилошком румунској нумизматици изазовемо њихове стручњаке, да покренуто питање изведу на чисто, а то ће моћи лако учинити, имајући на расположењу обилатију нумизматичку грађу, него што смо је ми имали.

Љ. Ковачевић.

III

Додатак.

Пошто је ова расправа била већ сложена, добили смо од г. Д-ра И. Барбулеска 12. свеску румунског часописа Convorbiri Literare за 1906 годину, у којој је објављен опис румунских новаца, нађених близу вароши Тулче у Добручи.[21]

У овом чланку описао је г. Константин Мојсил 17 сребрних румунских новаца, од којих десет припадају Мирчи I и имају словенски натпис, као и остали његови новци, два су молдавског војводе Петра Мушата, а за пет примерака описач оставе није се могао одлучити коме да их припише.

За наше питање новци Мирче I занимају нас само у толико, у колико се нађеним примерцима потврђује наше горе исказано мишљење, да новци, које је г. Стурза приписао „Мирчи II“[22] (= Михаило I), спадају у најстарије новце Мирче I, а то потврђује и та околност, што у тулчанској остави није нађен ниједан новац наследникâ Петра Мушата, из чега се да извести, да је речена остава старија од 1393. године.

[21] Convorbiri Literare. год. 1906: Monede vechi românești găsite în Dobrogea, стр. 1116—1122.

[22] За чудо је да се г. Мојсил позива на новце, које је г. Стурза дао Мирчи II, да би доказао да десет новаца из тулчанске оставе припадају Мирчи I. (Loco cit. стр. 1117).

Што се ми овде бавимо тулчанском оставом, дали су нам повод оних пет примерака, које г. Мојсил није могао да класификује и о којима овако пише: „Пет новаца који имају латинске натписе, и ако су потпуно читки, нисам могао одредити којем владаоцу припадају. У опште изгледају као и Мирчини новци, али кад се изближе посматрају, показују, поред натписа *монашким словима*, и друге знатне особине. Тако орао на лицу (треба „наличју“) мањи је, има дебљи и дужи врат...... Тица ова неће бити орао, него гавран.... Кад се ови новци упореде с Мирчиним, изгледају старији и нису ковани у земљи.“[23]

Први од ових пет новаца има најпотпунији натпис, који гласи на лицу: ✝ IWAN : DI : MVNEZ, а на наличју: ✝ IWAN — MVNEZ. На штиту налази се слово M, а с леве стране шлема у пољу N.[24]

Калупе за ове новце резао је, по свој прилици, какав невешт Малорус, јер је ћирилско **ІШАН** изрезао латиницом IWAN.[25] Почем румунске војводе испред свога имена увек узимљу име „**ІШАНЬ**“ или скраћено „**ІШ**“, то се име владаоца, који је ове новце ковао, мора налазити у *другој* скраћеној речи DI, што само може значити DANI.

Теже је протумачити последњу реч у натпису, јер је на различите начине скраћена: MVNEZ, (M)VNEI, M : VEN, MVN, MV. Ну, кад се зна, да владаочево име мора стајати одмах после заједничког имена *Јован*, очевидно је да име владаоца, којем ових пет новаца припадају, не можемо тражити у *трећој* речи[25], која, по нашем мишљењу, не значи ниш друго до MVNETA, а ова реч стоји место MONETA, како се чита на новцима Владислава I и Радула I, само што на њиховим новцима долази у *почетку* легенде, а овде на крају.

Ако, дакле, натпис на оних пет неодређених новаца из тулчанске оставе доиста значи ✝ IWAN(I) D(AN)I MVNET(A) — а нама се чини да само то може значити — онда ти новци морају припадати Дану I већ и по томе, што су на-

[23] Loco cit. стр. 1120 — 1121.

[24] Од осталих примерака три имају у штиту слово **Ф** (да не буде **Ѿ** ?), али само један има целе натписе, на лицу: ✝ IWAN : DI : MVN.I, на наличју: ✝ IWA — N DI MV. Пети је примерак кован двапут (други пут обрнут на супротну страну), те на лицу нема натписа, а на наличју је изишао двапут: MVNE — D MVN — D. На обема странама има слово **Р**.

[25] Једна повеља Мирче I, писана пољском краљу Владиславу II Јагелу, почиње се овако: „**ІШАН МИРУА**“, док у потпису стоји као обично: **ІѠ МИРУА**. Сборникъ за народ. умотвор. књ. XI, стр. 298.

[25] Г. Мојсил мора да је мислио да друга реч DI значи DOMINVS (као што значи на једном примерку Радула I на стр. 53.) и да је с тога владаочево име тражио у *трећој* речи, али уверивши се да се из речи MVNEZ не може извести Мирчино име, одустао је од класификовања ових новаца.

ђени заједно с *најстаријим* новцима Мирче I[26] и Петра Мушата († пре 1393), а по г. Стурзи и по томе што је на њима *латинска* легенда. Тачан опис ових новаца од г. Мојсила еклатантно посведочава да смо с разлогом напред тврдили да новци Дана I с латинским натписом, ако их је ковао, морају имати тип и величину његових новаца из ресавске оставе са словенским натписом, на којима птица на наличју не личи на гаврана него на орла, и ако има дебљи врат. Тулчанска је остава у исти мах нов доказ да смо горе описана три новца из ресавске оставе умесно приписали Дану I, а не Дану II, и ако имају словенски натпис, и да је наше мишљење о натпису на најстаријим влашким новцима правилније од досадашњег.

Љ. Ковачевић

---

[26] Десети новац Мирчин има неразумљив натпис и лако може бити да припада Радулу I. Convorb. Liter. 1906 год. стр. 1121.

СТАРИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ[1]

ИЗ РУКОПИСА † ВЛАДИМИРА С. ТРИФКОВИЋА

1643.

1. — Вь тъжде днь (18. I.) престави се ахрїюреп Логинь петроски вь лѣто ≠з҃.р҃.і҃.д҃.

1647.

2. — Аданасїе егда пѕтова ѕ Беѡградско Поле въ лето ≠з҃р҃н҃є҃.

1648.

3. — Писашѣ се сїе стихири оу Белиградскомъ Полѕ, летоу текѕщомъ ≠з҃.р҃.н҃.ѕ҃. кругъ слнцѕ ѕї, а лоуни вї; велика погибелъ Туркомъ на Босни.

1650.

4. — Въ здравїе, въ спасенїе, въ дльгодньствїе, въ благѡе поспешенїе, вь еже на враги побѣдѕ и еже ѡбрази дѣиства оукрашенномѕ, вьсеосвещеномѕ митрополитѕ рашкомѕ кѵ҆р Маѯимѕ: владикѕ и ст҃лы нашего сьхранили, Господи, многаа лѣта.

Писахомъ сїе ѿ битїа въ лѣто ≠з҃.р҃.н҃.и҃. мѣсеца априлїа :є҃: днь вь петак прѣдь Лазаровѕ соуботѕ вь монастирѕ Стѕденици, ѿ рожд. Христова ≠а҃.х҃.м҃.ѕ҃.[2]

Око 1690.

5. — Да се зна каде би гладь велиа ѕ Никьшиһие и Дромьнацие и тада беше ока пшенице по аспри ї҃д а ечъма по аспри ї҃ и тадаи беше ди-

---

[1] Овдје биљежимо само оне записе и натписе, који до сада никако штампани нијесу, те према том нијесу дошли ни у књигу: „Записи и натписи“ а вриједни су тога; а биљежимо и оне штампане, за које држимо да су вриједни да у исту књигу дођу а нијесу дошли ваљда што их је г. Стојановић превидео.

[2] Петак пред Лазареву суботу био је 5 априла године 1650, а не 1646. Уредник.

нарь по аспри д, а цекинь по х и таде се хранише калѢери ѿ себе при игѹмен Теѡдосию. И беше родомъ ѿ Доне Беле. И тада беше ѹ монастирѹ калѹђера ӏк, а васехъ лѹди л и тадаи беше во велики по ѕ цекина, ѡванъ по ѹ (аспри), ѡвца по т и ч, коза по т, двизацъ по с. И таде плиенише Колашинъци Горънѹ Тѹшимълѹ. И погибоше к брата Илие Косорића, Милошь ....на, Богъ да и прости, бѹди имъ вечъна паме(ть и та)де беше ѹ Дромънацие ви(и)в(о)да Илиа Косо(рићь)........Вѹкота Вучићевь у Тѹшимъли у Горьнои

Овај део изгорео

. . . . инъ Ђѹровъ у Донои Ђѹро Николинъ
. . . . нько Матиıшевићъ на Посћенѹ
. . . . ѹ Придворици Станъко ѹ Комарь-
. . . . пь Марько, то писа Ђонисие
. . . . из Никьшића и-села К..ћева
. . . . шинъ Никьшићемъ.
. . . . и то писа месеца иѹниа.[3]

1697.

6. — Лѣто ҂а҃·х҃·ч҃.з҃. окт. 13. придоше Нѣмци, божіимъ попущеніемъ и поплѣнише Сарајево и сажегоше до конца и прегнаше христијанѣ и Шокцѣ прѣко Сааве. Еврѣе же все и Туракъ мало заведоше у ропство. Црвковъ же наша, светыхъ Архангелъ оста и не сьгорѣ, милостію божіею и заступленіемъ безпльтнихъ силь, нь поплѣнише ю Нѣмци; оставша же отъ Нѣмець плѣнише Тѹрци. Прочаа же что да скажѹ. скорбь и тѹгѹ и плачь незташиміи кто да скажетъ? Гори и холми плакаху пожигаеми, ми же что да створими разлучаемін матерѣ наше црькви и своих домовъ зрѣще коньчное сьгорѣние. Увіи, увіи и горе вьпіющѣ плѣняеми и перес·ліаеми у тѹждѹ землю. По плѣненію же нашем оставшаа брата Христіани сьбраавше се въ цръкви поставише клисаре по обичаю.

7. — Лѣто ҂а҃х҃ч҃з҃ окт. ӏ҃ѕ днь. Придоше Нѣмци и плѣнише нас, и пожегоше Сарајево и прѣселише нас ѹ Срѣмь и Бачкѹ. Паки волею божіею возвратихом се въ своıа си, а дрѹги и помрѣше тамо, дрѹгіи же осташе и не возвратише се в св(о)иа си.[4]

---

[3] Види напомену после натписа под бр. **16.**

[4] Оба ова записа од 1697 штампана су у дјелима Хилфердинга дио III. стр. 52. у примједби. За хисторију Сарајева су од велике важности и штета је ради тога што нијесу дошли у „Записе и натписе". Г. Стојановић их је сигурно превидио. Но ја мислим да свакако треба да дођу у „Додатак", ако у опће буде додаван.

1710.

8. — Нека се знаде, кад не роди лето и би година гладна и шде сва Ерцеговина у Дон8 Земл8 на ран8 8 есен. И би шка жита по аспри :м҃: на проле(ће), а кад дође др8га есен, би шка жита по аспри :и҃: и то би ҂а҃·ѱ҃·і҃.

1723 и 1737.

9. — Сиа кинига Косатадинова Поповића, нека се зана како е ѿк8пиш 8 Веселина Бережаиза за ҂а҃· и і҃. аспири за що е 8сатавиш б(е)ше з(а) (Ї)ѡ҆вовъ 8копе (= 8копь), и то беше 8 сел8 Гарабовици на ҂а҃· и ѱ҃· и к҃· и г҃· лето.

10. — Сиа кинига попа Николе и поколони м8 е Паваш ѿ Гчрълице совоме пириател8, и то ва лето з҃·(с) и м҃ и е҃·

Нека се зна како во(и)ска шде на Варадинъ .... мсца и8лиа.

1740.

11. — Я писа сїе житїе кнеза Лазара Вочанъ ва лето з҃· тис8щъ с҃.м҃.и҃ лето месеца їан8арїа кв. днъ.[5]

1745.

12. — Здє почивает рабъ божи Ѩчимъ Ишванович престави се года 1745.

1751.

13. — ѿ рождаства Христова ҂а҃·ѱ҃·н҃·а҃· сїа божествена книга глаголеми пол8ставъ. Шбнови га Вѣѣенъ Скрбићъ и Л8бица пре-д-8ш8 да се помин8 на божественои сл8жби и Богъ да им прости сагрешени(ю).

Напомена: Овај се запис налази на крају једне рукописне књиге.

1754.

14. — Нека се зна 8 последне време, како се шбновише :д҃: цркве 8 Гацк8: една 8 Домрка, друга 8 Грачаниц(и), трећа 8 Самобору, четврт(а) 8 Добрели. И када се градише доста биаше з8л8ма на ристыанима ѿ проклетие Авгар(е)на. И направи се на ҂а҃·ѱ҃·н҃·д. лето.

Напомена: Овај се запис налази у једном старом рукопису, уз који је у једну књигу увезан, између осталога, и један родослов из ријечи у ријеч једнак карловачком.

[5] Ово је запис на крају житија кнеза Лазара у рукописној књизи 18-ог вијека. Штампан је заједно са житијем у „Источнику“ од год. 1887. но у зборник „записа и натписа“ није дошао. Г. Стојановић га је сигурно превидио, што је врло лако, јер ни мало није од самог текста у житију одвојен.

15. — † Здѣ почивает рабъ божи Милутинъ Пржогона: 1769. и жена его: Милица года: 1754.

1755.

16. — На ҂а҃.ѱ҃.н҃.е҃. да се зна каде придох азъ манши свещеноинокъ Висарийн ѥ Пивацъ ва монастиръ зовомъ Тѹшинѹ ради его видениꙗ свещенооцѹ кѵр протосингелѹ Данилѹ лѹбве ради и виденꙗ тленаго.

Напомена за бр. 5 и 16. Ова два записа налазе се у рукописном минеју за Јуни и Јули. Први је на почетку, други на крају књиге. Датум првога није се сачувао, изгорео је, но према записима бр. 1969 и бр. 5719 и по том што је 1690 год. била и у Босни велика глад, ја мислим да је писан г. 1690.

1760.

17. — Іс҃ † Хс҃ Здѣ почива Томаниꙗ сѹпрѹга Ђѹрина 1760.

1762.

18. — Нека се знаде, каде се роди Видак син Кѹзмана Мандића ѹ село Дѹлиће месеца июниꙗ дан :г҃і.д҃.: ҂а҃.ѱ҃.ѯ҃.к҃.

1781.

19. — Нека се зна ка(д) се ѹдаде Сима, даштер Кузмана Мандића из Дѹлића — :҂а҃.ѱ҃.п҃.а҃.

1782.

20. — Нека се знаде каде погибе Ристо Мандић ѿ Црногораца за Соминoм :҂а҃.ѱ҃.п҃.в҃.

1784.

21. — Нека се зна, кад се престави раб божи Анто, син кнеза Ишка Мандића и-села Дѹлића, месеца вервара :к҃.г҃.: на ҂а҃.ѱ҃.п҃.д҃.

1793.

22. — † Здe почиваетъ рабъ божи Христо Пантичъ, престави се: го˙ 1793:

1797.

23. — О(в)дие почиваеть рабь божи Василь Милитинѹвич.[6]

[6] Ови натписи под бројевима 12, 15, 17, 22 и 23 скинути су са надгробних споменика, који су данас узидани у огради старог српског гробља у Сарајеву.

1831.

24. — На 1831. 19. августа трефи се ватра велика (т. ј. у Сарајеву)

1842.

25. — На 1842 іюниа 27. у суботу трефи се ватра много виша него прије.

1852.

26. — На 1852. 11 маиа у недељу трефи се ватра млого велика.[7]

Недатирани.

27. — Нека се знаде кад погибе раб божи Богдан син кнеза Ишка Мандића и-села Дȣлића код коза на Глȣнчевȣ Ѡсою месец....

28. — Сиꙑ книга Видака сина Кȣзмана брата Ишка Мандића.

---

[7] Сва три ова записа о ватри у Сарајеву налазе се у биљешкама покојног оца Гер. Лалића, старца свештеника сарајевског, и доносим их једино за то, што вриједе колико било оном, ко се буде бавио прошлошћу града Сарајева, на који се сва три односе. —

НЕКОЛИКЕ ГРОБНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА

У првој години „Старинара“ (1884), стр. 10 и даље, а у чланку „ископавања у Костолцу“ описао је Г. Михаило Валтровић, неке конструкције „гробница“, које је открио у гробљу старога Виминацијума. Том приликом говорио је Г. М. Валтровић и о римском погребу и погребним обичајима у опште.

Нашим испитивањем у Виминацијуму у години 1903 прикупљено је новога материјала, чија обрада у многоме допуњава раније проучавање Г. Мих. Валтровића.

Садашњи становници у околини негдашњега Виминацијума, који тако немилосрдно руше и упропашћују драгоцени научни материјал, називају римске, опеком зидане, гробне конструкције општим именом „гробница“, који је назив у својем чланку употребио и Г. М. Валтровић. Међутим такав назив не одговара појавама на зиданим гробним конструкцијама у Виминацијуму.

С тога ћемо ми у даљем говору употребљавати опште име зидани гроб, или зидана гробна конструкција без обзира на то, да ли су такве конструкције служиле као гроб појединца или као гробница.

Сахрањивање леша, а не спаљивање, изазвало је и зидање гробних конструкција. При изради сваке гробне конструкције главно је то, да се створи и на дуже време обезбеди једна подземна шупљина, у коју се може положити покојниково тело. Те шупљине или подземни простори могу имати разнолике унутрашње облике, као што опет споља могу бити ограничене на разне начине. На таквом једном зиданом гробу ваља проучити пре свега материјал од којега је зидан, и начин конструкције, на који је зидан.

Самим предметом обраде ограничен је и обим нашега проучавања. Ми ћемо се овом приликом зауставити само на зиданим гробним конструкцијама проучавајући њихов материјал за зидање, њихове облике и начин, којим су ти облици створени.

1. Материјал за зидање

И ако је *камен* у римској архитектури имао иначе врло велики значај као материјал за зидање, ипак је он у Виминацијуму употребљен за зидање

гробних конструкција врло ретко, може се рећи само по изузетку. Нашим испитивањем тамошњих зиданих гробова у 1903 години није била нађена ниједна конструкција, која би била зидана самим каменом или каменом и опеком. Али Г. М. Валтровић описује једну „гробницу“, која је била зидана „од тесаног кречника, ломљеног зеленца и опека целих и у комадима.“[1] Сем ове спомиње он још једну „гробницу“, која је била зидана „каменом и опеком, а а покривена каменим плочама.“[2] Камене плоче с натписима[3] употребљене су као поклопац на оној „гробници“ од камена и опека;[4] али су камене плоче могле бити употребљење и за справљање саме „гробнице“.[5] — То је све што се за сада поуздано зна о употреби камена као материјала за зидање гробних конструкција у Виминацијуму.

Тој врло реткој употреби камена за зидање гробова у Виминацијуму ваља тражити узрок у томе, што се у ближој околини Виминацијума није налазио ни онда, као што се не налази ни сада, никакав каменолом оних врста камена, које се за зидање могу обрадити и употребити. Најближи каменолом налазио се још тада у околини данашњег села Рама, али се из њега могао добијати само шкриљац („зеленац“) — камен, који је за зидање и сувише непогодан. У Виминацијуму је овај „зеленац“ употребљен сâм једино у темељима зграда, а у горњим, надземним, зидовима грађевине свагда помешан с опеком. То је дозазило отуда, што се тај „зеленац“ нити даје ломити, нити лако обрадити у комађе погодно за зидање зидова, те је у толико мање могао бити само он употребљен за зидање гробних конструкција, чији су облици, као што ћемо видети, изискивали употребу материјала правилнијега облика и сталнијих димензија.

Тим условима далеко је већма одговарала *опека*, која је главни и најчешће употребљени материјал за зидање гробова у Виминацијуму. Употреба опеке омогућавала је лако и брзо зидање веома добрих гробних конструкција.

---

[1] Старинар, год, I (1884,) стр. 62.

[2] Старинар, год. I, стр. 90 прим. 1.

[3] Ове „камене плоче с натписима“ вероватно су у ранијем добу служиле као надгробне белеге, па су у доцнијем времену употребљене и за израду гробних конструкција као што су у Виминацијуму у фрагментима употребљене и за зидање зграда за становање. Једна таква плоча, која је такође употребљена била као поклопац једне гробне конструкције, купљена је у год. 1905. за збирку Нар. Музеја; Инв. бр. 2359.

[4] Старинар, год. I, стр. 62.

[5] Старинар, год. I, стр. 89.

Приложена таблица представља нам димензије опека, које су нађене у гробним конструкцијама у Виминацијуму.

РЕДНИ БРОЈ	ДУЖИНА	ШИРИНА	ДЕБЉИНА	МЕСТО ПУБЛИКОВАЊА ИЛИ ДОБА НАЛАЖЕЊА
1.	58 см.	58 см.	6,5 см.	Старинар, год. I, стр. 59.
2.	57 »	57 »	7 »	» » » » 93.
3.	57 »	57 »	6,5 »	» » » » 59.
4.	57 »	54 »	7 »	» » » » 93.
5.	55 »	55 »	6 »	» » » » 59.
6.	54 »	54 »	7 »	Наш налазак у год. 1903.
7.	54 »	54 »	5 »	Старинар, год. I, стр. 93.
8.	54 »	53 »	5,5 »	» » » » 91.
9.	54 »	45 »	5 »	Наш налазак у год. 1903.
10.	45 »	45 »	5 »	» » » » »
11.	43 »	29 »	5 »	» » » » »
12.	42 »	30 »	4 »	Наш налазак у год. 1903.
13.	42 »	27,5 »	4,3 »	Старинар, год. I, стр. 93.
14.	42 »	24 »	4 »	Наш налазак у год. 1903.
15.	41,5 »	30 »	3,5 »	Старинар, год. I, стр. 56.
16.	41,5 »	29 »	4,2 »	» » » » 57.
17.	41 »	29 »	4,5 »	» » » » » и наш налазак у год. 1903.
18.	41 »	29 »	3,5 »	Наш налазак у год. 1903.
19.	41 »	28,5 »	4 »	Старинар, год. I, стр. 57.
20.	41 »	26 »	3,5 »	» » » » 93.
21.	41 »	24,5 »	3 »	» » » » 92.
22.	40,5 »	28 »	3,8 »	» » » » 57.
23.	40 »	29 »	3,3 »	» » » » 56.
24.	40 »	28 »	3,8 »	» » » » 58.
25.	39 »	29 »	4 »	Наш налазак у год. 1903.
26.	39 »	28 »	4 »	» » » » » и Старинар, год. I, стр. 92.
27.	39 »	27 »	4,5 »	» » » » »
28.	37,5 »	29,5 »	3,5 »	» » » » »
29.	29 »	29 »	5 »	» » » » »
30.	27 »	24 »	5 »	» » » » »

Као што се из прегледа ових димензија види ниједна се од опека не слаже у свему са прописним димензијама римских опека, од којих је на пр. лидијска опека, по Плинију и Витрувију, била велика $1^1/_2 \times 1$ римску стопу или отприлике 44 см. × 29 см.[6] Опекама ових димензија одговарали би у главноме наши егземплари под бр. 11—19, али и они ипак с већим одступањима. Остали наши примерци не одговарају ни димензијама тетрадорских ни пентадорских опека, нити пак бипедалним опекама, које спомиње Паладије.[7]

Већина опека горе побројаних димензија употребљавана је и при зидању зграда; а отуда потиче и основна размера $1^1/_2:1$ њихових димензија, да би се лакше постизала потребна веза при зидању зида. Та основна размера $1^1/_2:1$ дужине према ширини, у главноме је очувана на нашим егземпларима под бр. 11—27;

[6] Упореди Josef Durm, Handbuch der Architektur, die Baustile, II Teil, Bd. 2, Die Baukunst der Römer, II Auflage, Stuttgart, 1905, стр. 184.

[7] J. Durm, Baukunst der Römer, стр. 184.

ма да има јачих одступања у њиховим релативним димензијама. Отуда се даје закључити, да су исте ове опеке, од којих су зидане гробне конструкције могле бити употребљене и за зидање зграда, те да за зидање гробова нису справљане опеке нарочитих димензија.

Напротив примерци опека оних димензија под бројевима 1—9 нису употребљавани при зидању зидова. Ми нисмо до сада нашли такве опеке у зидовима. Оне су служиле, као што је то ископавањем утврђено, при справљању хипокаусталних простора, те су, ослањајући се својим рогљевима на стубиће, чиниле прву подлогу за под изнад хипокаусталне шупљине у одељењу зграде које се могло загревати. Сличан задатак имале су опеке тих димензија и при грађењу гробних конструкција; оне су затварале горњи отвор зиданог гроба у типовима I и II, те их с тога сељаци данас обично зову „поклопнице.“ По свему судећи изгледа као да су опеке ових димензија у Виминацијуму поглавито, ако не искључиво, израђиване тога ради, да се употребе при конструкцији хипокаусталних простора и гробова.

Сем опека, чије смо димензије изнели у горњој таблици, употребљаване су при справљању гробова још и опеке за кров (tegulae) или „кукаши“, као што их данас називају становници Костолца. Овакве опеке из једне гробне конструкције имале су ове димензије 54 см. × 41 см. × 3 см.

Најпосле за зидање гробних конструкција употребљене су у Виминацијуму још и намерно ломљене опеке, вероватно ради уштеде у материјалу.

Говорећи о главној врсти камена за зидање у Виминацијуму напоменули смо, да је његов рђав квалитет условљавао и употребу опеке у исто време и на истој грађевини. У тој неподесности камена за зидање ваља тражити узрок обилатој примени опеке при зидању у Виминацијуму; а та нам околност у довољној мери објашњава и оно велико изобиље опека у рушевинама старога Виминацијума, као и у његовим гробним конструкцијама, које су сада околним становницима главни извор за добијање римских опека. Колико је то изобиље, даје се већ и према томе процењивати, што су становници Костолца у последње време вадили годишње на десетине хиљада римских опека.

Због самог предмета обраде и намераванога обима овога рада не можемо се овом приликом забавити детаљнијим проучавањем израђивања опека у Виминацијуму, те с тога напомињемо само неколике појаве општијега значаја.

Ова огромна потрошња опека у римском добу у Виминацијуму могла је бити подмирена само великом продукцијом. Али је и таква продукција могла постојати само на терену, где се налази добар материјал — земља — за израду опека, као што је то био случај у Виминацијуму. Остаци те индустрије великих размера очували су се још и данас у оним дубоким и пространим

удубљењима, из којих је земља вађена, а која удубљења данашњи становници Костолца називају „Корабе“. С тога је вероватно, да је огромна већина римских опека локалан продукт, а да се опеке у Виминацијум или нису никако или врло ретко са стране доносиле.

При ископавању у Виминацијуму у годинама 1902 и 1903 запазили смо да се у грађанском насељу ређе налазе целе опеке или њихово комађе са жигом легије; оне су ту само изузеци. Напротив опеке са жигом легије биле су далеко чешћа, скоро редовна, појава у утврђеном логоришту. Приликом нашег испитивања тамошњих гробних конструкција није нађена ниједна опека са жигом легије; а Г. М. Валтровић нашао је при својем испитивању у „гробницама“ само једну опеку са жигом седме легије (LEG. VII. CL)[8]; а то је појава, која се не може сматрати као проста случајност. При посматрању те појаве мора се имати на уму, да су опеке са жигом неке извесне легије, израђивали војници дотичне легије, а то би нам могло донекле објаснити и скоро сталну појаву жигосаних опека у логоришту, за чије су грађење и одржавање у првом реду били употребљавани војници. Ну, ипак није поуздано, да ли све остале нежигосане опеке ваља сматрати као производ приватних предузећа. За дефинитивне закључке на основу ових појава недостаје нам за сада материјала и поузданих стручних посматрања.

Као спојно сресство при зидању гробних конструкција од опека служила је врло ретко *земља* („блато“),[9] него обично *малтер* или *„вар“*. — Гробне конструкције су скоро редовно изнутра превлачене слојем малтера, у који је већином мешана и туцана опека, од које је малтер добијао ружичасту боју.[10] У таквом малтеру из једне гробне конструкције, као и из једног хипокаусталног канала у логоришту, могли су се запазити и трагови органских влакнастих материја. Ну, неизвесно је да ли су та влакна била биљног или животињског порекла. — У „јастуку“ једне гробне конструкције нађен је веома тврд малтер сиве боје, који је вероватно био справљен од креча, туцаног непеченог кречњака и зрнаца туцаног кварца („белутка“), као што се то под лупом дало запазити.

Досадашње напомене о материјалу за зидање проучених гробних конструкција довољне су за разумевање њиховог зидања. О осталим врстама грађевинског материјала не говоримо с тога, што оне нису нађене у овим гробним конструкцијама.

[8] Старинар год. I, стр. 59.

[9] Старинар, год. I, стр. 56.

[10] Старинар, год. I, стр. 56, 59, 62.

2. Облици и конструкције опеком зиданих гробова

Да бисмо лакше могли разумети облике и конструктивне начине зиданих гробова у Виминацијуму потребно је сетити се облика у земљи ископане гробне раке, у коју се сахрањује покојниково тело. У већој или мањој дубини у земљи ископа се рака потребне дужине и ширине; у њу се полаже покојниково тело, а затим се леш покрива из раке избаченом земљом. То је најпростији начин погребавања, па било да се покојниково тело сахрањује само или у нарочитом сандуку.

Ну још много раније пре постанка ових зиданих гробова у Виминацијуму почели су људи на разне начине справљати нарочите гробове, у које су полагали тело покојника. За проучавање гробних конструкција у Виминацијуму није нам међутим потребно истраживати, који су и какви су били први узроци који су изазвали то справљање нарочитих гробова. Али и на најстаријим, као и на доцнијим, па према томе као и на овим гробним конструкцијама из Виминацијума налазимо извесне заједничке појаве, које морамо споменути ради правилнијег разумевања и тачнијег проучавања зиданих гробова у Виминацијуму.

Сви ти, на разне начине справљени гробови имају ту општу, заједничку особину, да они представљају у самој ствари подземне, мање или веће, просторе, у које се полаже покојниково тело. С тога и јесте главни задатак тих гробних конструкција не само да се њима створи подземни простор, него да се тај простор, у датом му облику, може на дуже време одржати. Из тога задатка гробних конструкција с једне и њиховог положаја у мањој или већој дубини у земљи с друге стране, резултира у главноме и сам основни начин конструкције, који се битно разликује од начина конструкције зграда на површини земље.

Скоро свака зидана гробна конструкција има оне исте конструктивне делове, које има и зидана зграда на површини земље; али разлика лежи у функцији тих делова. Зидана зграда на површини земље не да се ни замислити без довољно јаког темеља, који на себи носи целу конструкцију, зидове и кров. На гробној конструкцији најважнија је функција покривача или крова; покривач лежи на странама гробне конструкције; а темељ, т. ј. онај део конструкције, који би одговарао темељу зграде, толико је споредног значаја, да он често пута може и изостати без штете по солидност и без опасности по одржавање гробног простора. То долази отуда, што покривач или кров гробне конструкције не само да није слободан, него он мора још и да носи свеколики терет над њим насуте земље, која би у случају слабог крова гробну шупљину затрпала, те тако онемогућила остварење првог и најглавнијег задатка сваке гробне конструкције, т. ј. стварање подземног простора и његово одржавање

на дуже време. — Створити, дакле, што јачи покривач над гробном шупљином који ће моћи носити земљани терет над њим, јесте главни задатак сваке зидане гробне конструкције.

Из тога задатка изводе се сви остали начини гробне конструкције, који могу бити различити, али свагда имају исти циљ. Свеколика важност тога задатка нарочито се истиче тиме, што остали делови гробне конструкције могу често пута бити изведени са мање пажње, са мањом отпорном снагом, као што они могу бити чак и изостављени; али покривач над гробном шупљином свагда мора бити изведен довољно солидно, како би могао носити земљани терет над њим, те тако омогућити одржање те шупљине на дуже време.

Најпростије гробне конструкције постајале би оплаћивањем гробне раке разним материјалом; а у конструкцијама у Виминацијуму, које ћемо овде проучити, то је оплаћивање вршено или само по једном опеком или зидићима од опеке; или најпосле, што је врло ретко, стране гробне раке оплаћене су слојем малтера. Изузевши овај последњи начин оплаћивања, о којем ће и доцније бити говора, оплата је имала два задатка. Пре свега она је спречавала осипање усека јаме те на тај начин онемогућавала засипање гробног простора са страна; а сем тога имала је она послужити још и као јачи ослонац за покривач или кров гробне конструкције. Ну конструкција те оплате нема много варијација, а још мање има типичних облика, који би могли послужити за класификацију зиданих гробова. Такве типичне облике налазимо у конструкцији горњег дела гроба, његовог покривача или крова.

Начин конструкције овог горњег дела зиданих гробова из Виминацијума условљен је његовим најглавнијим задатком с једне, самим природним особинама употребљенога материјала с друге и најпосле постизањем жељенога облика конструкције с треће стране.

Најлакше би било, то је несумњиво, покрити зидани гроб хоризонталним покривачем; али у том случају тај покривач мора свагда бити толико јак, да може носити земљани терет, који на њему лежи. Хоризонтални покривачи могли су бити или од камених плоча, или јаких, напред већ описаних, опека „поклопница“. Али су гробне конструкције с таквим покривачем у Виминацијуму ређе пре свега с тога, што тамо не беше довољно и доброг материјала за израду камених плоча за покривање конструкције, него су за ту сврху по некад морале бити употребљаване надгробне плоче с натписима, које су узете са раније порушених гробова. Даљи узрок овој појави лежи и у томе, што је израда опека већих димензија, какве су биле потребне за покривање гробова већих размера, скопчана с већим техничким тешкоћама, те се из тих разлога морало приступити разним конструктивним начинима како у случају

кад се пространији гроб покрива само хоризонталним покривачем, тако и у случају, кад се од те врсте покривања морало одступити.

Поглавито у природи самога материјала, који је за зидање гробова употребљен, а затим и у постизању жељенога облика конструкције, ваља тражити узроке и појави наспрамних, косо намештених, опека изнад хоризонталне опеке „поклопнице“, која појава даје гробној конструкцији нарочити, типични, облик. Конструкције овога облика завршују се на горњем делу тим косо положеним наспрамним опекама, те цела конструкција добија мање више изглед једне зграде са кровом на две стрехе. Доцније ћемо видети где ваља тражити узоре овако зиданим гробним конструкцијама, а на овом месту потребно је нарочито истаћи конструктивни значај и функцију ових косо намештених, наспрамних опека, које су имале тај задатак да терет земље изнад покривача умање тиме што ће се он тим косим положајем горњих опека већим делом бацити не зидане стране гроба, или пренети на околно земљиште ван гробног простора. Али и о томе ћемо доцније више говорити.

Најпоузданији покривач над гробним простором јесте онај у облику свода, као што га налазимо на једној гробној конструкцији у Виминацијуму.

На основу овога, што смо довде казали о гробним конструкцијама у опште, сви зидани гробови из Виминацијума дају се поделити у три веће групе, које се међусобно разликују типичним облицима њихових покривача, или горњих делова конструкције.

Прву групу или *тип I* сачињавају конструкције са равним, хоризонталним покривачем без обзира на то, да ли је тај покривач од само једне опеке или је он сложен од више редова опека. *Другу групу* или *тип II* сачињавају оне гробне конструкције, које су на горњем делу завршене косо положеним, наспрамним опекама у облику крова на две стрехе опет без обзира на варијације у извођењу осталих делова те конструкције. Најпосле *трећу групу* или *тип III* сачињавале би конструкције чији је покривач изведен у облику свода. С тога ћемо све гробне конструкције из Виминацијума проучити по овој подели на групе или типове спомињући код сваке конструкције посебице још и остале конструктивне појаве на њима.

А. Гробне конструкције типа I.

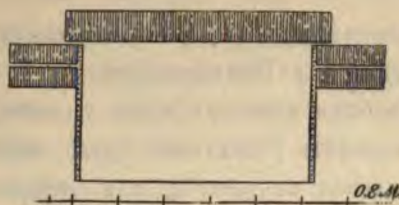
При посматрању конструкција овога типа I лако је опазити, да су оне у самој ствари простије или сложеније оплаћене гробне раке, које су озго покривене једним хоризонталним покривачем. Такав облик конструкција мора се сматрати као простији, примитивнији; али то још не значи, да је овакав облик у Виминацијуму у исто време и старији. Напротив узорни облици осталих ти-

пова постали су далеко раније; а у Виминацијуму је тај облик израђиван у исто време када и облици остала два типа.

У примитивности овога облика лежи и несигурност његове конструкције која се још већма повећава када се као покривач употребе опеке; јер због својег хоризонталног положаја морају те опеке примити и носити целокупан земљани терет над њима. То је опет узрок сужавању отвора гробне конструкције како би се умањио део површине опеке, који оздо нема никаквог ослонца, а тиме конструкција боље обезбедила. На конструкцији у **сл. 5** види се јасно због чега је и на који начин постигнуто то сужавање гробног отвора.

Изузевши само неколике конструкције овога типа, све су остале биле мањих размера, из чега се јасно види, да је такав облик зиданог гроба био неподесан за конструкције већих размера.

Најпосле ваља истаћи, да конструкције овога I типа имају у главном облик уских, ниских, а дугачких сандука са равним поклопцем, јер је то потребно за проучавање порекла овога типа и за налажење узора, по којима је он могао постати.

Слика 1.

Овоме типу припадају следеће конструкције из Виминацијума.

Слика 1 представља попречни пресек једне конструкције, која је нађена 1903 године у њиви Танасија Митића, а на локалитету „њиве на граду“. Тај се локалитет налази југоисточно од логоришта и насеља у Виминацијуму. Конструкција је била дуга 1,50 м.; широка 50 см.; а висока 30 см.

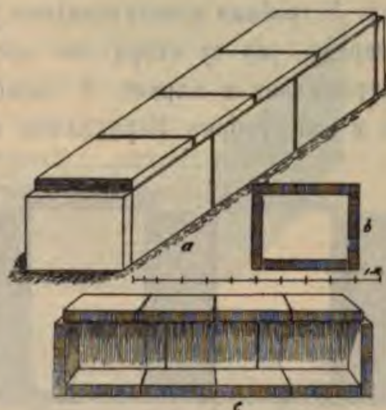
То је најпростија конструкција коју смо до сада нашли у некрополи (гробљу) Виминацијума. Она нема нарочитога пода; њене уздужне и попречне стране биле су омазане 2 см. дебелим слојем малтера, у којем је било помешано и туцане опеке. Обод раке оивичен је на свима странама са два реда ломљених опека, на којима су лежале опеке „поклопнице“.

Прост начин конструкције вероватно је потекао из економских разлога; али је и такав начин, додуше јефтиним средствима, имао задовољити све оне услове, који обезбеђују одржање шупљине на дуже време, као што је то и постигнуто. Да се не би стране раке под утицајем атмосферске воде осипале, оне су биле олепљене слојем малтера; а да би „поклопнице“ имале чвршћи ослонац и да ни поред њих не би могла продирати атмосферска вода у гроб, постављен је на ободу раке малтером зидан оквир од ломљених опека.

Сл. 2 a, b, c представља целокупни изглед **(a)**, попречни **(b)** и уздужни **(c)** пресек једне конструкције, која је нађена на имању Живана М

лошевића у близини садашњег сеоског гробља, које лежи југозападно од старог Виминацијума. — Спољашња дужина ове конструкције износи 1,23 см,; а остале димензије дате су употребљеним материјалом и начином његове примене.

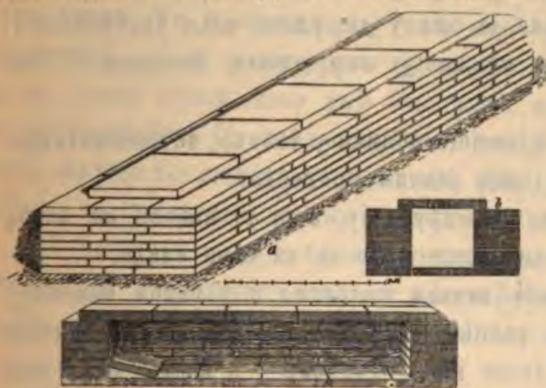
Овакав начин конструкције представља нам најпростије оплаћивање раке по једном пасатице намештеном опеком. Конструктивном погрешком могло би се означити то, што су поднице обухваћене оплатом, те тако она нема довољно поузданог и чврстог ослонца. Три опеке на дужним странама износиле су у дужину исто толико, колико и четири попречно намештене опеке „поклопнице“; ове су таман достизале да затворе шупљину раке, али не и да сасвим покрију опеке на ужим странама.

Слика 2.

Сл. 3 a, b, c представља спољашњи изглед (a), попречни (b) и уздужни (c) пресек једне конструкције, која је нађена на истом локалитету, где и она у **сл. 2**. Димензије ове конструкције виде се из самог цртежа.

Конструкција је зидана опекама и блатом. Рака је са свију страна озидана ниским зидићем од опека, који обухвата „поднице“. „Поклопнице“ су биле велике 54 см. × 45 см. × 5 см. — На једној од ужих страна ове конструкције нађена је једна косо положена опека, која је служила као „јастук“, на који је полагана покојникова глава. Испод ове косо положене опеке била је насута земља, како би опека имала што пространији ослонац.

Слика 3.

Сл. 4 представља попречни пресек једне конструкције, која је имала спољашњу дужину 2,41 м., а унутрашњу дужину 1,85 м. Остале се димензије виде на слици. Конструкција је нађена на истом локалитету на којем и она у **сл. 1**.

Ова је конструкција зидана опекама и малтером. — На заједничкој подлози од опека озидана су три уздужна зидића; уже стране простора између зидића такође су биле затворене зидићима. Унутрашње стране биле су малтером олепљене. „Поклопнице“ су малтером биле спојене за зидиће. — У

левом (с гледаочеве стране) простору није било „јастука“, а у десном се он налазио. „Јастук“ је био исто онако направљен као и онај у конструкцији у **сл. 3**, али је испод опеке био малтер, а не земља.

У левом простору није нађено никаквих остатака, на основу којих бисмо могли тачније датирати сахрањивање покојника у њему; костур је био у нереду. У гробним конструкцијама у Виминацијуму обична је појава да је костур у нереду, јер су скоро све оне биле пре њиховог налажења у садашњости претраживане и харане. У десном простору нађена су поред других предмета још и два сребрна Каракалина новца, врло рђаво очувана, као и један рђаво очуван новац колоније Виминацијума, можда, из године XII. На основу овога последњег новца из те конструкције ми бисмо је смели датирати у другу половину трећег века по Христу.

Слика 4.

Из самог облика ове конструкције јасно се види, да су у њој морала бити сахрањена два покојника, те бисмо је с тога смели, за разлику од правих гробница, назвати *двојним гробом.*[11]

Као што се на самој конструкцији даје утврдити, она је у свој целини постала од једном; ну, неизвесно је, да ли су два покојника у исто време у ову конструкцију били сахрањени, или је она у два разна маха употребљена. У овој конструкцији нађени наласци не казују нам ништа поуздано у том погледу.

Свакако је ова конструкција због својега облика у толико интересантнија, што је она заступљена за сада само овим једним примерком.

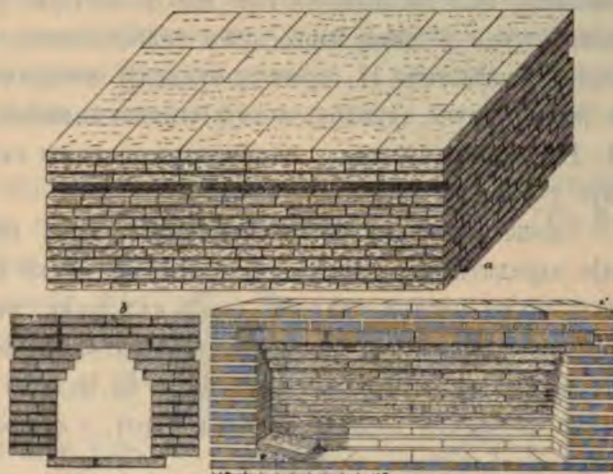
Сл. 5 a, b, c представља једну конструкцију, која је нађена на истом локалитету као и претходна. Њене димензије виде се из саме слике.

Конструктивне особине, које треба истаћи налазимо и у самом положају опека „подница“ према спољашњим зидићима на дужној страни. Ти зидићи леже само једним својим незнатним делом на „подницама“, а већим делом ван

[11] Аналогију овој конструкцији двојнога гроба налазимо у некрополи *Веланидеца* (***Βελανιδέζα***) у Атици, и то у гробовима E и Z (упореди Perrot-Chipiez l' histoire de l'art, tom. VIII, стр. 74 и даље, сл. 45). У другој атичкој некрополи *Вурва* (***Βουρβά***. Perrot-Chipiez, на навед. месту, стр. 76, сл. 47) палазимо чак и један *тројни гроб.* — Овим аналогијама, које припадају VI веку пре Хр., не сме се приписивати значај непосредних узора овоме двојном гробу из Виминацијума; али су оне, поред осталих појава, од већега значаја, него ли што би то на први поглед могло изгледати. Ну, о томе ћемо рећи неколико речи доцније.

них, те је тиме подлога за зидиће неравна, што опет не би смело по конструктивним законима бити, а да се тиме не умањи солидност саме конструкције. Такав положај зидића у иоле ровитијем земљишту не би био могућ, али је њега омогућавао компактан слој глине, који чини подлогу културном слоју земљишта на терену старога Виминацијума.

Вертикални гранични зидићи ове конструкције зидани су ломљеном опеком и малтером. Ну главна одлика ове конструкције од осталих овога I типа састоји се у њеном делу, на који се непосредно наслањају „поклопнице".

Слика 5.

Конструкција је у доњем делу имала толику ширину, да није могла бити премошћена једном једином „поклопницом", чак кад би ова имала и највеће до сада познате нам димензије. С тога је горњи део шупљег простора морао бити сужен. То је постигнуто тиме, што су горња три реда опека била тако намештена, да су један другог у правцу према унутрашњости простора премашали, докле горњи отвор није био сужен на размак од од 29 см. Тако сужен отвор премошћен је „поклопницама", изнад којих се, ради веће јачине покривача, налазе хоризонтално намештена још два реда опека, које су спојене малтером. — О оваквом начину засвођавања напоменућемо неколико речи доцније.

Конструкција није била изнутра превучена слојем малтера. Она се одликује још и сразмерно знатном висином унутрашњег простора, у којем се налазио и „јастук" справљен на уобичајени начин од косо положених опека.

Б. Гробне конструкције типа II

Најшира конструкција типа I, која је до сада нађена, била је она у **сл. 5**, чија ширина при дну износи 57 см. Али баш на тој конструкцији даје се најбоље запазити свеколика непогодност хоризонталног покривача за шире гробне конструкције, због чега се он и не налази примењен на таквим конструкцијама.

У случају грађења ширих конструкција морао се тражити други конструктиван начин, који је омогућавао њихово покривање, а у исто време пружао

довољно гаранције за то, да ће тако конструирани покривач моћи издржати земљани терет над собом. Покривач у облику свода испуњавао би, без сумње, све те услове; али је свод нађен за сада само на једној јединој конструкцији (види даље **сл. 11**). Избегавању употребе свода за покривање гробних конструкција ваља тражити узроке не само у техничким тешкоћама при његовом извођењу, него поглавито у томе што је постојао још један конструктивни начин који, истина у мањој мери, врши такође главну функцију свода. На конструкцијама овога типа II, врше ту функцију наспрамне, косо намештене опеке, које се једне о друге одупиру, а које стално налазимо на конструкцијама овога типа II. На основу тих косих, наспрамних опека ми смо и убројали све ове конструкције у овај II тип.

Конструктивни значај ових косих опека јасан је, а њихова се функција даје одредити њиховим косим положајем. Овако косе, наспрамне опеке могу далеко лакше носити земљани терет над њима, него ли што би тај исти терет могле оне носити кад би биле у хоризонталном положају. Тим косим положајем опека преноси се знатан део терета на подлогу самих опека; а природно је да ће оне имати носити све мањи терет, у колико се њихов коси положај буде већма приближавао вертикали.

На томе принципу основано је и грађење најпростијих гробних конструкција од опека, кад су оне сложене од једног хоризонталног реда опека „подница“, изнад којих се налазе два реда косих, наспрамних опека. Такве конструкције, као што ћемо и доцније видети, налазимо у грчким некрополама (гробљима) у Атини, као што их налазимо и у познијим римским некрополама на разним местима.

Али на конструкцијама из Виминацијума налазимо употребљене ове косо намештене опеке у оној истој функцији, као што такав конструктиван начин налазимо и на далеко старијим грађевинама микенскога доба, нпр. „лавовска капија“[12] и куполасти гроб т. зв. „Атрејева ризница“[13] у Микени. И на тим грађевинама, као и на нашим конструкцијама из Виминацијума, налазимо изнад једног празног простора (тамо отвори врата, а овде гробна шупљина) по један хоризонталан конструктивни део (тамо горњи довратник, а овде хоризонтална „поклопница“), који није довољно јак да може носити свеколики терет над собом (тамо горњи део зида, а овде насута земља). — С тога се тамо на микенским грађевинама на нарочити начин хоризонталним редовима ствара један слободан простор у облику равнокраког троугла изнад довратника, а на нашим

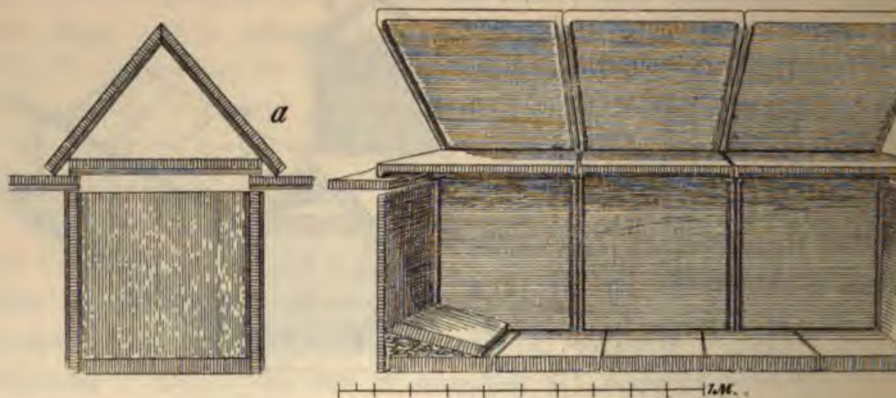
[12] J. Durm, Baukunst der Griechen, II Aufl. стр. 25 и сл. 17.

[13] J. Durm, на истом месту, стр. 38 и сл. 27.

Конструкција је била, сем пода, направљена од опека за кров „кукаши“). Обод је био такође оплаћен ломљеним опекама, које су као подлога за „поклопнице“ и косо намештене опеке. Општи кара конструције исти је као и у оне у **сл. 6.** — Конструкција је имала „ја једне косо положене опеке, а саграђена је без икаквог спојног средст

Сл. 8 а, **b**, представља попречни (**а**) и уздужни (**b**) пресек ј струкције, која је нађена на истом локалитету као и претходна. Дуж трашњег гробног простора износи 1,76 м., а остале димензије виде се цима. — Гробни је простор био оплаћен насатице намештеним опек том се простору налазио на обичан начин справљени „јастук“.

На овој конструкцији налазимо неколико засебитих појава, к истаћи. — Опеке „поднице“ лежале су за 5 см. изнад доњих крајев

Слика 7.

којима је био оплаћен гробни простор. С тога је она постала и сувише те је морала бити подубљена са четири реда ломљених опека, које су наслагане. На ужим странама ти су редови вертикални, а на дужим с конструкције, као што се то види и из **сл. 8 а**, прва три реда у пр више проширују унутрашњи простор тако, да размак између опека прво реда износи само 33 см., а између опека четвртог, горњег реда пуних Тај отвор гробног простора био је премошћен хоризонталним „кукаши gulae), изнад којих су стајали наспрамни, косо намештени „кукаши“. ови коси „кукаши“ не би под притиском земљаног терета изнад њих р то им је дат чвршћи ослонац још једним хоризонталним редом опека конструкције, које се налазе и на ужим странама, и ако су оне ту биле

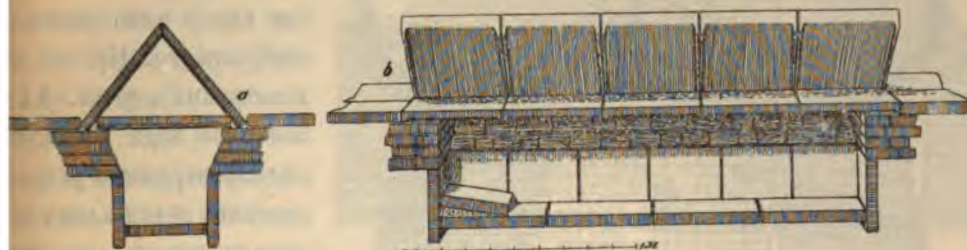
За сада не можемо дати поуздано објашњење за појаву проширива ног простора у горњем делу ове конструкције.

Сл. 9 представља попречан пресек једне гробне конструкције, коју је ·ликовао Г. М. Валтровић у I години „Старинара“ (стр. 56 и табла I сл. 3). Ова је конструкција нарочито интересантна својим начином сужавања гор- дела гробног простора, које је постигнуто на тај начин, што је сваки горњи опека испадао испред доњег реда. То је суж·вање морало бити извршено а ради, да би се отвор гроба могао премостити једном опеком „поклопницом“.

Сл. 10 a, b представља попречни (a) и уздужни (b) пресек једне кон-укције, која је нађена на њиви Танасија Митића. Димензије ове конструк-е виде се на нацрту.

У конструкцији су нађени остаци од више костура, те бисмо је с тога, ю уобичајеном смислу те речи, могли назвати „гробницом“.

Конструкција се у главноме слаже са оном у **сл. 5 a, b, c**, али се од разликује у конструктивном начину њеног горњег дела, покривача. На оној покривач раван, а овде он поред хоризонталних „поклопница“ има још и

Слика 8.

› намештене, наспрамне опеке, које се доњим крајевима одупиру о горњи опека са стране. Цела је конструкција зидана малтером.

Конструкција је имала „јастук“ од косо намештених опека, испод којих ıађена она нарочита врста малтера, коју смо нарочито истакли (види на- стр. 70). Цела је конструкција изнутра била олепљена слојем малтера, ојем је било помешано и туцане опеке.

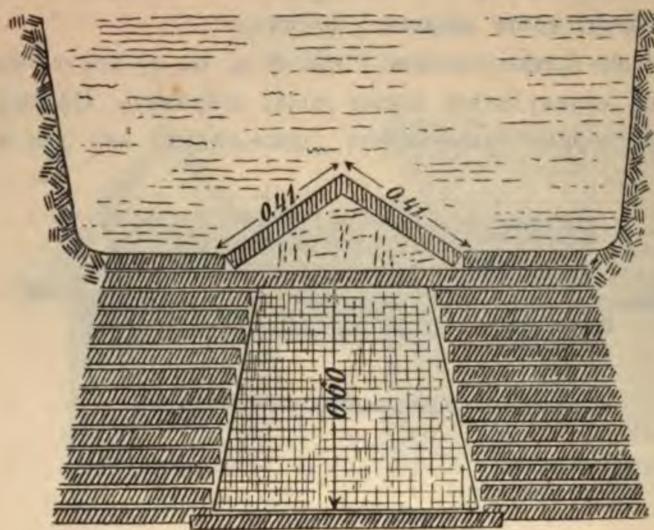
В. Гробна конструкција типа III.

Из нашег досадашњег излагања потпуно је јасна употреба сводне конструк- за покривање гробног простора. Главну одлику овога типа III чини његов ивач у облику полукружног свода. Од овога типа III нађена је до сада једна једина конструкција. С тога је немогуће говорити и о осталим одли- овога типа, јер су остале појаве на тој конструкцији можда специјално ьу везане, те ћемо их због тога и споменути при проучавању те кон-

струкције. — О узорном облику, по којем је могла постати ова гробн
струкција, говориће се доцније.

Сл. 11 a, b, c, представља једну гробну конструкцију, чије су
зије означене у самим нацртима. Она је нађена на путу из села Кост
терену старог Виминацијума, на десној обали Млаве, у долини испод
тета „Пећине“. Једним својим делом залазила је и у ливаду **Михајла**
који је на њу наишао копајући шанац око ливаде.

Доњи део ове конструкције има облик дужег, ужег сандука, а оз
опеком и малтером. Опеке „поднице“ не леже испод ноге зидића, нит
њом у истом нивоу
су издигнуте за пу
см. изнад ње. Сли
јаву нашли смо и
струкцији у сл. 8
где нам је њено по
необјашњиво. Ну,
конструкцији у сл.
подизање пода изна
зидића, вероватно је
роковано специјални
ликама терена, на
се ова конструкциј
лазила, као што ћ
мало после видети.

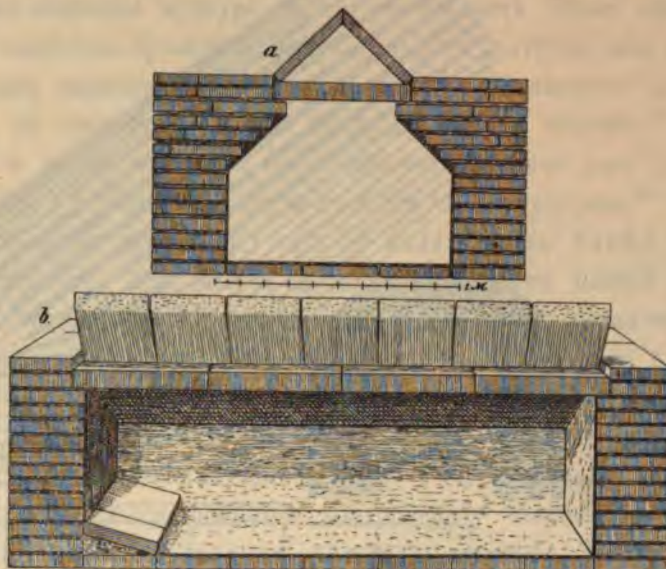
Слика 9.

Чеони зидићи о
струкције завршују се у своjем горњем делу полукружно; а на њима
жале опеке свода.

Свод је грађен од обичних опека. Опеке су у целој дужини и с обе
конструкције слагане у редове у исти мах тако, да је једним уздужни
на целој дужини свода он на један мах био завршен. Такав начин з
свода проузрокован је био и тиме, што је на целој дужини конструкције
остати довољно широк отвор, кроз који је тело покојника спуштено у
простор. Већа одстојања на спољашњој периферији свода између поје
опека, које се на унутрашњој периферији свода додирују, испуњавана
бљим слојем малтера. С тога је у овом случају спојно средство — малт
а не материјал — опека — имало клинасти облик. Такав начин з
свода могао се лако применити на конструкцији овако малих димензија.

У овој конструкцији налазио се и „јастук“, који је био справљен на већ знати начин. — Најпосле на ужим странама конструкције, на прелазу веркалних зидића у свод нађене су опеке, које су за њу биле спојене малтем, али без икакве конструктивне везе.

Ова последња појава, затим издизање пода за пуних 10 см. изнад ноге дића и најпосле покривач у облику полукружног свода на овој конструкцији роватно су постали под ицајем прилика на рену, на којем се она лазила. Тај терен је доплаван. Млава га ави при већој води; и и за време мање де у Млави, на том локалитету налази дземне воде, која изја на површину у обку већих и мањих ра. С тога је и ова обна конструкција бисамо за 40—50 см. њим својим делом под вршином земљишта.

Слика 10.

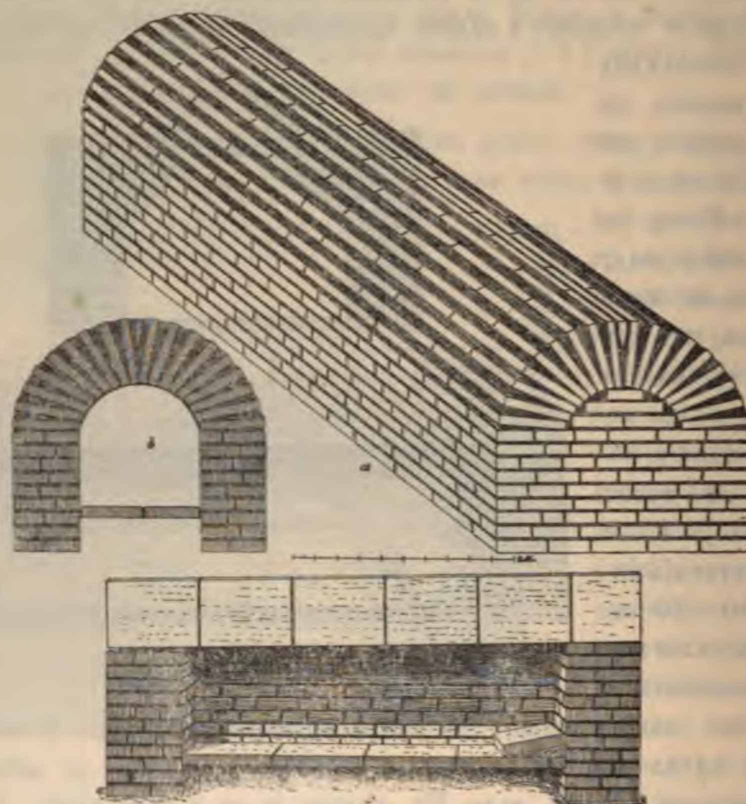
То је био главни разлог, по нашем мишљењу, због чега је творац ове нструкције њу на овај начин сазидао очевидно у намери, да одбрани унуашњи простор од утицаја воде. Ну, колико је он у томе успео, нама није ше могуће оцењивати, почем је и у овој конструкцији нађено насуте земље, а је тамо могла доспети и кроз отвор, који је начињен приликом њеног рања.

3. Опште напомене.

У овом одељку зауставићемо се на неколиким појавама општијега значаја напоменути неколике ствари, које ће мање или више допринети бољем раевању појава на гробним конструкцијама у Виминацијуму.

Тако на првом месту ваља истаћи ону појаву чисто техничког карактера у смо раније спомињали у опису конструкција у **сл. 5, 9** и **10**; а која ји у вези са сужавањем горњег дела гробног простора на начин померања њих редова опека изнад доњих и то у правцу према унутрашњости гробног остора. Та је појава у толико интересантнија, што су творци тих гробних

конструкција у показаном циљу употребили начин, који налазимо и на монументалним гробним конструкцијама микенскога доба[14]; а тај исти начин налазимо и у далеко познијим гробним конструкцијама на Кипру[15] и Родосу[16], које припадају VI в. пре Хр., као и у Јужној Русији из V—IV века пре

Слика 11.

Хр.[17] — По мишљењу Г. Кизерицкога неке од тих гробних конструкција из Јужне Русије ваља датирати још много позније;[18] ну, да ли и које од њих припадају и римском добу, није нам за сада познато, и ако би постојање таквих конструкција у Јужној Русији из римског доба било од важног значаја

[14] J. Durm, Baukunst, der Griechen, стр. 38.

[15] Perrot-Chipiez, l'histoire de l'art, tom. VIII, стр. 88, сл. 55.

[16] На истом месту, tom. VIII, стр. 92, сл. 59.

[17] Упореди S. Reinach, Antiquités du Bosphore Cimmérien, Paris 1892; Plan A, A[a], A[b]; затим стр. 17 и даље.

[18] G. Kiseritzky у Mitteilungen d. k. deutsden archäol. Instituts athen. Abteil. Bd. VIII, стр. 311 и даље.

за испитивање ових у Виминацијуму. Извесне појаве из римског доба, о којима ћемо нарочито говорити другом приликом, заједничке су и Виминацијуму и Јужној Русији, те с тога не мора бити искључена могућност заједнице и у погледу на ове гробне конструкције.

Ове појаве заслужују нашу пажњу из више разлога, а поглавито с тога што се, почевши са добом микенске културе па све до пропасти Грчке самосталности, тамо на ужем европском Југоистоку дају посматрати културне везе између тих разних културних периода. Везе између културе микенскога доба и оне из VI в. пре Хр. на острвљу Јегејскога Мора довољно су познате,[19] а веза између културе VI в. и оне познијега доба нарочито се лепо даје пратити у некрополи у Танагри, у Беотији, баш на гробним конструкцијама.[20] — Такве појаве сусрећемо у оним пределима, који су били далеко ближи југоисточним културним центрима, или су чак и сами били такви центри; а у толико је већма оправдано очекивати сличне појаве у најближој „позадини“ југоисточне централне културе. Тој позадини неоспорно припадају како предели Јужне Русије, тако и они североисточног дела Балканског Полуострва не само у познијем добу за време грчке „класичне“ културе, него и у ранијем „преисторијском“ добу. Главна и најкарактернија појава у тој „позадини“ кроз сва времена састоји се у оном добро познатом конгломерату састављеном од ранијих и познијих, са Југоистока примљених, културних тековина. Постанак овога конгломерата има се приписати конзервативном чувању раније примљенога. Сасвим је и природно и оправдано да се тај конзерватизам тако снажно испољава баш у погребним обичајима и начину справљања и опреме гробних конструкција. Ну улога посредних области у ширењу културних тековина, а нарочито оних на Балканском Полуострву, није још ни из далека у довољној мери проучена.

И ако су зидане гробне конструкције у Виминацијуму до сада врло често налажене, то је ипак тешко наћи им сличне паралелне конструкције у суседним римским провинцијама. Гробне конструкције од опека нису ни тамо изузетна појава, али оне имају тамо другчије облике, који су не само простији, него су често и на други начин изведени.

[19] Упореди нпр. M. Colignon, l'histoire de la sculpture grecque, tom. I, p. 59; а сем тога и D. Mackenzie у Journal of hellenic Studies, vol. XXIII p. 179.

[20] Perrot-Chipiez, l' histoire de l'art, tom. VIII, стр. 95; упореди и прим. 1 на стр. 78, где се спомињу извесни погребни обичаји у данашњој Грчкој, који се поклапају с онима из VI века пре Хр.

Неколики налаеци, које смо у литератури нашли описане, потврђују тај резултат.

У *Босни* је код *Столца* нађена једна гробна конструкција, која је била зидана од камена, а покривена опекама за кров („кукашима") у облику крова, а саставци између опека покривени су били ћерамидама (imbrices)[21] — Међу гробовима из *Доње Врточе* налазио се и један од опека, које су биле насатице намештене; под и покривач били су од хоризонталних опека.[22] Та се конструкција даје упоредити са оном из Виминацијума у сл. 2. У долини Неретве, у *Великој Дабрици*, нађен је један гроб од опека, који је имао подинице, а над њима су се налазила четири пара наспрамних косо намештених кукаша. Горњи састав као и они на странама били су покривени ћерамидом.[23] За ову врсту гробних конструкција вели Г. Пач на нав. месту „овај облик гробница заступан је у читавој околици".

На *Истри* су такође нађене гробне конструкције од опека, а нарочито у околини *Пуља*. У главном све се тамошње конструкције завршују косим, наспрамним опекама; а оне су често на тај начин направљене, што су изнад једног реда „подница" намештане косе наспрамне опеке, а састави између опека покривени ћерамидама (imbrices).[24] Карактеристичну појаву налазимо на овој конструкцији из Пуља, на којој је део, у коjем је лежала глава, био покривен хоризонталном опеком, а онај део, у којем су лежале ноге био покривен косим, наспрамним опекама.[25] — Гробове од опека из Пуља, 24 на броју, означава R. Weisshäupl као врло позне.[26] Све те конструкције из Истре имају иначе најпростије облике без нарочитих конструктивних особина, као што се оне и иначе свуда појављују.

У *Аквилеји* су нађени гробови од опека, који су били покривени каменим плочама.[27]

[21] Ć. Truhelka у Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, Bd. I стр. 386. — По начину конструкције овај босански примерак ваља у првом реду упоредити са интересантном конструкцијом из Беле Паланке, коју је објавио Душан Сабовљевић у „Старинару", год. IV, стр. 97. У техничком погледу далеко је боље и нарављеније изведена ова конструкција из Б. Паланке, него ли она из Столца.

[22] Wissenschaftliche Mitteilungen и т. д. Bd. IV, стр. 172.

[23] Карло Пач, [illegible], Гласник земаљског Музеја у Босни и Херцеговини, XVIII, 1906, стр. 388, сл. 8.

[24] Упореди [illegible], у Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XII, стр. XXIV, Fig. 2 и 3; A. Gnirs, Funde aus Pola und Umgebung у Jahreshefte der k. k. österreichischen archäol. Institutes, Bd. VI, Beiblatt, стр. 97.

[25] Mitteilungen der Central-Commission, Bd. IX, стр. CXLVII, сл. 2.

[26] Jahreshefte, Bd. I, Beiblatt стр. 39.

[27] [illegible] v. Ritter, Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XV, стр. 256 и даље.

И на другим налазиштима у Аустроугарској нађене су такође гробне конструкције од опека. — Од 70 гробних конструкција, које су нађене код Deutsch-Altenburg-a *(Carnuntum*-a), њих 29 биле су од опека, али њихови облици нису тачније описани. И ове су конструкције датиране у позно римско доба.[28]

У *Бечу* је нађена гробна конструкција, која је имала опеке „поднице“ а оплаћена и хоризонтално покривена каменим плочама. Fr. Kenner датира ту конструкцију у IV век по Христу;[29] а у њој су била сахрањена два покојника.

Из *Poetovio* (Pettau) такође је позната једна гробна конструкција од опека слична оној из Доње Врточе у Босни.[30] Ну далеко су интересантније друге две конструкције, од којих је једна имала раван покривач од једног фрагмента једне надгробне плоче с натписом, а друга је била сложена од тубула, опека за спровођење топлог ваздуха.[31] Ова друга од ових двеју конструкција датирана је у IV век по Христу.

И код *Љубљане* је нађена једна конструкција од опека, које су насатице положене, а међу собом биле везане малтером ружичасте боје.[32] — По кратком годишњем извештају[33] нађен је у 1906 години у Љубљани богат материјал у погледу на гробне типове, а „нарочито су обогаћени локални типови гробова од опека.“

Интересантна је и једна конструкција из *Салцбурга*, која је имала под од опека с „јастуком“, који је био начињен од једне опеке, али не косо као у Виминацијуму, него хоризонтално намештене. — A. Peters мисли, да су стране гроба биле оплаћене даскама, јер је у гробу било јексера и трагова од њих у странама гроба. Гроб је био покривен двама редовима хоризонтално положених опека.[34] — Извесну сличност има ова гробна конструкција с оном из Виминацијума у **сл. 1**; а њен горњи део одговара конструкцијама типа I.

У *Brigantium-у* (у близини данашњег Bregenz-a на Боденском Језеру) такође су нађене гробне конструкције од опека.[35] Те се конструкције разликују од оних из Виминацијума, а већма су сличне или чак истоветне са онима

[28] Упореди Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, Bd. XI, стр. 5 и даље.

[29] Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XXV, стр. 160.

[30] Mitteilungen d. k. k. Central-Commission, Bd. XXVII, стр. 20.

[31] Упореди Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XXII, стр. 13, сл. 16 и 17.

[32] Müllner, Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XIV, стр. 174.

[33] Jahrbuch des kaiserl. deutschen archäol. Instituts, Bd. XXII (1907), *Archäologischer Anzeiger*, стр. 212.

[34] Mitteilungen der k. k. Cenlral-Commission, Bd. XIX, стр. 171.

[35] S. Jenny, die römische Begräbnisstätte von Brigantium, Wien, 1898, стр. 5 и даље.

доба, као што се то може изводити из аналогија на острву Самосу, које ћемо одмах споменути.[48]

На острву *Самосу* такође су нађене гробне конструкције од опека, за које J. Boehlau тврди, да су из познијега доба; јер је једна од таквих конструкција садржавала посуђе, које се, због својих облика, сме сматрати као претеча римском посуђу. Те конструкције са Самоса упоређује J. Boehlau са онима из Атине.[49]

Најпосле у *Myrina* (у Малој Азији) нађени су, поред саркофага од теракоте, још и дечији гробови од опека, који су били конструирани као и оне старије гробне конструкције из Атине. — Тамо је нађена и једна гробна конструкција зидана од опека и малтера; али то је једина дотле нађена конструкција ове врсте на том налазишту; а она, судећи према новцу који је у њој нађен, припада *добу римског царства*.[50]

Али ни ови наведени примери не пружају нам довољно ослонца, да можемо с поузданошћу проучене гробне конструкције из Виминацијума довести у зависност од сличних конструкција на даљем Југоистоку. Као што се може видети, из даљих југоисточних области имамо за сада још недовољних података; а из непосредно суседних југоисточних римских провинција немамо никаквих података, и ако се можда сме очекивати да ће нам их будуће испитивање пружити.

Међутим при проучавању појаве оваквих гробних конструкција у Виминацијуму мора се имати на уму потпуно оправдано мишљење J. Durm-а, који у своjем већ поменутом делу,[51] стр. 751, говори о томе, како су у римском добу воља појединца и „мода“ играле велику улогу у погледу на справљање гробова и надгробних споменика.[52] С тога он мисли, де се гробови и надгробни споменици из римскога доба могу класификовати само с обзиром на области у којима се налазе. Из нашег упоређивања гробних конструкција од опека из Виминацијума са онима из северозападних и југоисточних римских

[48] Упореди и напред стр. 85, где се говори о датирању гробних конструкција из Танагре.

[49] J. Boehlau, aus jonischen und italischen Nekropolen, стр. 18.

[50] E. Pottier, S. Reinach, Buletin. de Correspondance hellenique, tom. VI, стр. 415.

[51] Baukunst der Römer, II Auflage.

[52] За време архајске периоде у Грчкој утврђује Perrot (l'histoire de l'art, tom. VIII стр. 88), да је и у разних племена истога — грчкога — народа у разним областима истовремено постојало разолико справљање и опрема гробних конструкција. У толико је с тога оправданије Durm-ово мишљење у погледу на доба римске културе, која је распрострањена у тако разнолике области са засебним и подвојеним народностима, које су већ и пре тога имале своју засебну, локалну културу.

Тако су у *Атини* нађене гробне конструкције од опека, које су биле сложене од једног реда „подница“, изнад којих су се налазиле косо намештене наспрамне опеке.[40] Те гробне конструкције из Атине датирају чак из VI и V века пре Христа.[41] — Али у Атини се налазе још и гробне конструкције од опека, које су својом дужином у неколико у лук повијене,[42] а које J. Durm сматра за млађе. И ако такве конструкције нисмо до сада нашли у Виминацијуму, ипак су оне од интереса баш с тога, што су исте такве конструкције од истих таквих опека нађене у Србији у *Белој Паланци*.[43] Највеће опеке, које су у Белој Паланци нађене, имале су ове димензије 75 см. × 40 см. × 2,4 см.

Ова сличност, не само у погледу на конструкцију, него и у погледу на облик опека, између оних у Атини с једне и ових конструкција у Белој Паланци с друге стране, доказује нам у довољној мери то, како су поједини облици и конструктивни начини појединих врста гробних конструкција могли бити дуго време у употреби; јер оне из Атине припадају још VI и V в. пре Христа, а ове из Беле Паланке тек римском добу.

Сличне гробне конструкције од опека нађене су и у *Јужној Русији*, које су као и у Атини,[44] на ужим странама затворене по једном целом опеком без икаквог нарочитог дотеривања за троугаони облик простора,[45] који су имале затварати. — У Јужној Русији нађене су и гробне конструкције од опека сличне онима из Виминацијума, **сл. 6** и **7**; али су и на њима шупљине између косо намештених наспрамних опека затворене обичним опекама, које нису нарочито дотериване;[46] а сем тога није извесно да ли су оне имале и хоризонталне поклопнице, као што их имају ове из Виминацијума.

Датирање ових конструкција из Јужне Русије није поуздано; оне могу као што се по аналогијама из Атине даје закључивати, датирати из V и VI века пре Христа; али могу бити и млађе,[47] можда чак из далеко познијег

[40] Упореди A. Brückner и E. Pernice у Mitteilungen der k. deutschen archäol. Instituts, Bd. XVIII, стр. 162; затим J. Durm, Baukunst der Griechen, II Auflage, стр. 353, слика 250.

[41] У *Танагри* (у Беотији) такође су нађене овакве исте гробне конструкције као и у Атини, а по тврђењу Perrot-a (l'hist. de l' art, tom. VIII, стр. 95 и 96), оне су се дуго време одржале у употреби. — Сличне конструкције нађене су и на Сицилији у некрополи *Megara Hyblaea* (Perrot-Chipiez, на нав. месту, стр. 100, сл. 66), које такође припадају VI в. пре Хр.

[42] J. Durm, на наведеном месту; сл. 250, десне.

[43] „Старинар“, год. IV., стр. 95 и 97.

[44] A. Brückner и E. Pernice, на наведеном месту, стр. 163.

[45] S. Reinach, Antiquités du Bosphore Cimmérien, Plan B. сл. 9.

[46] На истом месту, Plan B, сл. 10.

[47] Упореди и напред споменуто мишљење Кизерицкога, стр. 85.

се постојање кућних зграда са таквим крововима у Виминацијуму искључити; те би се с тога морало претпостављати, да су се у Виминацијуму при справљању гробних конструкција овога типа I угледали на зграде, које су тек у даљим областима на Југу могле постојати.

На конструкцијама овога типа I налазимо само тектонски и конструктивно условљене појаве, а никако такве, које би с тога биле употребљене, да би њихов облик мање или више одговарао облику кућне зграде. Најлепши пример за правилно објашњење облика конструкција овога типа I налазимо на оној конструкцији у **сл. 1**; а на том се примерку најбоље види, да творац при зидању те конструкције није помишљао на кућну зграду, јер у том случају не би смео изоставити неизрађене зидове и темељ, без којих се делова кућна зграда не даје ни замислити.

Међутим конструкције овога типа I постају нам потпуно разумљиве чим их доведемо у зависност од саркофага са равним покривачем или поклопцем, као што су на пример и они саркофази од олова, који су до сада често пута нађени не само у Виминацијуму, него и на другим местима у Србији. Разуме се, ни ти саркофази, као што ћемо мало после видети, нису појава примарног карактера; и они су обликом својим зависни од других узора; али у овом случају, изгледа, били су они непосредни узори, на које су се творци ових гробних конструкција угледали.

На конструкцијама типа II налазимо већу сличност са кућном зградом, која потиче поглавито из појаве косо намештених, наспрамних опека на горњем делу тих конструкција. Те опеке својим положајем веома јако подсећају на кућни кров на две стрехе, а оне су најприродније и најлогичније примењене на оној конструкцији у **сл. 6**, где покривају целу конструкцију. Ну на осталим конструкцијама овога типа II налазимо поједине појаве које очевидно стоје у противности са појавама на зиданој кућној згради, где се чак не дају ни замислити. Једну такву појаву налазимо н. пр. на конструкцији у **сл. 8**, чији је горњи део гробног простора проширен; а на конструкцији у **сл. 9** налазимо косе уздужне зидове, какви се не могу ни замислити на једној зиданој згради за становање. Ну објашњење ових косих, наспрамних опека као подражавање кућњем крову на конструкцијама у **сл. 8, 9** и **10** у толико је мање вероватно, што те опеке на тим примерцима не покривају целу конструкцију, као на оној у **сл. 6**, него су намештене само изнад хоризонталних „поклопница“. Таквим местом тих косих опека онемогућено је да кров врши свој први и главни задатак, т. ј. да штити целу конструкцију на којој лежи, а не само њене поједине делове. — С тога и мислимо да ове косо намештене наспрамне опеке на конструкцијама овога типа II имају у првом реду кон-

структивни значај, као што смо то и раније показали: али да су оне на овим зиданим конструкцијама примењене тек по угледању на узоре, које такође треба тражити међу каменим и оловним саркофазима, кад ови имају поклопце у облику крова на две стрехе.

Тешко се може она конструкција типа III довести у зависност од кућних зграда, ма да се не може спорити да је било и таквих римских грађевина са полукружним крововима.[56] Ну такве су зграде скоро свагда биле монументалне, а не зграде за становање, те је и с тога мало вероватна претпоставка, да су такве грађевине могле послужити као узори за справљање гробних конструкција овога типа III. И узоре овога типа ваља у првом реду тражити међу саркофазима с полукружним поклопцем, које J. Boehlau доводи у зависност од ковчега (*λάρνακες*), који су служили за оставу разних ствари, одела и драгоцености. Ну, не мора бити потпуно искључена могућност утицаја на облик конструкција овога типа облик т. зв. *καμάρα*, зиданих гробница са полукружним сводом, као што је и она конструкција из *Брестовика* која је већ проучена.[57]

По својем спољашњем изгледу, дакле, дају се наше проучене гробне конструкције довести у оправдану и логичну зависност у главноме од камених оловних и земљаних[58] саркофага разних облика. Свеколике облике камених саркофага доводи J. Boehlau у зависност од ковчега, у које су у домаћем животу остављани разни предмети, хаљине и драгоцености. Ти ковчези су због своје употребе у људском животу послужили својим облицима као узор за справљање саркофага, у које је остављано тело покојника. Boehlau сумња да је чак и за справљање саркофага с поклопцем у облику крова на две стрехе у том раном добу (VI век пре Христа), могла дати повод идеја, по којој је саркофаг кућа покојника;[59] ма да се, по нашем мишљењу, то не може спорити за позније време класичне културе. Оправдане разлоге за своје мишљење, којем се придружује и Perrot (l' histoire de l'art, tom. VIII, стр. 94.) налази он у појавама на извесним саркофазима на Самосу, које на осталим деловима саркофага истичу њихову зависност од ковчега, а не од зграда за становање (као што је на пр. пластичка представа на фрагменту у сл. 7, која подражава металном окову на дрвеним ковчезима).

Полазећи с тога гледишта Boehlau је могао правилно објаснити и ону појаву на једном каменом саркофагу, чији је унутрашњи простор био издубљен

[56] J. Durm, Baukunst der Römer, стр. 336, упореди и стр. 501.

[57] Мих. Валтровић, у Старинару Н. Р. Год. I, стр. 128 и даље.

[58] За земљане саркофаге из Виминацијума упореди, „Старинар" год. I, стр. 11.

[59] Aus jonischen und italischen Nekropolen, стр. 14.

у облику мумије; те га с тога става у зависност од египћанских древних ковчега за мумије.[60] Та зависност саркофага од таквих египћанских ковчега још јаче је изражена на оном саркофагу у сл. 9, који на једној ужој страни, на којој је лежала глава, има полукружно (у облику нише) удубљење, где се налази израђен и „јастук“.[61] — Из свега овога видимо, да се ни сами саркофази не могу без икаквих изузетака доводити у непосредну зависност од зграда за становање; а у толико мање наше конструције, које су зависне од тих саркофага. Отуда потичу и све оне тешкоће у објашњењу појединих наших конструкција, кад се оне доводе у непосредну зависност од зграда за становање и кад се сматрају као њихове копије. Напротив тих тешкоћа нестаје при довођењу тих конструкција у зависност од саркофага.

Спољашњим својим обликом наше гробне конструкције зависе од саркофага без обзира на материјал, од којега су они справљени. Али на такве саркофаге подсећају наше гробне конструкције и обликом и изгледом њихових унутрашњих простора. Доњи део тих конструкција има стално облик ковчега, у којима је покојниково тело могло једино лежати. Такво схватање покојниковог положаја у тим конструкцијама још је већма изражено тиме, што се у њима, сем оних најпростијих, редовно налази израђен и „јастук“, који опет с друге стране налази оправдање једино у лежећем положају покојниковог тела. Ну, ни у овом случају не сме се помишљати на то, да је израда „јастука“ у тим конструкцијама потицала непосредно из идеје о положају покојниковог тела у њој, јер бисмо иначе морали „јастук“ наћи у свима гробним конструкцијама од опека; а он се, као што смо видели, не налази у онима у северозападним областима. Израда „јастука“ у нашим гробним конструкцијама стајала је у вези с том идејом тек посредно, преко камених саркофага. То потврђује и сам облик тих „јастука“, који је у главноме исти као и у свима до сада нађеним каменим саркофазима у Виминацијуму, који стално имају по једно узвишење на једној ужој страни, које је служило као „јастук“. Ну „јастук“ се, као што смо видели, налази израђен и на једном саркофагу са Самоса (сл. 9 код Boehlau-а).

За боље разумевање ове зависности наших конструкција од саркофага служи нам и одсуство оне најпростије конструкције од опека, као што је налазимо на другим местима; те конструкције у Виминацијуму нису с тога биле у обичају, што није било ни таквих облика међу узорима, на које се угледало.

[60] На истом месту, стр. 15. — Упореди и Perrot-Chipiez, l'histoire de l' art, tom. III, стр. 185, сл. 131.

[61] На истом месту, стр. 15.

На основу свега овога, што смо до сада казали о облицима проучених конструкција, даје се закључити: а) да оне својим облицима нису самосталне; б) да су постале по угледу на саркофаге од разног материјала; в) да све конструктивне појаве на њима имају чисто тектонски карактер, који је проистицао из угледања на узоре с једне, и из природе самог материјала, од којега су грађене, с друге стране.

Још раније, при говору о материјалу за справљање ових гробних конструкција у Виминацијуму, истакли смо да је састав терена, на којем се Виминацијум налазио, проузроковао и омогућио ону обилату, скоро искључиву употребу опека за зидање тих конструкција. Од тога истога локалнога узрока зависна је и последица, што су овакве гробне конструкције, постале по угледању на саркофаге. Неоспорно је, да томе угледању морамо тражити узрок у вољи тадашњих становника Втминацијума, да своје покојнике, у недостатку саркофага, сахрањују у гробним конструкцијама сличним саркофазима, те да и овде признамо истинитост Durm-овог мишљења о „моди“ или обичају, под чијим су утицајем те гробне конструкције постале.

Сви до сада у Виминацијуму нађени камени саркофази израђени су од камена, који се не налази у непосредној околини Виминацијума. Материјал за израду саркофага у Виминацијуму исто онако, као и готово израђени саркофази морали су бити доношени са стране. Ну, ако не будемо узимали у обзир ништа друго сем трошкова око транспорта тако тешких и гломазних објеката, то ћемо морати признати, да у Виминацијуму није могла свака породица својега покојника сахранити у саркофагу од камена; јер тај луксуз бејаше скопчан са већим и знатнијим издацима, које нису могли подносити чак и становници средње и сиромашније класе. Овим двема класама тадашњег виминацијског становништва треба у главноме приписати и до сада нађене конструкције. Скупоћа саркофага од камена изазвала је, дакле, постанак зиданих гробних конструкција од опека, које су како својим обликом тако и наменом имале заменити скупе камене саркофаге.[62] Отуда је, врло вероватно, потекла и зависност тих конструкција од камених саркофага.

Сви ти узроци, као што се види, били су чисто локалног карактера, те нам је с тога јасно, због чега је тако тешко наћи аналогих паралелних појава тим конструкцијама у другим местима и областима римскога царства; јер

[62] Сличне локалне прилике утицале су и на другим местима још у ранијем добу на справљање гробних конструкција, као што је нпр. био случај и у *Gela* на Сицилији (упор. Perrot-Chipiez, l'histoire de l' art, tom. VIII, стр. 102.

је на таквим местима било потребно постојање разноликих претходних услова, сличних онима у Виминацијуму, па да се као последица појаве онакве гробне конструкције.

Творцима ових гробних конструкција морамо признати вештину којом су их они од таквог материјала справљали, и дивити се оној солидности тих конструкција, које су се кроз толике векове очувале и које би још и дуже могле постојати. Нас још већма изненађује, како су прости начини тих конструкција, и како су њихови творци простим, чак примитивним, средствима постизали њихову солидност.

Баш с тих разлога мање је вероватно да су творци тих конструкција били само обични зидари, који су у даној прилици без икакве претходне спреме прилазили изради тих конструкција. Напротив, далеко је вероватније, да је било нарочитих радника или мајстора, који су се, поред осталога, бавили и израдом тих конструкција; али је за сада неизвесно, да ли су они ту своју вештину самостално у Виминацијуму пронашли и усавршили, или су је са стране примили. У првом случају ми бисмо ове гробне конструкције имали сматрати као специјалну појаву у Виминацијуму, што би био несумњив доказ о високо развијеном културном животу у њему. Ну, и ово, као и многа друга питања, моћи ће се решавати бољим познавањем сличних појава у ближим и даљим областима на Југоистоку. За сада нам свакако ове гробне конструкције довољно јасно посведочавају независност Виминацијума у погледу на сличне конструкције од области на Северозападу; јер их тамо, као што смо видели, нисмо могли наћи.

Најпосле потребно је рећи неколико речи о томе, којем добу припада постанак до сада проучених гробних конструкција.

Што се тиче поузданог детаљног датирања појединих гробних конструкција мора се у напред рећи, да је оно скоро немогућно, јер ниједна од до сада познатих конструкција у некрополи Виминацијума није нађена неповређена. Те су повреде могле бити извршене још за време римске владавине у Србији,[63] као што су гробови отварани и у доцнијем добу поглавито с тога, да би се из њих повадили они драгоцени предмети — нарочито златан накит — који су с покојником у гроб доспевали, а који су у Виминацијуму у изобиљу налажени У детаљно датирање сваке конструкције не можемо се упуштати ни с тога, што сада у њима не налазимо све оне објекте, који су једном

[63] Упореди наше напомене о томе у LXXII Гласу Срп. Краљ. Академије Нау страна 74.

На основу свега овога, што смо до сада казали о облицима проучених конструкција, даје се закључити: а) да оне својим облицима нису самосталне; б) да су постале по угледу на саркофаге од разног материјала; в) да све конструктивне појаве на њима имају чисто тектонски карактер, који је проистицао из угледања на узоре с једне, и из природе самог материјала, од којега су грађене, с друге стране.

Још раније, при говору о материјалу за справљање ових гробних конструкција у Виминацијуму, истакли смо да је састав терена, на којем се Виминацијум налазио, проузроковао и омогућио ону обилату, скоро искључиву употребу опека за зидање тих конструкција. Од тога истога локалнога узрока зависна је и последица, што су овакве гробне конструкције, постале по угледању на саркофаге. Неоспорно је, да томе угледању морамо тражити узрок у вољи тадашњих становника Втминацијума, да своје покојнике, у недостатку саркофага, сахрањују у гробним конструкцијама сличним саркофазима, те да и овде признамо истинитост Durm-овог мишљења о „моди“ или обичају, под чијим су утицајем те гробне конструкције постале.

Сви до сада у Виминацијуму нађени камени саркофази израђени су од камена, који се не налази у непосредној околини Виминацијума. Материјал за израду саркофага у Виминацијуму исто онако, као и готово израђени саркофази морали су бити доношени са стране. Ну, ако не будемо узимали у обзир ништа друго сем трошкова око транспорта тако тешких и гломазних објеката, то ћемо морати признати, да у Виминацијуму није могла свака породица својега покојника сахранити у саркофагу од камена; јер тај луксуз бејаше скопчан са већим и знатнијим издацима, које нису могли подносити чак и становници средње и сиромашније класе. Овим двема класама тадашњег виминацијског становништва треба у главноме приписати и до сада нађене конструкције. Скупоћа саркофага од камена изазвала је, дакле, постанак зиданих гробних конструкција од опека, које су како својим обликом тако и наменом имале заменити скупе камене саркофаге.[62] Отуда је, врло вероватно, потекла и зависност тих конструкција од камених саркофага.

Сви ти узроци, као што се види, били су чисто локалног карактера, те нам је с тога јасно, због чега је тако тешко наћи аналогих паралелних појава тим конструкцијама у другим местима и областима римскога царства; јер

[62] Сличне локалне прилике утицале су и на другим местима још у ранијем добу на справљање гробних конструкција, као што је нпр. био случај и у *Gela* на Сицилији (упор. Perrot-Chipiez, l'histoire de l' art, tom. VIII, стр. 102.

је на таквим местима било потребно постојање разноликих претходних ус
сличних онима у Виминацијуму, па да се као последица појаве онакве г
конструкције.

Творцима ових гробних конструкција морамо признати вештину кој
их они од таквог материјала справљали, и дивити се оној солидности
конструкција, које су се кроз толике векове очувале и које би још и
могле постојати. Нас још већма изненађује, како су прости начини тих
струкција, и како су њихови творци простим, чак примитивним, средст
постизали њихову солидност.

Баш с тих разлога мање је вероватно да су творци тих конструк
били само обични зидари, који су у даној прилици без икакве претходне с
прилазили изради тих конструкција. Напротив, далеко је вероватније,
било нарочитих радника или мајстора, који су се, поред осталога, бави
израдом тих конструкција; али је за сада неизвесно, да ли су они ту
вештину самостално у Виминацијуму пронашли и усавршили, или су ј
стране примили. У првом случају ми бисмо ове гробне конструкције имали
трати као специјалну појаву у Виминацијуму, што би био несумњив док
високо развијеном културном животу у њему. Ну, и ово, као и многа
питања, моћи ће се решавати бољим познавањем сличних појава у ближ
даљим областима на Југоистоку. За сада нам свакако ове гробне конструк
довољно јасно посведочавају независност Виминацијума у погледу на с
конструкције од области на Северозападу; јер их тамо, као што смо ви
нисмо могли наћи.

Најпосле потребно је рећи неколико речи о томе, којем добу припад
станак до сада проучених гробних конструкција.

Што се тиче поузданог детаљног датирања појединих гробних конс
ција мора се у напред рећи, да је оно скоро немогућно, јер ниједна
сада познатих конструкција у некрополи Виминацијума није нађена неп
ђена. Те су повреде могле бити извршене још за време римске владави
Србији,[63] као што су гробови отварани и у доцнијем добу поглавито с
да би се из њих повадили они драгоцени предмети — нарочито златан н
— који су с покојником у гроб доспевали, а који су у Виминацијуму у
биљу налажени. У детаљно датирање сваке конструкције не можемо се
штати ни с тога, што сада у њима не налазимо све оне објекте, који су је

[63] Упореди наше напомене о томе у LXXII Гласу Срп. Краљ. Академије
страна 74.

само пабирчење, јер је он сам био вредан, марљив и савестан жетелац. Својим умом и духом умео је Фуртвенглер обухватити целокупну област Археологије, с тога му данас и нема достојног заменика.

Ми, ђаци његови, скупљали смо се са свију страна света да чујемо његову живу реч, да се научимо раду и посветимо у разумевање и схватање не само велике грчке уметности него и оног што је њој претходило као и онога, што је за њом следовало. Скупљали смо се око њега, јер смо били убеђени, да ћемо све то најбоље моћи постићи под руковођењем нашег неумрлог Фуртвенглера. Нама је, после смрти нашег великог и драгог учитеља, једина утеха остала у успоменама на њега и у раду оним правцима, које нам је открио његов велики ум.

Фуртвенглер је умро смрћу борца на бојном пољу тражећи научну истину и борећи се за њу. Баш пред своју смрт руководио је на острву Егини тако значајним ископавањима, о чијим се резултатима обавештавао и на самртничком одру све до последњег тренутка својега живота. Уметношћу освештано земљиште града Атине примило је у се посмртне остатке овога великога научника, те да поред остатака оних великих уметничких дела у исто доба храни и остатке њиховог најбољег познаваоца и тумача.

Слава Адолфу Фуртвенглеру.

Д-р Милоје М. Васић

СУВРЕМЕНИ ЗАДАТАК
Руског Археолошког Института у Цариграду

У 1894 години основан је *руски археолошки институт у Цариграду*, чији је задатак одређен чланом 1 и 2 Устава института од исте године. Институт има да испитује и проучава прошлост оних предела и народа, који су сачињавали област и државу старе Византије.

Такав је задатак института с једне стране и сувише опширан, а с друге стране и сувише скучен. Опширан је с тога, што је то једини археолошки институт, који би делокругом својега рада хтео обухватити и оне научне гране, које с археолошким испитивањем једне извесне области стоје тек у посредној вези. Скучен је пак с тога, што у својој, за археолошко испитивање

веома важној, области игнорира све оно, што је добу византијске епохе претходило те на тај начин омета правилно разумевање и самих тих доцнијих појава. С тога је институт добио нарочити карактер, који ни у колико не одговара савременом стању археолошког испитивања у опште.

Стручњацима је довољно познато, да се једна епоха културне прошлости ма у којој области може успешно проучавати само под ова два услова: 1) мора се познавати све оно, што је тој епоси у дотичној области претходило, и 2) морају се такође имати на уму и савремене појаве у даљим и ближим областима. Устав не само да не одређује такав програм рада у институту, него га чак и онемогућава.

Ми се не бисмо ни један тренут зауставили на овој чисто руској установи, на њеном животу и програму рада, кад бисмо били убеђени, да она својим радом неће прећи преко одређених јој граница у оне области и на она научна поља, која у првом реду морају интересовати научнике балканских Словена. Међутим таква се тенденција у довољној мери појављује у руских научника и институција. За доказ тога није потребно наводити већ познате нам случајеве. Начин на који се руски научници и институције баве стварима балканских Словена и њихових области, изазива сам собом потпуно оправдан протест с наше стране.

Доста је странаца ломило копља на стварима балканских Словена, па то могу и Руси чинити; ма да би они смишљеним планом рада, а уз сарадњу балканских Словена могли постићи сасвим другчије резултате. Ми смо далеко од сваке помисли порицати руским научницима право интересовања за културну прошлост балканских Словена и њихових садашњих области; али радо признајемо да смо убеђени, да Руси баш на овом пољу немају сувишне радне снаге, и да у њиховој огромној држави странци и сада налазе довољно предмета за обраду.

Према балканским Словенима и њиховим областима имају руски научници и институције сасвим другчији задатак; а о таквом задатку руског археолошког института у Цариграду говорићемо на овом месту.

Из одредаба устава руског института у Цариграду јасно се види, да се при његовом оснивању и одређивању његовог програма *није тачно познавао археолошки карактер одређене му области делања.* Карактер те области у археолошком смислу одређује сам собом и главно тежиште археолошког испитивања и рада самог института. Рапидан напредак археолошких студија за последњих година узрок је, што је програм рада руског института данас потпуно застарео тако, да је реорганизација института постала неопходно потребна.

Институту је намењена за испитивање она област, чији географски положај у главноме одређује и задатак институтског рада. Предели између Воспора и Дарданела само су један, можда најглавнији, део оних пространих врата, кроз која је за све време културне надмоћности *Истока* над *Западом* струјала култура из Азије у Европу, а разни народи у разним временима промицали из Европе у Азију. Прве етапе пренетих културних тековина у Европи као и прва станишта европских исељеника у Азији налазе се баш у оној области, коју има да испитује руски институт. Осим североисточног дела Балканског Полуострва имају, као што је то досадашњим испитивањем већ утврђено, исти карактер имају и области краљевине Румуније, Јужне Русије и њиховог непосредног позађа.

С тога је требало рускоме институту ставити у задатак истраживање и проучавање оних културних тековина, које су пренете

из Азије у Европу, као и правце кретања европских исељеника у Малој Азији, јер у тим двема тачкама лежи, неоспорно, тежиште археолошког испитивања подручне му области. С таквим програмом институтског рада стоји у најтешњој вези још и ово двоје: а) истраживање порекла у Европу пренетих културних тековина, њихово простирање у Европи и њихове локалне модификације; и б) проучавање живота европских исељеника у М. Азији, њихове борбе с тамошњим вишим културама и њиховог прилагођавања тим културама. У подручној области института вршена је стална културна еволуција, на коју су утицала два главна фактора: култура с Истока и свежи национални, али мање културни, елементи који су преко Балканског Полуострва прелазили у М. Азију. Та културна еволуција моћи ће се пратити и тачно разумети само на тај начин, ако се проучавањем поменутих области буду обухватале све културне епохе, које су за собом оставиле трага.

Према свему овом, што смо довде казали о институту и о археолошком карактеру подручне му области, јасно је, да се у раду и програму института мора извршити реорганизација. Пре свега је потребно од института створити у истини археолошки институт. То се може постићи само на тај начин, ако се из његовог садашњег програма рада избаци све оно, што с археолошким испитивањем стоји тек у посредној вези, а у накнаду за то његово археолошко испитивање распростре на све културне епохе, које су заступљене у подручној му области.

Но ако се из садашњег институтског програма не буде хтело ништа избацивати, потребно је институт поделити на више специјалних секција. Већ и по садашњем програму рад је у институту и сувише разноврстан, што би се још већма повећало реорганизацијом института у поменутом правцу. Тај посао не би могли успешно обављати ни неколицина људи, а најмање појединац, па ма каква се спрема од њега тражила. Чак и у самој археолошкој секцији морало би, због обимности времена и простора, који се имају испитивати, бити бар неколико радника.

Међутим у овом последњем случају можда би се могло помоћи аташирањем специјалиста из *спољашње организације института*, о којој ћемо одмах говорити. Без спољашње организације неће се моћи успешно извршити ни унутрашња реорганизација института.

Говорећи о археолошком карактеру области, која спада у обим институтског испитивања, показали смо да њој припадају, сем североисточног дела Балканског Полуострва још и Румунија и Јужна Русија, као и њихова непосредна позађа. Локални испитивачи у овим пределима моћи ће успешно радити само у том случају, ако се буду наслањали на рад институтских испитивалаца; као што опет ови морају познавати резултате до којих су дошли локални испитивачи. То је природна последица археолошког карактера ове културне области. С тога, када не би постојао руски археолошки институт у Цариграду, локални испитивачи поменутих предела морали би тежити за тим, да се таква једна институција што пре установи.

Стварање једне такве — да је одмах тачније одредимо — централне институције, поред свеколике њене очевидне неопходности, било би данас, из више разлога, скоро немогуће. Ситуација је неоспорно отежана, а да и не говоримо о немогућности да ма која од балканских државица може такву једну институцију морално и материјално

у довољној мери потпомоћи и одржавати. С тога је постојање руског археолошког института у Цариграду једна врло срећна околност, која веома повољно може утицати на археолошко испитивање поменуте области. Схватајући правилно општи интерес Науке и својега личног успеха локални испитиваоци поменутих предела дужни су, уз погодну организацију, прићи руском археолошком институту и користити се његовим постојањем.

За остварење ове спољашње организације потребна је иницијатива од стране руског института. За такву организацију, ма да не постоје данас директни обрасци, могле би се за углед узети сличне установе других народа, ну ипак уз потребне измене. За њено извођење ми бисмо предложили следећи начин не инсистирајући на томе, да јо то у исто време најпогоднији и најбољи начин.

По нашем мишљењу *руски археолошки институт у Цариграду треба да постане централном установом, која има своје секретаријате у Београду, Софији и Одеси, а по могућности и у Букурешту.* За прво време секретаријати не морају бити државне установе дотичних држава. У Београду и Одеси дужност секретаријата могла би вршити већ постојећа археолошка друштва; а слично би се дало постићи у Софији и Букурешту. Докле би и у коликој мери такви секретаријати задржали карактер приватних установа, зависило би од прилика, а у првом реду од успеха целокупне организације, која ће морати тежити за тим, да од дотичних држава буде не само призната него и стварно потпомогнута.

За основу организације мора се узети принцип, по којем су секретаријати самосталне установе у погледу на своју ужу област. Секретаријате с централом спаја само идеални интерес археолошког испитивања поменутих области; а крајњи циљ ове спољашње организације института треба да је споразуман, хармоничан рад у целокупној области. Али за прво време велика би корист била за науку и локалне испитиваоце и у томе, ако секретаријати буду посредни органи, преко којих ће се радници у централи моћи обавештавати о резултатима локалног испитивања, као што би они преко тих органа могли саопштавати своје резултате локалним испитиваоцима. Данас не постоје такве везе; а то не користи ни Науци у опште, нити појединим радницима. — Археолошке студије пате данас највећма од многобројних локалних публикација, које појединац не може имати при руци ни у већим научним центрима. С тога би овакву спољашњу организацију руског института и њен рад радосно поздравили сви стручњаци јер би им се на тај начин пружила прилика да се о резултатима археолошкога испитивања у овој области обавештавају преко једног централног органа.

У истом циљу ваљало би изменити и начин редиговања садашњег институтског органа „Извѣстія", који треба да постане заједничким органом централе и њених секретаријата обухватајући свеколике врсте археолошког испитивања у целокупној области. Локалне публикације појединих секретаријата могле би и у том случају постојати; оне су чак и потребне за обавештавање њихове уже средине. Те локалне публикације, подешене по нарочитом заједничком плану, могле би знатно умањити материјалне издатке за публиковање „Извѣстія" у проширеном обиму.

Потребу реорганизације института и његове спољашње организације у изложеном правцу довољно доказују већ и саме садашње прилике, које су за археолошко испитивање ове области и сувише неповољне.

Али сем тога постоје још и друге околности, које би то испитивање знатно олакшале и унапредиле, а које би се могле створити само реорганизацијом института и његовом спољашњом организацијом.

Сувишно би било детаљно излагање свих околности, јер је довољно констатовати, да је археолошки материјал у поменутој области тако богат, да је свеколико досадашње проучавање у тој области успело тек само додирнути поједине културне епохе, докле су друге и данас остале потпуно не дирнуте. Реорганизацијом института и његовом спољашњом организацијом постало би археолошко испитивање ове области интензивније и темељније. Самим побољшањем тих прилика руски институт би стекао велике заслуге.

Радом у овом правцу руски би институт постао важном централном установом, што он сада није, а што би требао да је. Његов орган „Извѣстія" стекао би далеко већи број стручних сарадника који би му дали разноврснију садржину; а та би му околност повећала значај и проширила круг читалаца. Локални испитиваоци публиковали би у органу, преко којега би стајали у вези са свима стручњацима; а ти би се стручњаци за обавештавање о археолошком раду у целој области могли обавештавати преко тога једног органа, који не би могли обићи ни у којем случају. — Све то данас не постоји; а све би се то дало врло лако постићи остварењем овога предлога.

Уставом института предвиђене су збирке старина у самом институту. Ми те збирке не замишљамо као музеје; оне треба да имају претежно, ако не искључиво, наставни карактер. У том би се случају почетници и локални испитиваоци веома корисно могли послужити тим збиркама ради боље спреме за успешнији рад при обради својега материјала. Суделовањем у научним експедицијама института и његовим ископавањима спремили би се садашњи и будући локални испитиваоци за рад на своjем терену; а потребним упућивањем институт би још одмах могао почети са спремањем својих специјалних испитивалаца. У опште треба тежити за тим, да руски археолошки институт за своју област и рад у њој буде оно, што су археолошки институти и школе других културних народа у Риму и Атини. Све је то тако просто и разумљиво, да се готово не може појмити, како се у том погледу није до данас скоро ништа предузимало.

Непотребно је говорити о користи, коју би српски и бугарски испитиваоци могли имати од руског института при испитивању и проучавању њихових националних споменика, који се још налазе у обиму Турске. Због тога би српски и бугарски научници требало да ступе у организацију института. Чак кад ова не би постојала, они би били у првом реду дужни радити на њеном остварењу.

При првом већем научном предузећу института осетиће се оскудица у специјалним радницима како за обраду појединих епоха, тако и врста споменика. То је неминовна последица прилика, у којима се сада налази институт. Тај би се недостатак дао врло лако накнадити спољашњом организацијом, јер би институт у том случају располагао већим бројем специјалних испитивалаца, који су се, радећи у овој области, најбоље оспособили за обраду сличних објеката с других локалитета те области. С друге стране, опет, баш та могућност рада у целокупној области утицала би веома повољно на специјализирање било у погледу на епохе, било на врсте споменика. На тај би се начин и с ово мало радника у овој области могло постићи врло много. Ну, за такав рад потребна је директива једне централне установе, какав треба да је руски институт у Цариграду.

С тога је потребно у целокупној области организовати хармоничан рад, који мора базирати на споразумно утврђеном плану и програму. У изради тога плана и програма мора учествовати целокупна организација института, што би се дало постићи на разне начине.

На овом нам је месту немогуће набрајати свеколике користи од оваквог споразумног рада у цѣлој области. Оне су и велике и многобројне.

Али ми не заборављамо ни главну тешкоћу, која би такав рад у основи ометала. Наше је мишљење, да би спољашња организација института, бар у прво време, требала да има приватан карактер. Такав карактер спречавао би извођење утврђеног програма рада у појединим пределима, за шта би се морало имати не само одобрење меродавних фактора, него чак и њихова материјална помоћ. Ми рачунамо чак и с директним противницима те организације. Ну ми не заборављамо ни то, да се стварањем саме организације још одмах у почетку могу предвидети те сметње, које би се већ и самим начином организовања дале уклонити. Потребним обавештавањем отклањале би се доцније евентуалне препреке. Најпосле ми не заборављамо ни то, да организацији стоји на расположењу јавна објективна критика рада званичних и службених органа у појединим државама, којом би се њихов рад давао упућивати у оном правцу, који је утврдила сама организација. У овом последњем случају успех организације далеко би већма зависио од воље и енергије њених чланова, него ли од величине препрека, које би се имале савладати.

Нека су нам на завршетку ових редова допуштене још неколике потребне напомене.

Због оскудице простора нисмо се могли упуштати у детаљније излагање о многим додирнутим питањима. Преко других питања прешли смо с тога, што сматрамо, да се о њима може говорити тек по принципијелном усвајању овога предлога; а трећа питања нисмо додиривали с тога, што њихово расправљање премаша обим и задатак овога органа. Стручњацима и људима, који својим радом стоје ближе овој врсти научнога рада, довољне су и ове напомене.

Ми мислимо, да смо тачно и правилно проценили значај оне културне области, коју треба да проучава руски институт. Археолошки карактер те области одређује правац и задатак институтског рада, чиме је опет тачно одређен и однос руског археолошког института према локалном испитивању у целокупној области. Најпосле свим тим је у напред одређен и однос руских научника према радницима осталих народа у тој области. Руски научници треба у њима да траже и нађу сараднике и сатруднике на истом послу. У сваком другом случају руски ће научници тим радницима бити већма страни, него ли други који странци.

На писање ових редова покренула нас је тесна веза између споменика наших предела и споменика целокупне области, као и идеални интерес археолошког испитивања у тој области. Ми стављамо на дискусију своје мисли о овом предмету верујући, да ће оне наићи на одобравање свију оних, који боље познају опште стање ствари. Ми не сумњамо ни најмање, да ћемо у њима наћи једномишљенике и помагаче у остваривању овога предлога.

Најпосле нека нам је допуштено рећи коју реч и pro domo. Ми ћемо се најискреније радовати остварењу овога предлога, ма да у напред знамо, да ћемо за њега имати више жртвовати, него ли што ћемо се њиме користити. Али овај предлог

Али сем тога постоје још и друге околности, које би то испитивање знатно олакшале и унапредиле, а које би се могле створити само реорганизацијом института и његовом спољашњом организацијом.

Сувишно би било детаљно излагање свих околности, јер је довољно констатовати, да је археолошки материјал у поменутој области тако богат, да је свеколико досадашње проучавање у тој области успело тек само додирнути поједине културне епохе, докле су друге и данас остале потпуно не дирнуте. Реорганизацијом института и његовом спољашњом организацијом постало би археолошко испитивање ове области интензивније и темељније. Самим побољшањем тих прилика руски институт би стекао велике заслуге.

Радом у овом правцу руски би институт постао важном централном установом, што он сада није, а што би требао да је. Његов орган „Извѣстія“ стекао би далеко већи број стручних сарадника који би му дали разноврснију садржину; а та би му околност повећала значај и проширила круг читалаца. Локални испитиваоци публиковали би у органу, преко којега би стајали у вези са свима стручњацима; а ти би се стручњаци за обавештавање о археолошком раду у целој области могли обавештавати преко тога једног органа, који не би могли обићи ни у којем случају. — Све то данас не постоји; а све би се то дало врло лако постићи остварењем овога предлога.

Уставом института предвиђене су збирке старина у самом институту. Ми те збирке не замишљамо као музеје; оне треба да имају претежно, ако не искључиво, наставни карактер. У том би се случају почетници и локални испитиваоци веома корисно могли послужити тим збиркама ради боље спреме за успешнији рад при обради својега материјала. Суделовањем у научним експедицијама института и његовим ископавањима спремили би се садашњи и будући локални испитиваоци за рад на својем терену; а потребним упућивањем институт би још одмах могао почети са спремањем својих специјалних испитивалаца. У опште треба тежити за тим, да руски археолошки институт за своју област и рад у њој буде оно, што су археолошки институти и школе других културних народа у Риму и Атини. Све је то тако просто и разумљиво, да се готово не може појмити, како се у том погледу није до данас скоро ништа предузимало.

Непотребно је говорити о користи, коју би српски и бугарски испитиваоци могли имати од руског института при испитивању и проучавању њихових националних споменика, који се још налазе у обиму Турске. Због тога би српски и бугарски научници требало да ступе у организацију института. Чак кад ова не би постојала, они би били у првом реду дужни радити на њеном остварењу.

При првом већем научном предузећу института осетиће се оскудица у специјалним радницима како за обраду појединих епоха, тако и врста споменика. То је неминовна последица прилика, у којима се сада налази институт. Тај би се недостатак дао врло лако накнадити спољашњом организацијом, јер би институт у том случају располагао већим бројем специјалних испитивалаца, који су се, радећи у овој области, најбоље оспособили за обраду сличних објеката с других локалитета те области. С друге стране, опет, баш та могућност рада у целокупној области утицала би веома повољно на специјализирање било у погледу на епохе, било на врсте споменика. На тај би се начин и с ово мало радника у овој области могло постићи врло много. Ну, за такав рад потребна је директива једне централне установе, какав треба да је руски институт у Цариграду.

Приликом раскопавања могиле од стране сељака нађено je кремено оруђе 3—4 см. широко и око 12—15 см. дугачко, рбине од посуђа, сломљене светиљке (?) и цели пехари у облику шоље за кафу. Нађено je и комађе печене земље, вероватно леп.[4] Ретко су налажене животињске, разбиjене кости. Сем тога налажени су и изломљени жрвни.

При орању на површини могиле, како ми причаху, налазили су дуге, повиjене и оштре ножеве од кремена, рбине од посуђа, грубих ћупова и велике облутке, ну нађено

Сл. 1.

Сл. 2.

je и мало црно камење дотерано на облик камених секира. Jедна таква секира (по облику слична оноj из *Троjе*, W. Doerpfeld, Troja und Ilion, стр. 371, сл. 314), коjу сам могао видети, направљена je грубо од црног камена; а дуга je око 6 см.; она je откупљена за Народни Музеj, у Софиjи, у години 1905.

Ову смо могилу посетили 1904, 1905 и 1906 године; приликом последње посете нашли смо на површини земљишта рбине од посуђа у изобиљу, кости од разних животиња (ниje било костиjу од срне и јелена), комађе од кремена и жрвана. Рбине су од грубог, недовољно печеног посуђа са сивим тоном; неке су од њих дебеле 1—2 см. Посуђе je прављено без лончарског витла. Орнаменти су такође веома груби, а састављени су од неправилних уреза без одређених облика, коjи су изведени оштрим оруђем у непросушену површину суда. Налазе се и удубљења без одређенога реда, коjа су прављена притиском прста, као и кратки урези изведени ноктом. Орнаментоване рбине изгледа да су фрагменти посуђа, коjе je имало већ познати облик вазе из тела *Мечкура*[5] и Jуруклери[6].

У вези с описом ове могиле нека нам je допуштено рећи неколико речи и о интересантним наласцима на локалитету „*Кирезликъ*", коjи се налази на JИ. од описане могиле, а од ње je удаљен неколико минута хода. Кирезликъ се назива jедно ниско узвишење, коjе се као каква хумка издиже од села у правцу JЗ. На делу ближем селу хумка je гола, а налази се у близини jедног каменолома, коjи лежи по средини хумке. При радовима у каменолому мора се скидати jедан слоj земље, 1—2 метра моћности, при чему се често налазе судови пуни пепела и костиjу, коjе су радници разбиjали мислећи, да се у тим лонцима налазе скривени новци. Према опису налазача посуђе je било високо, узано и рађено на лончарском витлу. Оно je било високо 80—100 см. Своjим доњим делом

[4] Упореди „Додатак" Старинару, 1906 ст. 16.

[5] Bulletin de Correspondance hellénique, tom. XXXI (1906), стр. 395, № 223—224, Fig. 29. — Упореди и „Додатак" Старинару, 1906, ст. 21 и даље.

[6] Упореди „Додатак" Старинару за 1906 год., слика 6, б, е.

не треба ни остваривати с обзиром на жртве и користи данашњих радника на овом пољу. Наша је дужност постарати се за своје последнике и њима олакшати рад; а то ће се — у то не треба сумњати — остварењем овога предлога поуздано постићи.

P. S. Похвалан реферат, који је о руском археолошком институту у Цариграду ту скоро написао проф. Д-р Josef Strzygowski,[1] само потврђује наше напред исказане мисли о задатку овога института. Из тога се реферата најбоље види, како је недовољно радника у институту чак и за садашњи обим његовог рада, те с тога Strzygowski препоручује Аустрији и Немачкој да оснују сличне институте у Цариграду. Међутим ваља знати да такав аустријски или немачки институт не би, као што данас чини руски институт, превиђао ни остала поља Археологије у подручној му области; те би с тога по руски институт далеко боље било, кад би он и у том погледу претходио.

Др. Милоје М. Васић

ПРЕИСТОРИЈСКА НАЛАЗИШТА у БУГАРСКОЈ[2]

VII. Могила код села Сеида

На ЈЗ од села *Сеидъ*-а (поповски срез, шуменски округ), удаљена око 10—15 минута хода, налази се једна *могила*, коју тамошњи становници називају „Демирлюкъ". Она је то име, по свој прилици, добила од реке Демирлюкъ, која туда протиче, или је, можда, био обрнут случај. Могила лежи на левој страни пута идући из села Сеида за Борисово, где тај пут прелази преко споменуте реке. Иста ова река протиче и поред преисторијског насеља у селу *Борисову*[3], које је од ове могиле удаљено око пола часа хода у правцу на ЈЗ.

Интересантно је објашњење назива Демирлюкъ, које постоји у тамошњега становништва. По томе објашњењу тај назив потиче од речи „демирли-юкъ што значи „железни товар", јер је у старога турскога становништва постојало веровање, да су у могили била гвоздена врата, а и ноћи.

За време турске владе у Бугарској Турци су двапут почињали раскопавати ту могилу, али, по причању, свагда се подизала бура, почела падати киша и град, због чега су они своје раскопавање обустављали. У ранијем времену могила је на горњој страни, по причању турског становништва, имала једну јаму, дубоку 2—3 метра.

Веома је вероватно пак, да име могиле долази од турских речи „демирли — јок" т. ј. нема гвожђа, почем ни при једном раскопавању — ранијем као и доцнијем — није у њој нађено гвожђа. Врло добро је очуван ров, који је ископало садашње бугарско становништво пре 13—14 година ради тражења закопаног блага. Ров се налази на северној страни могиле, а њиме су је хтели пресећи копајући озго.

Могила је, на супрот свему рушењу честим раскопавањем, прилично велика и правилна. На основи има обим од око 200 корака, а висока је око 5—7 метара. Она лежи поред реке Демирлюкъ, на којој се мало ниже налази неколико воденица. Са западне и северне стране река опасује могилу, градећи тако као неку врсту полуострва. Површину могиле обделавају сад њени сопственици, — три сељака из Сеида.

---

[1] Види Deutsche Literaturzeitung, Jahrgang XXVIII, № 46 од 16 новембра 1907 г. ст. 2885 и даље.

[2] Упореди „Додатак" Старинару за 1906 год., ст. 1 и даље.

[3] На истом месту, ст. 3.

Приликом раскопавања могиле од стране сељака нађено је кремено оруђе 3—4 см. широко и око 12—15 см. дугачко, рбине од посуђа, сломљене светиљке (?) и цели пехари у облику шоље за кафу. Нађено је и комађе печене земље, вероватно леп.[4] Ретко су налажене животињске, разбијене кости. Сем тога налажени су и изломљени жрвни.

При орању на површини могиле, како ми причаху, налазили су дуге, повијене и оштре ножеве од кремена, рбине од посуђа, грубих ћупова и велике облутке, ну нађено

Сл. 1.

Сл. 2.

је и мало црно камење дотерано на облик камених секира. Једна таква секира (по облику слична оној из *Троје*, W. Doerpfeld, Troja und Ilion, стр. 371, сл. 314), коју сам могао видети, направљена је грубо од црног камена; а дуга је око 6 см.; она је откупљена за Народни Музеј, у Софији, у години 1905.

Ову смо могилу посетили 1904, 1905 и 1906 године; приликом последње посете нашли смо на површини земљишта рбине од посуђа у изобиљу, кости од разних животиња (није било костију од срне и јелена), комађе од кремена и жрвана. Рбине су од грубог, недовољно печеног посуђа са сивим тоном; неке су од њих дебеле 1—2 см. Посуђе је прављено без лончарског витла. Орнаменти су такође веома груби, а састављени су од неправилних уреза без одређених облика, који су изведени оштрим оруђем у непросушену површину суда. Налазе се и удубљења без одређенога реда, која су прављена притиском прста, као и кратки урези изведени ноктом. Орнаментоване рбине изгледа да су фрагменти посуђа, које је имало већ познати облик вазе из тела *Мечкура*[5] и Јуруклери[6].

У вези с описом ове могиле нека нам је допуштено рећи неколико речи и о интересантним наласцима на локалитету „*Кирезликъ*“, који се налази на ЈИ. од описане могиле, а од ње је удаљен неколико минута хода. Кирезликъ се назива једно ниско узвишење, које се као каква хумка издиже од села у правцу ЈЗ. На делу ближем селу хумка је гола, а налази се у близини једног каменолома, који лежи по средини хумке. При радовима у каменолому мора се скидати један слој земље, 1—2 метра моћности, при чему се често налазе судови пуни пепела и костију, које су радници разбијали мислећи, да се у тим лонцима налазе скривени новци. Према опису налазача посуђе је било високо, узано и рађено на лончарском витлу. Оно је било високо 80—100 см. Својим доњим делом

[4] Упореди „Додатак“ Старинару, 1906 ст. 16.

[5] Bulletin de Correspondance hellénique, tom. XXXI (1906), стр. 395, № 223—224, Fig. 29. — Упореди и „Додатак“ Старинару, 1906, ст. 21 и даље.

[6] Упореди „Додатак“ Старинару за 1906 год., слика 6, б, е.

Између појединих речи и скраћеница као раздвојни знак употребљени су знаци у облику ситних листића.

Нарочито ваља истаћи марљиву израду овог жртвеника, због које га можемо убројити међу најлепше очуване споменике из Виминацијума.

Инвентар, бр. 2423 **(сл. 2).** — Надгробна мермерна плоча, чије су димензије 59 × 50 × 8 см. На горњој и доњој страни, при рубу, налазе се удубљења за шијавице

Сл. 2.

(кланфе), којим је ова натписна плоча била утврђена за други какав објекат.

У натписном пољу чита се:

D· M·
PARIDI· ALV
MNO· V· A· XVII
C· REG· CALLISTI
ANVS· P· P· FECIT.

т. ј. D(iis) M(anibus). Paridi Alumno, v(ixit) a(nnis) XVII, C. R(egalius или Regalis) Callistianus p(ro) p(ietate) fecit.

Инвентар, бр. 2417 **(сл. 3).** — Надгробна мермерна плоча, чије су димензије 36 × 30 × 5 см.

Натпис гласи:

D· M·
AVREL· SENE
3 CIANVS· BFCOS
VIX· ANN· XL· V·
5 VLP· FAVSTINA
COIVX· ET· AVR(EL)
FIRMINA (FIL)
POSVE(RVNT).

т. ј. D(iis) M(anibus). Aurel(ius) Senecianus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) vix(it) ann(is) XL. V. Ulp(ia) Faustina co(n)jux

Сл. 3.

et Aur[el(ia)] Firmina [fil(ia)] posue[runt]. У лигатури су: у 3 реду A и N; у 4 реду NN; у 5 реду A и V, и A и N; а у 6 реду E и T, и A и V.

Инвентар, бр. 2359 **(сл. 4).** — Надгробна плоча од кречњака, чије су димензије 96 × 38,5 × 5,5 см.

Над профилираним оквиром натписног поља налази се тимпанон с једном розетом у средини. — На доњој страни свршава се ова надгробна плоча једним ужим делом, којим је била утврђена у нарочити постамент.

Натпис гласи:

D· M·
ALBINAE
QVAE· VIXIT
ANNIS· XV
D· XXXVI
ALBINVS· IV
LIORVM· SER·
VIL· ET· IRENE
PARENT· FIL·
CARISSIM· P·

т. j. D(iis) M(anibus). Albinae quae vixit [a]nnis XV, d(iebus) XXXVI, Albinus, Iuliorum

Сл. 4.

[ser]vus) vil(icus), et Irene, parent(es), fil(iae) [car]issim(ae) p(osuerunt).

Упореди и Н. Вулић, илирска царина у [рим]ско доба, LXXII Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 44 и даље.

Ова надгробна плоча, по причању налазача, служила је као поклопница на једној гробној конструкцији од опека. С том конструкцијом ова плоча није савремена; она је с ранијег гроба скинута и на тој конструкцији употребљена као подесан материјал за зидање. Упореди Старинар, Н. Р. Год. II, стр. 67, прим. 3.

Инвентар, бр. 2473 **(сл. 5 a).** — Жиг на опеци, чије су димензије 39 × 27,5 × 5 см. Нађена приликом зидања зграде поред

Сл. 5.

Универзитета у Васиној улици. Натписно поље је велико 20,5 × 3,5 см. Чита се:

LEG. IIII. FL. PAR. SP. изврнуто.

Значење последњих скраћеница неизвесно.

Инвентар, бр. 2508 **(сл. 5 b).** — Жиг на фрагментираној опеци за кров (tegula), чија је дебљина 3 см. Нађена у Михајловцу код Смедерева. Натписно поље је велико 16,5 × 3 см. Поједина су слова преокренута, а чита се:

LEG. IIII. FL. S. C. DINIC. P.

т. j. Leg(io) IIII Fl(avia) s(ub) c(ura) Dinic(i) p(raepositi).

С истим таквим натписом публикована је већ раније једна опека (A. v. Premerstein und N. Vulić, Jahreshefte, 1903, Beiblatt, ст. 53, № 66) из Виминацијума, али по скраћеницама као и по факсимилу види се, да је на нашој опеци другчији жиг.

Инвентар, бр. 2507 **(сл. 5 с).** — Жиг на фрагментираној опеци за кров (tegula), чија је дебљина 3 см. Нађена је у Винчи, где су чешће пута налажене римске опеке, које су употребљене као материјал за зидање вероватно при грађењу тамошњег манастира.[1]

Ред слова у натпису преокренут је, а чита се:

......EX TRIC.

tj......ex Tric(ornio ?).

Од слова E очувана је скоро горња половина, ну неизвесно је да ли је испред њега било још каквих слова, или се овај жиг састојао само из те две речи.

За означавање места фабрикације на опекама упореди **W. Kubitschek** у Mitteilungen der Zentral-Komission, 1901, стр. 220. — Према томе ова опека треба да је рађена у Tricornium-у, данашњем Ритопеку.[2] Одатле је овај фрагменат, или цела опека, пренет у Винчу где је и нађен; тај пренос извршен је много доцније, а не још у римском добу.

Д-р М. М. Васић

СТАРОСРПСКО ПОСУЂЕ

Приликом нашег бављења у *Кличевцу* 1906 године, купљена су за збирку Нар. Музеја три лонца, које представља **сл. 1 a, b, c** (Инв. бр. 2471). Лонци су купљени преко председника општине, којем налазач није хтео тачније одредити локалитет налажења бојећи се, да ће се на томе месту, ради испитивања, приступити откопавање.

Висина лонца у **сл. 1 a** износи 18,5 см.; **b** је висок 15,5 см., а **c** 15 см. Лонци су без држака, а имају познати типични облик старосрпског посуђа, о којем смо већ раније говорили.[1] Исти је случај и са орнаментиком на овоме посуђу, а и све остале појаве на њима налазе своје паралеле на већ објављеном старосрпском посуђу.

Као старосрпско посуђе карактеришу ове лонце нарочито ***релефне марке***[2] на спољашњој страни њихових дна.

Сл. 2 a, b, c, d, e представља нам облике тих марака. **Сл. 2 a** припада кличевачком лонцу у **сл. 1 a**, њен је облик нејасан. Марка у **сл. 2 b** припада кличевачком лонцу у **сл. 1 b**, а има облик неправилног круга с пречницима. Марка у **сл. 2 c** припада лонцу у **сл. 1 c**; она има облик два концентрична круга. Марка у **сл. 2 d** припада лонцу у **сл. 1 d**, о којем ћемо мало после говорити, а марка има облик круга, у којем се налазе праве линије. Марка у **сл. 2 e** припада једном фрагменту дна, које је нађено у *Винчи*;[3] она има облик уписаног крста у кругу.

Овим наласцима откривено је још једно ново старосрпско налазиште у *Кличевцу* (округ пожаревачки, срез рамски), које до сада није било познато; а за оно налазиште у Винчи пружа се овим наласком још један доказ више, да оно припада и старосрпском добу.[4]

Лонац у **сл. 1 d** чију марку представља **сл. 2 d**, има нарочит значај у погледу на археолошко и етнографско проучавање културе Српског Народа. На та проучавања

---

[1] Упореди Старинар 1906, стр. 38, прим. 3.

[2] Упор. Старинар, 1906, стр. 37, где је наведена и остала литература о овом налазишту римских старина.

---

[1] Упореди наш чланак: Старосрпска налазишта у Србији, Старинар, 1906, стр. 39 и даље, а нарочито стр. 76 и даље.

[2] На нав. месту стр. 78.

[3] За Винчу, као налазиште старосрпских старина, упореди Старинар, 1906, стр. 55.

[4] За праисторијско налазиште у Винчи и његове наласке упореди Старинар 1906, стр. 83 и даље.

ми смо већ скренули пажњу и утврдили њихову тесну међусобну везу.[5] Овом се приликом поново враћамо на то те да овим конкретним примером поткрепимо своје раније мишљење.

Као што се и на први поглед види лонац у **сл. 1 d** има исти облик и исте украсе као и остали примерци из Кличевца. Ну он се од њих не разликује ни по осталим својим техничким особинама. Међутим тај лонац није никаква старина, он је купљен, приликом једне екскурзије, у ужичком округу када смо сусретали читаве товаре таквог посуђа, које је ношено на продају у остале пределе Србије.

С таквом својом робом долазе ови мајстори, како сами тврђаху, чак до *Кнића*, а одатле су је прекупци раније преносили чак до *Јагодине*. Према томе изгледа да је то посуђе тражена роба, која се данас израђује само на појединим местима у ужичком округу.

У томе факту, да се у ужичком округу и дан данас израђује исто онакво посуђе, какво су српски лончари израђивали можда још од VII века по Христу,[6] можемо с правом тражити и објашњење за многе друге појаве у култури српског народа, које својим пореклом допиру у далеко већу прошлост. Познаваоцу ствари неће бити загонетно због чега су се такве појаве очувале у тим а не и у другим крајевима; јер ће их он лако моћи објаснити удаљеношћу тих предела од скорашњих и садашњих главних путева, кроз које струје нове културне тековине.

Указујући на ову појаву желимо подстаћи испитиваоце старе и садашње културе Српског Народа те да они обрате своју пажњу на њу и проуче је што темељније и свестраније. За сада би довољно било и то, ако би се когод нашао, који би отишао до оних места у ужичком округу, где се

Слика 1.

Слика 2.

[5] Старинар 1906, стр. 88.

[6] Упореди нпр. посуђе из Костолца и његово датирање, Старинар 1906, стр. 66 и даље.

овакво посуђе израђује и ту прикупио све податке о техници справљања посуђа, прибрао свеколике марке на том посуђу и покушао њихово значење објаснити на основу онога, што буде сазнао од самих лончара. Уредништво „Старинара“ радо ће таквом раду дати места у својем часопису.

Др. М. М. Васић

ИЗ ДРЖАВНЕ АРХИВЕ

Радећи у нашој Државној Архиви, ја сам запазио да се у њој где што налази и таквих података, који су интересантни и за дубљу старину наше земље. Такве податке ја сам узгред само нотирао, мислећи да их у згодној прилици саопштим коме другом, да он од њих учини употребу. Кад је понова покренут „Старинар“, ја сам на ове податке у Државној Архиви скренуо пажњу Г. Др. М. М. Васићу, и он ме замоли да поред својих ствари, које радим у Државној Архиви, примим на себе и то, да где год нађем што, што би било од интереса за читаоце „Старинара“, препишем и у „Старинару“ саопштим. Одазивајући се молби Г. Васића, ја ево саопштавам такве податке, којих ће бити читав низ, и који ће бити од интереса у многом погледу:

1

Нежит[1]

13. јула 1819. г. „Писато кнезу Раки у ваљевску нахију да пошаље попа Милована из Брезе и игумана Авакума и Читаковича што скорије, ино да не учини, и поп Милован да понесе *књигу назвату Нежит* са собом.“[2]

19. јула 1819. г. „Писато кнезу Раки да по представљеној тужби свјашченства ваљевске нахије налаже се њему, да попа Милована из Брезе пошаље одмах к Господину владики у Шабац на одговор за своје преступљеније, *што преводи народ у сујевјерје*. При том наложено му острејше да оно место, гди је тај поп цркву основати дао затрпа и народу запрети Господаровим именом на оно месту више да се не сабирају, но да се повинују наставленију Господина Архиепископа, који ће у име тога међу народ изићи.“[3]

19. јула 1819. г. „Писано господину Владики шабачком да на представљенују тужбу свјашченства ваљевске нахије послато је за обтуженога попа Милована из Брезе којега (смо) нашли совершено крива, одузели смо *јеретическу књигу Нежит* и пошиљемо истога попа на њихово благорасужденије. Препоручено му да исти поп телесно кажњен буде и за неко време от нурије отлучен за своје покајаније. При том како за предупредити оваковe опасне народне скупштине, заповеђено је кнезу Раки да оно место на којему је хотео речени поп церков сазидати и своју мајсторију проводити да се затрпа, и за истребити усељено сујевјерије међу народом молили да изда ово циркуларно објавленије у својој епархији и опомене свјашченство и народ да би се овакови јеретичких дела уклањали.[4]

2.

Оловни олуци

Ваша Светлост

Милостивјејши Господарју!

Покорно јављам Вашој Светлости, у време док је Пасманџија овде у Крајини пребивао, пронађу се измећу селима Праховл и Цанови *од стародревности олуци оловни*

---

[1] *Нежит* је позната богумилска реч. Можда ће и књига „Нежит“ која се у овој белешци помиње бити у вези с богумилством.

[2] Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол, унутрашња преписка 1819. године. — Сви курзиви у овим белешкама су моји.

[3] Ibidem.

[4] Ibidem.

под земљом, које исти Пасманција у оно време да копати, и доста олова кажу да је ископао и на своју ползу употребио, а по том кад се народу кулуковати досади, надзиратеља Турчина, који је преко копње одређен био, подмите и тако овај оне трагове остави и оде на другу страну копати, где олова није било, и овим начином пријави се Пасманцији да олова више нема и тако он престане даље копати. Но пре 5 година док је овде Мурдар-аси седио пронађу Власи код Цанове села *други један олук оловни* и за овај покажу Мурдарасију, и он отиде на оно место, један чунак оловни ноћу извади и однесе па онда заповеди Власима да место оно затрпају и да ником ништа не казују. Људи су дакле ово место добро забележили и мени су сад проказали, из којег призренија отишао сам на место оно *и тамо ископасмо један чунак оловни од 48 ока тежине*, који дао сам на полак пресећи и ево са сваком покорностију шаљем га Вашој Светлости, а ону рупу гди сам га ископао дао сам ома затрпати и више чункова тражио ни сам нити пак знам има ли онде више онаковог олова.

— — — — — — — — — — — — — — —

В прочем смирено целујући скут Ваше Светлости јесам Ваше Светлости најпонизнији слуга.

У Неготину
9 ноемвра 1833.

Стефан Стојановић[5]

3.

Художествено израђена глава

Ваша Светлост

Милостивјејши Господару!

— — — — — — — — — — — — — — —

Доле под селом Радојевцом, нашли су Радојевчани у Дунаву *једну од туча художествено израђену главу човечју*, коју сам од речених сељана за 28 гроша купио и Вашој Светлости као знак стародревности пошиљем.

С истиним страхопочитанијем јесам Ваше Светлости милостивјејшега Господара.

У Сипу
15. октоврија 1834.
№ 508.

покорњејши слуга
Стефан Стојановић[6]

19. октобра 1834. № 3493. „одговорено (Стефану Стојановићу, великом сердару тимочком) да смо примили ону главу од туча,"[7]

4.

Хрисовуље

1. јула 1837. г. № 2562. „Милосаву Здравковићу Ресавцу, милитарном вароши Алексинца полковнику: Препоручено да монаху из монастира Св. Павла и Георгија у Атонској Гори Герасима, сада у Нишу *с неким монастирским хрисовуљама* налазећег се у Карантин пусти и по издржанију карантина да га у Крагујевац упути."[8]

Његовој Светлости

Милостивјејшему Господару
и књазу сербскому

Милошу Т. Обреновићу

Карантина алексиначког
всеподанејши рапорт.

По височајшем Светлости Ваше од 1. тек. № 2562. налогу у призренију монаха Герасима из Атонске Горе *с неким хрисовуљама дошавша* и у Нишу наодећа се, одмах сам Хаџи-Ђорђу у Ниш писао да би

[5] Кнежевска Канцеларија, Нахија Неготинска.

[6] Кнежевска Канцеларија, Нахија Неготинска.

[7] Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол, унутрашња преписка 1834. године.

[8] Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол, унутрашња преписка 1837.

речена монаха у карантин алексиначки упутио од куда по том по издржанију периода карантинског у Крагујевац по налогу Ваше Светлости оправљен и упућен биће.

№ 65.
6. јулија 1837.
у Алексинцу.

Милитарни вароши Алексинца
командант, полковник
Милисав Здравковић*

Његовој Светлости
Милостивејшему Господару
и књазу Сербском
Милошу Т. Обреновићу

Карантина алексиначког
всеподанејши рапорт

Клађајући се по милостивјејшему благоволенију Ваше Светлости од 1. тек. № 2572. изјављеном ми, Монаха Герасима с другом својим монахом дошавше с неким [illegible] из монастира Св. Павла и Георгија у Атонској Гори находећег се, данас по издржанију периода карантинског у Крагујевац Вашој Светлости пошиљем.

№ 107.
24. јулија 1837.
у Алексинцу.

Милитарни вароши Алексинца
командант, полковник
Милисав Здравковић**

Др. Тих. Р. Ђорђевић

---

* Књажеска Канцеларија. Нахија Алексиначка.

** Књажеска Канцеларија. Нахија Алексиначка.

ДОПИСИ

Архитектонски и скулптурни остаци из Текериша

Г. *Панта Туфегџић*, свештеник из Текериша, послао је Нар. Музеју фрагменте које приказује **сл. 1 a b**, а уз њих још и следећи опис.

„Ови фрагменти нађени су при орању и чишћењу од камена у имању Добросава Нешића, земљорадника, из Текериша (срез јадрански, округ подрински.“

„Место, где су фрагменти нађени, удаљено је од текеришке цркве за 5—600 метара у правцу на Југозапад, а поред црквеног поточића, близу извора, који се зове „Воденичина“

„Сопственик имања, поменути Добросав, орао је за кукуруз. У њиви се налазила једна хумка од камена и рушевина, која је сметала да се на том месту дубље пооре. С тога се Добросав реши да то место очисти од камена, при чему је наишао на рушевине од некакве зграде, која је била квадратног облика, а мерила је на свакој страни по 10 м. Темељ је широк 1 м., а по средини је такође ишао темељ некаквог преградног зида, који је такође био дебео 1 м. У обиму ових зидова нађе он ове фрагменте у близини једна до другога. Сем тога нађене су опеке четвртастог облика, чија дебљина износи око 8 см. Других ствари није нађено.“

„Упоред ћу напоменути још и следеће. У близини текеришке цркве, под Цером, с јадранске (југозападне) стране, налази се једно место, које се зове „*Сребрни Јаз*“; а ту се и сада могу распознати трагови [illegible] јама. Са поцерске (североисточне) стране налази се опет једно места, које се зове „*Сребрна Руда*“. Вероватно је, да се на овим местима раније ископавала руда, што се даје утврђивати и налажењем рударске троске (згуре, шљаке).“

под земљом, које исти Пасманџија у оно време да копати, и доста олова кажу да је ископао и на своју ползу употребио, а по том кад се народу кулуковати досади, надзиратеља Турчина, који је преко копње одређен био, подмите и тако овај оне трагове остави и оде на другу страну копати, гди олова није било, и овим начином пријави се Пасманџији да олова више нема и тако он престане даље копати. Но пре 5 година док је овде Мурдар-аси седио пронађу Власи код Џанове села *други један олук оловни* и за овај покажу Мурдарасију, и он отиде на оно место, један чунак оловни ноћу извади и однесе па онда заповеди Власима да место оно затрпају и да ником ништа не казују. Људи су дакле ово место добро забележили и мени су сад проказали, из којег призренија отишао сам на место оно *и тамо ископасмо један чунак оловни од 48 ока тежине*, који дао сам на полак пресећи и ево са сваком покорностију шаљем га Вашој Светлости, а ону рупу гди сам га ископао дао сам ома затрпати и више чункова тражио н сам нити пак знам има ли онде више онаковог олова.

— — — — — — — — — — — — — — —

В прочем смирено целујући скут Ваше Светлости јесам Ваше Светлости најпонизнији слуга.

У Неготину
9 ноемвра 1833.

Стефан Стојановић[5]

3.
Художествено израђена глава

Ваша Светлост
Милостивјејши Господару!

— — — — — — — — — — — — — — —

Доле под селом Радојевцом, нашли су Радојевчани у Дунаву *једну од туча художествено израђену главу човечју*, коју сам од речених сељана за 28 гроша купио и Вашој Светлости као знак стародревности пошиљем.

С истиним страхопочитанијем јесам Ваше Светлости милостивјејшега Господара.

У Сипу
15. октоврија 1834.
№ 508.

покорњејши слуга
Стефан Стојановић[6]

19. октобра 1834. № 3493. „одговорено (Стефану Стојановићу, великом сердару тимочком) да смо примили ону главу од туча,“[7]

4.
Хрисовуље

1. јула 1837. г. № 2562. „Милосаву Здравковићу Ресавцу, милитарном вароши Алексинца полковнику: Препоручено да монаху из монастира Св. Павла и Георгија у Атонској Гори Герасима, сада у Нишу *с неким монастирским хрисовуљама* налазећег се у Карантин пусти и по издржанију карантина да га у Крагујевац упути.“[8]

Његовој Светлости
Милостивјејшему Господару
и књазу сербскому
Милошу Т. Обреновићу

Карантина алексиначког
всеподањејши рапорт.

По височајшем Светлости Ваше од 1. тек. № 2562. налогу у призренију монаха Герасима из Атонске Горе *с неким хрисовуљама дошавша* и у Нишу наодећа се, одмах сам Хаџи-Ђорђу у Ниш писао да би

[5] Кнежевска Канцеларија, Нахија Неготинска.

[6] Кнежевска Канцеларија, Нахија Неготинска.

[7] Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол, унутрашња преписка 1834. године.

[8] Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол, унутрашња преписка 1837.

речена монаха у карантин алексиначки упутио од куда по том по издржанију периода карантиског у Крагујевац по налогу Ваше Светлости оправљен и упућен биће.

№ 65.
6. јулија 1837.
у Алексинцу.

Милитарни вароши Алексинца
командант, полковник
Милисав Здравковић[9]

Његовој Светлости
Милостивјејшему Господару
и књазу Сербском
Милошу Т. Обреновићу

Карантина алексиначког
всеподањејши рапорт

Владајући се по милостивјејшему благовољенију Ваше Светлости од 1. тек. № 2572. изјављеном ми, Монаха Герасима с другом својим монахом дошавше *с неким хрисовуљама* из монастира Св. Павла и Георгија у Атонској Гори находећег се, данас по издержанију периода карантинског у Крагујевац Вашој Светлости пошиљем.

№ 107.
24. јулија 1837.
у Алексинцу.

Милитарни вароши Алексинца
командант, полковник
Милисав Здравковић[10]

Др. Тих. Р. Ђорђевић

---

[9] Књежевска Канцеларија, Нахија Алексиначка.

[10] Књежевска Канцеларија, Нахија Алексиначка.

ДОПИСИ

Архитектонски и скулптурни остаци из Текериша

Г. *Панта Туфегџић*, свештеник из Текериша, послао је Нар. Музеју фрагменте које приказује **сл. 1 a b**, а уз њих још и следећи опис.

„Ови фрагменти нађени су при орању и чишћењу од камена у имању Добросава Нешића, земљорадника, из Текериша (срез јадрански, округ подрински."

„Место, где су фрагменти нађени, удаљено је од текеришке цркве за 5—600 метара у правцу на Југозапад, а поред црквеног поточића, близу извора, који се зове „Воденичина"

„Сопственик имања, поменути Добросав, орао је за кукуруз. У њиви се налазила једна хумка од камена и рушевина, која је сметала да се на том месту дубље поори. С тога се Добросав реши да то место очисти од камена, при чему је наишао на рушевине од некакве зграде, која је била квадратног облика, а мерила је на свакој страни по 10 м. Темељ је широк 1 м., а по средини је такође ишао темељ некаквог преградног зида, који је такође био дебео 1 м. У обиму ових зидова нађе он ове фрагменте у близини један до другога. Сем тога нађене су опеке четвртастог облика, чија дебљина износи око 8 см. Других ствари није нађено."

„Узгред ћу напоменути још и следеће. У близини текеришке цркве, под Цером, с јадранске (југозападне) стране, налази се једно место, које се зове „*Сребрни Јаз*"; а ту се и сада могу распознати трагови негдашњег јаза. Са поцерске (североисточне) стране налази се опет једно место, које се зове „*Сребрна Рупа*". Вероватно је, да се на овим местима раније ископавала руда, што се даје утврђивати и налажењем рударске троскве (згуре, шљаке)"

Додатак. — Фрагменат у **сл. 1 a** висок је 42 см., широк 16,5 см., а дебео око 6—7 см. Представљена је биста женске фигуре, која на десној руци има увијену гривну (?), а у руци држи шишарицу (?). Израда је груба и површна.

Фрагменат **сл. 1 b**, чији доњи део има димензије 21 × 16,5 × 6—8,5 см.; глава, која је вероватно припадала овом фрагменту, висока је 16 см. у очуваном стању. На фрагменту је представљена биста женске

Сл. 1, а

фигуре, која своју леву руку (виде се само четири прста) меће на раме, а десну на мишицу десне руке следеће фигуре, од које се види само део десног рамена, мишице, лакта и доњег дела руке испод лакта.

Израда је такође површна и груба.

Оба су фрагмента од ситнозрног пешчара, који је веома мек и трошан. — Намена ових фрагмената није нам позната. На непрофилираним дужим странама опажају се трагови тестере, којом је камен сечен. На први мах изгледа као да су ови фрагменти делови каквог украсног фриза са грађевине, али против тога у првом реду говори њихова неједнака висина (**a** висок 42; а **b** заједно с припадајућом (?) му главом и замишљеним размаком између њих 21 + 16,5 + 1 см. = 38,5 см. у најбољем случају.

Међутим представе самих фигура, а нарочито борова шишарица у руци фигуре на фрагменту **a**, као и композиција фигура на фрагменту **b**, говорили би за то, да су ови фрагменти делови надгробних споменика, на којима су фигуре покојника биле у рељефу израђене. Због чега су пак ти фрагменти доспели у рушевине споменуте грађевине, такође је нејасно, а могло би се можда тачније утврдити брижљивијим испитивањем самих тих рушевина.

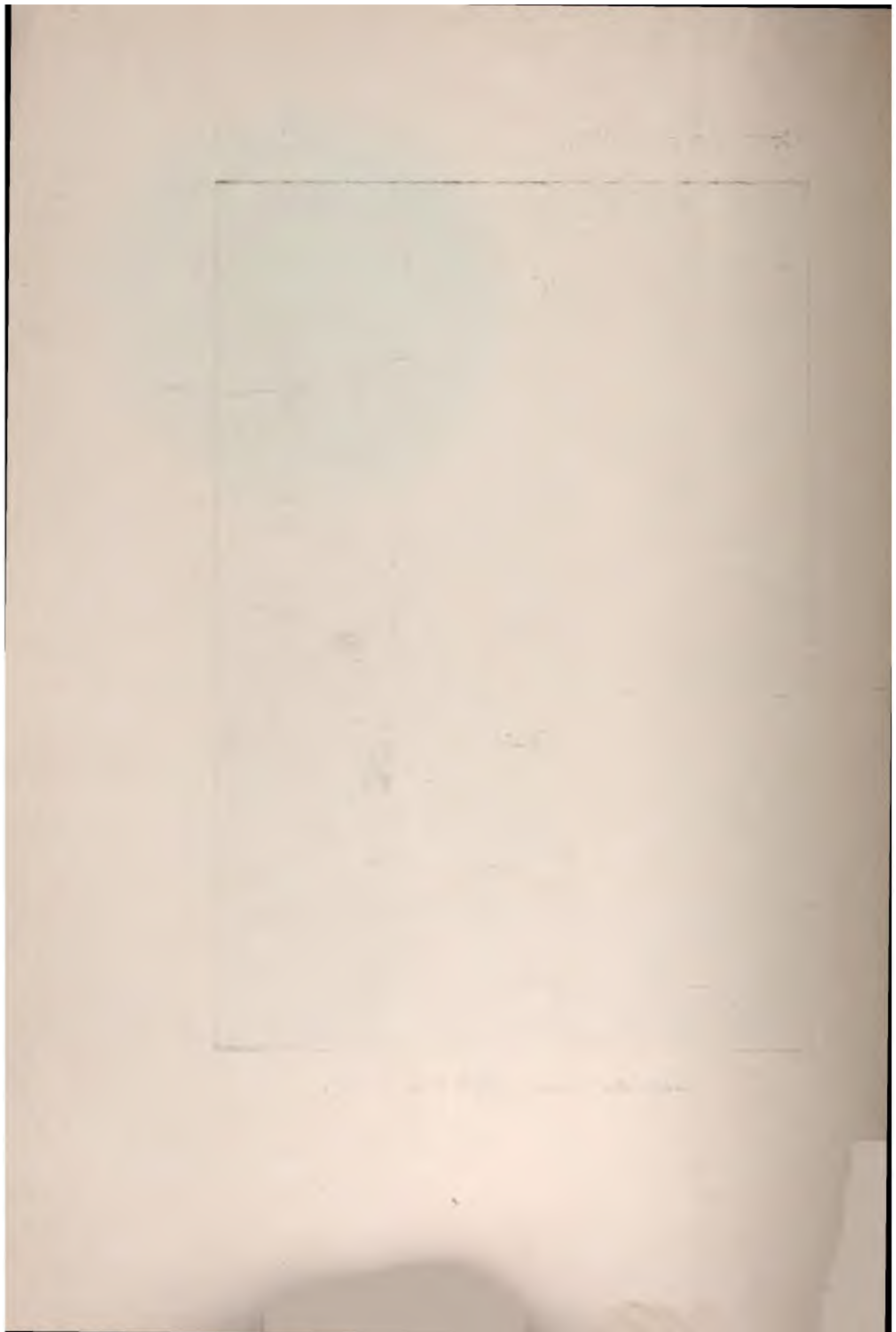

Сл. 1, b.

По стилистичким и техничким особинама ових рељефа даје се утврдити, да су они могли постати у III веку по Христу; да су израда провинцијалних мајстора, и да се по целокупном своjем изгледу дају уврстити у групу сродних им споменика предела Западне Србије и источних крајева Босне.

Преисторијска налазишта у околини Смедерева

Г. *Јован Јирачек*, шеф-инжињер окружног одбора у *Смедереву*, пише:

Влашки новци. Страна 52 до 55.

САДРЖАЈ СТАРИНАРА

САДРЖАЈ ДОДАТКА СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. II.

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА II.

1907.

Друга Свеска

УРЕДНИК
Михаило Валтровић
професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД
Краљевско Српска Државна Штампарија
1908.

СТАРИНАР

Излази у полугодишњим свескама од по 5—6 табака текста с потр
илустрацијама у тексту и на засебним таблама.

Уз Старинар публиковаће се и **Додатак** Старинару, који ће садр
чланке о стварима које стоје у вези са старинама и њиховим проучав
белешке, кратке извештаје и дописе о наласцима, који су у току дотичн
ђувремена нађени, као и преглед и оцену стручне литературе, која стоји у
или ближој вези са проучавањем старина Балканског Полуострва и су
земаља. Величина **Додатка** одређиваће се према потреби.

Чланови Српског Археолошког Друштва, по одредби чл. 9.
тута Српског Археолошког Друштва, **добијају бесплатно Старинара
једно са Додатком.**

Члан *утемељач* плаћа један пут за свагда 120 дин. или у једн
или у пет годишњих рокова по 24 динара.

Члан *помажући* плаћа за прву годину чланства 8, а за остале г
по 6 динара.

Књижарска цена Старинара са Додатком *за целу годину износи 10 ди*

Примљени научни радови за објављивање у Старинару и До
хонорисаће се с осамдесет (80) динара по штампаном табаку.

Рукописе као и сву осталу преписку с уредништвом Старинара вал
ћивати на *Г. Д-р Милоја М. Васића,* чувара Нар. Музеја, уредн
ринара, а пријаве у чланство Српског Археолошког Друштва упућиват
адресу *Г. Михаила Валтровића,* професора Велике Школе у пензији,
твеног секретара, *Јованова улица бр. 53 у Београду.*

Напомена. — Због непредвиђених сметња и неприлика ова је с
Старинара морала знатно задоцнити.

Да не би било и сувише закашњења Уредништво ће обе свеске С
нара за 1908 годину штампати заједно и нада се да ће до краја 190
дине са штампањем тих свезака бити готово, почем је један део сад
већ сложен.

Уредништво Старинара.

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА II.

1907.

С ДОДАТКОМ СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. II.

УРЕДНИК
МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ
професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД
Краљевско Српска Државна Штампарија
1908.

САДРЖАЈ СТАРИНАРА

САДРЖАЈ ДОДАТКА СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. II.

ватног распитивања Г. Д-р Милоја Васића, да је накит нађен у одроњеној обали Дунава код села *Велике Врбице* (округ крајински, срез кључки) од неких мештана сељака и да је посредством власти доспео у Народни Музеј. Да ли је можда известан део целокупног наласка остао и непредат и како су поједини објекти накита били међу собом везани, није познато. Локалитет наласка, дунавску обалу код поменутог села, посматрали смо приликом једне екскурзије. Некадање постојање праисторијског насеља на њему утврђују већ и керамички фрагменти растурени обалом, а у погледу технике и орнамента сасвим слични фрагментима из читавог низа до сада запажених праисторијских налазишта на дунавској обали од ушћа реке Пека до Тимока, — о којима ће бити речи на другом месту у овом часопису. У обали нашега налазишта, која је прилично висока и испресецана дубоким вододеринама, могу се запазити профили некадањих културних слагалишта. По извесним нађеним фрагментима урни, може се закључивати о обичају спаљивања лешева, који би био карактеристичан за ово насеље. По свој прилици и наш накит припадао је једној или више урни. Примери таквих остава уз спаљене остатке покојника нису ретка појава.[3] Тако у Hampel-a[4] налазимо како се код места Ercsi на Дунаву (комитат Fejer) у обали разораној водом нашла расута једна урна са бронзаним предметима за накит. Овај пример између многих наводимо и с тога, што су поједини облици накита из те урне аналоги извесним облицима нашега накита.

2. Опис накита.

На **табли II, 1** представљена је једна *ниска* састављена од 1021 комада, који су били саставни делови једне или више огрлица. Сви су изведени у техници ливења и могу се поделити у неколико основних типова, како ћемо их у даљем излагању и описати. У **сл. 1** представљена су три типична облика у разним величинама. Најмногобројније су заступљени кугласти и на пробушеним странама више или мање стињени комади типа **a**; пресек примерака тога типа под δ преставља известан број комада који одговарају деловима попречно исечене цеви у ситне комаде. Биконичних типа **b** и то у величини α има

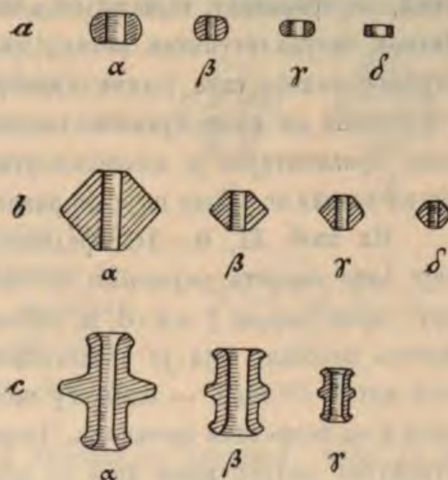
„Брой 16. Низъ златны ђинђува и други разны златны украшенія у тежини 74½ драма; кой є нашао и предао у Великой Врбици Думитру Никола.“

„(актъ истый као кодъ № 13. то єсть одъ Попечитс. Правосудія Совѣту П.№ 685, а Совѣта В.№ 962, 1855 год.)“

[3] Потпуно очуван егземплар такве једне урне проучен је са локалитета Жуто Брдо. Старинар 1907, стр. 15, сл. 16.

[4] J. Hampel, Die Altertümer der Bronzezeit in Ungarn, Bd. I, уз Taf. XCIII.

свега 7 комада, у величинама β, γ и δ на 60 комада. Комади типа **с** састављени су из једног пљоснатог, округлог дела кроз који изгледа као да је провучен други цевасти и на крајевима профилирани део. Примерак у величини γ осамљен је, док у прелазним величинама α—β има 9 комада. На **сликама 2, 3** и **4** представљени су вертикални **2 а, 3 а** и **4 а** и хоризонтални **2 b, 3 b** и **4 b** пресеци друга три типична комада. Облик представљен у **сл. 3,** који је заступљен са три примерка, носи на најширем обиму два пара наспрамних испупчења, која су и профилирана; на облицима чији су пресеци представљени у **сл. 2** и **4,** и који су заступљени само са по једним комадом, та бочна испупчења нису тако оштро наглашена. Испод оба пресека сваког облика представљен је развијен орнаменат **(сл. 2 с, 3 с и 4 с),** који се састоји из утиснутих кружића и полукружића. Као осамљени облици издвајају се три примерка од којих је први представљен у **сл. 5**; друга два су у облику октаедра са одсеченим бочним ивицама.

Слика 1.

На табли **II, 2—8** представљени комади нашега накита јесу *привесци*, који су понајпре могли бити саставни делови једне огрлице. Дршка, која носи два крака који конвергирају, завршена је главицом која је пробушена косо у правцу озго на ниже. Косо пробушене главице налазимо и на преисторијским иглама за прикачивање одела. Овај тип датира Lissauer[5] у рано бронзано доба. На једној још не публикованој статуети из *Винче*, типа Кличевачког Идола, налазимо на предњој страни орнаментално представљене привеске који потпуно одговарају нашима. Исто то и на једној статуети из *Баиске*, код Вуковара, коју Hoernes[6] погрешно сматра за неолитску, а која се међутим сме без устезања приписати развијеном бронзаном доба.[7] Hampel идентичне егземпларе оваквог накита из раније поменутог угарског налазишта (в. напом. 4.) сматра за привеске о једном појасу од бронзаног лима, што је и у реконструкцији пред-

[5] A. Lissauer, у Zeitschrift für Ethnologie, 1907, Heft VI, S. 793 и даље, fig. 19 и даље.

[6] M. Hoernes, Die neolitische Keramik in Österreich, у Jahrbuch der k. k. Zentral-kommission, Bd III., I., 1905. S. 15 fig. 23 и 24.

[7] Исправка Hoernes-ова мишљења код Д-р М. Васића, Прилози ка решавању тројанских проблема, у Гласу LXX, стр. 283.

ставио. Ближим посматрањем наших 7 привесака можемо међу њима разликовати три варијетета. Тако код примерака **таб. II, 2—6** завршни делови свака два конвергентно повијена крака изгледају као увучени у заједнички шири део над којим се издиже дршка. Овакав облик могао је имати за мотив сличан накит конструисан од очњака дивљег вепра који су врло радо ношени као привесци, што доказују слични чести наласци на преисторијским налазиштима. Примерак из **таб. II. 7** представља сам други варијетет: оба крака непосредно поред дршке украшена су са по три паралелна уреза, који образују два прстенаста испупчења, — орнаменат који подсећа на врвце које су на претпостављеном првобитном натуралистичком мотиву имале технички значај. Трећи варијетет, заступљен такође само једним примерком **таб. II, 8** не показује детаље карактеристичне за наше тумачење порекла оваке форме привесака. На обема странама орнаментиран је низовима утиснутих кружића, а на месту одакле полукраци налази се урезан по један равнокраки крст чији ћемо значај доцније поменути.

На **таб. II, 9—10** представљена су два једнака објекта нашега накита које ћемо назвати *украсима за косу*. Ако један од њих развијемо, добићемо прут представљен у **сл. 6, а**, појачан на крајевима и средини, троугласта попречна пресека, који је представљен на истој слици — **b**. Горње две стране тога прута — лице, — оштро су сведене, док је доња нешто издубена, као што се види и на попречним пресецима. Лице је на рубу орнаментирано са по једним низом утиснутих полукружића који се додирују. Испод додирних тачака ових полукружића налазе се, опет утиснути, кружићи, који такође чине орнаменат, као што се види на његовој шематички развијеној представи на истој слици под с. Наши примерци показују овакав прут један и по пут савијен у облик отвореног прстена чији је један крај посувраћен тако, да су сва три проширена и највидније орнаментирана дела паралелно стављена окренута оку посматрача.

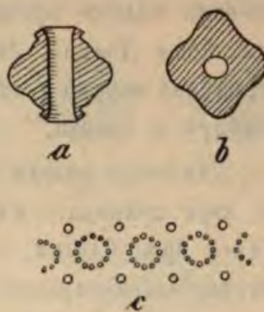
Да су овакви прстенови служили за украс косе и придржавање увојака, знамо по Schliemann-овом објашњењу аналогих примерака оваквога накита у Троји. Сличне наласке из европских налазишта као и ове тројанске објаснили су неки научници и као привеске. Наши примерци су ближи Schliemann-овом објашњењу.[8]

На **таб. II, 11—13** представљене објекте, који су међусобом потпуно једнаки, назваћемо *златним прутићима*. Обликом су дакле дугуљасти, у ду-

[8] Упор. Schliemann, Ilios S. 554—5, затим Helbig, Homer. Epos S. 168. На овим местима наводи се и стих из Hom. Il. XVII, 51—52: «Крвљу му смочи се коса ([illegible] налична коси), Смоче се увојци што их и злато држа и сребро.» Отуда су оваки прстенови познати и као „Lockenhalter." За друго објашњење за привеске в. Studniczka (о тројан. егземпларима), E. Chantre (о угарским) и Virchov (о кавкаским) ближе [illegible] код H. Schmidt-a у Zeitschrift für Ethnologie 1904, Heft 5, S. 620 ff.

ну износе 4,3 см., и спљоштени, са попречним пресеком 4 × 1,5 мм. Спљо-
эна страна опточена је рубом (в. и **сл. 7**) који се нешто истиче над сре-
пном дужином на којој је у једнаком одстојању пробивено 9 рупица. Траг
га пробивања види се и на таласастој контури руба; иначе је цео предмет
вен као и остали до сада описани објекти нашега накита.

На **таб. II, 14** представљена је округла *плочица* од златног лима, ве-
ка у пречнику 3 см., искуцавањем испупчена и орнаментирана; реконстру-
н профил њен представљен је у **сл. 8**. Искуцани орнаменат састоји се из
концентрична круга тачкастих испупчења, од којих је један око средишног
упчења, док су друга два на обореном ободу пло-
це. Између периферија ова два круга на ободу про-
вене су две наспрамне рупице. Ово је једини комад
шега накита изведен у техници искуцавања (re-
ssé, getrieben).

Слика 2.

На **таб. II, 15** представљена је спирално сави-
а жица. Овај *спирални колут* је у неколико ис-
чен на спољашњој страни, и износи у садашњем
ику 2,8 см. у пречнику. Главу овога колута обра-
у прва два почетна спирална обрта тиме, што су
у собом ковањем слепљени.

На **таб. II, 16** представљена је жица неправилно савијена; биће да је
рвобитном облику такође образовала спирални колут. Како је пар оваквих
рала ношен и као украс на грудима, могле су ове две спирале кореспон-
рати. Леп пример овакве намене пружа орнаменат на Кличевачком Идолу,
и по Hoernes-овом[9] мишљењу одлично представља одело и накит из доба ње-
а постанка, а овај накит опет одговара ономе из бронзаног доба Угарске. О
ници извођења оваквих спирала знамо да су такође биле ливене.[10]

3. Аналогије у погледу на облик.

По обилности употребљеног злата може се наш накит поредити и са при-
оцима златног накита у тиме чувеним југоисточним налазиштима особито у
оји и Микени. Простором ближе аналогије пружају поглавито угарски на-
ци специјално они из Ердеља, — о чијем ће, у неколико преувеличаном зна-
у у погледу продукције злата у преисторијском доба бити доцније речи.

[9] M. Hoernes, Urgeschichte der bild. Kunst, S. 221—2.

[10] B. Schliemann, Mykenä. Nr. 163 представља калуп за ливење таквих спирала. —
чан калуп, али за ливење накита од фајанса нађен је у храмовној остави у Кносу,
р. Annual of the British School, № IX, стр. 65, сл. 42. На овоме калупу из Кноса на
то спирално савијене жице налазимо округлу плочицу украшену концентричним круговима.

За наше проучавање *аналогије у погледу облика* од далеко су веће важности. Облицима *огрличиних* делова не налазимо на Југоистоку тако карактеристичне аналогије као на Северозападу од наше области, и то међу наласцима из Угарске и Ердеља с једне, и онима из босанских налазишта с друге стране. Ови угарски наласци припадају млађем бронзаном доба и изведени су у бронзи,[11] ћилибару[12] и земљи. Особито карактеристичне егземпларе за све приказане типове наших комада за огрлицу показују наласци из Ватине,[13] који су управо копије металних облика у лошем материјалу — земљи. Босанска налазишта млађег бронзаног доба и халштатског, која својим последњим слојевима кадшто припадају и историјском доба (Гласинац, Сански Мост, Горица, Доња Долина, Језерине и др.), обилују множином налазака сличних и идентичних форама у материјалу разноврсном, изузев злато, као иловачи, стаклу, ћилибару и бронзи.[14]

Аналогије нашим *привесцима* налазимо искључиво у наласцима из Угарске, који припадају млађем бронзаном доба. Међу овима има и таквих облика који су врло блиски, скоро идентични нашима, док други показују читав низ поступно дегенерираних. На неколиким угарским егземпларима пропратићемо ону дегенерацију која је од значаја по датирање наших егземплара у старије доба, јер нам потврђује стварно закључак који би иначе могли извести аналогијом из безброј пута уочене појаве: да су најближи натуралистичким мотивима облици изведени у племенитом металу и да се у подражавању могло преводити само из бољег материјала у гори, а никако и обрнуто. У **сл. 9** примерци под **a**, **c**, **e**, $\mathbf{e^1}$ и $\mathbf{e^2}$, изведени у техници ливења, показују скоро паралелне облике другима под **b**, **d**, **f** и $\mathbf{e^3}$, изведеним у техници простог изрезивања у бронзаном лиму, а у контурама првих.[15] Редом који обележавају писмена a,

[11] J. Hampel, Die Altertümer der Bronzezeit in Ungarn, нпр. Bd. 1, Taf. CXVI, 11, Bd. II, CXXXVI, 15; CXXXVII, 23. Bd. III, CCIX 7; CCXXXIV. 12—14.

[12] J. Hampel, на навед. месту, Bd. III, CCXIII, 41—226.

[13] Milleker Bodog, A. Vatinai Östelep, 1905, Taf. XXII, 1, 5, 6, 10 и 11.

[14] Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, Bd I, S. 103, fig. 197—8, 205—9, 226, 228, S. 124, ftg. 32; Bd III. Taf. IV; Bd IV. S. 34, fig. 2; Bd VI, Taf. IV; Bd VIII. S. 38, fig. 93—4, 95—96 итд. Гласник Земаљског Музеја за Босну и Херцеговину, 1902, књ. 1, Таб. IV.; 1902, књ. 3, Таб, XXII. 7, XXIV и XXXI.; 1906, књ. 2, стр. 219, сл. 53. итд.

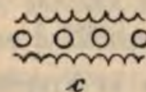
[15] Угарски егземплари приказани на сл. 9 налазе се публиковани на следећим местима:

Сл. 9 a = J. Hampel, на навед. месту Bd. II, CXXXI, 1.
« « **b** = « « « « « « « CXXXIII, 6.
« « **c** = Milleker Bodog, на навед. месту, Taf. II, 6.

b, c, d, e, e¹, e², e³ и **f** да се пратити очигледно поступна дегенерација облика која од облика **a** који је најближи претпостављеном натуралистичком мотиву поступно одводи до облика **f** који не показује више ни једну ознаку која би упућивала на претпостављени узорни мотив.

Не смемо међутим пропустити да не наведемо и извесне даље аналогије за овакав облик привесака и ако оне дају повода за сасвим другаче објашњење њиховога порекла него што смо га ми раније објаснили. Изнад једне воловске лобање представљене на једном интаљу од агата из Кноса[16] налази се представа двојне секире (лабриса) између воловских рогова, а на корену пак ових рогова три паралелна испупчења која потпуно одговарају паралелним прстенастим испупчењима на другом варијетету наших привесака. Далеко пак приближнији облику ових јесте облик украса на једном земљаном отиску, нађеном у једној храмовној остави („the temple repositories“) такође уКносу, и који Evans тумачи као полумесец на врху једног кратког дршка — crescents on stands — (в. B. S. A. № IX, стр. 54. сл. 30). Из описа Evans-овог у B. S. A. № VIII стр. 105 није јасно како су изгледали „small attachments in the shape of the Sacral Horns“[17] на статуетама микенског доба из Гурније на Криту, те је с тога могуће, нарочито због сличности између појава на нашим привесцима другог варијетета и оних на воловској глави, сматрати не само наше привеске него и оне „полумесеце“ из Кноса као подражавање овима „консекративним роговима.“ Таквом тумачењу ишла би у прилог најзад још и та околност што би се после проучавања Evans-ова (B. S. A. № IX. стр. 88) о значењу симбола у облику крста у храмовној остави у Кносу можда могло и за онај крст на комаду који представља трећи варијетет наших привесака потражити исто символичко значење које Evans приписује таквим представама у Кносу. Узимање у обзир аналогија с Кноса потпуно је оправдано после најновијих резултата до којих је испитивање у томе погледу дошло, а који ће ускоро бити објављени.

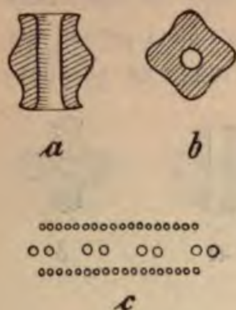
Слика 3.

Сл. 9 **d** = J. Hampel, на навед. месту, Bd. III. CXCIX, 3.
„ „ **e** = „ „ „ „ „ „ „ CXCI, 5.
„ „ **e¹** = „ „ „ „ „ „ „ CLXXXV. 28.
„ „ **e²** = „ „ „ „ „ „ „ CLXXXV. 23.
„ „ **e³** = „ „ „ „ „ „ „ CXCI, 6.
„ „ **f** = „ „ „ „ „ „ „ CCXXV, 27.

[16] The Annual of the British School at Athens № IX стр. 114, сл. 70

[17] „Мали привесци у облику консекративних рогова“.

Најближе аналогије нашим украсима за косу имамо такође међу угарским налазцима. Најкарактеристичнији егземплари ових угарских налазака приказани су у једном чланку H. Schmidt-a (fig. 12, 13 a и 13 b).[18] Као њихов изворан тип оправдано предпоставља H. Schmidt облик истога накита из Троје (в. Schliemann, Ilios, № 878, 880). То је отворен прстен са појачаним крајевима, који један другог премашују (т. зв. Lockenhalter); ови тројански примерци су датирани у групи других објеката у 3 пер. II насеља у Троји, дакле око 2000 год. пре Хр.. И ван Угарске у Средњој Европи сретамо варијетете овога облика, који се распростиру далеко на Северозапад и Исток. На томе великом географском пространству био је он и временски дуго у употреби, тако у Чешкој и Моравској нађени су егземплари таквога накита у гробовима старијег бронзаног доба с карактерном керамиком Unetitzer Typus, а на Кавказу има таквих налазака и из гвозденога доба. То је укратко што каже H. Schmidt о овој врсти накита. Његово објашњење налазака овога накита на Северу и Југу Европе импортом из Угарске и Ердеља неумесно је као и низ других закључака Schmidt-ових којима неоправдано преувеличава значај угарских и ердељских културних центара да би што више изашао на сусрет познатој својој претпоставци о зависности јегејске културе с те стране.[19] Распрострањеност и дуго задржавање овога облика за накит могло је и ван Ердеља на разним странама изазвати његову локалну продукцију, а у материјалу којим су дотичне области располагале. Отуда онај исти случај који H. Schmidt допушта на Кавказу може се са још више разлога претпоставити и у нашим крајевима. Јер ови су били ближи југоисточним утицајима који су упознавали Средњу Европу са новим облицима, који би се овде одомаћени даље самостално развијали, разуме се у оним њеним областима, које су у природном богаству и културним приликама имале услова за такво развиће. Свакојако самосталним, локалним развићем има се објаснити и то што наши примерци украса за косу показују варијетет који у угарским одговарајућим налазцима није ни једним примерком заступљен.

Слика 4.

[18] H. Schmidt, у Zeitschrift für Ethnologie 1904, 5., чланак Troja, Mykenä, Ungarn, археол. паралеле.

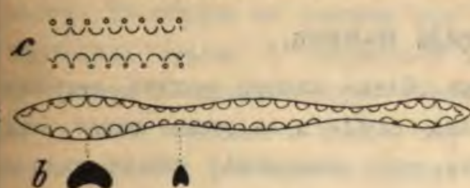
[19] Критику ове Schmidt-ове као и оне von Stern-ове теорије види у Ronald M. Burrows-a, the discoveries in Crete, 1907, друго издање, стр. 190 и даље; упореди и Duncan Mackenzie, Cretan Palaces and the Aegean Civilization II, у B. S. A. № XII, стр. 228 и нарочито стр. 231 и даље.

Аналогиjе за примерке нашега накита коjе смо назвали *златним ирутима* веома су оскудне. У групи троjанских налазака, коjи припадаjу „великом лгу“ (II насеље), и ови наши примерци имаjу своjе паралеле[20] у погледу облик. Троjански егземплари служили су по Schliemann-овом обjашњењу за ање привесака, што свакако вреди и за наше примерке, а и аналоге наке из швajцарских накољничких насеља[21] стално прати велики броj разних металних привесака. Тако мали броj познатих аналогиjа недоьан je за извођење потребних закључака за релативно датирање, али ни наласци ове врсте не даjу разлога за хронолошко издваjање од алих обjеката нашега накита. Ипак и оволике аналогиjе за тако ко примењену врсту накита од важности су у колико даjу нове потврде лне поjаве сличних и идентичних обjеката у Троjи с jедне и у Средњоj ропи с друге стране од наших налазишта, чиме се доказуje посредничка га наших североисточних предела између jугоисточних и средњоевропских историjских налазишта.

Сл. 5.

Украсне плочице с коjима се може поредити наша напред описана врло чест и многоброjно заступљен налазак у разним преисториjским налазиштима познијих металних епоха. Оне су као украс пришиване на одело, а у сличним формама служиле су и као оплата древним дугметима итд. Тако су, по Schliemann - овом обjашњењу, били примењени троjански егземплари, (упореди Schliemann, Ilios S. 557, 903—4). У III. гробу у микенскоj тврђави нађена je маса таквих украсних чица, (в. Schliemann, Mykenae, S. 194—200). Ове су плочице искуцаьем орнаментиране као и троjанске само у разноврснијим мотивима, налистичким и спиралним. Наш примерак ближи je сличним наласцима из рских и босанских налазишта млађег бронзаног доба. Угарски наласци са них локалитета показуjу сличне и идентичне форме[22] у бронзи, више или

Слика 6.

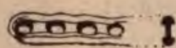
[20] Schliemann, Ilios, бр. 696—7 (= бр. 5966 у H. Schmidt, H. Schliemanns Sammlung janischer Altertümer, Berlin 1902), бр. 765 (= H. Schmidt, Katalog бр. 5943), бр. 866 H. Schmids, Katalog бр. 6002).

[21] R. Munro, The Lake-Dwellings of Europe (1890), сл. 189 и стр. 57—8.

[22] J. Hampel, Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn. Bd. I. Taf. XLVII. 1 (злато), 24.; CXVIII, 13—15; CXXV, 52—57; CXXVII, 16—26 итд. Bd. II. CXLIX, 12; CLIII, —9; CLXI, 1—6 итд. Bd. III. CXCI, 7; CCIX, 41; CCXI, 13—15; CCXIII, 26; CXXVII, CCXXXVII, 11—15 итд.

мање коничне, у истој техници изведене и са сталним понављањем концентричних кругова састављених из искуцаних ситних испупчења на какав је начин изведен и орнаменат на нашем примерку. Исте такве аналогије пружају и наласци из раније поменутих налазишта у Босни.[23] Овде се ови облици налазе још разноврсније примењени: као украсна дугмета на кожним појасима, компоновани у накит за прса — токе итд.

Спирале од жице какве смо познали међу објектима нашега накита веома су распрострањен мотив за накит бронзаног доба Средње и Северне Европе. Као накит јављају се овакве спирале појединачно, удвоје — Brillenspirale, а и сложене у веће целине накита. Егземплари таквога спиралног накита нађени су у изобиљу у свима налазиштима млађег бронзаног доба у Средњој Европи, особито у угарским. С погледом на квалитет и изобиље таквих налазака смемо порекло примене спиралних мотива тражити на Југоистоку, нпр. Микени и другде. Крајем друге тисуће пре Хр., спирални орнаменат је једна од најмаркантнијих ознака југоисточних утицаја и, како мисли Sophus Müller,[24] даје целом северном делу Балканског Полуострва полумикенски карактер.

Слика 7.

4. Провениенција накита.

Наведене аналогије показују за једне облике нашега накита несумњиво југоисточни прототип, а на тој смо страни нашли и за остале такве ближе или даље паралеле које се могу објаснити само зависношћу наших налазака од југоисточних узора. Да се пак не може претпоставити и случај импорта нашега накита с ближег или даљег Југоистока доказују нам извесне појаве које говоре за његову локалну провениенцију — у области њихова налазишта. Тако, орнаменат на микенским украсним плочицама изведен у дивним, чисто натуралистичким мотивима на нашем примерку замењен је, као што смо видели, концентричним низовима ситних испупчења, орнаментом дакле мање више геометријским, какав је карактеристичан за периферна налазишта и то у млађим епохама металног доба. Даље, аналогије извесним облицима огрличиних делова имамо и у пршљенцима од иловаче и у најстаријим од наших познатих налазишта.[25] Појава пак и метала у истим налазиштима доказује и могућност и-

[23] Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, Bd. I S. 97, Fig. 145—151; S. 135, Fig. 12; S. 155, Fig. 62; Bd. VI S. 46, Fig. 37; S. 48, Fig. 41 итд.

[24] S. Müller, Urgeschichte Europas, 1905, S. 90.

[25] D-r M. M. Vassits, Die neolithische Station Jablanica bei Medjulužje in Serbien Braunschweig 1902, стр. 38 и 39, сл. 82 и 83.

вођења истих облика и у металу (као што и у Троји обиље металних израђевина у II насељу не искључује извођење истих облика у земљи). У нашој области, још и пре појаве нашега накита, постојала је метална индустрија те би и појава овога, била само један од њених продуката. Орнаментална представа накита на Кличевачком Идолу, који показује врло компликоване форме, као и на познијим статуетама, нпр. онима са Жутог Брда и са других налазишта на нашем Доњем Дунаву, којима припада и Велика Врбица, репрезентује савремени бронзани накит;[26] његов пак локалан постанак несумњиво утврђује налажење истога у оставама или депоима (Depotfunde). Са колико се техничког знања располагало при продукцији тога накита показано је приликом говора[27] о техници извођења бронзане гривне из Костоца златом тауширане. Исто техничко знање било је далеко више него довољно и за израду златнога накита. На томе ступњу домаће технике не зауставља се на верном копирању страних узора: наши украси за косу, затим прутићи и ако имају несумњив прототип у тројанским наласцима показују варијетет који се не налази ни на једној другој страни, што свакако треба приписати самосталној обради страних мотива у нашој области. Та обрада не достиже пак ни у једном комаду племенитост југоисточних форама и савршеност њиховог техничког извођења. Ограничен број типова у нашем накиту поновљен у врло великом броју егземплара, који су посве масивни и тешки, јесу својства која стоје сасвим на супрот начину извођења у великим културним центрима на Југоистоку, где се племенити метал — злато — раскива у танане плочице и листове, да затим добије најразноврсније уметничке форме у префињеној техници искуцавања. Та разлика с једне стране доказује оскудицу финијег уметничког укуса и техничка знања, — што је карактерно за периферну уметничку индустрију, с друге пак стране нештедима примена најскупоценијег материјала за наш накит може се објаснити само богаством злата његове области постанка, о чему ће бити нарочито говора у доцнијем нашем излагању.

Сл. 8.

У погледу на Северозапад од наших крајева налазимо још далеко мање ослонца претпоставци импорта нашега накита с те стране. Тако досадање упоредно проучавање културних односа у преисторијском доба искључује постојање моћних и по културно обличје наших предела пресудних утицаја који би са Северозапада допирали. Напротив се утврђује обрнут правац утицаја који су делимице потицали из самих наших предела а делимице преко њих са даљег Југоистока. Мало оправдано би пак било уопште претпоставити правац им-

[26] Упор. Hoernes-ово мишљење наведено на стр. 103, напом. 9.

[27] Старинар 1906, стр. 4 и 5.

портирања супротан правцу културних утицаја; специјално за наше крајеве према суседним на Северозападу таква претпоставка не би нашла потврде ни у једном наласку из наших крајева до сада познатом. На завршетку овога питања о импорту нашега накита с те стране навешћемо у кратким потезима неке од појава уочених досадањим проучавањем а којима се ближе објашњава однос наше области према најближем Северозападу — југоисточним крајевима Угарске с којима они „стоје у разноврсним тесним везама“ (Д-р М. Васић, Прилози итд. стр. 224), и који би се према томе у питању импорта морали у првом реду узети у обзир.

Слика 9.

Тако, једно од главних преисторијских налазишта у Ердељу *Тордош* слаже се у многоме у погледу своје културне садржине са нашим проученим локалитетом Бело Брдо код села Винче. Констатоване паралеле појаве производ су истих културних утицаја који су Дунавском Долином допирали са Југоистока. Разлике пак које постоје[28] поглавито у концепцији при извођењу појединих облика и орнамента ваља објаснити разноликошћу локалне прераде истих узора примљених са стране. Супериоритет пак који је у опште обележје свих наших налазишта над онима из Угарске и Ердеља може се објаснити и непосредном близином наших налазишта главном културном путу, Дунаву, од којега је нпр. Тордош ипак знатно удаљен. Али исти супериоритет истиче се и у поређењу наших и угарских налазака и из врло блиских, готово наспрамних локалитета, као што су Бело Брдо и кличевачка некропола на десној, а Дубовац и Ковин на левој обали Дунава, у коме би случају узрок супериоритета лежао у неколико и у далеко погоднијим теренским приликама наших локалитета итд.

И ако се до закључака, који говоре за негирање утицаја а следствено и импортирања из Угарске и Ердеља у наше крајеве, дошло проучавањем појава посматраних и на металним и на керамичким објектима, када је реч о специјално златним наласцима до сада се придавао тако велики значај Ердељу у погледу провениенције злата да би наше тврђење о локалној провениенцији нашега злaтнога накита на први мах изгледало илузорно. Али у даљнијем нашем излагању познаћемо чињенице које доказују добивање злата и у североисточним крајевима Србије у преисторијском доба, — на чему већим делом базира и наша претпоставка.

[28] Д-р М. М. Васић „Преисторијски наласци из Винче“, Старинар 1906, стр. 113.

5. Појава злата у Европи.

Потребно је на овоме месту рећи и неколико речи у опште о провениенцији злата у Европи у преисторијском доба. Према богатству златних налазака у Ердељу и Угарској сматра се, као што смо напоменули, Ердељ за један од најзнаменитијих извора за злато[29] и у преисторијском доба у Европи. Готово је уобичајено при тражењу порекла златним наласцима или групи налазака упућивати на њ. Међутим преисторијска појава злата у Европи није још довољно испитана на свима странама њена пространства где би се она могла очекивати. Једни научници означавају и Југоисток као изворан не само за утицаје који су упознали Европу са употребом метала него и за сам метал — злато.[30] Други пак противни оваквом гледишту истичу поред ердељских Карпата и врло велики значај Источних Алпа за продукцију злата, али не образложавају довољним доказима[31] такво мишљење. Ирска и Шпанија, земље знатне рударством и у преисторијском доба, као крајње периферне остале су без утицаја на Средњу Европу. У колико је преисторијско рударство у Македонији и Тракији[32] било од значаја за европске културне области изван тих земаља није испитивано.

Прво метално доба Угарске, које карактеришу бакарни наласци, ставља Montelius[33] већ у трећу тисућу пре Хр., и објашњава приступачношћу Ердеља југоисточним утицајима, који су се преносили трговачким саобраћајем[34] преко Балканског Полуострва. Међу тим и наласци из североисточне Србије показују оруђа од бакра; приликом модерних рударских радова откривена су овде и стара бакарна рудишта, керамички фрагменти у њима одговарају керамици наших најстаријих налазишта.[35] Када се с тим доведе у везу богаство наше области златом природно је и овде претпоставити врло рану експлоатацију

[29] H. Schmidt, Zeitschrift für Ethnologie 1904, Heft 5, S. 616.

[30] Нпр. M. Hoernes у Archiv für Anthropologie, Bd. III, Heft 4 (1905) S. 252. — Појава ћилибара са балтијских обала у налазиштима на обалама и острвима Јегејског Мора објашњена је као замена за злато. Упор. нпр. G. и A. Körte, Gordion, 1904, S. 128,

[31] Olshausen и M. Much у M. Much-a, Prähistorischer Bergbau in den Alpen, 1902., стр. 17—19.

[32] Види E. Ardaillon, у Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, 1903, s. v. Metalla, p. 1894 sq.

[33] O. Montelius, Die Chronologie der ältesten Bronzezeit, S. 178.

[34] Montelius, на навед. месту, S. 209. На питање како је трговина тако рано играла тако велику улогу, одговара Montelius: Оријентални народи и они на Југу Европе који су били под њиховим утицајима, тражили су у разним крајевима нашега дела света метале — бакар, калај, сребро, злато — и друге скупоцене природне производе као ћилибар и со који су били врло рано познати и цењени (S. 209).

[35] Упор. Д-р М. М. Васић, Записници Срп. Геол. Друштва 1905, бр. 4—5, стр. 5.

злата чија је најранија појава у налазиштима напореда са првим оружјем од бакра.

Противници Montelius-ове „моногенистичке“ теорије о најранијој појави злата у Европи, као S. Reinach и други[36] мисле између осталог да су исто онако као Кипар, Египат и Халдеја и Дунавске Земље могле бити земље прве продукције метала, као што су доцније били и центри експортације и ка Југоистоку — у ужу област јегејске културе. За нас је у овом мишљењу од интереса придавање тако великог значаја Дунавским Земљама у погледу провениенције злата, пошто после Ердеља изузев североисточне крајеве Србије нема готово ни једне друге области на коју би се у томе погледу могло и помишљати; од коликог су пак значаја ови наши крајеви могли бити моћи ће се закључивати и из оноликог познавања трагова старих рударских радова у њима колико ми за сада располажемо.

6. Појава злата у Североисточној Србији.

О појави злата у североисточној Србији постоји читава мала литература.[37] Велики индустријски интерес који је везан за тамошњи терен особито богат рудним благом изазвао је последњих година живље рударско испитивање у поменутој области. Од важности је што су баш трагови старих рударских радова били од особита значаја при истраживању нових златоносних жица. Испитивање ових трагова у чисто археолошком правцу није до данас вршено, али се у радовима друге врсте налази и низ археолошких података, које ћемо ми укратко приказати.

И овде као и свугде најранија метода за добивање злата била је испирање златоносних алувијона — речних наноса од песка и шљунка. Као особито знатан извор златоносних алувијона означава се Дели Јован, а златоносне су све реке у сливу Дунава и Тимока. Од појединих локалитета у близини којих су констатовани пралишни радови, а они су у првом реду на Пеку, по-

[36] Упор. E. Ardaillon, у Daremberg-Saglio, Dictionnaire, s. v. Metalla, p. 1841—2.

[37] Прве податке од важности за преисторијску појаву злата у североисточној Србији изнео је Феликс Хофман у Годишњаку Рударског Одељења 1892 г. стр. 149 и даље. У низу доцнијих радова које интересује појава злата у нашој области са разних стручних гледишта они, који се дотичу преисторијског времена, служе се више мање Хофмановим подацима. Издваја се пажњом према свима појавама у развитку радова на добивању злата рад рудар. инжињера Мих. Благојевића, «Појава злата у Србији», 1903 (одштампано из VI књиге Геолошких Анала Балканског Полуострва); као најподеснији употребићемо га при нашем излагању. Потпуна библиографија поменутих радова наведена је у опсежној публикацији Douchan Jovanovitch, Serbie Orientale. Or et cuivre. Paris. 1907.

менућемо неке ближе нашему налазишту, као што су Трњане, Шаркамен, Штубик (Суви Поток), Малајница, Јабуковац и др. Доказ најранијих таквих радова очуван је у „гомилама“, које су покривене вегетацијом; оне су објашњене као скупљен површински материјал са дна речних корита у коме нема злата да би се доспело до онога доњег златом богатог слоја. Злато које се данас у тим крајевима испирањем добива, по мишљењу стручњака из бечке ковнице, чистије је од ердељског и садржи на 1000 делова 898—900 чистог злата.[38] Природно је претпоставити у доба најраније експлоатације алувијалног злата и златом обилнију садржину алувијона. На истом терену постоје и трагови старих рударских радова вишега ступња, — на добивању злата из нераспаднутог рудног материјала. Остаци тих радова примитиван су ступањ радова окнима, каквих је било у првом металном доба на разним странама у Европи.[39] На Дели Јовану протеже се низ оваквих окана — рупа на даљени од 8 км. Још савршенији ступањ старих радова показују поткопи. Познато је да су преисторијски рудари били врло довитљиви и да су погодним средствима разбијали и најтврђе стене кварца.[40] У близини једне притоке Пекове (р. Липа) нађени су камени жрвњеви који су употребљавани за трошење прекрупљеног рудног материјала, а који су према опису далеко примитивнији од познатих римских[41] млинова за исту употребу. Трагови рударских радова на нашем терену у историјском доба нису одвојено испитивани, а и у писаним изворима по којима је римско рударство врло добро познато наша се област јаче не истиче. У Ердељу, где су римски радови били на врхунцу, пажљиво испитивање показује у погледу на количину надмоћност преисторијских радова над римским, што је објашњено кратким бављењем Римљана у тим крајевима,[42] а вероватно ће исти однос бити утврђен даљим испитивањем трагова старих радова на добивању злата и у нас.

7. Датирање наласка.

Датирање нашега накита могуће је извести само релативно — према познатом датирању наведених аналогија. С тога гледишта у први мах се издвајају комади нашега накита које смо описали под именом украса за косу и прутића као старији од осталих објеката; међутим задржавање истих облика

[38] По усменом саопштењу за које смо захвални Г. Ђ. Вајферту, индустријалцу.

[39] Упор. S. Müller, Urgeschichte Europas, S. 47.

[40] Са овим средствима ближе нас упознаје M. Much, Das vorgeschichtliche Bergwerk auf dem Mitterberg, 1879., S. XII—XVIII. Види и R. Forrers Reallexicon, s. v. Bergbau.

[41] B. E. Ardaillon, на навед. месту, p. 1862, fig. 5005—6,

[42] Dr. A. Brand, Der Goldbergbau in Siebenbürgen und Spanien, у Zft. Prometheus-у, 903, №705, S. 456.

у појединим даљним областима чак до у гвоздено доба приближује и датирање ових наших облика ка доба постанка осталих с којима су нађени. Ово пак може се неколиким поузданим знацима доста приближно одредити. Тако, искуцани орнаменат у облику концентричних кругова какав имамо на нашој златној плочици, којој смо иначе у погледу технике орнамента, облика и намене нашли аналогије у микенским паласцима из средине друге тисуће, карактеристичан је у Средњој Европи за млађе бронзано доба. Наведени аналоги наласци за исту врсту накита из Угарске припадају крају друге и почетку прве тисуће пре Хр., они пак наласци из босанских налазишта још нешто познијем доба. Овоме доба у Угарској, млађем бронзаном, приписује се и већина налазака спиралног накита, а исто тако и облици бронзаних привесака за које смо показали да нису старији од наших изведених у злату. Према томе можемо датирати наш накит око хиљадите године пре Христа, не оспоравајући ни већу старост појединих карактеристичних облика као таквих; али они као делови овога накита, чију старост ваља одредити као једне целине, нису и не могу бити старији.

*

У нашем раду описали смо златан накит нађен код села Велике Врбице, исто тако и локалитет наласка. Наведеним аналогијама доказали смо у главном југоисточно порекло његових облика. Измењена појава њихова у налазиштима на ближем и даљем Северозападу од наше области дала нам је и овом приликом потврде о кретању преисторијске културе у Европи у правцу од Југоистока на Северозапад и то једним вероватно већим делом и преко наших крајева у Дунавској Долини. Међутим поред показане зависности у погледу на облик, истицањем неких особених појава на нашем наласку у првом реду неколиких стилистичких особина доказали смо његов локални постанак. Такав су закључак потврдиле запажене појаве преисторијске експлоатације злата у области нашега налазишта. Напослетку, по нашем релативном датирању пада појава проученог накита у доба најинтезивније бронзане културе у нашим крајевима, дакле око прве појаве гвожђа у њима. Томе доба природно је било савремено претпоставити и исто тако интезивну продукцију злата у тим крајевима.

Милан Митић.

Ж И Ч А

III.

Оснивање Жиче пада у једно доба, које није било много подесно за подизање монументалних грађевинâ. Кобне размирице у земљи, беспрекидна опасност од непријатеља споља обележавају владавину Стевана Првовенчанога. Сви напори световне и духовне власти морали су бити посвећени отклањању штетних утицаја на цркву и на државу и одржању политичке равнотеже у средини суседних земаљâ. Требало је много напорâ, па да се изравнају несугласице у земљи и да се обезбеди aукторитет ново-створеноме краљевству и независној цркви српској. У једно тако доба подизање великих црквених грађевинâ диктује највећим делом кака потреба, а не само жеља, да се у величанственој и монументалној грађевини обесмрти име какога поглавара државнога или црквеног.

По свој прилици је тачна она забелешка, у којој се износи, како подизање Жиче пада у доба после утишаних размирицâ Стевановиx са братом му Вуканом. Стеван, свакако, није хтео изостати иза свога оца, који је у неколиким лепим црквама још за живота био подигао себи бесмртни споменик. Стеван и Вукан били су се измирили. Св. Сава, који беше у Србију донео мошти свога оца, на наваљивање Стеваново одустаде од намере, да се врати у Св. Гору, па се прими за старешину у Студеници. Као архимандрит у овоме месту беше Сава подигао многе цркве не само од камена, већ и од дрвета, како би се свугде у духовној области његовој прослављало име Божје. Онда почеше Стеван и Сава зидати велику цркву Вазнесења Господња у Жичи, тако звану архиепископију.[1] Долазио би Сава овда онда са Стеваном, да контролишу

---

[1] „..тогда же и великоую црьковь Господниа вьзнесеніа иже вь Жіичи, глаголемоу архіепископію, начеше здати, иные црькви многыи, маліе и великые сьздани быше спетымь, дондеже прѣбысть архімандритомь вь Студеници, не тьчию камены нь и дрѣвены, јако да на всакомь мѣстѣ своего владичьства Богь славить се». *Даничић* Живот св. Саве 1860. стр. 97.. Доментијан вели такође, да је св. Сава основао Жичу, коју поче и доврши са братом Стеваном. *Даничић* Живот св. Симеуна и св. Саве стр. 204.

Народно предање има о имену Жиче једну интересантну причицу. Стеван Првовенчани имао је у почетку намеру сазидати цркву мало више изнад места, на коме је

зидање. Беше многе зидаре и веште каменоресце довео из грчке земље. Са њима би он ту заједно становао и упућивао их, како ће да украсе цркву.[2]

Изгледа, да се Стеван Првовенчани 1217. године оженио Аном, унуком Хенрика Дандола[3] и да је после ове женидбе настала распра између Саве и

Слика 1.
Целокупан изглед цркве у Жичи.

Стевана, која је имала за последицу одлазак Савин у Св. Гору на стално пребивање.[4] У одсуству Савину извршило се 1217. године крунисање Стева-

сада црква. Материјал за зидање стајао је већ сав готов (отуда је томе месту дошло име *Готовац*), кад Стеван једне ноћи усни, како се из неба спустила златна жица управо на место, на коме је сада црква. Стеван протумачи овај сан као упут с неба, на коме месту треба подићи цркву, па промени своју првобитну намеру. По овој златној жици добије и Жича своје име.

[2] „Вь врѣме же некою пришьдьшоу емоу сь самодрьжцемь сьгледати зиждуштихь архієпископію, бѣ бо и многыихь дѣлатель зьдць и мраморникь искоусныхь привель изь грьчьскые землѥ и самь сь ними прѣбывае, наоучавааше по воли его оукрасити, іако и до дьнь сь вь истиноу вьсѣми оукрашена црькви видит се“ *Даничић* Живот св. Саве 1860. стр. 98.

[3] Види *И. Руварац* у Летопису Матице Српске 208. ст. 1—44. и *J. Радоњић* у Летопису Матице Српске 209. стр. 129. и *K. Jireček* у спису *Karl Krumbacher* Ein serbich-byzantinischer Verlobungsring стр 446—447. Упореди и *Љ. Ковачевић* у *Гласу Академије X.*

[4] Види *С. Станојевић* у *Летопису* Матице Српске 232. стр. 104.

ново круном, коју из Рима беше послао папа Хонорије III.[5] Не може се поуздано знати, где је ово крунисање извршено. Ако је тачна она белешка у Теодосија, да је Жича тек по повратку Савину освећена и довршена, онда оно, по свој прилици, није могло бити у Жичи. Ми се не мислимо упуштати у расправљање питања, да ли је независност српске цркве нарочито измољена и добијена и да ли би један акт, којим би се она утврђивала, одговарао канонским прописима. Било да је св. Сава постављен за епископа или архиепископа од васеленскога патријарха, било да је као епископ посвећења сâм себе прогласио за архиепископа, неоспоран је факт, да је он оснивалац српске православне цркве у Немањиној држави.[6] Познато је, да је Жича била одређена за резиденцију новоме архиепископу српскоме. Ну Сава не затече цркву сасвим довршену. Она беше велика, али још није била живописана. Св. Сава освети цркву, снабде је св. трпезом и светим моштима, одржа у њој обноћне молитве, сврши у њој свету службу, па од својих ученикâ изабра најдостојније, произведе их за епископе и свакоме одреди његово место рада.[7] За тим се ревносно постара, да се црква дотера. Беше са собом довео каменоресце и живописце из Цариграда,[8] који тада беше у рукама Латинâ.

Кад је ускоро црква била потпуно довршена, позва Сава Стевана, да са високодостојницима и властелом дође у Жичу. Овај величанствени скуп у Жичи беше на сам дан Вазнесења Господња. Стеван обдари цркву обилним поклонима. Она је пак било тако украшена, да је сваки могао помислити, е има пред собом „земльное небо“.[9]

Проглас независне архиепископије један је тако крупан догађај, да је он, свакако, на неки начин морао бити прослављен у резиденцији првога архиепископа. Ова прослава у Жичи претпоставља асистенцију највеће државне власти. Како Доментијан и Теодосије пишу, да је крунисање Стеваново из-

[5] Види *И. Руварац* у *Летопису Матице Српске* 208. стр. 1—44.

[6] Види *Д. Руварац* О укинућу пећске патријаршије (*Српски Сион* 1904. стр. 267.)

[7] „По сихже светыи подвиг се, иде на нареченныи емоу ѿть Бога прѣстоль прьвосветительства кь црькви Христа Спаса и Бога нашего иже вь Житчи. Нь оубѡ цркви велика и еште не пописана бѣше и сию оубѡ осветивь и светою трапезою и светими моштми светихь оукрасивь и оутврьдивь и вь нєй всеноштные молбы творе и светоую службоу сьврьшае ѿть оученикь своихь ихже достоины и подобны знаше епископи сихь освешташе...“ *Даничић* Живот св. Саве 1860. стр. 139. Упореди и Доментијанову забелешку *Даничић* Живот св. Симеуна и св. Саве 1865. стр. 233.

[8] „Самь же ѡ сьврьшеніи црькве прилежаше. Бѣше бо мраморникы сь собою и писпоуштихь ѿть Константина града привель“. *Даничић* Живот св. Саве 1860. стр. 141.

[9] *Jbidem* стр. 144. и 141. „Земльное небо“ подсећа на грчко *οὐρανός ὁ ἐπίγειος*“.

вршио Сава у Жичи, то је вероватно, да се о овој прослави извршио какав црквени акт, који је стајао у свези са крунисањем, можда миропомазање. Лако је могућно, да су за ову прилику спољашњи нартекс и кула на брзу руку саграђени. (Упор. оно што смо рекли у *Жичи* I стр. 142). За једну

Слика 2. *Према аквáрели г. М. Валтровића.*

архиепископску цркву простран нартекс био је, несумњиво, веома потребан. Спољашњи нартекс цркве у Жичи морао је у сваком случају бити дозидан још за живота Савина. Према једној забелешци, црква је још за живота Савина имала катихумена, а ова су, судећи по целокупној архитектури

цркве у Жичи, могла бити само изнад пространога спољашњега нартекса.[10] У овој се забелешци каже, како је Сави, који је живео у великој мучаљивости и кротости, био дошао Арсеније, који ће доцније постати његов наследник. Овај се Сави беше веома допао. Посматрајући га са свога *катихумена*, са кога се лепо могло сагледати све, шта се у цркви ради, он је видео, како Арсеније у цркви служи као што ваља, па га постави еклисиархом велике и саборне цркве, давши му потпуну власт над свима у томе манастиру и у божанственој цркви, „која се зове мати многих цркава“. Трибина светога Саве, са које је он могао пратити ток службе у цркви, била је, по свој прилици, у катихуменама спољашњега нартекса, која су се према цркви отварала пространим прозором изнад царских врата. Ту код тога прозора могло је бити место, са кога је св. Сава био у могућности видети све, шта се у цркви за време богослужења ради.

Као резиденција архиепископије Жича је, несумњиво, остала беспрекидно предмет пажње највиших државних и црквених власти. Забележено је (на пр. у Теодосија), да су у њој за краљеве помазани Стеванови последници. Од нарочитога је значаја она забелешка (у Доментијана и у Теодосија), у којој се вели, да је св. Сава пренео у Жичу мошти свога брата Стевана Првовенчанога, које су дотле почивале у Студеници. Ово се према Теодосију десило одмах по повратку Савину са пута по Истоку, док по Доментијану изгледа, да је било

[10] „Нѣколико же врѣме прѣпроводи сь блаженыи прѣдрьже црьковь божьствьноую, прѣосвѣштеныи же кирь Сава вьсегда сьматрааше юго очима своима ѿть катихоумени своего, тако бо мѣсто юсть, на нюмьже стоıааше, ıако добрѣ сьгледовати юмоу вьса творимаıа вьноутрь црькьве божьствьныю. И сего блаженааго Арьсениıа зрѣаше добрѣ слоужешта вь црькьви... сьтвори юго быти юклисиıарьха великыю и сьборьныю црькьве... ıаже наричеть се мати многыимь црькьвамь...“ *Даничић* Животи краљева и архиепископа српских 1866. стр. 244.

„Катихумена чине уочљиву црту старе архитектуре византиске. У великим црквама Цариградским имали су у њима владаоци једну собу, често дворницу за примање и ораториум. Ту су се причешћивали. У цркви св. Гроба, као и у цркви св. Софије патријарси су ту вршили часове или бдења. Неофит у своме типику (око 1191. год.) спомиње изнад нартекса скевофилакион, свој сопствен ораториум и своју *трибуну* (*ἀκροατήριον*). Еклисиарх, коме Атанасије Атонски повери свој тестаменат, спавао је у катихуменама“. „Катихумена се изнад царских двери отварају према цркви једним пространим отвором, док изнад крова обеју побочних страна по један прозор њихов гледа напоље. У овој форми катихумена ћемо наћи 1028. год. у једној цркви крстообразне основе Казанцилар-џамии у Солуну и при крају XI века у Дафни“. *G. Millet* Bulletin de correspondance hellénique 1905. стр. 92.—94. О катихуменама цркве св. Гроба у Јерусалиму упореди од *Baumstark*-а *Oriens christianus* V стр. 255. и 256. и **Παπαδοπουλος Κεραμευς᾽ Αναλεκτα...** II 1894. стр. 179.

раније. Поуздано је Стеван био наменио Жичу за место свога вечнога пребивања. И византиски су цареви имали обичај, да велике цркве подижу поред осталих разлогâ и с тога, што су још за живота хтели одредити себи и својој породици место, на коме ће бити погребени. Ми смо већ видели, како се због на далеко разглашених гробова и светиња, што су се крили под кровом цркве, збирао свет у великоме броју са свих страна, а нарочито о дану смрти ктитора цркве. Због великога броја лица, која су тако долазила на поклоњење овим светињама и због умноженога братства морале су се цркве проширивати нарочитим дозиђиваним просторима. И да није спољашњи нартекс у Жичи до преноса моштију Стевана Првовенчанога био подигнут, он је могао бити дозидан у то доба. Ми и иначе видимо, како оне цркве српских манастирâ, које су под својим кровом криле мошти знаменитих личности, државних или црквених, имају и простране спољашње нартексе (Студеница, Раваница, Манасија, Ариље и др.)

Слика 3. *Фрагменат из Расаећа у јуж. певници (према скици г. П. Вучетића).*

По сведочанству једнога познога летописца српскога изгледало би, да је св. Сава увиђао опасност, која је претила архиепископији у Жичи због њена незгодна положаја према угарској држави. Због тога је, веле, био он наредио Арсенију, да изабере друго место за архиепископију. Арсеније изабра место у Хвосну, на месту званоме Метохија (које се због многих камених пећинâ у близини назвало Пећ) и ту сазида саборну цркву у име св. апостола Петра и Павла.[11] Наследници Савини пребивали су по свој прилици у Жичи, али

[11] „повелѣваеть Арсенію, іеромонахоу уже игуменоу Жичкомоу изобрѣсти иное мѣсто на созданіе архіепископіи, шво за не Мажаромъ на краини бысть, шво пак провидіа доухомъ светымъ многимъ ратнымъ временомъ быти и разоритисіа. Арсеній...

их ми овда онда виђамо и у Пећи. Тако нам је сачуван помен о томе, како се архиепископ Јевстатије I о једноме спомену о годишњици смрти Арсенија I (сахрањена у Пећи) бавио у архиепископској цркви у Пећи.[12] Кад пак беше дошло време да умре, овај се архиепископ био десио у Жичи, где је доиста и био сахрањен у мраморноме гробу, који са̂м себи беше начинио.[13]

Ускоро после смрти архиепископа Јевстатија I беше загрозила опасност Жичи, те се последник његов архиепископ Јаков нађе принуђен, да му тело пренесе у цркву св. апостола̂ у Пећи.[14] И, доиста, најездом „безбожнога језика куманскога“ Жича је била сва огњем запаљена и за неко је време остала пуста. По мишљењу нашега хисторичара г. С. Станојевића Жича је била жртва инвазије Дрмана и Куделина много пре него ли Шишмана.[15] Тек за време архие-

---

избравъ мѣсто во Хвостанской нахіи, нинѣже зовомои Меѳохіа... и тамо создаша церковъ...» *Гласник С. У. Д.* V стр. 41. Упор. *Филарета* архіеп. Святые южныхъ Славянъ II стр. 164.

[12] *Даничић* Животи краљева и архиепископа српских стр. 267.

[13] *Jbidem* стр. 313. За ову гробницу вели се, да је била унутра у цркви (стр. 315. и 316.). Кад је тело Јевстатијево почело чинити чуда, извадили су га још цело и положили у ковчег «ıако прѣдьлежати ѥмоу вь видѣниѥ вьсакомоу благовѣрьномоу ѥстьствоу чловѣчоу» *Jbidem* стр. 318. Ми данас унутра у цркви познајемо само једну гробницу, за коју народно предање вели да је Стевана Првовенчанога. Она се налази на северној страни простора, који одговара унутрашњем нартексу, удаљена од севернога зида цркве за 0,70 м., а за 0,75 м. од ступца, који испада из зида цркве на овој страни Гробница је озидана од слојева танких цигаља (није дакле мраморна), дуга је 2,15 м., широка 0,50 м., дубока 0,42 м., а налази се за 0,90 м. испод садашњега пода цркве. Пружа се у правцу И.—З. Озго је затворена простим плочама од камена, међу којима се налази и један фрагментирани мраморни оквир (са какога прозора?). Гробницу смо нашли пуну хумуса, у коме смо нашли и на отпадке живописанога малтера. То су остаци негдашњега живописа са зидова цркве. Нађен је и један турски сребрн новац и парчад једнога свиленога покрова љубичасте боје, који је скоро сасвим иструлео. На овоме је покрову почивао метални крст, чији су отисци остали на самоме покрову сачувани. Нађена су и парчад скоро сасвим иструлела сандука од дрвета (борова) и неколико клинаца. Од скелета су нађене само кости од бедрењаче и пребијене цеванице. Гробница је, као што се из овога види, раније пљачкана. Како су у њој нађене ствари у такоме стању, да не могу пружити никака упута за одређење из кога је времена ова гробница, то се не може с поузданошћу рећи, чија је она била првобитно. Данас је над њом формиран саркофаг од дебелих мраморних плоча. Остатке ранијега саркофага над овом гробницом нашли смо око цркве у дворишту.

[14] *Jbidem* стр. 318.

[15] *Jbidem* стр. 117. У *Просветном Гласнику* 1902. стр. 426. и сл. *А. Гавриловић* мисли, да Шишман није био допро до Ждрела у Хвосну, већ у Браничеву, а оно у Данила је каснији уметак.

пископа Јевстатија II, последника Јаковљева, Жича је оправљена, ну не темељно, већ више површно тако, да још није била онака, кака беше првобитно. Ни архиепископ Никодим не хоћаше изостати иза својих претходника, већ се и сам трућаше око обновљења цркве у Жичи и настојаваше ревносно, да се црква свима потребама обилно снабде.[16] Ну тек архиепископ Данило II, који беше веома мудар и искусан у зидању храмова Божјих, потпуно је обновио Жичу. Он ју је довео до „савршене доброте“. Цркву покри оловом,[17] све, што је било изветшало, уклони, а кулу („стльпь“), која ту беше сазидана, призида у висину и покри је оловом. Он обнови и трапезарију, која беше разорена и живописа је тако, да је била милина видети је. Ту сазида он и палату од древета, па се постара и за виногроде и садове и за много што шта друго у корист цркве у Жичи.[18]

О рестаурацији цркве у Жичи у то доба говорило би и једно место у једној листини Милутиновој, у којој су укратко изнесени најважнији догађаји из доба владавине његове.[19]. Ту се одмах у почетку као богоугодна дела Милутинова спомињу обнављање Хиландара, као и живописање („пописаніе“) Жиче. Листина је, на жалост, баш на овоме месту оштећена, те су нам изгубљени драгоцени подаци о овој рестаурацији живописа. Пок. С. Вуловић изишао је први са тврдњом, да је ова листина лажна,[20] а за тим је Ј. Радонић доказао,

[16] *Jbidem* стр. 154.

[17] И данас се у олтару цркве чува једна оловна плоча, која је негда поуздано била на крову цркве.

[18] „Мѣстоу светомоу юже наричетьсе домь Сьпасовь великаꙗ и прьвозданаꙗ архиєпископиꙗ срьбьскаꙗ рекомаꙗ Жидьча, томоу вь мимошьдьшаꙗ врѣмена нѣкогда и дальѣ стоꙗвьшоу вь опоустѣнии нашьствиѥмь безбожьнааго ѥзыка коуманьска и вьсеу огнѥмь зажьженоу, по тѣхь же времени бывшоу благочьстивомоу кралю Оурошоу и за того дьни соуштоу прѣосвештеномоу арьхиѥпископоу Іѥвстатию вьторомоу, мѣсто и поновлѥно бысть, нь не сьврьшено, ꙗкоже бѣ ис прьва. Семоу же прѣосвештеномоу арьхиѥпископоу кирь Данилоу благоволѥниѥмь божиимь правештоу прѣстоль светаго Савы.... То бо прѣдьреченоѥ мѣсто домь владыкы вьсѣхь Бога многыими троуды обновлѥно бысть симь прѣосвештеныимь вь сьврьшеноую добротоу, ѥлико ѥмоу вьзможно. црьковь бо божьствьноу прѣжде покрьвеноу и по томь обьветьшавьшоу сь господинь мои оловомь покры ю, ветьхоѥ отьѥмь, и стльпь також де сьзданыи вь мѣстѣ томь больше и вь высотоу вьздвиже наздaниѥмь и покры ѥго оловомь; трапезарию же, ꙗже сьборьна вь мѣстѣ томь, и тои сь проста обореньи, сь господинь мои прѣосвештени обьновль и пописа, ꙗкоже благолѣпьно зрештимь и дроугоую же полатоу вь дрѣвѣ сьдѣꙗноу тоу близь ѥѥ постави. Многыѥ бо иныѥ добродѣтѣли ѥго и обьновлѥниꙗ вь мѣстѣ томь светѣмь, ѥлико вьноутрьоудоу и извьнь. Прочеѥ же и о томь имы помениниѥ, винограды бо многы собою насаждь и прьво сажденыѥ больше распространи и вь дьни ѥго помоштию божиѥю вьсемоу обильствовати се“ *Jbidem* стр. 371. и сл.

[19] *Споменик Академије Наука* III стр. 17.

[20] *Глас Академије* 43. стр. 13.

да је она, доиста, фалсификована.[21] Као извор послужиле су јој биографија Милутинова (у архиепископа Данила) и св. стефанска хрисовуља. Непознато је, истина, одакле су црпени подаци о обнови живописа у Жичи, ну кад се узме у обзир, да је остало узимано из поузданих, нефалсификованих извора, онда се може са много вероватноће тврдити, да они нису измишљени. Интересантно је при томе, да у листини неколико пута долази имэ архиепископа Саве III. У Данила се нигде изреком не каже, да је Жича у доба рестаурације при крају XIII и у почечку XIV века била и по други пут живописана, па се и међу архиепископима, који су радили на овој рестаурацији Жиче, нигде не спомиње име Саве III. Нама и поред свега тога не изгледа немогућно, да је и Сава III узимао активна учешћа при обнављању Жиче. Што се у биографијама код Данила о томе ништа не каже, падало би доиста у очи, ако не би било случајно. Ми пак не познајемо односе између појединих лица̄ онога доба у тој мери, да бисмо о истицању или прећуткивању заслуга̄ појединих личности могли изводити поуздане закључке. Један запис, који је пре двадесет и пет година објавио Љ. Ковачевић,[22] наводи нас на мисао, да је Жича у то доба била, доиста, по други пут живописана и да се ова обнова живописа десила баш под архиепископом Савом III. На познатој слици у простору испод куле, **(слика 2.)** у којој је илустрована она лепа Божитња химна, налази се поред архиепископа запис: „Сава прѣѡсвещени архиѥпкпь все српскыѥ

Сл. 4. Фрагменат из Расиећа у јуж. певници (према скици г. П. Вучетића).

---

[21] *Летопис Матице Српске* 183. стр. 92—109. Радојчић нетачно мисли, да је Жича могла по други пут бити живописана за владе цара Душана или цара Уроша. Он погрешно разјашњава запис објављен Љ. Ковачевићем у *Starinama* X стр. 258. Ми смо већ показали (види *Старинар* 1906. II стр. 173. прим. 23.), да је у дотичној сцени представљен пренос моштију архиђакона Стевана. Чини нам се такође, да је требало узети у обзир и ту околност, што се у поменутој листини Милутиновој увек вели „архіепископь трети курь Сава.“ док у Данила оно „трети“ долази увек после речи Сава. Исто тако уочљиво је да се за архиепископа Саву ту увек употребљавају изрази „доуховныи и пльтьскыи ѡтьць“, док се Никодим зове само „доуховныи.“

[22] *Гласник С. У. Д.* 46. стр. 360.

земле и по͠рске“, а поред краља: „Стефань краль Ꙋрошь и самодрьжьць в(се) србск(иѥ) земле и поморске“. Одмах падају у очи две околности: за архиепископа Саву нема атрибута „свети“, те би, према томе, било немогућно мислити на св. Саву, а оно „Урошь и самодрьжьць“ упућују на краља Милутина више него на кога другога српскога владаоца пре њега. И у *Ариљу* се у запису поред слике краља Милутина реч *Урошь* не налази непосредно уз реч *Стефань*. Доста је вероватно, да се дотични запис тиче баш краља Милутина и онда би архиепископ преко пута од њега био Сава III. У поменутој слици били би дакле представљени ктитори цркве Милутин и Сава III. Познато је, да су се на зидовима цркава византиских и

Сл. 5. *Апостоли из јуж. певнице (према акварели г. М. Валтровића).*

српских налазили и ликови њихових ктитора. У Жичи су они представљени у простору испод куле на зиду, на коме се налази поменута слика. Ту је с једне стране улазних врата насликан лик Стевана Првовенчанога, а с друге стране лик краља Радослава, док је више врата нашла места поменута слика са Милутином и Савом III. На тај начин имали бисмо на овоме зиду представљене ктиторе цркве у Жичи, од којих су први били Стеван Првовенчани и Радослав, други Милутин и Сава III.

Да је црква у Жичи била и у доба ове рестаурације опет живописана, сведочио би живопис, који се данас налази у капели куле. Својим стилским особинама он стоји најближе овоме времену.

Позната је разлика, која одваја живопис византиски XI—XIII века од живописа XIV—XV, XVI и XVII—XIX века. Док се у првоме сретамо са озбиљним и мирним ликовима, које смо научили налазити у фигура класичнога света, дотле се у другоме опажа тежња за покретом, за изразом, за живописним појединостима, тежња за декоративном композицијом, за колоритом, за елеганцијом. У трећем се чини покушај, да се оживе традиције старе школе, али се назадак опажа јасно на свима тачкама, а у четвртоме се већ осећају утицаји уметности са Запада. За први живопис имамо примера у мозаицима цркве у Дафни (код Атинâ), цркве Луке Стирийота у Ливадији (код Спарте), цркве Неа Мони на острву Хиу, неких цркава у Италији (Чефалу и др.) итд. Други живопис је најбоље представљен у црквама Мистре (у Пелопонезу), а за трећи имамо класичне примере на Атосу. На средини између првога и другога живописа стајали би мозаици цркве Кахрие-Џами у Цариграду, за које се данас мисли, да су постали у првим десетинама 14. века.

Слика 6.
Апостол из јуж. певнице.

Ако живопису у Жичи будемо тражили паралела, онда ћемо наћи, да су XI—XIII веку најближе слике из певница и фигуре из тимпанâ вратâ, што воде у обе побочне капеле и у спољашњи нартекс. Озбиљно, мирно, достојанствено држање фигура у *Расиећу* (**слика 3.**) још је далеко од живахних поза фигура XIV—XV века. Отмен, миран, достојанствен гест туге, какав опажамо код Јована у *Расиећу*, (**слика 4**) пећемо доцније нигде наћи. Уз то разноврсност типова, од којих је сваки једна изражена индивидуалност за себе. Поза античка: почивање на левој нози, десна нога натраг у страну повучена додирује прстима земљу. (**слика 5**) У третирању драперијâ уметник вођен идејом, да драперије прилагоди форми. Драперија истиче облике тела. Коса третирана као једна једноставна маса. Лобању обично уоквирује венац косе: фризура, кака се још виђа само у слика X—XI века. Није редак случај, да се коса таласасто спушта низ плећа. (**слика 6**) Уз то су свугде примењене

чисте боје: плава, жута, зелена и црвена. У познијој уметности неће више наћи композиција чистих боја већ или преовлађују тонови поједи боја или су боје прљаве. Све ове карактерне црте овога живописа у пев цама и у тимпанима упућују нас на живопис XI—XIII века. Ове би сл према томе, могле бити првобитне, а ни у којем случају не би могле б позније од рестаурације Жиче за владе Милутинове.

Слика 7. *Константин и Јелена (у капели куле).*

Код слика у капели куле боје су се, на жалост, скоро сасвим изгубиле. Контуре предмета и фигура једва се распознају. Уз то је све упрљано мла-вима креча. Све ово у највећој мери отежава стилску анализу овога живопи Ну одмах падају у очи с једне стране озбиљни и достојанствени ликови одсуство маниризма, а с друге стране она сухопарност и једноликост у тр

Слика 9.

беше пошао у сусрет Мађарима, који га под Лудвиком (1353. год.) беху
і, писаше он у Пећ патријарху Јоаникију, да дође у Жичу. Он сам
са војском у Жичу, ту се по-
икони Спаситељевој и Богоро-
ој и из дубине душе помоли се
да му буде у помоћи.[25] Патри-
Јоаникије дође у Жичу, ну после
дана разболе се од болести, ко-
беше лека, па за то нареди, да
их пренесу у Пећ. Тада се сабра
бор жички, подигоше га и по-
ну он умре на путу у Полумиру
сури Ибарској (село овога имена
ас постоји), те мртав буде однет
и тамо положен у његову гроб-
[26]

Када монах Доротеј и син му Да-
подигоше манастир у Дренчи, и
храм Ваведења, онда је у Жичи
год. пред патријархом Спири-
и пред целим сабором „велике
" издата хрисовуља поменутоме
тиру.[27]

Све до коначне пропасти српске
е (1459. год.) Жича је несум-
уживала углед првостепенога ма-
а. Она се често спомиње као
ка црква патријаршије". Имамо
жено, да је за владавине деспота
патријарх Никодим приложио
ико књига „великој цркви патри-
е Жичи", проклињући свакога,
и их отуда уграбио.[28] Сам Ђурађ
воме повратку из Св. Горе за-
ло се и у манастиру Жичи, као

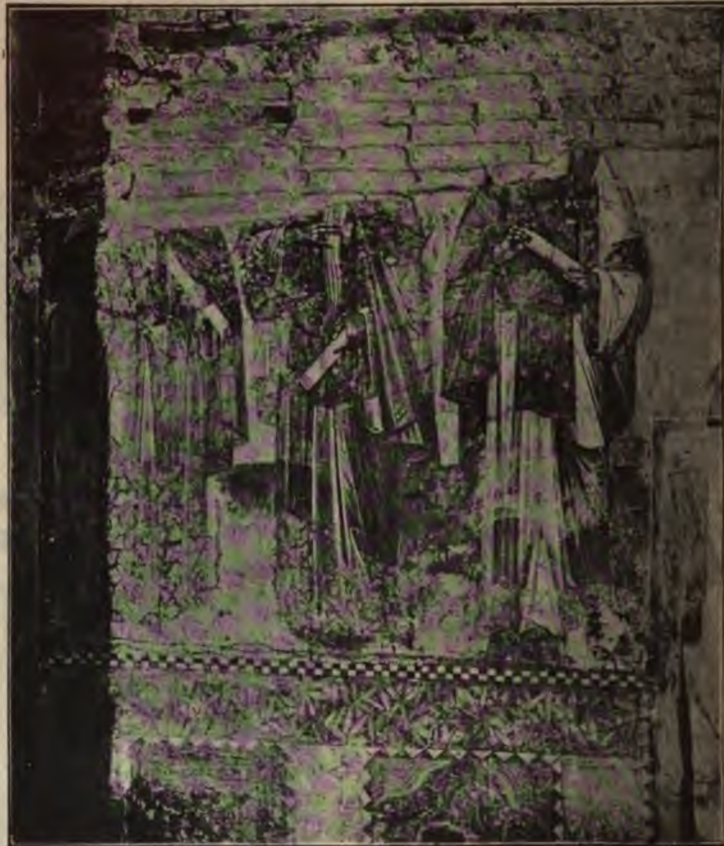

Слика 10.
Св. Никола (према копији г. П. Вучетића).

[25] *Даничић* Животи краљева и архиепископа стр. 229.
[26] *Jbidem* стр. 379.
[27] *Гласник С. У. Д.* 24. стр. 265.
[28] *Љ. Стојановић* Записи и натписи I бр. 283.

што то сведочи једна листина, којом је манастиру Есфигмену на Атосу од ново-брдске царине сваке године по педесет фунти сребра.[29]

Кад је 1459. год. за време управе над црквом патријарха Арсе Србија коначно потпала под Турску, онда је наступило опште пустоше дова и манастира у Србији и у српским земљама. *И Руварац* вели на ј

Слика 11.

месту:[30] „Чисто бих рекао, да су Турци првих година савршенога господ свога у српској земљи све царске и боље манастире, цркве и епископске тедре у њима попалили, порушили и забаталили, те су охридски архиеп вршили предузету снова власт над српским црквама у српским земљама

[29] Листина је по једноме запису издана у Жичи 11. септембра 1429. год. њој су насликани Ђурађ и Јерина са децом (*Miklosich* Monumenta Serbica стр. 35 другоме 1430. (*Jbidem* стр. 363.) Упор. и *Гласник С. У. Д.* V стр. 225

[30] *И. Руварац* О пећким патријарсима.

митрополита у Пећи и да су се тек почетком 16 века почеле мало по
подизати из развалинâ и рушевинâ цркве и манастири и постављати

Слика 12.

„Ако не будете као ово дете....“ слика у простору испод куле (према копији г. П. Вучетића).

пи.“ Жичу је у то доба могла постићи судбина осталих манастирâ. Ну
је непознато, кад је она запустела. Судећи по рестаурацији, која је на

њој у 16. веку предузета, она је морала веома пострадати. *М. Ђ. Милићевић*[31] вели, да је према једној белешци на некоме псалтиру из Шишатовца Жича похарана и опустела 1520. год. Ну како ово до сада није потврђено, то се не сме узети као поуздано. Свакако се може изићи са тврдњом, да је и Жича за време прве запустелости, о којој говори ђакон Атанасије,[32] по свој прилици више мање пострадала, тако да је доцније рестаурација цркве била неопходно потребна.

Према поменутој белешци ђакона Атанасија (1691—1699. г.) прва запустелост била је у 15. веку, када су Турци освојили све српске земље и попленили цркве и манастире. За сто година беху манастири пусти. Ну за других сто година прилике су се биле већ измениле. Ма да српске земље беху под турском влашћу, ипак су се људи били намножили и обогатили. Манастирима је притицала са свих страна помоћ дарежљивих хришћана, те се беше за цркве збрало доста сребра и злата. Ово се, разуме се, брижљиво крило од Турака. Ну и у то доба само једна трећина српских манастира не беше пуста, а две трећине српских цркава и манастира остадоше пусте за две стотине године.[33]

Сл. 13.

Како је према овој белешци, која је у оскудици других поменâ драгоцена за историју наших манастира у доба робовања под Турцима, велики део манастира у другој половини шеснаестога века имао братства, то не би могла бити искључена могућност, да је у то доба и Жича била у реду манастирâ, који су радили. Због великога хисторискога значаја свога она је несумњиво требала да буде међу првим црквама, којој су дарежљиви хришћани поклонили своју пажњу. Ово је могло бити у толико пре, што је њу, као негдашњу архиепископску цркву, везивала тесна спона са патријаршиском црквом у Пећи. Са обновом ове требала је да иде упоредо и обнова цркве у Жичи. И друге неке околности говориле би у прилог тврдњи, да је Жича у другој половини шеснаестога века била у реду оних манастирâ, који нису остали пусти. Имамо сачувану једну белешку, да је у Жичи умро 1587. год. 23. јуна патријарх пећки

[31] *Гласник С. У. Д.* 21. (Манастири у Србији). Г. Милићевић је имао доброту саопштити нам, да је он за поменути запис чуо од пок. епископа Јанићија Нешковића, а сâм га није имао прилике видети. Ми нисмо ништа могли сазнати о томе запису, пошто г. *Д. Руварац*, кога смо за објашњење замолили, није нам ништа одговорио. Имамо разлога сумњати, да је пок. владика Јанићије садржину оне забелешке тачно саопштио г. Милићевићу. Отуда она за нас не може имати вредности све донде, докле је непоуздано, да она у опште гдегод егзистира.

[32] *Споменик Академије* V стр. 31. и сл.

[33] *Jbidem.*

Герасим.[34] Из ове кратке белешке ми не бисмо смели, свакако, извести закључак, да је патријарх Герасим обитавао у Жичи. Могла га је смрт на овоме месту сасвим случајно задесити приликом његова обилажења цркава и манастирâ у подручној му области. Ну ова нам белешка знатно поткрепљује тврдњу, да Жича у то доба није била пуста. Ова тврдња би добила сасвим друго значење једном допуном, у којој се износи, да је речени патријарх споменутога датума погребен у Жичи.[35] Ако би ово било тачно, онда је поуздано, да је црква у Жичи у ово доба не само радила, већ да је била и угледан манастир. Нама није познато, да су се поглавари црквени сахрањивали у запустелим црквама, где им је гроб могао свакога тренутка бити оскврњен, већ, на против, имамо сачуваних сведочанстава е су се они ревносно бринули, да буду сахрањени на безбедним местима у средини братства, које би се у доба опасности постарало, да им мртво тело склони на поуздано место. Тим самим, што би један патријарх био сахрањен у Жичи, не само што би се потврђивало да је она у то доба уживала нарочити углед, већ би се давало маха и многим другим претпоставкама. Тако би се онда, на пример, могло изићи са хипотезом, да је патријарх Герасим могао много допринети обнови цркве у Жичи. За једнога од његових претходника, који је био брат тадашњега великога везира Соколовића[36] и као такав проглашен патријархом, зна се, да је добио допуштење обновити српске цркве и манастире. То је био патријарх Макарије, који је обновио пећску цркву, а њену припрату (спољашњи нартекс) понова саградио.[37] Да ли је тада могла бити заборављена „велика црква патријаршије Жича“? Не треба уз то сметнути с ума, да је снажно буђење народне свести у другој половини 16. века, које отима маха мање више на свима пољима, највећма допринело подизању запустелих цркава и манастира, Хајдуци; ускоци; покрет у Угарској; полет

Слика 14.

[34] *Гласник С. У. Д.* 35. стр. 74. Упор. и *Гласник* 47. стр. 275.

[35] *Гласник С. У. Д.* 23. стр. 247. прим. 2.

[36] *Jbidem* стр. 244.; *И. Руварац* О пећским патријарсима стр. VII. Упор. *К Јиречек* у *Archiv für slavische Philologie 9.* стр. 291.—297. *И. Руварац* Archiv 10. стр. 43.—53. *М. Вукићевић* Знаменити Срби Мусломани. Издање Српске Књижевне Задруге 103. књига ,. 37.—44. („Мехмед Соколовић“), где је наведена и остала литература.

[37] *Jbidem* стр. 244.—245. Види *Љ. Стојановић* Записи и натписи III бр. 5609.

на пољу књижевности и науке у Далмацији; штампарије у којима се штампају црквене књиге сведоци су о снажној иницијативи потлачених Срба. Многобројни записи сведоче, да се у XVI и XVII веку прилично живо радило у нашим манастирима.[38] Цркве се на све стране преправљају и покривају живописом. У једноме путопису од 1572. године спомиње се, да је тада по манастирима био доста велики број монаха. Једно страно изасланство, које је са Давидом Унгнадом на челу путовало те године из Беча у Цариград, одмарало се 18. маја у Параћину. Тога дана су учинила подворење посланику три српска монаха из манастира Раванице, који му беху донели на дар печено јагње, неколико главица кисела купуса и мешину вина. Том су приликом ови монаси причали, како их по манастирима има око три стотине.[39] Ако би ови подаци били тачни, онда је братства морало бити у доста великоме броју манастира, из којих, по свој прилици, није Жича изостајала.[40]

Већ према овоме, што смо до сада казали, не би никако била искључена могућност, да је Жича у XVI веку била доиста рестаурирана, да је у то доба имала братства и да је била угледан манастир. Ну све ово најеклатантније би потврђивао њен живопис, који је својим особинама стилским најближи живопису XVI века, а својом лепотом надмашује истовремени и познији живопис

[38] Види *Нова Искра* 1906. октобра стр. 302. („Иконографија манастирских цркава у Србији“

[39] *Rad Jugoslowenske Akademije* 112. стр. 217.

[40] Интересантно је веома пратити у народним песмама места, на којима се Жича спомиње. У циклусу песама о Немањићима ми је не налазимо спомenуту, и ако се ту на неким местима спомиње више манастира. У циклусу пак песама о боју Косовском она се спомиње на неколико места. У познатој песми *Свети Саво* (*В. С. Караџић* Српске народне песме, књ. II 1895. стр. 95. и 96.) спомињу се: Грачаница, Хиландар („Вилиндар“). Студеница, Милешева („Миљешевка“), као и Дечани, Ђурђеви Ступови, Довоља близу Црне Горе, Тројица надомак Таслиџе, Рача, Папраћа, Вазућа крај Криваје, Озрен насред Босне, Гомела, Моштаница у Крајини. О Жичи, дакле, нема ту спомена. У песми *Зидање Раванице* (*Ibidem* стр. 190. и 194.) спомињу се пак: Дечани, Патријаршија, Девич, Петрова црква испод Н. Пазара, Ђурђеви Ступови, Сопоћани, Тројица у Херцеговини, црква „Јања“ у Староме Влаху, Павлица, Студеница, *Жича више Карановца*, црква св. Петке у Призрену, Грачаница. Нарочито је интересантна у томе погледу песма *Милош у Латинима* (*Ibidem* стр. 202.) у којој се Милош хвали лепотом Студенице, Ђурђевих Ступова, Хиландара, *Жиче* („код Мораве и код Ибра више Карановца“), Сопоћана, Папраће, Дечанâ, Раче, Троноше, Раванице. *М. К. Драгутиновић* (Изучавање српске књижевности 1904. стр. 110.) вели, да је ове песме испевао већином потлачени народ српски. Било би веома значајно, ако би се могло доказати, да је последња песма постала у 16. или 17. веку. Онда би значило, да је Жича у то доба била међу најугледнијим манастирима.

осталих цркава у Србији. Њему није тешко наћи паралелâ у живопису XVI века на Атосу. Ако поједине слике из Жиче упоредимо са сликама из трапезарије Лавре св. Атанасија на Атосу (сликана 1536. год.) или из саборне цркве у Дохиарну (сликан 1568.),[41] изненадиће нас њихова фрапантна сличност. Ваља само упоредити св. Николу **(слика 10)** или фигуре са драперијама, **(слика 11)** које падају у очи, па да се констатују аналогије ту и тамо.[42] То је уметност, која би хтела да оживи старе традиције, али је немоћна да их схвати и да их прикаже у њиховој правој боји. Она несумњиво копира старе обрасце, али није у стању да поједине фигуре схвати као органску целину, која је инспирисана једним животом, већ све посматра одвојено једно од другога и третира га као целину за себе. Док се у ранијој уметности сви делови тела третирају као саставни делови једнога организма, овде се сваки део тела третира за себе и веза између појединих делова изгледа сасвим случајна. Тамо је на пр. врат природни посредник између главе и трупа, овде изгледа као да је глава на њ накнадно насађена. Тамо су прсти на ногама третирани као саставни делови стопала, овде они изгледају накнадно прикачени уз стопало. Све је стилизирано и то чини најслабију страну ове уметности. **(слика 12)** Отуда се и коса не третира као једноставна маса, нити у драперијама и њиховим наборима има чега природнога. Чисте боје нису скоро никако примењене, већ доминира композиција тонова појединих боја. Нарочито је карактеристично за ову уметност зелено сенчење меса. Све ове особине стилске у живопису Жиче упућују на живопис Атонских цркава из 16. века. Ово би служило као најјачи доказ, да је Жича у 16. веку била рестаурирана. Изгледа, да је за ову обнову најподеснија била друга половина XVI века, можда баш последња четврт истога столећа. Зна се, да је и саборна црква у Хиландару у то доба (између 1571. и 1582. год.) била живописана.[43] Ако смо један запис, угребан у зиду олтара цркве у Жичи, тачно прочитали, онда се сме тврдити, да њен живопис ни у коме случају не може бити из доба после 1602. године. Запис је урезан у живопису јужно од источнога олтарскога прозора и гласи: „Висаріѡн ӡ-ı ρ ї“ т.ј. „Висарион 7110 (=1602.)“. **(слика 13)** Ми смо уз то на северноме зиду простора испод куле налазили записâ, које нисмо могли дешифрирати, али који нас својим палеографским особинама јако подсећају на

1630 M N

Слика 15.

[41] *Н. П. Кондаковъ* Памятники христіанскаго искусства на Аѳонѣ стр. 53.

[42] *Jbidem* табл. IV, V, VI.

[43] *Jbidem* стр. 53.

записе из последњих дана 16. века (сличне онима у *Dr. E. Kozak* Die Jnschriften aus der Bukowina Wien 1903.). У живопису прислона јужне капеле налази се до самих врата, која воде у јужну капелу из спољашњега нартекса, угребан један запис, који гласи: „1627. приеше(?) Латини градь(?)....“. **(слика 14)** А један запис на северноме зиду простора испод куле гласи: **(слика 15)** На овоме зиду налази се тако исто један интересантан запис, у коме је оставио трага патријарх Пајсије: „вь лѣто **ӡ. Р. Л. Ѳ.** приходихь азь смѣрени Паvсеи...“[44] **(слика 16)** Како су сви ови записи из првих десетина 17. века, то би се могло закључити, да је живопис, у коме су они угребани, нешто ранији од њих. И ови нас записи, дакле, упућују на то, да је живопис цркве у Жичи, вероватно, из друге половине 16. века.[45]

На основу свега овога ми бисмо смели изићи са тврдњом, да је Жича у 16. веку рестаурирана. Ми смо имали прилике детаљно испитати поједине де-

Слика 16.

лове цркве у Жичи, те смо у стању показати, како је црква у доба поменуте рестаурације изгледала. Познато је, да су Турци давали допуштење за оправљање пострадалих цркава, али се у дотичним ферманима прописивало, да при обнављању црква не буде већа него што је пре била. Ако би се десило, да буде увећана, онда је наређивано, да се поквари.[46] Из тога можемо слутити, да се у плану своме црква у Жичи при овој рестаурацији придржавала плана, који је имала при претходној рестаурацији за владе Милутинове. Он је био

[44] Исте године бавио се патријарх Пајсије у манастиру Војиловици и Шишатовцу Види *Љ. Стојановић* Записи и натписи.

[45] *Калужњацки (в. Archiv für slavische Philologie* XIII стр. 73.—80.) мисли, да су текстови листинá на зидовима простора испод куле доцније састављени. И *Богишић В.* (Писани закони на словенскоме југу Загреб 1872 стр. 26.) долази до закључка, да су натписи новији, можда обновљење старих. По палеографским знацима писмена (на пр. з,о,ȣ,ѣ,ѳ) и по неким језичним особинама ми имамо утисак да су они из 16. века. Поједине речи већ су одвојене једна од друге, што до 16. века није било познато. Упор. *А. И. Соболевскіи* Славяно-Русская палеографія 1901. стр. 43 **(слика 17.)**

[46] Види *Летопис М. С.* 169. стр. 39.

ıнакав, какав смо раније изнели[47] с том разликом, што је с обе стране олтара ıмао по један простор за који не можемо рећи, чему је био намењен. (Тиме ıсправљамо нашу ранију напомену, да су они били због гробова, што су се ;у налазили). Како се по живопису види, да у олтару није било отворâ, који

Слика 17.

Фрагменат из сцене Четрдесет *Мученика и повеље на сев. зиду простора испод куле.*

ıи комуницирали са овим просторима, то се може извести закључак, да су они ıили сасвим одвојени од олтара и да са њим нису ништа заједничкога имали. Гек је доцније (вероватно у XVIII веку) пробијен отвор између олтара и сеıерногa простора и тако се успоставила веза између њих. При последњој ре-

[47] Види *Старинар* 1906. II стр. 142. сл. 1.

Слика 18.

стаурацији оба су ова простора сравњена са земљом, а отвор на северној страни олтара зазидан је.

Испитивањем зазиданих прозора у спољашњем нартексу дошли смо до закључка, да су приликом рестаурације у 16. веку били зазидани прозори, који су се налазили западно од северних и јужних врата нартексових. Ови прозори показују само један слој живописа на својим странама, а уз то се јасно познаје, да је на узиданоме делу са унутрашње стране почивао живопис из 16. века. И са спољашње стране узидани део био је превучен малтером, који је за тим црвено обојен. Преко овога малтера при познијој рестаурацији дошао је други слој малтера, који је такође црвено обојен. Доњи слој малтера истовремен је, дакле, са живописом рестаурираним у 16. веку. На овоме доњем малтеру урезани су многобројни записи, од којих смо неке открили скидањем горњега слоја малтера, а који су истога карактера као и многобројни записи урезани на зидовима простора испод куле. Док су тако прозори, који се налазе западно од северних и јужних врата нартексових били у доба рестаурације живописа у 16. веку зазидани, па зазидани део омалтерисан и покривен живописом, дотле су прозори на источној страни од поменутих врата стајали и у ово време незазидани. На њиховим странама налазе се две малтерне коре једна испод друге, а обе су покривене орнаментима живописаним. Горња кора малтера непрекинуто се продужује по зидовима, на којима је живопис из 16. века. На њој се доле испод прозора дају констатовати квадратна поља, која у истој висини налазимо и код живописа 16. века у правој цркви. Горње шаре

на странама прозора истовремене су дакле са рестаурираним живописом из 16. века. Јужна врата показују само остатке шарâ из доба рестаурираног живописа 16. века. Првобитно су, вероватно, била обложена мрамором. У 16. веку су пак, као што се види, била незазидана. Исто су тако у 16. веку била незазидана и оба округла прозора, која се налазе на западној страни спољашњега нартекса. Они су тек доцније зазидани. Ми смо уклањањем зазиданога материјала могли констатовати, да је њих затварала по једна осмокрака розета од мрамора, која је јако оштећена. У северноме су се прозору очувала чак и оба живописа један испод другога, а у јужноме су обе малтерне коре сада отпале. Шаре су покривале стране прозора само на унутрашњој страни. Споља је пак доња кора обојена црвено а горња жуто.

Слика 19 а.

Слика 19 б.

У доба рестаурације живописа у 16. веку били су прозори на северној и јужној страни другога поља у цркви такође зазидани, а тако исто се у то доба у овоме делу цркве није налазио никакав отвор за врата. Зазидан је био и прозор на северној страни северне капеле.

Данас је веома тешко утврдити, када је овако рестаурирана црква поново пострадала. Према раније споменутој забелешци ђакона Атанасија друга

запустелост српских цркава и манастира наступила је при крају XVII века.[48] Услед бегства Арсенија Чарнојевића Махмуд-бег пећски опустео је „сву земљу", цркве је божје попалио; манастире опљачкао и коначно разорио; људе, жене и децу поробио. Горе је било него за време Мурата и Бајазита.[49] Манастири и цркве „писане златом (?)" запустеше, а на жртвеницама и светим олтарима, где се приношаше бескрвна жртва, плођаху се дивљи и нечисти зверови.[50] „За време Арсенија I," вели се на једноме месту, „Мађари узеше до Мораве српске земље и тада се престо српске архиепископије пренесе у Пећ. Под Арсенијем II потпаде Србија коначно под Турску. Под Арсенијем III премноштво народа погубише „Татари," свете мошти сажегоше, па и самога светога Арсенија спалише".[51] Из ових бележака, којима је више стало до реторских обрта него до хисториске истине, може се само видети, да је приликом одласка Арсенија Чарнојевића у Аустро-Угарску много манастира пострадало.

Други записи спомињу, да су 1688. године опустели многи манастири и да су тада огњем сагореле четири лавре: Хопово, Милешево, Рача и Раваница. У овоме месту многи монаси „томлєніє нача пріеше".[52] Године 1689., веле други записи, разорише се Милешево и Ђурђеви Ступови, Сопоћани и Студеница. Те године пострада и патријаршиска црква у Пећи.[53] Пада у очи, да се у овим записима међу великим манастирима нигде не спомиње Жича. У једноме поменику од 1674. године, где су спомeнути многобројни манастири и цркве, о Жичи чисто демонстративно нема ни спомена.[54] Међу монасима, који су се у 17- и 18. веку обраћали за милостињу руским кнежевима и царевима, нигде нема помена о монасима манастира Жиче.[55]

[48] *Споменик Академије* V.

[49] *Гласник С. У. Д.* 35. стр. 76. Упор. *Љ. Стојановић* op. cit I бр. 1907.

[50] *Споменик Академије* V.

[51] *Гласник С. У. Д.* 35. стр. 78.

[52] *Љ. Стојановић* Записи и Натписи I бр. 1895.

[53] *Ibidem* бр. 1918.—19., 1967. Упореди и *Rad. J. A.* I стр. 179-

[54] *Гласник С. У. Д.* 44. стр. 291.—292.

[55] Протојереј г. С. *Димитријевић* имао је доброту известити нас приватним писмом да у руским архивама није за Жичу нашао никаквих спомена. Упореди књиге С. Димитријевић Односи пећских патријараха са Русијом у 17. веку (*Глас Академије* 58. и 60).

На препоручном писму Исаије Ђаковића од 1690. год. за време Леополда I потписали су: митрополит Београдски, епископ Рудинички, игуман Сопоћана, игуман Студенице (в. *Летопис М. С.* 184. стр. 6.) Ни *И. Руварац* не спомиње Жичу (О пећским патријарсима стр. VIII): „Од Макарија до Арсенија спомињу се велике српске лавре: Студеница и Милешева, краљевски манастир Ђурђеви Ступови и Сопоћани, Грачаница и Дечани и Морача и Раваница и фрушкогорски манастири, помињу се нахијски манастири и [illegible] манастири у Жичи, многи манастири у Босни и у угарским земљама: у Ба-

О судбини Жиче у XVII и XVIII столећу говоре донекле записи, који се и дан данас налазе у обиљу загребани на зидовима њене цркве. Тих записа има у највећем броју на зидовима простора испод куле (Turmhalle) и у олтару праве цркве.[56] Из њих дознајемо, да је 1633. год. у Жичи био неки Силвестар Милешевац (?); да је год. 1638. дошао („приде“) у њу монах Стефан; да је 1644. био у њој неки Никола поп (?); да је у њу године 1653. долазио митрополит (Бањски т.ј. „Коласія“, Кратовски и Штипски) Михаил.[57] Год. 1668. записао се у њој на два места хаџи Исак Рачанин, а год. 1679. долазио је у њу патријарх Арсеније. Из свих ових записа тешко би се могао извести какав поуздан закључак о стању манастира у доба, из кога су ови записи. Посетиоци нису никада престајали урезивати своја имена на зидове

нату и у Бачкој и на десној страни Дунава.“ Из овога се види, да ни И. Руварац није био о Жичи нашао помена све до под крај 17. века.

О стању пропаганде римске цркве у српским земљама интересантна је једна релација од circa 1680. год. код *Theiner*-а Vetera monumenta Slavorum meridionalium II стр. 212.—215. Ту се вели, како у Србији има мало католика, како католичке цркве у Србији стоје под архиепископом у Скопљу; како колоније Дубровчана у местима, где их има, знатно доприносе ширењу католичанства (католичких цркава има у Београду, Прокупљу, Новом Пазару и др.). Нарочито је вредна помена једна посланица папе Бенедикта XIII императору Карлу, принцу Евгенију Савојскоме и канцелару краљевине Угарске (од јануара 1726. год.), у којој се жали, *да су православни отели у Србији двадесет манастира, који су били у рукама унијатâ. Theiner* op. cit. стр. 257.—258. Колико је међу Србима досељеним са Арсенијем Чарнојевићем била јака пропаганда римске цркве најјасније показује околност, што је чак и један епископ (Јефрем Бањанин) био прешао у у унију (после се опет вратио у крило православља и живео у Павлици на Ибру око 1710. год.) В. чланак *Д. Руварца* Владика Јегарски Јефрем Бањанин (*Српски Сион* 1905). Вредно би било проверити, колико су у посланици папе Бенедикта XIII изнете околности тачне и одредити њихов прави значај. Исто тако требало би утврдити тачно, коју је област српску, именујући Србију, папа имао на уму. Веома је невероватно, да се при томе данашња Србија мислила. Познато је међу тим супарништво православне и римске цркве у областима Угарске, у које се Срби беху доселили.

[56] Види *М. Валтровић* Записи и натписи *Старинар* II св, 2. стр. 58.—61.

[57] Упореди *Љ. Стојановић* op. cit. I бр. 1500 Коласија је идентична са Бањом, данашњим Ћустендилом, средњевековним Велбуждом. (Упор. *Jireček* Das christliche Element и т. д. стр. 64).

У једноме запису од 1683. год. спомиње се Михаил, *владика смедеревски и жички Jbidem* I бр. 1818. *Љ. Стојановић (Српски Књижевни Гласник* 1902. год. број од 16. нов. стр. 453.) мисли, да је Руднички округ вероватно био у области смедеревскога митрополита. Према овоме запису, изгледа, да је могао бити и Чачански. У запису једнога јеванђеља спомиње се пак Гаврил, *владика ахилски и жички* (од 1661. год.) *Српски Сион* 1904. стр. 664. —669. под бр. VII.

цркава, те је с тога немогућно рећи, да ли је црква у доба, када речени записи постадоше, била пуста или је имала братства.

У записима, које смо прошлога лета споља на зидовима спољашњега нартекса открили, а у којима се говори о личностима погребеним око цркве, ми смо често могли запазити, да се спомиње какав монах. Ако би ово било тачно, значило би, да је Жича и у другој половини 17. века имала монаха, пошто ти записи несумњиво припадају томе времену. Један запис, који нам изгледа датиран, гласио би: „....престие Богородице прѣстави се рабь бжи ....а зовомь брать(?) ....ζ-ι ρ-ι п(?) лѣта“. **(слика 18)** Ако смо овај запис тачно прочитали, он датира из 1672. године. У другоме једноме запису као да је дотична личност, што је, по свој прилици, ту око цркве била сахрањена, била монах(?), **(слика 19)** те би се онда могло закључити, да је у то доба било у Жичи монаха. Разуме се, да је све ово још непоуздано. Тек када наши епиграфичари буду проучили ове записе, моћи ће се некакав закључак донети. Ови записи угребани су у доњем малтеру црвено обојеноме. Ми

Слика 20.

смо већ споменули, да спољашњи нартекс показује на зидовима споља две малтерне коре једну испод друге, обе црвено обојене. Испод горњега малтера ми смо ишчепркали ове записе угребане на доњем малтеру. Ми смо већ показали, да је доња малтерна кора истовремена са живописом рестаурираним у 16. веку. Како горња малтерна кора припада рестаурацији из 18.—19. века, то је најприродније усвојити 17. век као доба, у коме су речени записи постали. И својим палеографским особинама ови записи највећма упућују на остале датиране записе из 17. века. Ну ако би ови записи доиста говорили за то, да је у Жичи у 17. веку било монаха, ми ипак нисмо у могућности одредити, у какоме је стању била црква у то доба. Ако до пред крај 17. века она није била још пострадала, она је, по свој прилици, у то време остала пуста. У једноме запису из прве половине 18. века вели се, да је црква већ одавна пуста. Кад узмемо у обзир, да су пред крај 17. века пострадале многе цркве, а међу њима и неке, које нису биле сувише далеко од Жиче (Студеница), онда је лако могућно, да је и Жичу у то доба постигла иста судбина.

Отуда бисмо били склони веровати, да су Исаија, митрополит Арильски (према запису у олтару био у Жичи 1721. год.), патријарх Арсеније IV (долазио у Жичу 1728. год. и на зиду олтара угребао своје име) и владика Арильски Јосиф (записао се на уласку испод куле на јужноме зиду 1729. год.), по свој прилици долазили у мање више запустелу цркву.[58] На рескрипту, који је 1727. године поднет цару аустрискоме, потписали су се и игумани манастира Манасије, Раванице, Витаонице, Раковице, Рукумије, капетан од Чачка и од Сталаћа,[59] а на сабору у Карловцима од 1735. год, били су игумани Јовања, Раванице, Горњака, Витаонице, Рукумије, Тумана, Винче, Раковице, и јеромонах манастира Манасије.[60] Жича се ту нигде не спомиње. Ну поме-

Слика 21.

нути Јосиф, митрополит арильски, записао је на зиду у олтару, да је он са „братијом“ (не каже се којом) 1730. године начинио кров на цркви у Жичи, *која беше већ од дуго година пуста.*[61] Тај нам запис посведочава, да је црква дуго пре 1730. год. била запустела, а у исто време нам говори о рестаурацији из тога доба. Веома је вероватно, да је црква после ове оправке радила. Не може се само поуздано рећи, да ли је у њој било и братства, јер је исто тако могућно, да је у цркви служило и како свештено лице мирскога реда. Из једнога записа у олтару види се,[62] да је год. 1782. у Жичи постављен од владике Јоакима неки поп Вукашин Арсенијевић, а још године

[58] Ради студије палеографских особина писмена доносимо овде један датиран (од 1713. год.) запис и два недатирана. **(слика 20., 21. и 22.)**

[59] *Летопис М. С.* 125. стр. 127.—128.

[60] *Летопис М. С.* 165. стр. 23., 26., 29.

[61] *М. Валтровић* у *Старинару* II св. 2. стр. 61. бр. 18.

[62] *Jbidem* бр. 21.

1775. у једноме запису, исписаноме црном бојом на јужноме зиду простора испод куле, спомиње се као учитељ неки поп Петар и неки Андреја Јовановић.[63] Можда је у манастиру тада било и школе.

За време првога устанка Жича је сасвим пропевала. Кара-Ђорђе беше обратио пажњу и на њу, па у њој подиже ћелије од четири спрата.[64] У Жичи је тада било доста монаха, као што се види из једнога записа, који смо пронашли на плочи старе чесме у шумици близу Жиче. **(слика 23.)** У њему су изређана имена свих духовника, што су били у Жичи од 1805. до 1813. године. Запис гласи: „Од 1805. до 1813. године овде су у м. Жичи били братіа студен. редом архим. Василіе и Мелен. игум. Мартіріе. іером. Мет. Мануіл. Самуил. Викентиос. Гера. Паис. Моис. Сим. Діоніс. Сават. Евстр. Ѫник. Гавр. Макс. Макар. Сим. Леонт. и монас. Спир. Имисаил. Тад. И ову воду

Слика 22.

поновише а 1855. поновише е влад. ужичк. крушевачки Ѫник. Нешк. и настоят. Жичк. Григор.“ Свакако је Жича играла важну улогу у оно бурно доба првога устанка. Њени су духовници учествовали и у бојевима са Турцима.[65] Ну када 1813. године Србију задеси катастрофа и Жича је веома пострадала и за читавих педесет година остала је скоро сасвим пуста. У жалосноме стању затекао ју је Давидовић 1822. године[66] и Јоаким Вујић 22. септембра 1826.[67] Обојица су Жичу описали. Оба су описа веома интересантна.

Рестаурација Жиче у 18. веку и у почетку 19. века поуздано није била тако опсежна и темељна као што је то било у 16. веку. Спољашњи нартекс је у то доба добио споља другу малтерну кору, која је била црвеном бојом обојена, а том су приликом зазидани и остали прозори и врата на северноме и јужноме зиду спољашњега нартекса. Тада су зазидана и оба округла прозора

[63] *Jbidem* бр. 6.

[64] *М. Ђ. Милићевић* Манастири у Србији (*Гласник С. У. Д.* 21.)

[65] *Jbidem.*

[66] Види *Сербски Летопис* 13. (1828. год.)

[67] *J. Вујича* Путешествије. Издање Српске Књижевне Задруге, 66. свеска (1901. г.) стр. 181.—190.

вход" иде у проскомидију. Олтар има четири прозорâ: један изнад престола, други испод св. Дионисија, трећи наспрам овога и четврти изнад проскомидије. Певнице имају шест прозорâ. У првој су препрати десно врата, а лево *прозор постављен белим мрамором.* Из друге се препрате иде у побочне капеле, од којих свака има по три прозорâ а по двоја врата (једна воде у цркву, друга у препрату). У овој је препрати „гробница унука Стефанова“ лево до врата с плочом без натписа, ну само са изрезаним крстом. Трећа „препрата“ има троја врата: десно, лево и испод куле, као и два прозора ниже куле. Бу... на цркви има осам прозорâ. За тим описује слике, које се и данас налазе у простору испод куле. Спроћу и дуж велике цркве на лево стоје зидине срушених ћелијâ, прављених на четири спрата под Кара-Ђорђем. Спроћу куле стоје зидине, за које кажу да су били краљеви двори. С леве стране куле стоје округле зидине, слично садашњим кулама (једни мисле да је то бунар, а други заточилиште), сад све засуто камењем. Унаоколо, веле, да су били двори у четвороугао, а испред врата двора стоји сада зарођен бунар четрдесет и осам стопâ дубок. Уз опис је приложена и слика Жиче.

Жичу спомиње и *Пирх*,[70] који је кроз Србију путовао 1829. год. Ну он у своме опису меша црквицу апостолâ Петра и Павла са великом црквом у Жичи. Тако он каже, да је црква посвећена апостолима Петру и Павлу, што се попрсја у камену урезана могу још видети на вратима цркве. Иначе он износи никаквих података о цркви, већ се позива на опис Давидовићев у Српскоме Летопису.

Врло нејасну слику о Жичи пружа *Ами Буе* у своме спису о Европској Турској, а у одељку о Србији (види немачко издање стр. 572.—573.). Он ту, истина, даје доста опширан опис плана саме цркве, али је овај опис тако неодређен и непоуздан, да је веома тешко наћи се у њему.

Као што смо споменули, Жича је за читавих педесет година стајала у рушевинама. Тек године 1856. настао је владика ужичко-крушевачки Јанићије Нешковић, да се Жича рестаурише. Данашња је Жича плод ове поправке. Спомен о овој рестаурацији сачуван је у каменој плочи, која је уздана у тимпанону царских (западних) врата праве цркве. Тело владике Јанићија, који је много жртава поднео око подизања Жиче, почива данас у јужној капели цркве.

Против ове рестаурације уложио је протест М. Милојевић.[71] Он вели, да је Жича негда имала дванаест једнаких кубета, која су означавала дванаест

[70] *Ото Д. Пирх* Путовање кроз Србију, у преводу Dr. Д. Мијушковића.

[71] *Сион* I (1874. г.) стр. 154—159.

апостолā. Имала је седмора врата, од којих су четвора затворена, а троја зазидана. Кула је сада висока само 11 хватā, а била је некада 25 хватā. У њу се смештала царска породица о крунисању. Из куле се ишло кроз двоја врата и два одвојена ходникā, па се преко целе препрате и мушке цркве улазило у главну цркву при крунисању. Десним пролазом ишао је краљ а левим краљица, па су се састајали пред дверима. Иза певница а до олтара била је са странā још по једна црквица са кубетом, а иза ових биле су спрам олтара још две црквице проскомидија и ђаконикон, такође с кубетом. Из проскомидије се покрај олтарске леве црквице ишло у леву певницу (сада је то затворено и зазидано).[72]

* * *

Хисторија манастира Жиче обухвата, дакле, од прилике пет периодā. Прва би се периода могла рачунати од њена оснивања у првој половини XIII века па до страдања њена од најезде куманске у последњим десетинама истога столећа. Друга би периода обухватила време од њена обновљења под архиепископима Јевстатијем II, Савом III, Никодимом и Данилом II па све до прве запустелости српских цркава и манастира по коначноме паду Србије под турску власт. Трећа би периода обухватила рестаурацију у XVI веку, а четврта обновљење Жиче у XVIII и у почетку XIX века. Ова би периода трајала до 1813. године. Пета, уједно и последња, периода почиње рестаурацијом цркве 1856. год. па траје до наших дана. Размак између прве и друге периоде није велики, док је између друге и треће, по свој прилици, знатно дужи. Не може се одредити размак између треће и четврте периоде, јер није познато, кад је пострадала црква рестаурирана у XVI веку. Интервала између четврте и пете периоде обухвата доба од 1813. до 1856. године.

Осем нешто детаљнијих описа Ј. Вујића и Д. Давидовића, који посетише Жичу у трећој десетини прошлога столећа, ми немамо никаквих других поменā сачуваних, на основу којих би могли судити о основноме распореду цркве у Жичи, о њеној архитектури, о њену живопису и вајарству. Ми, истина, имамо забележено, да је св. Сава био довео зидаре и веште каменоресце из грчке земље, као и то да су и живописци били дошли са Савом из Цариграда, ну не каже се нигде, да ли су зидови били обложени мрамором. Исто смо тако мало обавештени и о обновљењу Жиче за владе Милутинове. Свакако би погрешно било мислити, да је у то доба црква у Жичи из темеља понова

[72] Уз овај фантастичан опис Милојевићев потпуно пристаје, по својој вредности, напомена Уредникова: „И доиста ко иоле уме ценити онај *готски штил, који је искључива црта скоро свију наших старих манастира*“ (стр. 158.)

подигнута. То би, пре свега, морало бити записано исто онако, као што је забележено, да је Милутин стару цркву манастира Хиландара до темеља разорио, па нову сазидао.[73] Црква уз то није стајала дуго времена пуста, те да би и само време допринело њену уништењу.[74] О обнови живописа у ово доба већ смо говорили. Рестаурација у XVI веку била је, као што се види, веома опсежна. У погледу архитектуре и живописа она је била прилагођена укусу тога доба, а за вајара ту, поуздано, није било много посла. Преправке у XVIII и у XIX нису биле тако велике. Опис Жиче од Ј. Вујића и Д. Давидовића даје нам донекле слику о изгледу тадашње цркве. Ну и њихови описи нису за све довољни. Отуда смо скоро искључиво упућени на саму цркву, која стоји пред нама као нема Сфинга и чека да са њених зидова одгоненемо мучну загонетку о првобитноме изгледу њену.

Dr Влад. Р. Петковић.

Напомена. Моле се читаоци, да на стр. 125. 11. ред одозго исправе једну случајну погрешку: мислила се Ливадија у Фокиди а не код Спарте.

За тим ваља исправити:

На стр. 132. 18. ред одозго треба да стоји „година" место „године";

на стр. 133. у последњем реду крупнога текста треба после „манастира" да дође тачка а не запета.

Писме I свугде је погрешно одштампано као J.

На стр. 130. у 30. напомени ваља додати: стр. 15.

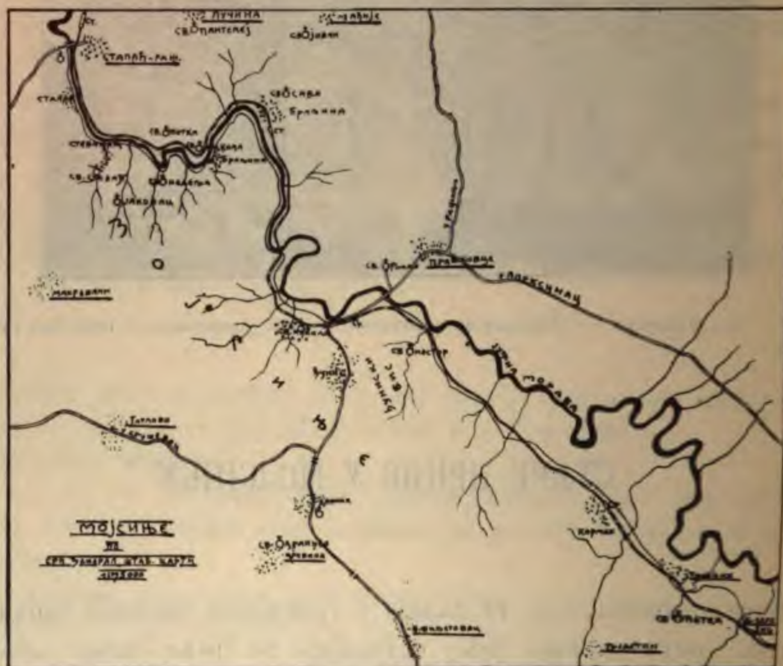
Записи су репродуковани са свима случајним знацима, који су нађени на лицу места.

---

[73] *Даничић* Животи краљева и архиепископа стр. 132.

[74] Веома је значајна околност, што се из једнога места у *Даничић* Живот св. Саве 1860, стр. 98. види, да је Жича у доба, кад је Теодосије писао биографију Саввy, била онако украшена, како је била и првобитно: „Вь врѣме же нѣкоѥ пришьдшоу емоу сь самодрьжцемь съгледати зиждуштихь архіепископію. — и т. д. види напомену 2.

Планина Мојсиње пружа се између Јужне и Западне Мораве, а нај-
јој је тачка изданак на коме је град Тодора од Сталаћа. Исто тол-
стор захвата на десној страни Јужне Мораве Послонска планина. Пр-
коме се налазе ова црквишта, као што се из топографске скице види
налази се између ових села: Доњега Адровца, на железничкој прузи Б-

Сл. 1. *Топографска скица Мојсиња.*

Ниш, Гредетина, Великога Шиљеговца, Црквине, Гаглова, Макрешана, ра-
ског Сталаћа, Лучине, Маћије, Прашковца и Трњана.

На томе простору постоје данас око 25 црквишта. Од тога броја
вина служи, т.ј. у таквоме су стању да се у њима може сакупљати
обављати служба божија, док су остала више или мање у рушевинама.[1]

У своме излагању држаћемо се истога реда како смо обилазили ове

[1] Пре 18 година те је цркве обишао и неке од њих снимио тадањи
радник „Старинара" Мих. Ризнић, учитељ, по налогу Археолошкога Друштва.
резултатима свога рада није постигао жељени успех ваљада с тога, што
потребних података да би могао изводити сигурније закључке. Иначе је
снимио погрешно пропустивши да у исто време загледа у начин зидања и
диних црквених делова, који су од пресуднога утицаја за оцену доба њиховог
С тога смо били принуђени радити нове основе за овај наш чланак.

I. Света Петка — Трњанска.

На једној висоравни изнад села Трњана, која се једном страном благо спушта у село, а другом ослања на лепо пошумљено брдо, налази се црква св. Петка **(сл. 2)**. Иста она зла судбина, која је задесила и многе друге цркве из тога краја, што за време честих ратова са Турцима не беху довољно заклоњене испред турских очију, задесила је и њу. Као и многе друге била је и она неколико пута рушена до темеља, а за тим обнављана. Али та обнављања нису, као што смо се уверили, била увек на старим темељима, већ, према потребама, темељи су кварени и црква сужавана или проширавана. Због тих честих одступања од првобитне основе данас се више не може утврдити њен првобитни облик. Претпоследњи пут обновљена је 1821 год., што се види из једнога записа на мермерној плочи крај цркве. 1876 год. за време рата с Турцима опет је била порушена. 1881 год. обновљена је последњи пут, разуме се без обзира на њену првобитну основу, која је већим делом била већ давно ишчезла. Приликом ове последње обнове дозидана јој је и звонара као саставни део цркве. Данашњи јој је облик триконхан са две мале бочне полукружне апсиде и једном несразмерно већом олтарном **(сл. 3)**. Кубета нема, а изнутра пресведена је полуобличастим сводом. Припрату нема, али ако се узме да је данашња основа бар по дужини равна старој, онда ју је, изгледа, некада морала имати. Иначе ничега значајнијега нисмо више нашли ни на њој ни око ње.

Сл. 2. *Св. Петка — Трњанска; северна страна.*

II. Св. Нестор.

С леве стране Јужне Мораве, на км. 198.00 железничке пруге рачунајући од Београда, одваја се колски путић уз манастирски поток, који после 20 минута доводи на једну врло лепу природну терасу. Са ње, кроз потокову долину, шири се огроман и леп хоризонат на Моравску Долину према Алексинцу.

На тој заравни налази се парохијска црква св. Нестор **(сл. 4)**. И ова је црква од скора обновљена исто онако неразумно као и св. Петка, само с том разликом што нема призидану звонару. Начин зидања и распоред основе

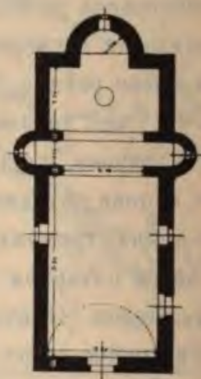
У исто време сматрамо за врло пријатну дужност изјавити своју благодарност на помоћи, гостопримству и упутима уредништву „Старинара" у лицу Г. Г. нашега првог озбиљног испитивача Мих. Валтровића, проф. Вел. Школе у пензији и Д-р Милоја Васића, чувара Народ. Музеја.

опомиње и на ту могућност да их је један исти мајстор обнављао. Код ове цркве нам је било много теже покушати утврђивање првобитне основе. Стари темељи, који се местимице опажају, готово су сасвим раскопани а на њихово место постављени нови, што се даје утврдити и по материјалу, који је различит од онога у старим темељима. Али ти местимични остатци нису довољни да би се на основу њих могла рестаурирати првобитна основа. Данашња је црква обновљена седамдесетих година, дакле пре српско-турскога рата, када је израђен и данашњи живопис, на коме се виде трагови турскога варварства из доцнијих ратова за српску независност. Кубета ни она нема. Изнутра је пресведена полуобличастим сводом. Облика је триконхнога као што се из основе види, али врло неукусних размера између појединих апсида.

На прочељу данашње цркве, више улазних врата, узидан је један камени праг од пешчара, украшен врло грубим и невешто израђеним орнаментима у

Сл. 3. *Св. Петка — Трњанска; основа.*

Сл. 4. *Св. Нестор; основа.*

преплету **(сл. 5)**. Више тога прага налази се још једна полукружна плоча исто тако украшена. Оба ова предмета немају никакве уметничке вредности, а употребљени су, свакојако, приликом последње обнове што се хтело подражавати тој врсти украса на оближњим црквама. Од других ствари, што се ван цркве налазе, интересантна је једна мала бронзана икона — триптихон — састављена од три дела — праве иконе и двају крила. Ту је икону нашао данашњи свештеник пре кратког времена крај цркве копајући за тротоар. Истом приликом нашао је и на одломке некадањег мермерног светњака који по својим профилираним деловима јако опомиње на оне из Јаковца, што их је већ саопштио М. Ризнић у „Старинару“ год. VIII стр. 85.

О времену постанка и ктитору ове цркве не можемо ништа поуздано рећи, јер нити има чега записанога о њој, нити се пак може о томе што закључити

на основу онога што данас постоји. О њој једино говори народно предање да ју је подигао брат Романов, Синајац Нестор.[2] Ако је томе веровати онда би ова црква била из друге половине XIV века, из кога су времена и остале цркве синајских калуђера.

III. Св. Роман.

У подножју Послонске планине, 3 км. од ђуниске железничке станице, налази се манастир св. Роман **(сл. 6)**. О постанку и ктитору овога манастира има више верзија.[3] Ако пак узмемо у посматрање основу цркве која јако опомиње на остале црквице синајских калуђера, које им је кнез Лазар подигао, онда би и она била из друге половине XIV века. Облика је трикохнхога са полукружним апсидама **(сл. 7)**, као што су и све остале синајских калуђера: Горњак, Туман, Нестор и Преображење у Кучајни. Има кубе са тамбуром, које

Сл. 5. *Св. Нестор; изглед са северозападне стране.*

Сл. 6. *Св. Роман; изглед са северне стране.*

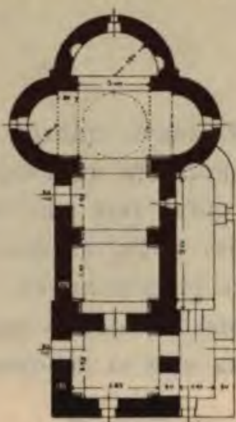
почива на правилно изиданим латицама. Сада је црква споља омалтерисана, али као поуздано изгледа да у први мах није била, јер се местимице опажају редови тесаника и опеке. Зидана је доста добро. Трагове од орнаментике нисмо нашли, што не искључује могућност, да их местимице има испод данашње коре од малтера, јер се местимично виде око прозора извесне неравнине.

Првобитни распоред ове цркве изгледа да је у толико измењен, што сада нема више предверја међутим, судећи по остатцима база некадањих зиданих стубаца које се и данас у прочељноме зиду налазе, изгледа да га је било. Као доказ може нам послужити данашњи несиметрични прозор на прочељу, који је вероватно постао из зазиданога отвора **(сл. 8)**. Та је преправка учињена крајем XVIII века судећи по једноме запису на унутрашњој страни припратнога зида.

[2] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 787.

[3] Ib. стр. 787.

Том је приликом призидана и данашња гробница, те је тако спољни портикус — предверје — претворено у унутрашњи нартекс, а постојећи унутрашњи у храм, што се по избијеном зиду поуздано даје закључити. Најзад заслужује да се по-

Сл. 7. *Св. Роман; основа.* Сл. 8. *Св. Роман; изглед са западне стране.*

мене поред куле, која је из овога века, нарочито стари живопис, који се и до данас врло добро одржао у обема певничким апсидама, као и на латицама кубета.

IV. Св. Никола — Ћуниски.

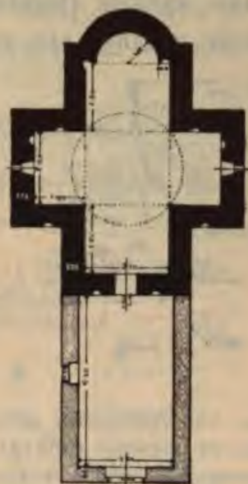
Један од најинтересантнијих објеката, који смо овом приликом видели, а који нас је својом основом начином зидања, материјалом и извесним архитектонским формама, необично заинтересовао, јесте стара црква на ћуниском гробљу, коју народ, не знајући јој правога имена, зове св. Никола. Она се данас налази у рушевинама, али не у тако рђавом стању, да се не би на њој могло вршити посматрање **(сл. 9)**. О њеноме постанку, ктитору и правоме имену не зна се ништа ни у народу, нити чега има о томе записанога.

1. Цркве облика грчкога крста у М. Азији IV и V века.

Ова наша црква св. Николе скромних је димензија, и чисто крстобразнога — гаматнога — облика. На источном дужем краку има полукружну олтарну апсиду док се у продужењу западнога крака наставља много доцније призидана припрата без мало исте дужине, колике је и црква. У долини *Binbirkillisse* у М. Азији поред многих цркава базиликалнога облика, које су се у тој области у првим вековима хришћанства развијале нашао је *Смирновъ* и неколико цркава облика грчкога крста са кубетом: *Kreuzkuppelkirche.*[4] Тај исти облик, готово

[4] J. Strzygowski: Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte стр. 139—141.

у исто доба, пренет је на другој страни у Ломбардију и Горњу Италију, а виђамо га код извесних маузолеја и цркава као што су: *Galla Placidia,* која је зидана по *G. T. Rivoira* и Lud. Klasen-у око 440 по Христу. Исти се облик налази и на цркви St. Pietro et Paolo (St. Abondio) код језера Кома.[5] Што се кубета тиче, имају га и малоазијске и ове ломбардијске као што држимо да га је имала и ова наша црква, судећи по остатку једнога дела припратнога зида, који се до данас одржао, те тако на себи сачувао кривину од полукружнога свода, који је са осталим трима образовао лежиште постољу тамбура помоћу пандантифа, на коме је почивало кубе. У осталом и сам распоред основе, која се из приложенога цртежа види **(сл. 9)**, омогућава такву комбинацију. На питање о пореклу и могућности преноса овога облика у наше крајеве није тешко одговорити када се зна, да су доцније форме и архитектура у опште за већи део наших средњевековних задужбина пренашане са ближег и даљег Истока,[6] када даље знамо да су солунске, цариградске и светогорске цркве кроз три века од XII—XV служиле стално као обрасци за наше веће цркве, чије су форме од тада са собом сами неимари доносили.[7] Тих веза и утицаја на ове крајеве и за првих десет векова било је такође, почем су кроз ове земље — тадашњу Горњу Мезију — још за време II и III века по Христу одржаване врло јаке везе између римско-јелинскога Истока и северних крајева Панонције и Норика.[8]

Сл. 9. *Св. Никола — Ђуниски; основа.*

2. Материјал и начин зидања.

Материјал од кога је изидана ова наша црква састоји се из полутесаног камена, опека и црепова. Овај материјал није нарочито спреман за ову грађевину већ је донашан с околних порушених римских грађевина, којих је некада у тим крајевима око Ђуниса вероватно било много.[9] Опеке и црепови рим-

[5] Упореди: G. T. Rivoira: Le Origini della Architettura Lombarda. Vol. I, Roma, 1901. Galla Placidia стр. 27; S. Pietro et Paolo (S. Abondio) стр. 31. и Lud. Klasen, Grundriss-Vorbilder, Lief. XLIX стр. 1157—59.

[6] J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters, стр. 133—135.

[7] А. Ј. Стефановић, стара српска црквена архитектура, у Српском Књижевном Гласнику за год. 1903, бр. 53, 55, 56, 57, 58, 60.

[8] A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, II Auflage, 1906, Bd. II стр. 201.

[9] Упореди Јов. Драгашевић, Географско-археолошка испитивања. Гласник Српског Ученог Друштва књ. XLV стр. 32—36.

скога су порекла, али без легијских жигова, што у осталом није ретка појава ни на већим римским порушеним насељима.[10] Међу овим опекама, које смо у зидовима и у порушеном материјалу крај цркве мерили, нашли смо свега два облика. **(сл. 10 Г).** Црепови су обични римски с повијеним дужим странама, кукаши (tegulae).[11] Сав овај материјал узидан је по староме византијскоме начину, где су редови полутесанога камена у јачини 0.60—0.80 м. пресецани са два или три неправилна слоја опека или црепова, између којих су остављене широке спојнице у јаком кречном малтеру од доброг креча и крупније речног песка[12] **(сл. 11).** Употреба ових црепова најјасније доказује да је овај материјал донашан овамо са стране. Овакав се начин зидања, за који мислимо да је и првобитни на овој цркви, опажа само до висине 1·50—1·60 м. изнад данашњега патоса, почем висину првобитног патоса нисмо могли тачно утврдити. Од те висине па на више, колико су се до данас одржали полупорушени зидови, опажа се само подражавање томе начину зидања. Та појава као и једна надгробна плоча са старосрпским натписом, која се налази данас узидана у тој другој висини (сл. **10 А),** доказују да је црква несумњиво већ била једном обнављана, свакојако пре призиђавања данашње припрате, у чијим зидовима нема ни једне опеке ни црепа. Доба те прве обнове не можемо утврдити, али призиђавање припрате држимо да ће бити из XIII или XIV века, судећи по једноме остатку живописа, који је до скора стајао заштићен рушевинама крова и сводова **(сл. 10 В).** Он се налази на источном зиду левога главнога крака, близу патоса, где је као фриз у висини 0.60 м. делио зидни живопис од парапета. У то време, дакле, приликом дозиђавања припрате, кад је црква живописана, изгледа да је и споља малтерисана била; трагове од тога утврдили смо на два места, где су припратни зидови просто прислоњени на приземни црквени зид. Такав начин зидања и с таквим неправилним материјалом захтевао је извесне сигурне везе у зидовима бар у први мах, док се тако неправилно сложене зидне масе не стврдну и не образују јаку компактну

Сл. 10. *Надгробни натпис из црквеног зида (А); натпис са старосрпског гробља око цркве св. Николе (Б); остаци живописа (В); опеке из црквених зидова (Г) и старосрпски лонац (Д) из једнога гроба у близини цркве.*

---

[10] Упореди Д-р М. Васић, неколике гробне конструкције из Виминацијума. Старинар Новог Реда год. II стр. 70.

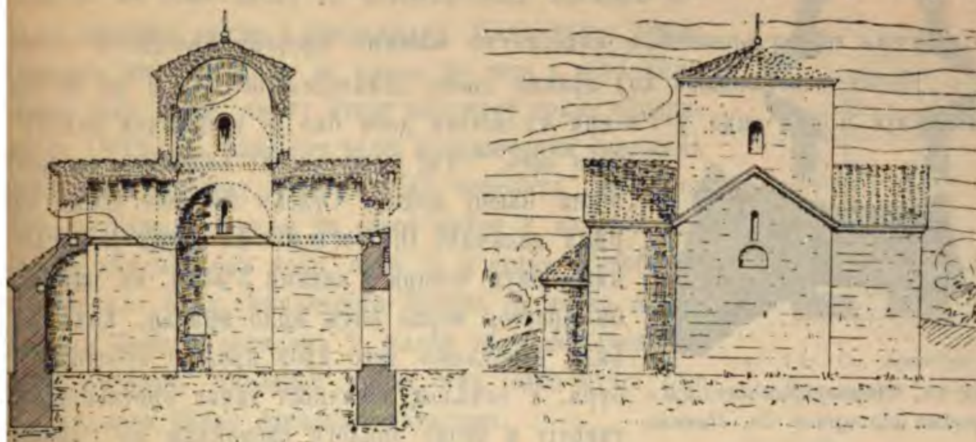
[11] Ib. стр. 69.

[12] Упореди: Aug. Choisi: L'art de bâtir chez les Byzantins стр. 8.

ну.'[13] С тога су као везе у зидовима употребљаване дрвене греде средњих њих димензија. Тај начин везивања видимо и овде. Помоћу греда, чије су дијје варирале између 15×20 см. и 20×20 см., постигнуте су везе спољних зи- на два места **(сл. 12 а)**. Прва веза била је у висини 2·20 м., а она је код рне апсиде служила у исто време за лежиште олтарном своду, а друга је у вис. 3·50 м., те служила као веза лежиштима полукружних сводова.

Спољашње нише и њихова употреба на старохришћанским црквама.

На овој цркви готово у свима гаматним зидовима, било изнутра било а, налази се по која ниша. Њих има, рачунајући и оне две у олтарној

12 а. *Св. Никола — Ђуниски; реста- урирани уздужни пресек.*

Сл. 12 б. *Св. Никола — Ђуниски; ре- стаурирани изглед са северне стране.*

ди, десет на броју. Величина им је 0,60×0,60 м., а налазе се у зиду исини 1·00 м. изнад патоса. Све су пресведене сводићима по начину штања опека, што поред осталог несумњиво говори о њиховој старости. ав исти начин извођења сводова нашао је Г. М. Васић код извесних ких гробница у Виминацијуму.[14] Ова врста ниша чак и на спољним зидо- старохришћанских цркава позната нам је и с Истока, али је њихова улога на необјашњења.[15] Остављајући на страну оне две, три или више ниша, које лазе редовно у олтарној апсиди сваке цркве, ми их код доцнијих наших

[13] Id. Chap. X. Chainages de voûtes, стр. 117—122.

[14] Старинар, Новог Реда год. II, стр. 83—85, где се говори и о примени оваквог ења у ранијим периодама све до микенскога доба.

[15] Jos. Strzygowski, Kleinasien etc. стр. 110, 147 и 156, затим: G. Dehio und G. v. die kirchliche Baukunst des Abendlandes, Vila Adriana, Buch I, Cap. 2, Taf. 12.

цркава из XIII—XV века виђамо и на спољним зидовима, али не у овоме облику и броју. На Лазарици у Крушевцу налазимо такве две нише на приземноме зиду, али је њихов облик овде другојачији; прилагођене архитектури оне иду скроз до сокла грађевине, те тако више служе као архитектонски украс фасаде немајући притом никакву другу функцију. Међутим на овој цркви у Ђунису све ове спољне нише данас служе за оставу разних дарова, које побожни свет поклања цркви. Поред зејтина, што га доносе старији људи, жене и девојке ту остављају цвеће.

Таквој или другој сличној намени свакојако су и првобитно служиле ове нише, када су хришћани поред ових поменутих дарова доносили цркви и друге потребне ствари.

4. Начин осветљавања и вероватна намена цркава оваквога облика.

Начин осветљавања код цркава овога гаматнога облика и на Истоку у М. Азији и код оних у Равени из истога доба био је у главном помоћу кубета озго.[16] Тај је начин био вероватно употребљен и на нашој цркви. Судећи по врло уским прозорима величине 0,15×0,80 м., којих је могло највише бити четири у висини 3·50 м. од патоса, цео би простор морао бити врло мрачан, када не би било осветљења озго кроз прозоре кубетовог тамбура. У осталом, логичност такве претпоставке потврђују и овоме аналоги споменици из Равене, на којима се до данашњих дана одржало кубе. На основу тих аналогија израђен рестауриран изглед цркве прилажемо у **слици 12б**.

Сл. 13. Старосрпски натписи с гробља око цркве Св. Никола — Ђуниски.

Према свему овоме ми смо склони веровати, да ће и ова наша црква у Ђунису бити пре нечија надгробна црква — маузолеј — из врло давнога доба, можда и римскога, али свакако пре Стевана Немање, око које је тек доцније постало старосрпско гробље. Одломке од надгробних плоча с овога гробља прилажемо у **сл. 10 Б** и **сл. 13.** Што се тиче детаљнијега датирања ове цркве не би се ништа поуздано могло рећи, док се не предузму стручна ископавања како у њој, тако и у гробовима око ње.

V. Црква у селу Каонику.

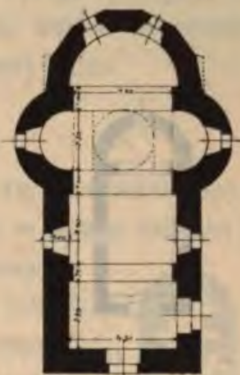
На путу из Ђуниса за Велики Шиљеговац с леве стране, у почетку села Каоника, налазе се рушевине неке старе цркве, али у тако рђавом

[16] Упореди J. Strzygowski, Kleinasien etc. на нав. местима. — G. Dehio und G. v. Bezold, die kirchliche Baukunst etc. Taf. 12 — A. Venturi, Storia dell'arte Italiana, II, dall arte barbarica alla romanica, стр. 140.

стању да се за сада ништа поуздано не може утврдити. Пошто је народ открио ове рушевине подигао је на истоме месту зидану кућицу, колико да се само свето место очува. Рушевине ове цркве нотирамо само с тога, да би на њих скренули пажњу доцнијега испитивања.

VI. Св. Аранђео у селу Црквинама.

Од прилике на средини села Црквина, на једноме пошумљеноме брегу, налази се црква св. Аранђео **(сл. 14).**[17] По причању тамошњих сељака, јер ни о њој нема никаквога писанога спомена, дознали смо да је на томе месту од незапамћених времена постојала некаква црква у рушевинама. Како друге цркве у близини није било, то се народ из тога и неколиких околних села реши, да ту стару порушену цркву обнови. Тако су 1882 год., како они веле, на затеченим темељима подигли ову данашњу. Ако је томе веровати, да су се заиста познавали темељи те старе цркве и да је тачно по њима изидана ова нова, онда је и стара, првобитна црква морала бити триконхнога облика са двема *полукружним* бочним апсидама и једном *полигоналном* олтарном апсидом. Данашња црква има једно кубе, које лежи на врло рђаво изиданим латицама.

Сл. 14. *Св. Аранђео у селу Црквинама; основа.*

Ако би такав био првобитни облик ове цркве то бисмо пред собом имали једну веома интересантну појаву, која није тако честа у нашем средњевековном неимарству. Облици полигоналних триконхоса, који се више мање као једини јављају скоро кроз цео један век, од половине XIV до половине XV века, свакојако су морали имати извесних претходних прелазних облика од најранијих полукружних триконхоса. Г. Мих. Валтровић одавна већ мисли, да ће у овде испитиваном крају као и у источној Србији заиста бити прелазних ступњева од најстаријих облика ка онима из доба Лазарева и његове династије.[18] И заиста после

[17] Данашња је олтарна апсида на овој цркви седмострана, што мислимо да је потекло баш из тежње за одржањем затечене основе али из неразумевања самога облика, јер првобитна је апсида, држимо, свакако била петострана, а оне две сувишне стране биће да су делови источнога крака, те смо с тога у томе смислу учинили измене на приложеној основи.

[18] Упореди приказ на дело П. Покрышкинъ-а: Православная церковная архитектура XII—XVIII стол. въ нынѣшнемъ сербскомъ Королевствѣ. — Старинар, Новога реда год. I. Додатак, ст. 35.

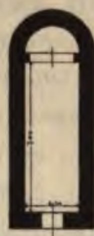
Дренче, или по народном називу Душманице, која се налази недалеко од ове цркве у Црквинама, ово је други пример који потврђује то мишљење и попуњава ону велику празнину у „историскоме развитку“ основа наших средњевековних цркава.

VII. Св. Петка — Сталаћска.

На 182·3 км. од Београда, према јужном отвору сталаћскога тунела, и једној равници крај саме железничке пруге, леже темељи неке старе црквице, коју народ зове св. Петком **(сл. 15).** Претпостављајући да су то првобитни темељи, јер се јасно види да су данашњи нарочито дотеривани, изгледа као вероватно, да је то могла бити каква капелица на већем манастирском метоху или пак каква усамљена испосничка ћелија. Али, због извесних појава што смо их мало доцније уочили приликом обилажења осталих исто тако малих цркава, не бисмо смели ни то мишљење бранити.

Сл. 15. *Св. Петка — Сталаћска; основа.*

Сл. 16. *Св. Сава — Брањински; основа.*

Обилазећи места на којима се од скора налазе темељи неких нових црквица исте овакве величине, пало нам је одмах у очи да оне не одговарају ни својим положајима места, ни начином зидања ни материјалом осталима, које смо овога пута обишли. Док су све друге цркве у овоме крају, обично постављене на каквом склонитом, мирном па чак и тешко приступачном месту, дотле су ове махом у равницама, на њивама и ливадама приступачним са свију страна. Даље, ни у њиховим темељима ни око њих не нађосмо ни опека ни трагова од малтера, већ само ломљен камен који, изгледа, никада није ни био узиђиван. Такав су нам утисак учиниле све три од скора пронађене црквице: св. Сава, св. Јован и св. Пантелеј. Та се појава, држимо, може само тим објаснити што је народ, који иначе врло цени и поштује те старине, дарежљив према тим ново пронађеним црквицама хотећи тиме што пре омогућити њихово обновљење. С тога је извесним људима постало нека врста рентабилне професије тражење и откривање тобожњих старих цркава чак и тамо, где их никада није могло бити. У томе послу они у свакој гомили камења, ма где она била, назиру какво црквиште, те ограђујући га и импровизирајући му основу намећу себе за туторе. Отуда, ваљада, и долази та околност што све те црквице имају једну исту основу. Такве су горе с

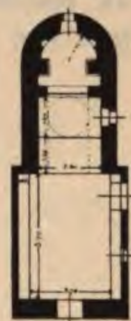
менуте: св. Сава на њивама браљинским **(сл. 16)**, св. Јован на атару села Маћије и св. Пантелеј у селу Лучинама, где живи један од тих проналазача, који је и ове три црквице пронашао у току последњих десет година.

VIII. Св. Недеља.

На левој страни Јужне Мораве, управо према св. Петци, која остаје на десној, налази се један планински поток, којим се после читавога часа хода стиже на рушевине цркве св. Недеље. Прегледајући ове рушевине, које ипак имају нечега првобитнога, приметили смо да је црквина основа ранијим неразумним обнављањем у толикој мери оштећена да се више ништа поузданога не може утврдити. Иначе ничега значајнијега на томе месту нема.

IX. Св. Никола — Браљински.

На десној страни Јужне Мораве уз сами брег, на 184·2 км. железничке пруге налази се мала парохијска црква св. Никола **(сл. 17)**. Данас се не зна како јој је право име, ко јој је ктитор, нити када је подигнута. Заузимањем оба села Браљине с једне и друге стране Мораве, која сачињавају њену парохију, црква је данас у доста доброме стању. Облика је издуженога брода, који није тако редак, с једном олтарном полукружном апсидом и са два правоугаона бочна апсидна простора, који се споља не опажају. Украса нема никаквих, као што је то у опште случај са свима овим црквама у Мојсињу. На слабо изиданим латицама почива осмострано кубе, које је почетком прошлога века, по једноме запису на прочељном зиду 1826 год. обновљено заједно са данашњом припратом.

Сл. 17. Св. Никола — Браљински; основа.

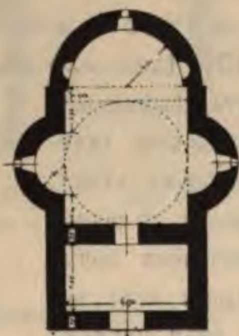
Тип ове црквице, и ако није тако редак, ипак својом необичном основом истиче се међу свима околним црквама, које су готово без разлике триконхоси с наглашеним полукружним апсидама. По своме историјскоме развитку припада облик ове цркве XIII и XIV веку у нашим крајевима, док је на Истоку много раније познат. Представника тога облика има неколико у Србији, од којих је најсевернији *Тресија* у *Рогачи* под Космајем. Овај облик нарочито је извођен у северној Македонији, где између осталих примерака налазимо и такав, који не само по облику већ и по имену опомиње на овај у Србији. То је *Трескавац*[19] који је снимио и описао руски археолог П. П. Мильуковъ. Заслужује још да се спомене стари

[19] Упореди П. П. Милюковъ, Известия Русскаго археологическаго Института въ Константинополѣ, том. IV. выпускъ I. стр. 110.

живопис, који се одржао у бочним апсидама и латицама испод тамбура. Није од мање вредности испитати и неке древене иконе, што се у цркви данас налазе, као и некакав антиминс, који нисмо могли видети, а рекоше нам да је врло стар и да је на њему некакав стари запис.

X. Јаковац.

Од прилике на средини растојања између сталаћскога тунела и сталаћске железничке станице улива се у Јужну Мораву Јаковачки Поток. Када се поред њега пође уз Мојсиње, преко стрмних стена и козијим стазама, стиже се након два часа заморнога хода на једну планинску висораван. У њеној средини, окружена дрветима питомих воћака, налази се црква Јаковац **(сл. 18).** Судећи по размерама ове полупорушене цркве, коју народ зове Јаковац, јасно се види, да је то некада била једна од већих и лепших мојсињских цркава. О времену

Сл. 18. *Јаковац: основа.*

Сл. 19. *Јаковац; данашњи изглед рушевина са северозападне стране.*

њенога постанка и ктитору није ништа записано, међутим постоји предање да ју је подигао некакав Јаков, чији је брат Стеван подигао себи у близини Јаковца задужбину Стеванац, о коме ћемо мало после говорити.[20]

Ова је црква зидана крупним тесаним и полутесаним каменом и опеком која је, судећи по њезиним размерама, за ову грађевину нарочито прављена **(сл. 19).** Облика је триконхнога са полукружним апсидама. Споља је била малтерисана, од чега има и данас трага у приземној ниши више врата, где се још опажа и траг од живописа. Изнутра је била и живописана, од чега смо такође нашли трага више десне нише у олтару. Што се кубета тиче, за које причају да је постојало до пре двадесет година, нисмо сем рушевина никаквога конструктивнога трага нашли, те је с тога питање о његовоме конструктивноме положају врло интересантно. У приложеној основи Јаковца поку-

[20] М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија стр. 720.

шали смо дати једно решење, готово једино, ако се не би претпоставило, да је скроз неконструктивно и противно стилу кубе лежало на подужноме полукружноме своду, почем се изнад певничких апсида не опажају никакви трагови каквих испуштених лукова на конзолама који би му са подужним сводом образовали постоље. Цео зидарски посао изведен је био врло солидно, нарочито сводови бочних апсида, који су од сиге и који се још и данас врло добро држе. И ова је црква без икаквих украса, а нема трагова ни да их је било. У цркви се још и данас налази патос од четвртастих опека, на коме још леже фрагменти некадањих мраморних светњака врло лепих и укусних профилација. Њих је још пре 18 година нашао и снимио Мих. Ризнић.[21] Овом смо приликом видели и ону бакарну тепсију, која је нађена у црквеном бунару, а коју спомиње и Ризнић.[22] То је обична бакарна синија без натписа и шара.

XI Стеванац.

Од Јаковца идући северно, чим се пређе планинска греда, силази се врло стрмим стазама у Стеваначки Поток, на чијем се ушћу у Јужну Мораву налази село Стеванац. При врху тога потока на једној заравни што је у виду

Сл. 20. Стеванац; основа.

Сл. 21. Стеванац; данашњи изглед рушевина са северозападне стране.

делте образује Стеваначки Поток са још једним планинским поточићем, налазе се рушевине цркве Стеванца **(сл. 20)**. По техничкој изради ова је црквица савршеније израђена од свију осталих из овога краја. Спољна облога зидова изведена је од наизменичних редова опека и тесаника. Опеке су узидане у три а местимице и у четири реда, између којих су остављене широке истињене спојнице од малтера без мало исте дебљине као и опеке **(сл. 21)**. Камени су

[21] Старинар, год. VIII. сл. 1 и 2, стр. 85.

[22] Ib. стр. 84.

редови изведени од правилно израђених тесаника, а сводови су сви без разлике од сиге. Унутрашњост пак изидана је од полутесанога камена и опека.

Црква је облика издуженога крста са олтарном апсидом, за коју се данас не може тачно утврдити, да ли је била полигонална или полукружна, јер је тај источни део цркве највише порушен. Певничке бочне апсиде испуштене су и правоугаоне. У први мах је ова црква имала над главним прочељним вратима дрвен кров који је замењивао зидани прислон (porticus), који се виђа често на малоазијским, нарочито сиријским црквама[23] и то не само на прочељу већ и око целе цркве. Такав исти прислон, али зидан, имале су и многе наше цркве из ранијих времена, као што је то утврдио Г. Др. Влад. Р. Петковић и на порталу нартекса Жиче.[24] Трагова од дрвених веза у зидовима нашли смо и овде, што несумњиво доказује њену старост. Орнаменталних украса такође нема, а нема ни трагова да их је раније било. Најзад на основу свега овога, што се данас још види, ми држимо, да ће и она припадати црквама XIV века са којима и по материјалу и по начину зидања као и по диспозицији основе има јаких сличности.

XII. Закључак.

Из свега изложенога о црквама у Мојсињу, које су поређане по топографском реду а на основу њихових облика, начина зидања и њихове архитектиту̂ре у опште, као најглавнија ствар, која је одмах уочљива, јесте њихова велика разноликост у облицима основа, што јасно сведочи о разном добу њиховога постанка. Ако покушамо поставити извесне границе времену зидања ових цркава на основу њихових облика морали бисмо почети несумњиво с најстаријом, св. Николом у Ђунису **(сл. 9—13)**. Доба њенога постанка према свему, што смо о њој казали, држимо да ће бити пре Стевана Немање, дакле, пре XII века. Необичан облик њене основе, која је врло ретка, у колико се данас познају старохришћанске цркве чије су форме у Европу пренашане с Истока, побуђује нас на веровање да и њен облик мора бити пореклом с Истока, из доба првих десет векова по Христу, када су се кроз ове крајеве ширили јелинско-римски утицаји на даљи Север.[25] Као најмлађи пак облик међу њима држимо да би био триконхос са полукружним апсидама, који је и најјаче заступљен у овој групи мојсињских цркава. Тога су облика св. Петка — Трњанска **(сл. 2 и 3)**, и св.

[23] Jos. Strzygowski, Kleinasien etc. стр. 66.

[24] Старинар, Новога Реда год. I. стр. 145.

[25] A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, 1906. II Aufl. Bd. II стр. 201.

Нестор **(сл. 4 и 5)**, у колико се то може тврдити по данашњим њиховим основама, затим, св. Роман **(сл. 6 — 8)**, и Јаковац **(сл. 18 и 19)**. Даље, облик, који се готово у исто време јавља кад и први, заступљен је у Стеванцу **(сл. 20 и 21)**.

Између ових граница, свакојако као старији облик, дошао би св. Аранђео **(сл. 14)**, из села Црквина, о чијој смо карактеристичној основи мало час говорили, и најзад као млађи од њега а старији од триконхоса са полукружним апсидама, дошао би облик цркава таквога брода, на којем споља није ништа наглашавано, а чији је типски преставник у овој групи св. Никола — Браљински **(сл. 17)**.

Најпосле због те њихове велике различности у облицима као и због њихових скромних димензија, изгледа да су ове цркве служиле првенствено локалним потребама, а да су грађене по угледу на истоветне веће цркве било у Србији, било ван ње. Отуда је и њихова историјска вредност данас врло драгоцена, почем нам оне у минијатури можда приказују и какав давно ишчезао облик из ланца историјскога развића облика хришћанских цркава у нашим земљама.

Коста Јов. Јовановић.

Напомена. — За време последње коректуре Г. Љуб. Ковачевић, секретар Срп. Краљ. Академије Наука, имао је доброту саопштити уредништву неке напомене о овде проученим црквама.

Тако Г. Ковачевић држи да је и само данашње име села *Ђуниса* постало по називу цркве *Св. Дионисија*, која је негда тамо постојала. — Усвајајући ову конјектуру за објашњење имена Ђунис, изгледа да бисмо у рушевинама напред проучене цркве — Св. Никола — Ђуниски — имали тражити остатке те некадашње цркве Св. Дионисија. — Свакако би се на овој ствари требало дуже задржати и проучити је.

Већи фрагменат старосрпскога натписа у **сл. 13.** Г. Ковачевић је овако прочитао и допунио:

МѢСЄЦА НО(ЄБРА)
:Л: (= 30) **П(О)ЧИ РА(БА)**
Б(О)ЖИѤ П(О)ПА(ДИѬ)
ПОПѸ ДОБРЬЛѸ...
ТИ ПОКОН Ю.....

По мишљењу Г. Ковачевића, а на основу палеографских ознака у овом натпису ваља тај натпис датирати око краја XIV или почетка XV века по Хр.

Св. Никола — Браљински спомиње се у даровној повељи кнеза Лазара манастиру Раваници од 1381 године (Fr. Miklosich, Monumenta serbica, стр. 197): **„и црькка бралиньскаа светога Николаа сь вьсѣми мећами и правинами црькви тоє“**. Исту цркву спомиње и J. G. v. Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, Wien, 1861, стр. 131, као „Kloster Sweti Nikola“.

Уредништво Старинара.

СИСТЕМ ИСТОРИЈСКЕ АНТРОПОЛОГИЈЕ
БАЛКАНСКИХ НАРОДА

Један од оних момената који историци не уважавају при покушају рестаурације прошлога живота, јесте антрополошки. Неуважавање овога момента попогрешка је коју осећамо не само у историјској и етнолошкој већ и у лепој књижевности, где је он баш психичка потреба. Зато су историје народа како су до сада писане махом непотпуне, па пратиле оне осем политичких догађаја и социјални и културни развитак. Када се говори о целом народу као и кад се говори о појединцу има се пред очима и слика његове спољашности, његов темпераменат, гест, кретање, његов начин говора и мишљења, дакле специјално његово обележје по коме се он разликује од осталих народа. Велика би се неправда чинила народу када би се у науци обраћала пажња само на његове секундарне појаве — на његове доживљаје и радове, а њега самог као носиоца историјских чињеница, као физичку целину када би изоставили. Ова је пак примаран фактор за кога су везани народни рад и све историјске чињенице, и она је једина донекле стална у несталности и промени говора, у лету и брзини мисли, у разноврсности рада. Једна особита ознака дакле сваког народа јесте његов физички хабитус и према томе нужно је испитивати како се он односио према времену у коме је био носилац различитих пролазних историјских факата.

Задатак једнога историчара не састоји се истина у томе да он сам испитује народе анатомски и физиолошки; али он би требао да се обзире на резултате антроплогије већ и због тога, да сама историјска факта дубље разуме и тумачи. Што се тако није до данас поступало да се објаснити тиме што су у Европи данашње диференције међу народима, као и диференције у једном истом народу а у хронолошком смислу, врло суптилне природе, те је било тешко доћи и на саму идеју физиолошке историје народа. Уз то антропологија спада међу доцније научне дисциплине, те није стигла још испитати све што у њен делокруг долази. Ми ћемо изнети слику физио-антрополошког развоја Илира, у вези са њиховим суседима Србима и Грцима, и доказивати да ли су и у колико су ови народи можда имали крвних веза и утицали једни на друге у физичком развоју.

У антрополошкој литератури Балканског Полуострва несумњиво заузимају *Augustin Weisbach* и *С. Ватевъ* прво и најугледније место својим антропометријским описима и статистичким подацима. Али, и ако су за научни напредак неопходно потребни, као основа, мерења и статистички подаци за комплексију, ипак се не би смела етнолошка морфологија само тиме задовољити, јер у толико добија нагомилавањем градива опширност, у толико се мање продире у дубину, у тајне природине, кад се материјал не преради и систематски не среди. С правом каже један од главних поборника морфолошког еволуционизма и противник Дарвинов, K. E. von Baer: „Die historische Anthropologie kann nicht umhin, der Probierstein und die Leuchte für anthropologische Forschungen zu werden“. Време је већ да се материјал систематски проучи и да се помоћу резултата анатомије, физиологије, праисторијске археологије и светске историје почну тумачити физио-антрополошке диференције и промене народа.

Наша ће расправа узети у претрес анатомске и друге особине народа, по којима се они разликују међу собом, и затим, како су се ове особине односиле према времену. Таква маркантна обележја спољашности јесу, између осталих, облик лубање и лица, стас и узраст и комплексија (боја косе, очију и коже). И ако оставимо на страну психофизичка проматрања — у колико зависи живот и рад народа не само од средине него и од каквоће нервног система и целог физичког организма, — ипак ће историја и саме спољашности балканских народа бити од значаја и за њихову културно-психолошку анализу. Јер, кад путем антропометријских описа садашњих народа констатујемо анатомске разлике међу њима, а историјском методом промену у једном истом народу, отвориће нам се далеке перспективе у психофизику раса и народа. *Анатомским разликама одговарају наиме извесне крвне као и душевне особине и обратно*, што доказују у најновије време и расматрања и експерименти из области физиологије,[1] психологије и психијатрије.[2] Ако узмемо пример из области животињског света видећемо да разне пасмине исте врсте по своме инстинкту и употреби стоје једна према другој као и људске расе, с том разликом што дие-

[1] При употреби метода француског научника Bordet-а приметио је Bruck да у крвни серум домаћег зеца највише реагирао на крв Европљанина (Холанђанина), мање на крв Арапа, а још мање на крв Малајца. Орангутан је далеко заостао при овом експерименту за Малајцем.

[2] Душевне болести развијају се обично на погодном земљишту што се огледа, по назорима модерне психијатрије, структуелно у склопу нервнога система. Варијације у структури мождапој и ртеничној јављају се често код чланова исте породице; особито пак прелазе на потомство особине бразда великог мозга. (*J. R. Karplus*, Zur Kenntniss der Variabilität uud Vererbung am Zentralnervensystem des Menschen und einiger Säugethiere. Wiener klinische Wochenschrift, Jg. XX, № 2, Беч 1907, стр. 52).

ренце код последњих мање падају у очи. Један „булдок“ или „јазавичар“ по своме телесном склопу исто су тако мало употребљиви за лов на срне и зечеве као и арапски пунокрвни коњи за теглење или тешки „пинцгаури“ за трку. Афричким Црнцима и аустралијским Малајцима природа је одредила друкчију улогу у светској историји него плавокосим Германцима. *По нашем мишљењу изгледа да душа човекова није ништа друго до његов околни свет пројециран у његов нервни систем;* ако је то тачно, онда је јасно колико важно место заузима у развићу и култури народа поред антропо-географских и социјолошких фактора још и физијо-етнолошки. У својим бијолошким мислима о археологији F. Solger веома згодно вели: „Die alte unglückliche Trennung die die kulturelle Geschichte der Völker mehr oder weniger unabhängig von ihrer körperlichen erscheinen lässt, wird in einer Zeit, die die innere Verkettung zwischen Körper und Geist immer klarer und tiefer erkennt, nicht entschlossen genug bei Seite geworfen werden können“. Ако се упореде акустички феномени са психолошким онда је код човека нервни систем нека врста ресонантног тла за утицаје природе и социјалне средине; као што је сваки тон и музички комад нераздвојан од инструмента, тако су и наше представе, мисли, осећања и цео душевни живот увек више или мање задахнути и крвљу.

Развој наука показује да оне идући путем индукције и емпиризма најпре проматрају крупније маркантније и схватљивије феномене. Тек пошто се прва искуства прераде и економски среде може се приступати тежим и суптилнијим проблемима. Антропологија је још далеко од тога да се непосредно упушта у решење проблема: какве душевне предиспозиције припадају овој или оној раси, округлој или дугуљастој глави. Истина и овде су ударени темељи, те се већ у томе правцу почело озбиљно радити (Lavater, F. J. Gall, Gratiolet, Charles Bell, Lombroso, G. Schwalbe), ну главни посао креће се још увек око морфолошких и других спољашњих особина, па ни то ни изблиза још није свршено. У осталом, и спољашност народа је колико занимљив толико и важан предмет научног проучавања.

Историја грчке уметности ставља себи у задатак да нам предочи разна дела пластике, сликарства и архитектуре јелинског народа. Даље, да нам покаже постанак и развој разних вајарских, сликарских и архитектонских школа. Али при дубљем схватању долази историчар уметности и до питања откуда да баш малени народ грчки створи облике оне савршене лепоте која је у доба Ренесанса дала импулс уметности Новога Века, а и данас је узорна. Као одговор на то питање износе се многи узроци, али нема сумње да два главна чиниоца у уметничком стварању и код Грка беху способност у репродукцији и друго предмет који је репродуциран. Предмет репродукције у овој уметности

био је првенствено човек — најлепши цвет поникао из земљине коре; представљање човечијег лика играло је вазда пресудну улогу у пластичкој уметности грчкој. У спољашности Јелина, у цртама његова лица и целокупном изразу физијогномије нашао је уметник идеал лепоте и узор хармоније. Када нас занимају већ и ситнице у репродукцији грчке спољашности сасвим је природно да питамо и за спољашност самога модела. Обично се мисли да су стари Грци били гарави, мршави и окретни као и њихови потомци на Архипелагу, ну ми ћемо показати да је у доба Хомера, Пизистрата и Перикла ресила младиће и девојке поглавито плава коса, а модро око да је било огледало јелинске психе. Китајци, Вавилоњани и Египћани имали су већ пре Грка развијену уметничку технику, а несумњиво од стране ових последњих добили су и сами Грци први импулсе за уметничко стварање. Египћани су живели у истом медитеранском свету недалеко од Грка, па ипак колико се разликују ова два народа у производима свога духа! Ако се упореди Партенон, Аполон Белведерски, Венера Милоска са пирамидама, сфингама и ликовима разних божанстава египатских, тада пада у очи не толико разлика у погледу технике, финоће и рафинираности у репродуковању колико разлика у естетском схватању, у погледу на свет и најзад у природи психологије. Партенон и Венера Милоска јесу рефлекс унутрашњег живота грчког племена, пирамиде пак израз египћанске расе. Битни узрок разлике лежи у крви у којој се крију душевне основе оба народа.

У анатомским особинама једнога народа леже донекле и основи његове историје и развоја, само треба умети читати ова документа природе. За преисторијско доба за које не постоје писани извори може се по извесним особинама остеолошког материјала распознати порекло, сеобе и укрштавања анонимних народа. Помоћу артефаката које налазимо уз остатке покојника да се евентуално преисторија довести у везу са историјом коју познајемо из писаних извора, као што ће се то видети из наше расправе о гласиначким лубањама.

Историјска физијо-антропологија баца донекле светлост и на развој језика, јер ту стоје у вези физиолошки и психолошки процеси. За саопштавање нашег унутрашњег говора околини потребни су разни физички органи: асоцијативни и језиковни центар у мозгу, пеглце, грло, језик, усне, плућа итд., као што то доказује модерна гласовна физијологија. Наша ће расправа утврдити да су се физичке особине балканских народа временом промениле, а на основу тога природно је што предпостављамо да је ова промена могла утицати и на историју говора и развој дијалеката.

Сви они проблеми и питања којих смо се досада дотакли не спадају у ужи делокруг нашега рада, којему је главни задатак да објасни физијогномичке разлике балканских народа у садашњости и прошлости, од којих ће

нас особито интересовати Илири, на које ћемо концентрисати поглавиту пажњу кроз цео наш рад.

На завршетку овога увода навешћемо неке од узрока са којих наш рад, који има да предочи читав један систем, не може бити потпун. Тако, општа антропологија оставила је нерешена многа питања; ни за један народ немамо потпуне и систематски израђене историјске антропологије која би одговарала свима захтевима и која би нам могла у погледу метода послужити при испитивању. Отуда смо готово морали сами стварати и метод и отварати пут нашему испитивању. Даље, тешкоћа је и у оскудици историјско-антрополошких монографија за поједине балканске земље, те смо упућени готово само на растурени материјал, највише статистичке податке. Па ни самога материјала нисмо имали у довољној мери ни из прошлости ни из садашњости. Краљевина Србија на пр. није нам пружила никаквог материјала, док смо за земље динарског и арбанашко-грчког горског система били у томе погледу у неколико срећнији. Нарочито су непретражене некрополе на Балканском Полуострву из Средњег Века, који нам зато у погледу материјала представља један хијатус између садашњости и старог са преисторијским доба, из којега имамо сразмерно више откривеног материјала. Најзад индивидуа, народи и њихов живот јесу најкомпликованији механизми и организми, те је и наука о њима највише компликована. Она због тога изискује не само познавање оних многих дисциплина које се при њеном обрађивању укрштавају, већ у некима од ових и стручну спрему, као нпр. из историје и преисторијске археологије. Зацело је и тежак колико и деликатан задатак једнога антрополога који ако хоће своју задаћу потпуно да реши, дужан је да остеолошке остатке народа из прошлости, готово увек непотпуне и оштећене, допуни и окарактерише. На показани начин антрополог ускрсава често један анонимни народ, снабдевајући га свима животним факторима: физичким, језиковним и културним.

Наша расправа биће само први део једне трилогије о постанку и развоју балканских народа у физичком погледу. У томе првом делу, који је у главном историјског карактера, зауставићемо се на констатовању факата на основу којих ћемо утврдити извесан физиолошки закон. У другоме делу трилогије испитаћемо узроке и законе соматичне трансформације. Трећи део говориће о преисторијским становницима Балканског Полуострва.

Није утврђено како се народи у физичком смислу односе према времену, да ли се мењају у времену или не. Велики део антрополога примио је теорију базелског анатома J. Kollmann-a о непроменљивости раса прецизирану у својој реченици: „Ungezählte Völker versanken im gähnenden Schoosse der Zeit, aber die Rassen aus denen sie zussamengesetzt waren blieben erhalten“. Међутим,

наша расправа констатоваће другачи физиолошки закон: *Столећа могу из-менити физис и психу народа*, чији је однос према Kollmann-овој теорији засебно питање, које нећемо третирати у првом делу наше трилогије.

I. Гласинац и гласиначке старине.

У још безименој давнини леже основи данашњег модерног света, а и ми смо сви, по својим претцима, везани за ту давнину. Особито се преисторијска археологија бави расветљавањем тога доба и то више остацима индустрије и културе него самог човека. После описивања артефаката и њиховог увршћавања у разне епохе, настаје питање: ко је био носилац културе, којим је језиком говорио, које је био расе? Док се то не реши не може се преисторија тако лако довести у везу с историјом на подлози писаних споменика. Зато би морали археолози и антропологи ићи напоредо и потпомагати један другога, те приписивати исту важност проналаску остатака физичког човека као и оних његове индустрије и начина живота.

Раскопавању преисторијских хумки на Гласинцу, имамо да захвалимо што данас знамо нешто о физичком карактеру носилаца ондашње културе. Гласиначке лубање су до данас најстарији знатнији остаци човека на српском земљишту.

Босна и Херцеговина су врло богате у артефактима преисторијске културе. Из „средњег“ неолитског доба познат је као преставник једног типа особито Бутмир по својој керамици и њезиној орнаментици (Umlaufstil). Исто тако припадају, по мишљењу Moritz-a Hoernes-a, неолитском доба, и то његовој последњој фази, наласци у Новом Шехеру (код Жепча) и Доњем Клакару (на Сави испод Брода).[3] Међутим Милоје Васић држи ова преисторијска налазишта за млађа.[4]

Нова епоха у развитку преисторијског становништва почиње културом на Дебелом Брду, западно од Сарајева. Ту се може по слојевима, нагомиланим један на други, видети начин живота од краја неолитског доба до времена римских императора.

У овој периоди појављује се тамо један нарочити стил (Rahmenstil), који M. Hoernes доводи у везу са новим житељством, које је како изгледа живело

[3] *Moritz Hoernes*, Die neolithische Keramik in Österreich. Jahrbuch der k. k. Central-Kommiss. für Erforschung u. Erhaltung d. Kunst u. hist. Denkm. Bd. III. (neue Folge) 1• Theil. Беч 1905 стр. 12, 16.

[4] Старинар I. (новог реда) св. 2. Београд 1907 стр. 63. — *Милоје Васић*, Прилози ка решавању тројанских проблема. Глас срп. кр. акад. књ. LXX. Београд 19[illegible] стр. 282. — *Ћ. Трухелка* у „Гласнику Земаљског Музеја“, књ. XIX (1907) стр. 70, [illegible] је датирати Бутмир у бронзано доба.

ловачким и сточарским животом по висовима, шумама и пашњацима, док би се могло мислити за старије становништво да је било миролубивије и волело становати у равницама, покрај река и бавити се земљорадњом.[5]

И ако се Бутмир одликује својим особитим типом, а Дебело Брдо континуитетом културног развитка, ипак нас Гласинац задивљује огромним бројем својих некропола и множином нађених предмета из металног доба.

Где лежи Гласинац?

Део Босне од Сарајева, према истоку до Дрине код Вишеграда, према југу до Миљацке и Праче, на западу до Власенице, чини кречна громада, чије је већи део данас обрастао шумом, мањи део је прокрчен и обрађен и зове се Гласиначка Висораван.[6] Са запада се наслања на планину Романију (1600 м.) и простире се од њеног подгорја до Куле и Иван-поља. У археолошкој науци под именом Гласинац узима се колективно име за налазишта у рогатичком котару. Ова висораван (950 м.) је као посејана хумкама, којих је око 20.000 на броју. Тумули гласиначки направљени су највећше од ломљеног камења и облутака међу којима има и земље. Становници оног доба полагали су лешине на природно тле, биле оне спаљене или не. Облик хумке личио је на зарубљену купу округле или елиптичне базе са пречником од 3—15 м. и висином од 0·3—4 м.

Садржина тумула на Гласинцу има понајвише карактер првог железног доба у северозападном делу Балканског Полуострва и многи предмети личе на производе индустрије истога доба око Халштата у Средњој Европи; у млађем доба ове периоде појављује се и утицај грчке културе у ужем смислу.

Гласиначке хумке припадају разним културама и разном доба: бронзаном, халштатском, латенском, римском, средњем и новом веку.

У тумулима су нађени артефакти и остаци спаљених или неспаљених жртваца. Било је случајева да су у једном истом тумулу нађене обе врсте сахрањивања. Франц Фиала[7] нашао је неспаљене костуре из првог одељка ране железне периоде, затим гробове са спаљеним лешинама који припадају трећем одељку споменутог доба, а из другог одељка овога доба датирају обе врсте сахрањивања заједно. И ако је поменути писац покушао одредити главну карактеристику за сваки од ових одељака, нарочито на основу фибула, ипак је често пута тешко поуздано датирати на основу тих података, почем се више пута у једном истом тумулу налазе остаци из два временска одељка.

[5] *M. Hoernes*, Die neolitische Keramik, l. c. стр. 25.

[6] *Eduard Richter*, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine. Glasnik zem. Muz. u Bos i Herc. XVII, Sarajevo 1906. Стр. 277.

[7] *F. Fiala*, Über einiges Neue von Glasinac. Mitt. der anthrop. Gesellsch. in Wien. Bd. XXIV. Беч 1894. стр. 122—124.

У праисторији је тешко говорити о тачној хронологији; епохе се могу само проценити негде већом, негде мањом вероватноћом, како кад околности допуштају. По нашем мишљењу испуњавала је гласиначка култура раног железа прву хиљаду година пре Христа, изузев њен почетак и крај. Ако смемо веровати Waldemar Belck-у[8] да је у XI. веку пре Хр. било још непознато оруђе од челика у Асирији, Вавилону, Еламу, Халдеји, Малој Азији и Грчкој, а да је ковано гвожђе била велика реткост, онда изгледа датирање гласиначке културе од Ф. Фиале, у доба од године 800—100 пре Хр. највероватније.[9]

Мислили смо да је оволико било потребно да кажемо о гласиначкој топографији, култури и хронологији, да би смо имали подлогу за проматрање ту нађених телесних остатака.

Први гласиначки тумули пронађени су случајно год. 1880 између Куле и Бјелосалића поводом грађења пута између Сарајева и Вишеграда. После су их систематски раскопавали: Ћиро Трухелка и Франц Фиала. Ми ћемо се поглавито забавити наласцима из година 1892 и 1894, које је прикупио Ф. Фиала.[10] Приликом тих раскопавања нађене су у некрополама: Читлуци[11] (тумули: I, II, III), Млађ[12] (тумулус IV), Подпећине[13] (тумулус VIII), Боровско[14] (тумулус II), Русановићи[15] (тумули: „ђевојчин гроб", XXXV, XXXVI, XXXIX), Врлазије[16] (тумули: I, III, IV, VI), Рудине[17] код Русановића (тумулус VII) уз разна артефакта и човечије лубање од којих је A. Weisbach описао и измерио 37, а једну, због оштећености, само описао. Његови антропометријски подаци употребиће се у даљем етно-морфолошком проматрању.

---

[8] Zeitschrift für Ethnologie XXXIX, Heft 3. Берлин 1907. стр. 360.

[9] *F. Fiala*, Die Ergebnisse der Untersuchung praehist. Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1894. Wiss. Mitt. Bd. IV. Беч 1896. стр. 29 и 30. — Мишљења осталих археолога: M. Hoernes (900—200 пр. Хр.), Oscar Montelius (1100—500), S. Reinach (800—500), Sophus Müller (800—400 пр. Хр.) „Urgeschichte Europas", Штрасбург 1905. табла I.

[10] *F. Fiala,* Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1892. Wiss. Mitt. aus Bos. u. H., Bd. I. стр. 126—168 Беч 1893. — Idem. Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1894. Wiss. Mitt. aus Bos. u. H. Bd. IV. стр. 3—32 Беч 1896.

[11] Wiss. Mitt. aus Bos. u. H., Bd. I. стр. 134—139; Augustin Weisbach, Prehistoričke lubanje sa Glasinca. Glasnik Bos. Herz. VII. стр. 106—108. Sarajevo 1895.

[12] Wiss. Mitt. B. H. I. стр. 148—149; Glasnik B. H VII. стр. 109.

[13] Wiss. Mitt. B. H. I. стр. 158; Gl. B. H. VII. стр. 109—110.

[14] Wiss. Mitt. B. H. I. стр, 163; Gl. B. H. VII. стр. 110—111

[15] *Ф. Фиала*, Цртице са Гласинца, Гл. Зем. Муз. у Б. и Х. год. IV. стр. 336—341 Сарајево 1892.

[16] Wiss. M. B. H., IV. 5—9; Gl. B. H. VII. 111—113.

[17] Wiss. M. B. H. IV. 27; Gl. B. H. VII. 113.

Лубање имају у опште што се тиче облика нордиски карактер, и долази на долихокефале 29% (индекси 63·6—73·8), на мезокефале 37% (индекси 75·4—79·2) и на брахикефале 34% (индекси 80·4—94·0).

Просечно износи индекс лубање (Längen-Breiten Index) код:

долихокефала	70·2
мезокефала	76·9
брахикефала	83·2
просечно код свију	76·7

Што се тиче висине лубање изнад ува (Ohrhöhe), хоризонталног и сагиталног обима, дају ова три лубањска облика следеће средње вредности:

висина изнад ува:

долихокефали	98 мм.
мезокефали	103 мм.
брахикефали	103 мм.

хоризонтални обим:

долихокефали	510 мм.
мезокефали	515 мм.
брахикефали	522 мм.

сагитални обим:

долихокефали	364 мм.
мезокефали	370 мм.
брахикефали	366 мм.

минимална ширина чела:

делихокефали	97·5 мм.
мезокефали	99·0 мм.
брахикефали	99·0 мм.

Долихоидни облици надмашују са 66% брахикефалне облике. Брахикефали имали су више лубање, већи хоризонтални и сагитални обим и шире чело него ли долихокефали.

Што се тиче поделе лубања по месту нахођења било је некропола у којима је било само брахикефала или само долихокефала. Али исто тако нађена су не само на једном локалитету, него и у једној гомили и сва три облика. Није се могло констатовати да ли богатство или сиромаштво оставе уз покојника прати и разлика у морфолошком погледу, што би свакако бацило светлост и на социјално-етнолошке односе.

Хронолошки припадају гласиначке лубање различитим временским одсецима који се разликују једно од другог за једно или више столећа. Претежна

већина припада по нашем мишљењу средини доба првог железа у северозападном делу трупа Балканског Полуострва дакле VI. и V. веку пре Хр. *Према томе савремено са цветањем грчке културе у доба Пизистрата, Темистокла и Перикла живео је у Босни око планине Романије народ у већини карактеристичан са своје дуге лубање, док је његов брахикефалан елеменат био у мањини.*

Ко је био овај народ?

II. **Илири Старога Века.**

> Seitdem die Ethnologie Europas zum Gegenstande ernsterer Studien gemacht worden ist, hat sich die Untersuchung mit besonderem Eifer den Resten der ältesten Bevölkerungen zugewendet, welche in gewissen Bezirken ihre Eigenart bis auf den heutigen Tag erhalten haben. — Am wenigsten weiss man über die Illyrier.
>
> *R. Virchow.*

На реду је питање: какве је крви било гласиначко становништво у доба првога железа? Каквим је језиком говорило? Је ли било аутохтоно или је се овде доселило? — Ниједно писано врело онога доба не може нас о томе директно обавестити, но има историјских факата и палеолингвистичких резултата на основу којих се може закључивати и расправљати о народности старог гласиначког становништва.

Историја Босне је готово у целој првој хиљади пре Христа анонимна. Археолози могу донекле говорити како су живели преисторијски становници Босне, али какве беху крви, како се зваху и који језик говорише непознато је и недоказано. Кад би и ово последње било утврђено онда би помакли историју за више векова у назад и отели од таме један део из прошлости. Као веза између писане историје и гласиначке културе служи нам *Херодот* из V. века пре Хр. кад спомиње илирске Венете — *'Ιλλυριῶν 'Ενετούς*[18] — и кад каже да тече река *"Αγγρος* (Западна Морава) из земље Илира: *'εξ 'Ιλλυριῶν δὲ ῥέων πρὸς βορέην ἄνεμον "Αγγρος ποταμὸς ἐσβάλλει ἐς πεδίον τὸ Τριβαλλικὸν καὶ ἐς ποταμὸν Βρόγγον ὁ δὲ Βρόγγος ἐς τὸν "Ιστρον.*[19]

[18] Herodot, I. 196. (edid. H. R. Dietsch et Kallenberg), Лајпциг (Teubner) [illegible]. Историјограф на овоме месту помиње како је код илирских Енета постојао обичај сличан вавилонском, по коме би: из гомиле девојака, које би се сваке године скупиле на одређеном месту, богати вавилонски младићи откупљивали, такмичећи се великим сумама, лепе. Ове би затим, тако добивеним новцем удавале своје ружне другарице за младиће из народа „који су гледали на новац, а не на лепо лице... Тако су лепе удавало ружне и сакате."

[19] Herodot, IV. 49. стр. 342.

Прво наведено место из Херодата утврђује да су Венети Илири или бар само суседи Илира, и *да су ови били раширорстрањени на западу до тршћанског залива, друго пак да су Илири допирали на исток до горњег слива Западне Мораве ако не и даље.* Између ових етничких граница лежи и Босна са Гласинцем.

Од како је Domaszewski[20] помакао источну границу Далмације са Дрине још више на исток: од ушћа Саве преко Космаја на југ, а то су мишљење усвојили још и Н. Вулић и Premerstein,[21] долазимо на мисао да су се можда и Римљани старали да источну границу ове провинције, која је била језгро илирског народа, што више идентификује са источном етничком границом Илира.

Други облици за исто име су: *Ἱλλυριός*[22] (кефисодорски натпис), *Ἰλλυρίς*, *Ἰλλυρικόν*, Hiluricum, Inlyricum, Hiluricus, Hillyrici и Hilurii у латинских писаца.

Теже је потанко повући сигурну границу између Илира и Трачана, јер није ни било сталне услед сељакања и ратова између ова два народа.

Овде је потребно констатовати факат да Илирима припада у историјском доба аграсивна улога и да се шире према истоку на рачун Трачана. Свакако припадају Пајонци и Дарданци, по постанку топографских и особних имена, илирском идијому. Први — Пајонци — становаху у ранијим временима у области Вардара, и у њихово је подручје спадало Овче Поље, Пчиња, Крива, Брегалница и Шар-планина — *τὰ ὄρη παιονικά*.[23] О Сирајцима (*Σιρραῖοι*) на Тахинском језеру не зна се јесу ли били Илири или Трачани. Сигурно је то да су се Пајонци били проширили до доњега тока Месте.[24] Славно племе Дарданаца (*Δάρδανοι*) живело је северно од Пајонаца, дакле северно од горњег

[20] Arch. epigr. Mitt. XIII. 133 f.; 152.

[21] *Premerstein-Vulić*, Antike Denkmäler in Serbien (Beiblatt d. Jahreshefte des österr. arch. Institut. Bd. III стр. 151 ff) Беч 1900. — *H. Kiepert*, Formae orbis antiqui. Tab. XVII.

[22] У индоевропским језицима дентални спирант *h* на почетку речи пред вокалом претвара се у спиритус аспер, тако нпр. грчки *ἕρπω*, лат. *serpo*, иев. *sérpō*; грч. *ἅλς* лат. *sal*, стсл. **соль**; грч. *ἑπτά*, лат, *septem*, стсл. **седмь**; *ἵστημι* у *σίστημι*, Оваквим претварањем можемо протумачити и *Ἱλλυριοί*-Hilurii-*Silūres*, како се је звало једно келтско племе у јужном делу британског полуострва Уелса. Оваквом тумачењу доприноси и *Тацит* кад помиње да су се Силури доселили из Шпаније, где опет феничански извори такође помињу Силуре, а поред тога су у истој земљи постојале и топографске поменклатуре: Илурцис, Илерда, Илергети. На исти начин и палеоцојска формација земљине коре *„силур"* (главни фосили: наутилиди, брахиподи, кефалоподи, граптолити) етимолошки долази у везу са Илирима.

[23] *Wilhelm Tomaschek*, Die alten Thraker. Sitzungsberichte der k. k. Akad. der Wiss. Bd. CXXVIII. стр. 13. Беч 1893/1894.

[24] Idem, op. c. стр. 19.

Вардара, између обеју Морава до места где се оне састају на Трибалском пољу *πεδίον τὸ Τριβαλλικόν*.[25] Северно пак од Дарданаца становали су Тимахи, Пикензи и Трикорнензи и на послетку Трибали. Ове последње убраја P. Kretschmer[26] у Трачане и ако их *Апијан* сматра за Илире.[27]

Већ из овога што смо до сада рекли види се да је ишла језиковна граница између Илира и Трачана негде у данашњој Краљевини Србији.

Северно од Босне и западне Србије живели су у хрватској бановини, у историјском доба, илирски Панонци,[28] док су Јаподи били распрострањени у југоисточној Крањској, у области Мале и Велике Капеле и у западној Босни. У далматинском приморју на југу до ушћа Неретве, у северној Херцеговини и југозападној Босни становали су Ардијејци (*Ἀρδιαῖοι*), јужно одатле до ризонског залива Плерејци (*Πληραῖοι*) и Даорийци (*Δαόριζοι*) на више уз Неретву.[29] Ако споменемо још Аутаријате, од Раме у Горњој Херцеговини до Дрима у Старој Србији,[30] ограничили смо југоисточну Босну у којој је гласиначка висораван илирским племенима и народима од севера, запада, југа и југо-истока тако, да скоро више нема сумње ко су били носиоци ране железне културе на Гласинцу.

Овај закључак налази потпоре и у модерној теорији о постанку дијалеката. Hermann Hirt[31] тврди да се бугарски дијалект развио на трачанском субстрату, док би Срби по језику били продукт Илира и Словена. Ово мишљење донекле деле Фрања Миклошић и српски лингвист Љуба Стојановић. На тај начин би Гласинац припадао области илирског говора што потврђује и Lubor Niederle[32] кад сматра за приближну западну границу Трачана ток река Тисе, Мораве и Вардара.

H. D' Arbois de Jubainville,[33] међутим мисли да су Илири и Трачани једна језиковна целина, те назива Илире западним Трачанима: „Les Illyriens, qui

[25] Idem, op. c. стр. 23.

[26] *P. Kretschmer*, Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache. Гетинген 1896, стр. 252.

[27] Appian's von Alexandrien Römische Geschichte IX. 2, 3. (превео F. Dillenius), Штутгарт 1830, стр. 524.

[28] *P. Kretschmer*, op. c. стр. 252.

[29] *G. Zippel*, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus. Лајпциг 1877, стр. 36.

[30] *E. Richter*, op. c. стр. 280.

[31] *Hermann Hirt*, die Indogermanen. стр. 20—21. Штрасбург 1905.

[32] *Lubor Niederle*, Slovanské starožitnosti. Dílu. II. svazek 1. (Původ a počátki Slovanů jižnich. svazek I.) Праг 1906, (Nákladem Bursika a Kohouta) стр. 41.

[33] *H. D'Arbois de Jubainville*, Les premiers habitants de l' Europe. Tome I. стр. 300. Париз 1889.

semblent être un démembrement des Thraces, qui paraissent n' être autre chose que les Thraces occidentaux, se montrent à nous pour la première fois, en cinquième siècle avant notre ére, sous le nom, inconnu jusque-là d' Illyriens". Према томе од мањег значаја би било и тражење границе између Илира и Трачана.

На Гласинцу се налазе многе несловенске, топографске номенклатуре, које држи Ћиро Трухелка[34] за старо-илирске, као нпр.: Бандин оџак, Бандино брдо, Бандин конак, Батово. Овоме тврђењу се не противи ни конзервативни и строги лингвист P. Kretschmer.[35]

Како тврде H. Kiepert и E. Richter[36] становало је у старо доба на Гласинцу племе Деситијати; њих спомиње и Плиније као члана наронског конвента.[37]

На основу ових факата долази се до закључка: *између средњег тока Дрине и изворишта реке Босне, у области дакле где се налази и гласиначка висораван, у сарајевском округу, становало је око године 500. пре Хр. илирско племе Деситијата. Илири су били носиоци културе првога железа и њима припадају гласиначке лубање.*

Ако сматрамо Деситијате као pars pro toto и обратно, онда нам карактеришу гласиначке лубање Илире као народ који се састојао из два разна елемента: брахикефалног и долихокефалног, и то тако да су долихоиди сачињавали огромну већину, преко $^3/_5$, док остали мањи део долази на брахикефале.

По облику лубање имали су тадањи Илири више северњачки карактер него данашњи Франко-Тирınжани, али мање него Шведи.

Главне физичке црте Илира имали бисмо кад бисмо још знали и висину њиховог раста и комплексију. Да нам је A. Weisbach, приликом описивања гласиначких лубања измерио и дуге кости нпр. femur, tibia, fibula, humerus, radius, ulna могли би израчунати јесу ли били Илири велики, средњи или мали. Из каквог је разлога овај антрополог пропустио то учинити не зна се; можда није томе придавао никакве важности, а можда је материјал био сувише оштећен.

Остаци костура могу остати вековима и хиљадама година неповређени, те говоре о морфолошким особинама древних, можда и изумрлих раса и народа, док меке делове тела уништава трулеж за најкраће време те с тога не можемо имати директних података и докумената за боју очију, коже и косе. За то могу служити само писана дела или остаци бојене пластичне уметности и сликарства.

[34] *Ćiro Truhelka*, Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac. Wiss. Mitt. aus Bos. und d. H. Bd. I. стр. 111. Беч 1893.

[35] *P. Kretschmer*, op. c, стр. 251.

[36] *E. Richter*, op. c, стр. 278. — *H. Kiepert* Formae orbis antiqui. Tab. XVII.

[37] *Zippel*, op. c стр. 196.

Историјски географ и етнолог Heinrich Kiepert[38] тврди да су стари И
и Панонци били малени, сувоњави, црномањасти и да су били контраст
леких, плавокосих келтских освајача. Исто то понавља и Moritz Hoern
A. Dimitz[40] и Wilhelm Tomaschek слажу се с овима у погледу комплек
али се разилазе у погледу анатомских особина. W. Tomaschek замишља И
као витке, високе, црномањасте људе.[41] Два момента стоје овде у прот
речности: прво се не слаже мишљење W. Tomaschek-а са оним H. Kiepe

Сл. 1. Сл. 2.

Преисторијска лубања са Гласинца.

друго, оба ова описа не могу се никако довести у везу с анатомским ка
тером гласиначко-илирских лубања. Зар би могао бити један народ, који
преко $^3/_5$ долихокефала северног перекла, мален, сув и црномањаст? Be
priori стоји факт да у исто време не могу имати право и Kiepert и Tomasch
а облик илирских лубања говори да немају право ни један ни други. Чудно
изгледа да ни један од поменутих писаца, ни Kiepert, ни Hoernes, ни Dimi
ни Tomaschek, не наводе изворе из којих су црпели своја тврђења, чега
сме бити у озбиљној науци.

[38] *Heinrich Kiepert,* Lehrbuch der alten Geographie, стр. 358. Берлин 1878.

[39] *Moritz Hoernes,* Die Urgeschichte des Menschen. Беч 1892. стр. 522.

[40] *A. Dimitz,* Geschichte Krains I, стр. 16. Љубљана 1874.

[41] *Wilhelm Tomaschek,* Die vorslavische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete (Mitt. der k. u. k. geogr. Gesellsch. in Wien, Bd. XXIII) стр. 567. Беч 1880.

И ако М. Hoernes[42] и H. Kiepert тврде да антички писци истичу малени раст и црномањасту комплексију Илира, нисмо могли у то веровати већ из споменутих разлога. Тражили смо по грчким и римским ауторима док нисмо нашли места која су јасно оправдала нашу сумњу. *Клаудије Гален* († 201 после Хр.) говорећи о темпераменту приписује разлику у боји и облику косе у првом реду географском положају и клими. Он ставља црнокосим и гргураве косе Арапима, Египћанима и Индима као контраст народе најсветлије комплексије: Илире, Далматинце, Германе, Сауромате и скитске народе. У средину између обеју група дошли би народи са умереним, средњим тоновима комплексије: „*Ἐφεξῆς δ᾽ἂν εἴη λέγειν τὰς αἰτίας απάντων τῶν συμβεβηκότων ταῖς κράσεσιν ἐν ταῖς τῶν τριχῶν διαφοραῖς καθ᾽ ἡλικίαν καὶ χώραν καὶ φύσιν σώματος· Αἰγύπτιοι μὲν οὖν καὶ Ἄραβες καὶ Ἰνδοὶ καὶ πᾶν τὸ ξηραν καὶ θερμὴν χώραν ἐποικοῦν ἔθνος μελαίνας τε καὶ δυσαυξεῖς καὶ ξηρὰς καὶ οὔλας καὶ κραύρας ἔχουσι τὰς τρίχας. ὅσοι δ᾽ ἔμπαλιν τούτος ὑγρὰν καὶ ψυχρὰν χώραν ἐποικοῦσιν, Ιλλυροί τε καὶ Γερμανοι καὶ Δελμάται καὶ Σαυροματαί καὶ σύμπαν τὸ Σκυθικόν εὐαυξεῖς μετρίως καὶ λεπτὰς καὶ εὐθείας καὶ πυρράς· ὅσοι δ᾽ ἐν τῷ μεταξὺ τούτων εὔκρατον νέμονται γῆν εὐαυξεστάτας τε καὶ ἰσχυροτάτας καὶ μελαίνας μετρίως καὶ παχείας συμμέτρως καὶ οὔτ᾽ ἀκριβῶς οὔλας οὔτ ἀκριβῶς εὐθείας.*[43]

Стари Илири одликовали су се дакле плавом косом, која је прелазила у црвенкасти тон као и код Германаца. О очима Илира каже нам *А. Гелије* да су имале фасцинирајућу магичну моћ и да су били у стању да погледом убију човека.[44] „Occulis quoque exitialem facinationem fieri in eisdem libris scriptum est traditurque esse homines in Illyriis, qui interimant videndo quos diutius irati viderint, eosque ipsos mares feminasque, quin visu ita nocenti sunt, pupillas in singulis occulis binas habere“. Само се по себи разуме да се једном долихоидном плавокосом народу из логичких разлога мора да припише такође и плаво око. Па и сам опис *А. Гелија* говори многоструко за то мишљење,

[42] *M. Hoernes,* Die Urgeschichte des Menschen, стр, 522: „In ihrer physischen Beschaffenheit erscheinen die Illyrier wie die zu ihnen gehörigen Pannonier, klein, mager, brünett und unterscheiden sich dadurch ebenso bestimmt, wie durch die Sprache von den hochgewachsenen blondhaarigen Kelten.“ Ну чак и у случају, кад би се Hoernes и Kiepert доиста наслањали на каквог писца, њихова би белешка имала само изузетну вредност.

[43] ***ΓΑΛΗΝΟΥ** περὶ κράσεων* II. (Rec. Georg. Helmreich, стр. 68) Лајпциг 1904.

[44] *A. Gellii,* noctium atticarum lib. IX. cap. IV. § 8, (edid. M. Hertz, volum. I. стр. 419) Берлин 1883.

јер црномањастим медитеранцима као и Арапима, Турцима, Татарима незима изгледају плаве очи ужасно гадне.[45]

У Босни, где су данас затворена коса и затворена боја очију обі ствар, а плави ирис на против већ ређи ипак није у народу овај тако и ресантан, истакнут и омиљен, као што би се то баш због те реткости очекивати. У једној српско-муслиманској романци описује се како је један мл умро кад му је пошло за руком да види очи своје драге, које су, његовом судбином, биле плаве а не црне какве је он замишљао и за каквим је чез

„Зафали се Мујо момче младо:
„Љубио сам у мајке једину,
„Често сам јој слао армагане:
„Двије дибе, четири кадифе,
„И два ђурка куном постављена,
„И два феса бисером кићена,
„Два кићена, а два не кићена;
„И два паса нек је више гласа;
„Још да знадем да су црне очи,
„Још бих дао, не бих зажалио."
Па пошета низ мермер сокаке,
Дозивао Уму љепотицу:
„Изиђидер, Умо, изиђидер, душо!
„Погледај ме Умо, црнијем очима."
Превари се Ума, уједе је гуја,
Па погледа Ума плавијем очима;
Када виде Мујо да су плаве очи,
Говорио Уми: „Удаји се, Умо,
„Удаји се Умо, ти не чекај мене."
Говорила Ума: „Ајде, ајде, Мујо!
„Сад на теби, Мујо, зелена долама,
„До дан до два, Мујо, зелена травица
„Сад на теби, Мујо, свилена кошуља,
„До дан до два, Мујо, бијела астара
„На глави ти, Мујо, фесак финофесак,
„До дан до два, Мујо, бијела сарука
Како Ума рече, и Мују се стече:
И умрије Мујо жалосна му мајка.[46]

Супротно овоме слушали смо код Хрвата, код којих је плава компле у већини према црној. Тако се у једној лирској песми, између осталога ве

Lipo moje, plavo oko tvoje.
Koje plavo, to je moje drago,
Koj' plavije, meni je milije.
Smutilo bi sunce i oblake
Kamo ne bi na zemlji junake.[47]

Друга опет песма хвали плаву косу:

Tvoje obrvice,
Kano da su zlate,
Kano da su zlatim
Perom napisane.[48]

[45] Archiv für Anthropologie XXXII. стр. 222—223 (*W. Hertz*, Gesammelte Abhand-lungen. Реферат од *J. Ranke*-a). Брауншвајг 1906.

[46] *Вук Стеф. Караџић*, Српске народне пјесме. Књига I. (државно издање) Београ 1891. стр. 462. бр. 618. „Мујо и Ума."

[47] Ову сам песму чуо године 1896 у селу Правутини, општина Рибник, и такође у Побреже на Купи код села Адлешиће (Крањска) год. 1903. од Хрватица које су тамо р

[48] „Jug" let. I. № 5. Беч 1901. (Издавали F. Derganc и N. Županič) стр. 141

У југоисточном делу Крањске, где дели река Купа ову покрајину од Балканског Полуострва, и где станују уз крањске староседеоце (жупа Семич) етнички Хрвати, постоји пословица: „Ki ima žute lasi, je zmirom priden.“[49] Ако би смели веровати народу онда би зависиле психичке особине од физичких знакова, а у овоме случају би одговарале светлој комплексији и светле стране карактера. Дакако да се у етничко-хрватским песмама спомињу и елементи тамне комплексије, као и у српским крајевима „девојка плава“[50] и „русе плетенице,“[51] али не тако често и са толиком хвалом и наглашењем. Најбоље се изражава о томе ова српска песма:

„Кад ће оно красно време доћи,
И момци се продавати поћи!
За два плава не би гроша дала,
За млинара не би ни динара;
А за једно младо црнооко,
Дала б' zaњга иљаду дуката.

Јао тужна гријешну ти реко!
У мога су драга очи плаве
Јесу плаве, ал' су мени драге,
Друге моје, молите се за ме,
Врло мало, ако вам је драго;
Ја сам млада, молићу га сама.“[52]

Изгледа као да су идеали лепоте града и села, образованог и сеоског света са свим супротни, јер док последњи цени оно што је просечно и опште, дотле се првом у његовој префињености више допада оно што је ретко и што пада у очи. Соматолошко-естетски моменат народних песама не потврђује познату изреку omnia praeclara rara.

Ове особине антрополошке психологије српских и хрватских народних песама разјашњују нам донекле навод *А. Гелија* о Илирима, а биће у нашој расправи од нарочите важности приликом тумачења Хомерових епа кад буде говора о спољашности Грка у најстаријим временима.

Ако још једном прегледамо шта смо до сада казали о Илирима онда морамо доћи до закључка да су они били народ светле комплексије, долихоидне лубање и без сумње пре високог него малог раста. Ово су три главне физичне црте којима су се одликовали ариски народи најстаријег времена и у медитераном свету Европе.

Да проговоримо још неколико речи о психично-етничким особинама Илира. Међу тамним странама њихова карактера истичу Грци и Римљани нарочито неверност и подмуклост Илира,[53] на шта се, како кажу, још и данас туже

[49] *Ivan Šašelj*, Bisernice iz belo-kranjskega narodnaga zaklada I. стр. 7. Rudolfovo, 1906.

[50] *Вук Стеф. Караџић*, Срп. нар. пјесме I. стр. 102. бр. 162.

[51] *Ljudevit Kuba*, Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Bos. H. XVIII, Sarajevo 1906. стр. 504.

[52] *Вук Стеф. Караџић*, op. c. I. стр. 330, бр. 426.

[53] *H. Kiepert*, op. c. стр. 355.

суседи њихових потомака — Арбанаса. Можда би било умесније истаћи пр новерство[54] и неповерење Арбанаса и ставити над невероношћу и подмуклош Ове рђаве стране народног карактера налазе се у опште код народа на ниж ступњу културе и са примитивним појмовима о свету, а таквима припад Арбанаси, који би се у томе погледу данас у Европи могли предпостави још само становницима поларних предела, Самоједима, Лапонцима и Еск тима. Иначе, сам црногорски војвода Марко Миљанов, који је толико п ратовао са Арбанасима, има за њих и лепих речи.

О Дарданцима прича *Никола Дамаскин*[55] (64 год. пре Хр.) да се умив три пута у животу: кад се роде, кад се жене и кад умру: *Δαρδανεῖς Ἰλ*

Сл. 3.

Сл. 4.

Преисторијска лубања са Гласинца.

ρικὸν ἔθνος, τρὶς ἐν τῷ βίῳ λούονται μόνον, ὅταν γέννωνται, καὶ δεύτερον ἐπὶ γάμοις καὶ τρίτον τελευτῶντες. Они су становали у подземним јама, бавили су се сточарством и сирарством („caseus dardanicus"), дакле алпинском привредом и начином живота. Ипак су имали ови простаци, по Плинију „ gens" названи, много смисла за музику, јер су знали употребљавати флаут дудуке и инструменте са жицама.[56] И данас се још одликују Срби у обла

[54] *J. Pisko*, Nordalbanesische Legenden. Verhandlungen der Berl. Gesellsch. f. Anthro pol. Ethnol. u. Urgeschichte стр. 560. Берлин 1894.

[55] *Nikolaos Damascenos* (Historici Graeci minores, ed. Dindorf) Лајпциг 1870. vol. I стр. 444.

[56] *W. Tomaschek*, Die alten Thraker, I, l. c. стр. 24.

Дарданије (Ст. Србија — вилајет Косово) богатством и лепотом народних напева и музикалним даром, док су земље динарског горског система: Црна Гора, Херцеговина, Далмација и Лика на прелазу од епског монотоног рецитовања уз гусле и без њих (старо-немачки: Sagen, код Срба: ачење, код Хрвата — djaćenje или jaćenje) ка правој лирској сребрној музици. Око 400 год. по Хр. Дарданци су били већ романизовани већином, име провинције се одржало чак до 676. год. по Хр. кад побегоше провинцијали испред Словена *ἐκ Δαρδανίας* у Солун.[57]

Неизмерност уживања вина позната код старих Германа и Трачана није остала неопажена античним ауторима ни код Илира, као да би ова страст била нераздвојна од карактера народа северног порекла. *Атенеј* наводи по *Теопомпу*[58] (умро око 305 пре Хр.) да су међу Илирима особито Ардијејци одани пијанству и да се састају ради пијанчења свакодневно, док им социјално подчињени људи од 300.000 душа свршавају свакодневне послове.

Као особито карактерну црту Илира истиче светска историја њихову беспримерну срчаност и храброст. Ослањајући се и на помоћ илирско-трачанских бојних чета[59] и на искуство грчко, освојио је Александар Велики свет до Инда и египатских пирамида и тиме утро пут високој јелинској култури на исток.

---

[57] *W. Tomaschek*, die alten Thraker I. l. c. стр. 25.

[58] ***ΦΙΛΙΠΠΙΚΑ*** lib. II.: ***Ἰλλύριοι** φησὶ, δειπνοῦσι καθήμενοι καὶ πίνουσι· ἄγουσι δὲ καὶ τὰς γοναῖκας εἰς τὰς γυναῖκας εἰς τὰς συνουσίας, καὶ καλὸν αὐταῖς προπίνειν οἷς ἂν τύχωσι τῶν παρόντων. Ἐκ δὲ τῶν συμποσίων αὗται τοὺς ἄνδρας ἐπάγουσι· καὶ κακόβιοι δὲ πάντες εἰσὶ, καὶ ζώννυνται τὰς κοιλίας ζώναις πλατείαις, ὅταν πίνωσι. Καὶ τοῦτο μὲν πρῶτον μετρίως ποιοῦσιν· ἐπειδὰν ἀεὶ συνάγουσι τὴν ζώνην. Ἀρδιαῖοι δὲ, φησὶ, κέκτηνται προσπελατῶν, ὥσπερ **Εἱλώτων** τριάκοντα μυριάδας· καθ' ἑκάστην δὲ ἡμέραν μεθύουσι καὶ ποιοῦνται συνουσίας, καὶ διάκεινται πρὸς ἐδωδὴν καὶ πόσι ἀκρατέστερον. Διὸ καὶ **Κέλτοι** πολεμοῦντες αὐτοῖς, καὶ εἰδότες, αὐτῶν τὴν ἀκρασίαν, παρήγγειλαν ἅπασι τοῖς στρατιώταις δεῖπνον ὡς λαμπρότατον παρασκευάσαντες κατὰ σκηνὴν, ἐμβαλεῖν εἰς τὰ σιτία πόαν τινά φαρμακώδη, δυναμένην διακόπτειν τὰς κοιλίας καὶ διακαθαίρειν· γενομένου δὲ τούτου, οἱ μὲν αὐτῶν καταληφθέντες ὑπὸ τῶν **Κελτῶν** ἀπώλοντο· οἱ δὲ καὶ εις τοὺς ποταμοὺς ἔῤῥιψαν ἑαυτοὺς, ἀκράτορες τῶν γαστέρων γενόμενοι.* (Fragmenta historicorum graecorum. Ed. Car. et Theod. Müller. Tomus I. стр. 284 и 285. Париз 1874.).

[59] Када је Александар Велики године 334 прелазио преко Хелеспонта у Азију бројала му је пешадија 30.000 људи и то редовна под заповедништвом Парменијона: 12.000 Македонаца, 7000 савезника, 5000 страних најамника; у нередовној пак војсци било је 5000 Одрижана, Трибалаца или Илираца, 1000 агријанских стрелаца. Уз пешадију било је 4500 коњаника, 1500 Македонаца, 1500 Тесалаца, 600 грчких савезника, 900 трачких или пеонских тркача. (Victor Duruy, Poviest Grčka. (Preveo s franzuskog i popunio Dr. Petar Tomić. Izdanje „Matice Hrvatske“). Zagreb 1881, стр. 415.

Карактеристична је за саме Илире и за састав војске Александра Великог сцена непосредно пред битком код Иса (29. новембра 333 г. пре Хр.) где Александар соколи војску и говори им о стварима, које им највише на срцу леже. Кад је био готов са Маћедонцима и Грцима обрати се Илирима и Трачанима, који живљаху од грабежи, пљачке и четовања, како вели *Кв. Курције Руф* (III, cap. 10, § 10.): „Illyrios vero et Thracas, rapto vivere adsuetos, aciem hostium auro purpuraque fulgentem intueri iubebat, praedam non arma gestantem: irent et inbellibus feminis aurum viri eriperent, aspera montium suorum iuga nudasque calles et perpetuo rigentes gelu ditibus Persarum campis agrisque mutarent".[60]

Што је Римљанима било потребно око двеста година да потпуно подјарме Илире томе је у многоме узрок у пластици динарских земаља, као створеној за четнички рат, и ако се мора при томе узети у обзир и велика љубав становника за слободу, а затим и њихова ратоборност. Величанствен је био устанак Илира године 6. по Хр. кад прикупише око себе оба Батона око по милијуна бораца (по некима 800.000, а по другима око 200.000) из Далмације и Панониje да их поведу на Рим. Сам хладнокрвни цар Август забринуо се беше за вечити град на Тибру и своју државу, јер од дана Ханибала није било веће опасности по њега него тада. Али то је био последњи животни плам смртно рањене слободе, која је крваво потучена да никада више не устане. Године 10. по Хр. триумфовао је Тиберије над побеђеним Илирима. О овоме устанку Илира пише *Велеј Патеркул:* „Paene aequali divisae intervallo ab hoste intra paucos dies in praedicto loco cum Caesare se iuncturae erant, cum universa Pannonia, insolens longae pacis bonis et adulta viribus, Delmatia omnibusque tractus eius gentibus in societatem adductis consilii, arma corripuit. Tum necessaria gloriosis praeposita, neque tutum visum abdito in interiora exercitu vacuam tam vicino hosti relinquere Italiam. Gentium nationumque, que rebellaverant, omnis numerus amplius octingentis milibus explebat; ducenta fere peditum colligebantur armis habilia, equitum novem. Cuius immensae multitudinis, parentis acerrimis ac peritissimis ducibus, pars petere Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio, pars in Macedoniam se effuderat, pars suis sedibus praesidium esse destinaverat. Maxima duobus Batonibus ac Pinneti ducibus auctoritas erat. In omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris erat exercitatio. Itaque hercules nulla unquam natio tam mature consilio belli bellum iunxit ac

[60] *Q. Curtii Rufi* historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt (recognovit Theod. Vogel). Лајпциг (ed. Teubner) 1880, стр. 140.

decreta patravit. Opressi cives Romani, trucidati negotiatores, magnus vexillariorum numerus ad internecionem ea in regione, quae plurimum ab imperatore aberat, caesus, occupata armis Macedonia, omnia et in omnibus locis igni ferroque vastata. Quin tantus etiam huius belli metus fuit, ut stabilem illum et formatum tantorum bellorum experientia Caesaris Augusti animum quateret atque terreret. Habiti itaque delectus, revocati undique et omnes veterani viri feminaeque ex censu libertinum coactae dare militem. Audita in senatu vox principis decimo die ni caveretur, posse hostem in urbis Romanae venire conspectum.[61]

Још у III. в. по Хр. говори *Дио Касије* о илирским Панонцима да живе најоскудније на свету, јер нити имају добре земље, нити угодне климе и због тога нити уља нити вина, или само мало а слабог квалитета. Јечам и просо су главни продукат од чега су справљали јело и пиће, док су међутим најхрабрији народ, врло љути и страховите убојице, који не цене много живот почем им не пружа никакве удобности: *Οἱ δὲ δὴ Παννόνιοι νέμονται μὲν πρὸς τῇ Δελματίᾳ, παρ αὐτὸν τὸν Ἴστρον ἀπὸ Νωρικοῦ μέχρι τῆς Μυσίας τῆς ἐν τῇ Εὐρώπῃ, κακοβιώτατοι δὲ ἀνθρώπων ὄντες (οὔτε γὰρ γῆς οὔτε ἀέρων εὖ ἥκουσιν· οὐκ ἔλαιον, οὐκ οἶνον, πλὴν ἐλαχίστου καὶ τούτου κακίστου, γεωργοῦσιν ἅτε ἐν χειμῶνι πικροτάτῳ τὸ πλεῖστου διαιτώμενοι, ἀλλὰ τάς τε, κριθὰς καὶ τοὺς κέγχους, καί ἐσθίουσιν ὁμοίως καὶ πίνουσιν) ἀνδρειότατοι δ' οὖν διὰ πάντων ὧν ἴσμεν νομίζονται θυμικώτατοι γαρ καὶ φονικώτατοι, οἷα μηδὲν ἄξιον τοῦ καλῶς ζῆν ἔχοντες, εἰσίν.*[62]

После великог устанка под Батонима престаје за увек самосталан живот Илира, али њихово име одржало се кроз потоње векове на Балканском Полуострву за назив провинција, политичко територијалних творевина, неилирских народа, географских облика (Илирско Полуострво, Illyrisches Faltenland итд.).

Позната државничка мудрост Римљана умела је увући Илире у њихов велики национално-политички организам и учинити их прилагодним за њихову културу, чији су пионери у ново освојеним провинцијама били војници. Ови су подигли прве путеве и тако спојили задобијене покрајине с морском обалом, Аквилејом и Римом, да отуда као артеријама заструји североисточној периферији културни живот. Доцније бавили су се римски војници и сушењем мочари, регулисањем речних корита, подизањем насипа и сађењем винове лозе по Срему. Већ за Августа служило је у римско-илирским земљама преко 60

[61] *M. Vellei Paterculi*, quae supersunt ex historiae romanae duobus (recensuit Frid. Kritzius). Lipsiae. 1840. lib. II, cap. 110, 111.

[62] CASSII DIONIS COCCEANI rerum Romanarum lib. XLIX (ΜΘ), 36 (Ab. Im. Bekkero recogniti, Tomus I. стр. 487). Лајпциг 1849.

хиљада[63] војника, број који се према потреби одбране дунавске линије од варвара касније и повећавао. Ову војску састављали су синови разних народности; за пример узећемо састав војске у Горњој Мезији с крајем I-ог века по Хр. Ако се сме из имена ала и кохората[64], бар за доба првих римских царева, закључивати и о пореклу и народности њиховој, онда су у Горњој Мезији тада служили Боспоранци, Киликијци, Италци, Рети, Британци, Трачани, Нумиђани, особито пак Гали, Шпанци и Сирци. Они проведоше у таборима и око њих већи део живота, основаше у новој домовини и породице, а у њој их стиже и смрт. Трупе пак илирског порекла нису служиле у домовини, особито у прво време када су Илири били још бунтовнички расположени, а и због политичке тежње Римљана за потпуном централизацијом; оне су слате у удаљене провинције где су се одликовале великом храброшћу тако, да су оправдане речи Mamertinus-а[65] кад каже о Панонији: „Virtute domina gentium“ или оне „Illyriciana virtus militum.“[66] Уклањајући на тај начин етнографске разлике, уништавали су Римљани с једне стране клице народне индивидуалности и културе, с друге пак стране ширили су војничком организацијом свој језик и обичаје гдегод се појавио њихов орао. Из табора римских легија развише се поступно градови опасани тврдим зидинама и снабдевени свима угодностима које је захтевао живот једног Римљанина. Од владе Деција до Констанција Хлора било је осам римских владалаца илирске крви, од којих је најславнији Диоклецијан. Латински језик одомаћио се већ врло рано особито уз морску обалу и по градовима. Процес романизације није задржало ни Хришћанство, него га је још више поспешило и разнело по унутрашњости Босне, Херцеговине, Црне Горе и Србије. Већ када се процес претапања приближавао своме крају пропаде Римско Царство, а илирске земље поплавише варварски народи са Севера и Истока. Док су Готи, Хуни и Авари, могло би се рећи, само прејурили илирске земље, Словени их почетком VII. века по Хр. освојише и осташе ту до данас под именом Срби и Хрвати. Од поплаве Словена готово је нестало Илиро-Романа,[67] али се је језиковно острво Илира (Арбанаса) от-

[63] *Tade Smičiklas*, Poviest Hrvatska. Dio I. U Zagrebu 1882. стр. 46.

[64] *Tade Smičiklas*, op. c. стр. 59.

[65] Број и имена ових ала и кохората у споменуто доба прегледао је и поуздано саставио бугарски епиграфичар *Богданъ Филовъ*, Помощнитѣ войски на римската провинция Мизия. Извѣстия на историческото дружество въ София. Книга II. Софија 1906. стр. 47–74.

[66] *Constantin Jireček*, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Classe. Bd. XLVIII. 1. Theil. Беч 1901. стр. 17.

[67] Када Млечићи у средњем веку проширише своју власт према северу у Ливенце и Тилмента (Tagliamento), према западу пак по истранском и далматинском

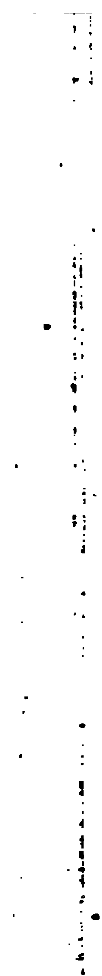
вало у тешко приступачном терену између Јадранског Мора и Црног Дрима, Али судећи по множини староромански елемената види се да је и овде романизација била већ јак корен ухватила. Као што су Словени спречили процес романизације Илира, исто је тако турска инвазија крајем средњег века прекинула процес њихова пословењивања.[68]

D-r Нико Жупанић.

морју, затекли су тамо осем Југословена и староромавске аутохтоне језиковно сасвим различите од венецијанско-талијанског наречја. Овде бејаху „*истрански*“, „*далматски*“ и „*фурлански*“ језиковни идијоми који се самостално развише под утицајем предримског говорног супстрата илирских племена (Венети, Карни?, Истри, Далмати), особито после пропасти западног Римског Царства, када су ова племена почетком средњега века била остављена више мање својој судбини у политичком и социјалном погледу. На острву Крку далматски је језик изумро у другој половини XIX. века. (*Matteo Giulio Bartoli*, Das Dalmatische. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkankommission. Abteilung II. Romanische Dialektstudien, Heft 1. Беч, 1906.). Истарски се очувао још само око Ровиња и Фазане; фурландским пак наречјем године 1846. говорило је, по званичној статистици, 396.794 душа, и то у краљевини Венецији 348.225, а у „Аустро-Илирском Приморју“ (Градишка, Горишка, Трст са околином, Истра) 48.569 душа. (*Jos. Hain*, Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates, Bd. I. Беч, 1852, стр. 219,220.). — У каквом односу према староилирском стоји језик Цинцара и Румуна није још довољно објашњено.

[68] Због оскудице простора у нашем часопису морао је овај рад бити подељен у две године Старинара. Наставак ове студије Г. Д-р Жупанића види у Старинару Н. Р. Год. III (1908), стр. 1 и даље.

Уредништво Старинара.

ДОДАТАК

СТАРИНАРУ НОВОГА РЕДА ГОД. II.

1907.

ФАЛСИФИКОВАНА ПРЕДСТАВА ТРАЈАНОВОГ МОСТА

Почетком Априла 1908 год. понуђен је Нар. Музеју на откуп један јонски капител (**сл. 1.**), на чијој се доњој страни налазила плитко урезана представа, коју износимо у **сл. 2.**

Димензије капитела износе: 9,5 см. висине на јајастом орнаменту заједно с горњом плинтом, а 12 см. на волутама; горња плинта има 24 X 24 см.; дужина капитела на волутама 28 см. Поље на којем је цртеж има у пречнику 20—21 см.

У цртежу је хтео његов творац представити један мост преко реке. Испод моста означени су вијугастим линијама таласи. Мост је представљен у целој својој дужини. Творац цртежа не оставља нас у сумњи у погледу на то, који је мост баш желео представити, јер изнад моста на једном правоугаоном хоризонталном пољу, које је на крајевима спојено за ограду моста двема вертикалним линијама, он исписује слова

TRAIAИ...

С тога се у представљеном мосту има гледати *Трајанов Мост* преко Дунава, од којега се још и данас налазе остаци на српској и румунској обали, испод Кладова и Турне Северина, код села Костола. Према томе за утврђивање тачности представе на овом цртежу у **сл. 2.** стоје нам на расположењу остаци моста код Костола, затим представа на *Трајановом Стубу* у Риму и најпосле писани извор, који говори о томе Трајановом Мосту на Дунаву.

Према опису Диона Касија[1] мост је имао 20 стубаца, назиданих од тесаника, који су били 150 стопа високи, 60 стопа широки, а удаљени један од другога за 170 стопа.[2] Укупна дужина моста износила је 1070 м.[3]

Gottgetreu дао је опис конструкције овога моста по рељефу на Трајановом Стубу,[4] а

---

[1] Упор. R. Gottgetreu, Lehrbuch der Hochbaukonstruktionen, II, стр.

[2] Римска стопа = 29,64 см. (J. Durm, Baukunst der Römer, II Auflage, стр. 184, прим.), према томе ступци су били високи 44,46 м., широки 17,78 м., а размак између њих износио је 50,38 м.

[3] A. Michaelis у A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte, Bd. I, VIII Auflage (1907), стр. 440.

[4] Упор. A. Michaelis на навед. месту, стр. 440, сл. 830.

из тога стручног описа видимо, да је горњи део моста који је лежао на ступцима морао бити справљен од дрвета. У том је погледу и представа моста на Трајановом Стубу потпуно јасна, и ако би се и без тога, на основу датих димензија размака између поједниих стубаца, морало доћи до тога закључка, почем је, поврх свега осталога, размак од 50 метара немогуће премостити зиданим сводом.

Ако сада на основу ових података будемо проучили верност представе Трајановог Моста у **сл. 2**, то ћемо видети, да је њен творац учинио веома грубе погрешке. једним луком, који је исто онако представљен као и сам стубац, т. ј. зидан од тесаника. Фалсификатору није у таквој представи сметала техничка немогућност израде зиданог лука с толиким распоном.

Патос моста који је такође као и луци, био од дрвета и који је као такав представљен и на Трајановом Стубу, замишља фалсификатор као зидан, те с тога изнад својих зиданих лукова представља два реда тесаника. У забуну су га довеле две греде, између којих се налазе чела попречних греда, које су носиле патос, као што их видимо представљене на Трајаном Стубу.

Сл. 1.

У представи воде испод моста зависан је фалсификатор од представе воде на рељефу на Трајановом Стубу. За представу обалних стубаца послужио је фалсификатору очувани део стубца на српској обали, који је очуван у сличном облику као и представљени обални стубци на **сл. 2**. Он ту није умео на основу садашњег оштећеног стубца реконструирати његов првобитни облик; него је на основу тих очуваних делова обалним стубцима дао ове скроз неконструктивне и бесмислене облике.

На очуваним деловима моста на српској и румунској обали нема никаквог трага на основу којега је фалсификатор могао представити горњу конструкцију моста, те је с тога он ту морао учинити најгрубљу погрешку. Стубце моста, размакнуте 50,38 м., замишља фалсификатор премошћене са по

Исту погрешку понавља и на простору између балустрада, где је такође представио ред тесаника. Репродукција балустраде вернија је, она има карактер дрвене конструкције, али је и ту представу позајмио с Трајановог Стуба.

Фалсификатор је био самосталан у представи кула на крајевима моста; али су те куле производ његове маште. Исто је тако фалсификатор оригиналан и у стављању натписа TRAIAИ... изнад моста, који као да доводи у конструктивну везу с целим мостом. Величина натписа, која ни у каквој пропорцији не стоји с представом целокупног моста, чија је дужина износила 1070 см., само је један доказ више, да се пред нама налази рад једног невичног фалсификатора.

Еклатантан је доказ за то, да ми у овој представи Трајановог Моста имамо пред

собом један рђав и ружан фалсификат још и то, што је фалсификатор за израду представе тога моста употребио ону површину капитела, која никако не може бити видна док се капител налази на стубу. Још би грубља погрешка била мислити, да је творац ове представе хтео дати камену, на којем је представио мост, облик јонског капитела, и да је за то изабрао баш најгору површину таквог облика. На против, и у томе се огледа само поступак једног фалсификатора. Да би својој представи прибавио што већу аутентичност, он је узео прави материјал, један оригиналан стари јонски капител, па је онда на њему резао представу моста.

Још је ружнији поступак фалсификатора у погледу на стављање натписа TRAIAИ...., којим је такође хтео прибавити аутентичност својој изради. Али нити такав натпис што казује, нити је он граматички, нити ортографски тачан. У погледу на ортографију фалсификатор не зна ни каковаља писати латинско N, те га с тога пише И, који облик није никада постојао, а најмање у добу, из којега треба да датира овај цртеж. Патина је на овој површини са цртежом вештачка. Површина је превлачена некаквом масном материјом, па је преко ње просута земља, која је зашла у резотине цртежа и натписа.

*

Поменути капител донет је у Београд из Кладова, дакле из непосредне близине остатака Трајановог моста на Дунаву. Наше распитивање о ближим подацима, који су се тицали места налажења овог капитела и т. д., остала су без успеха.

Овај фалсификат је у најмању руку груба шала, којом је невичан скупљач могао бити обманут. У интересу наших скупљача и трговаца старинама написали смо ове редове напомињући у исто доба, да ће појава овога фалсификата оштетити у првом реду продавце старина из Кладова, почем ће се од сада с далеко већом опрезношћу морати приступати куповини понуђених објеката из тога краја, а свагда с претпоставком да те старине могу бити фалсификат.

Сл. 2.

Д-р Милоје М. Васић.

ПРЕГЛЕД КЊИГА И ЛИСТОВА

Извѣстия на историческото дружество въ София. *Книга II, 1906 г.*

Узрок позном приказу археолошких радова у ширем смислу из овог органа Историјског Друштва у Софији лежи у томе, што нам је он пре тога био непознат. Пред нама се за сада налазе две књиге; у првој књизи нема радова који би могли интересовати читаоце Старинара, ма да је садржина и те књиге интернсантна и важна. У другој књизи налазе се следећи радови:

Д-р Г. И. Кацаровъ, *Бендида*, стр. 30—40.

У овој расправи Г. Кацаров проучава трачку богињу *Бендиду* (***Βενδῖς*** а и ***Μενδῖς***), која је сродна с грчком богињом Артемидом, при чему Г. писац жели да изнесе новије резултате на пољу испитивања трачке религије у толико пре, што у бугарској литератури новији подаци о њој нису познати. Писац мисли да је Бендида прешла у трачку религију можда из религије старијих становника М. Азије и Тракије.

Г. Кацаров спомиње најпре познато место у Платона, које говори о вршењу култа Бендиде у Пиреју, а затим прелази на преглед монументалних споменика на којима се налази представљена богиња и проучава начин њеног представљања. На неким од тих споменика (копенхашки рељеф) налазе се поред Бендиде представљена и друга, али све трачка божанства међу којима је и један дотле непознати бог Делоптес (***Δηλόπτης***); овамо спадају и нимфе које су такође представљене на рељефу заједно с Хермесом и Паном.

Писац мисли да се Делоптес има сматрати као трачки бог и ако до сада у Тракији није нађен ниједан споменик, на основу којега би се то могло тврдити.

Враћајући се на говор о Бендиди он излаже податке о удружењу оргеона (*κοινὸν τῶν ὀργεώνων*) у Пиреју које су сачињавали Трачани. Важно је још и то што је Бендида примљена у ред атинских државних богова, што је учињено по поруци Додонског пророчишта. Бендиди је на жртву приношена свиња.

Бендида се даје идентифицирати с Кибелом. За даље испитивање у овом правцу то је врло важан факат, а жао нам је што Г. Кацаров на основу тога није пошао даље у том правцу. Нас би нарочито интересовало испитивање и проучавање следеће појаве. Почем се Бендида даје идентифицирати с Кибелом, ова пак с Рејом, чију претставу Evans налази у преисторијским женским статуетама на Криту и иначе, то би се на основу тога морало покушати и с објашњењем бугарских преисторијских женских статуета. Ту би појаву ваљало у толико пре проучити, што би се тиме, вероватно, утврдило да је култ Бендиде у Трачана још раније постојао и да су га Трачани или примили из Егеје, или с њом га као заједнички култ првобитно имали. У вези с тим имало би се покушати и објашњење других грчких божанстава, која извесни испитиваоци сматрају као првобитно трачка или као трачка и фрижанска, а која су затим прешла у грчку религију.

Обе су појаве у толико значајније, што се тиме пружају нови и поузданији подаци за испитивање преисторијске културе и религије у североисточним пределима Балканског Полуострва, а тиме стварају нови и пространи хоризонти научног испитивања на том пољу. После Evans-овах испитивања преисторијске религије у узој Егеји може се с тим испитивањем почети и у североисточним пределима Балканског Полуострва. У погледу на Србију ми смо то већ учинили у једном раду, који ће се објавити у Старинару. Скрећући пажњу Г. Кацарова на резултате тога нашег испитивања радоваћемо се ако он буде у његовој

на Бугарску предузео иста таква испитивања, разуме се, на основу бугарских преисторијских споменика.

Д-р Б. Филовъ, *помощнитѣ войски на римската провинция Мизия*, стр. 41—90.

Не хотећи подробније излагати садржину овога ваљанога рада ми ћемо се зауставити само на томе да изнесемо — пишчевим речима — предмет испитивања. Г. Филов упућује на Cichorius-ове чланке *ala* и *cohors* у Pauly-Wissowa, Real-Encyklopädie, али вели да су због најновијих епиграфских налазака неопходно потребне неке, и то значајне допуне Цихоријусовог рада. Специјалним испитивањем војске у једној провинцији додирују се врло многа питања, којима се Cichorius у својим чланцима није могао бавити, а чије проучавање није мање важно. На основу извора писац покушава дати кратку историју за свако помоћно одељење понаособ. Најпосле истиче Г. Филов да ће проучавање мезијских помоћних војсака почети с временом, када је Мезија била подељена на Горњу и Доњу, т. ј. од 86 год. после Хр.

Д-р М. М. Васић.

Б. Дяковичъ „*Тракийска гробница при Пловдивъ и некрополътъ на древния градъ*," у „**Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина**," *книга XXII и XXIII* (*1906—1907*) *I дѣлъ*.

У овој публикацији објављена је пре свега једна мермерна глава из самога града Пловдива. — На месту старе некрополе нађен је један фрагменат грчког натписа, а у његовој близини остаци мозаика, поред којих је нађено и византијских бакарних новаца. Мозаици су грубе израде без већег значаја. — Недалеко од мозаика нађена су три гроба од опеке.

У даљем излагању говори се о случајним наласцима око некрополе, где су описани неколики грчки натписи, рељеф с три Нимфе, и рељеф с трачким коњаником.

У одељку „Тракијска Гробница" описани су и проучени предмети нађени у и око гробнице. Гробница је случајно нађена, а положена је била у једној могили, која је људска творевина од чистог речног песка. Гробница је имала облик саркофага с равним поклопцем, а сложена је од камених плоча и опека. Око гробнице нађени су фрагменти посуђа које, у колико се из описа и слика види, као да треба сматрати за преисторијско. Г. Дяковичъ о томе не говори, и ако је то једна од врло важних, ако не и најважнија појава у овоме богатом наласку, који Дяковичъ иначе датира у време око рођења Христовог.

Најважнији предмети нађени су у гробници пошто су пре полагања у гробницу прошли кроз спалиште од којега су нађени остаци на јужној страни гробнице. На спалишту су многи од предмета оштећени. У гробници су нађена гвоздена оруђа и судови, бронзани и сребрни судови с једном сребрном маском(?), златни листови и прстен, стаклене боце, земљано посуђе, најпосле делови коштаних, дрвених, кожних и металних предмета.

У даљем излагању налази се, на стр. 28—55, проста, често пута погрешна дескрипција с погрешним објашњењима. Дяковичъ је пришао публикацији овога веома значајнога наласка с интересом једнога аматера, који нити зна нити уме на археолошки начин проучити и обрадити свој материјал. Њему су непознати чувени светски наласци сличнога посуђа, који су до сада публиковани, а без којих се овај метеријал не даје обрадити. Снимци су веома рђави, из њих читалац не види ништа. — На завршетку прегледа овога чланка ми изјављујемо жељу да се тамо публиковани материјал што пре научно обради, па било то од стране домаћега — бугарскога —

било каквог страног научника. Садашња публикација Дяковичъ-а ничему не служи.

Д-р М. М. Васић.

Д-р Б. Филовъ, *Бѣлѣжки върху два неиздадени антични надписа отъ София*, у **Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина,** *кн. XXII и XXIII.* (*1906—1907 г.*).

У Софији су нађена два фрагмента једне мермерне плоче, на чијој је једној страни био латински, а на другој грчки натпис. Латински натпис изгледа да је из средине II, а грчки из друге половине III века по Хр. И ако се ни један од тих натписа не може потпуно поуздано допунити ипак Филовъ предузима проучавање свега важнијега, што може допринети бољем разумевању ових натписа.

У проучавању садржине латинскога натписа Филовъ поступа веома методски и обазриво, али у исто доба оштроумно и духовито, долазећи до закључка да се тај натпис тиче храма Кибеле. При томе опширније расправља о појединостима износећи на основу свега тога у главном допуњен натпис, којом допуном тежи само за тим, да изнесе негдашњу главну садржину тога натписа.

И грчки се натпис тиче Кибелиног култа, и ако се његова садржина не може више допунити на основу очуванога дела. У проучавању овога натписа Филовъ се задржао поглавито на особним именима која су тамо исписана.

Овим својим радом Филовъ је поново документовао своју одличну темељну спрему из Епиграфије; ми се радујемо што је његова отаџбина у њему стекла једнога вредног и поузданог радника на тако обилатом и важном научном пољу.

Уста-Генчовъ, *Типове отъ орнаменти по нѣкои срѣдновѣковни църкви въ В. Търново*, у **Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина,** *кн. XXII и XXIII.* (*1906 и 1907 год.*).

Описани су орнаменти на цркви св. Димитрија у старој бугарској престоници Велико Трново. Ти се орнаменти састоје из керамичких израђевина од којих једне имају обод у облику крста, а друге су плитке зделе зелено глеђосане на унутрашњој страни. Такве израђевине нижу се у низове који ивиче лукове на фасади, а могу се протезати и у хоризонталном правцу.

Такви орнаменти, по тврђењу Генчова, налазе се за сада у Бугарској једино на тој цркви св. Димитрија. Генчовъ им не налази паралеле на византијским црквама, те с тога изводи да такви „орнаменти на спољашности зидова...... имају византијско-бугарски карактер," препоручујући их модерним бугарским уметницима да на основу њих створе „чисто народни стил" (бугарски).

Али то су и сувише брзи закључци, а још теже понуде бугарским уметницима, од којих се тражи да из једног споредног детаља створе стил. Генчов није знао да се на српским црквама Лазарици у Крушевцу и старој цркви у Смедереву — да цитирамо за сада само њих — такође налазе исти онакви крстати украси. Из тога факта потичу многа питања, у која ми за сада не улазимо још ни с тога, што трновска црква није тачније датирана, те да би се могло с поузданошћу говорити и о позајмици с једне или с друге стране, или на оба места с неке треће стране. Та питања решаваће позванији стручњаци, а Генчовљеви закључци остају недоказани.

Д-р М. М. Васић.

Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество въ София, *LXVIII* (*Годишнина XIX, 1907*).

1. Йорданъ П. Георгиевъ, *два съсѢдни манастира* (стр. 301—310). — У овом чланку се налазе извесни подаци о „кжпиновски манастиръ св. Никола“ и о „плаковски манастир св. Илия“.

2. Г. И. Кацаровъ, *епиграфски бѢлѢжки* (стр. 474—475). Објављује један римски надгробни натпис из Рушчука, на којем се спомиње Aurelius Cotus, ветеран але II Arab(orum?), за чији назив мисли Кацаров да је погрешно написан и да треба да стоји Arav(acorum) место Arab(orum). — У другом саопштењу тражи потврде за своје ранији мишљење да је бог *Δηλόπτης* трачки, а не грчки бог.

3. Д-р Б. Филовъ, *Епиграфически ситнежи* (стр. 625—642). „I. РимскитѢ пжтни колони отъ Тракия и Мизия“. — Поводом Хиршфелдове публикације о римским милијаријима (milliarium) Г. Филовъ проучава само неке интересантне одлике тих милијарија у Тракији и Мезији, које Хиршфелд није истакао. Он утврђује да се у натписима на овим споменицима не налази означен број пред хиљадом, којим би било означено растојање између две станице. С тога их сматра као споменике подигнуте у част дотичних императора. — Непознати су узроци овој измени; а она се сем Тракије налази и у суседној Доњој Мизији. У прилог таквом тумачењу ове појаве иде и то, што су натписи на таквим споменицима у Тракији писани грчки а не латински; то је с тога, што ти споменици нису ни имали свој званичан значај, те с тога нису ни писани на латинском него на грчком језику.

„II. Три извѢстни латински надписа отъ Ломецъ“. — На том месту Г. Филов исправља погрешке В. Добрускога, који је први публиковао те натписе.

„III. Надгробенъ камъкъ на римски войникъ отъ Абоба“. — Овде Г. Филов исправља погрешке Р. Х. Лепера, које је он учинио приликом публикације тога натписа у делу Абоба-Плиска (ИзвѢст. руск. археол. инст. въ КонстантинополѢ, том. X. стр. 246 и даље).

„IV. РимскитѢ военни тухли отъ Абоба“. — Поред осталих жигова на тим опекама Филов се дуже задржао на опекама са жигом LEG. V MOES., који је до скора тумачен као leg(ionis) V Moes(iacae), докле га Г. Д-р Никола Вулић (LXXII Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 94 и даље) није објаснио као leg(ionis) V M(acedonicae) Oes(ci). Филов ипак, на основу својих разлога, остаје при оном првом тумачењу овога жига. — Филов не прима ни мишљење, да су све ове опеке донете у Абобу с разних околних места пред крај VIII или у почетку IX в.; него мисли да су на месту потоње Абобе још раније постојале римске војне зграде, да је ту био какав римски град или утврђење. У римском добу Абоба је могла добити већу стратегичну важност пред крај II и кроз цео III век. Ту своју важност Абоба је изгубила у времену Диоклецијана.

Г. Филов се нада да ће будуће испитивање у Абоби пружити више података за познавање римске епохе у Абоби.

Д-р М. М. Васић.

В. Добруски, *Археологически ИзвѢстия на Народния Музей въ София*, кн. I, София, 1907 г. 4° стр. 180.

У публикацији је описано и проучено „Тракийско светилище на Асклепия до Глава Панега“, од В. Добрускога. У томе светилишту нађени су темељи извесних зграда, 126 вотивних рељефа, 1 бронзана фибула и 45 комада новаца, на основу којих се даје закључити, да је светилиште постојало за време прва четири века по Хр. — Вотивни рељефи подељени су у шест група по предметима представе на њима и ако

натписи често пута казују, да су неки рељефи намењени другом божанству, него ли што је оно, које је на рељефу представљено. Иста је појава запажена и на другим налазиштима ове периоде.

После проучавања типова представљених божанстава и њихових атрибута, особних имена дародаваца, римских војника и Трачана, и описа нађених новаца прелази се на детаљан „опис појединих рељефа“ по напред утврђеним групама. У тим описима расправља се о именима дародаваца, као и о осталим епиграфским питањима. Најпосле даје се „преглед личних имена дародаваца“ међу којима се налазе и до сада непозната трачка имена. У опште је најјача страна овога као и осталих одељака обрада епиграфског материјала.

У другом одељку „други споменици о култу Асклепија у Тракији“ проучени су вотивни рељефи с других налазишта у Бугарској. — У трећем одељку проучени су „трачки коњаници и друга божанства на коњу,“ у којем се поред занимљивих епиграфских прилошака налазе и прилози за познавање религије тога доба у Бугарској. Добруски усваја мишљење, да су на познатим представама на оловним плочицама[1] представљене сцене из култа Митрасовог и култа Кабира-Диоскура, истичући реткост таквих споменика у Бугарској поред свега тога, што се мисли да је Тракија отаџбина те мешавине два култа.

У четвртом, последњем одељку „натписи и фигурални споменици о култу Зевса, Хере, Палас-Атене и других божанстава“ налазе се проучени важнији споменици у погледу епиграфском и митолошком.

Без обзира на ситније замерке, које би се могле учинити појединим местима у овој публикацији Г. Добруског, може се рећи да је у њој објављени епиграфски материјал веома драгоцен. Замерити је, што у овој публикацији не налазимо и споменике друге врсте, којима Бугарска такође обилује, као и то што у њој не налазимо и радове других бугарских историка и епиграфичара који, и ако у својим радовима обрађују материјал из Нар. Музеја у Софији, публикују те радове у другим домаћим и страним публикацијама.

Врло је неподесно и само публиковање старина из Музеја на овај начин. У овим „извѣстия-ма“ софијскога Музеја, која износе пуних 180 страна текста налази се при дну, сасма неугледно, *„наставиће се“*. Ну шта ће се ту наставити, да ли проучавање исте врсте споменика или неке друге врсте, то се не каже. С тога ће врло ружно бити, ако се на даљим странама тих извешћа буде публиковао материјал друге врсте, као што је опет с друге стране неразумљиво, за што је с једним „слѣдва“ завршена једна несумњиво скупа публикација, почем ће се у њој наставити публиковање материјала исте врсте. Далеко смо од тога да Г. Добруском прописујемо начин публиковања материјала из подручног му Музеја, али ми не можемо пропустити а да не нагласимо скроз немодеран начин оваквог публиковања и да не искажемо главну импресију, коју је на нас учинила ова књига. Она је, по тој импресији, дело једнога човека који је у њој дао што је готовога имао, који намерава и даље радити и публиковати и који, најпосле, стоји усамљен без ичије помоћи без обзира на то какви су узроци те његове усамљености. — Ми имамо пуно разлога да зажалимо за све те појаве на тако важном пољу бугарске науке, које ни из далека није почето бити обрађивано на начин достојан његове важности.

Д-р М. М. Васић.

[1] Упореди „Додатак“ Старинару, Н. Р Год. I, стр. 56 и 59.

Vjesnik hrvatskoga arheološkoga Društva, organ Arheološkoga Odjela Narodnoga Muzeja u Zagrebu, N. S. IX (1906/7); Urednik D-r Josip Brunšmid, Zagreb 1907, стр. 1—258. — Садржи из области Археологије у ширем смислу следеће радове:

1. D-r Josip Brunšmid, *kameni spomenici hrvatskoga Narodnoga Muzeja u Zagrebu* (стр. 83—184). Ово је наставак већега рада, о којем смо већ реферисали у Старинару, Н. Р. Год. I, Додатак ст. 56. Г. Брунишмид је с истом марљивошћу и акрибијом, као и раније, наставио публиковање ових споменика из Нар. Музеја у Загребу.

2. Vjekoslav Klaić, *topografske sitnice* (стр. 185—193). У овом чланку расправља писац и доказује да је: 1) Kostroman = Castra romana; 2) Gora zaprta = Mons Claudius; 3) Bile Vode = Aquae gradatae = Albae aquae = Weisswasser = Yssnitz и т. д.

3. D-r Viktor Hoffiller, *o nekim rimskim starinama, nabavljenim za Narodni Muzej godine 1906.* (стр. 194—200).

У првом се реду говори о предметима из једног римског гроба у *Винагори*, који су доспели у Музеј као: керамички фрагменти (посве незнатни), један гвоздени јексер, а од накита једно зелено зрно од „т. зв. египатскога порцелана", бакарни јексер чија је главица била украшена разнобојним емаљем, који је уништен. Од бронзе су били једна карика, фрагменат гривне с урезаним орнаментима, а као најважнији су предмети две једнаке бронзане фибуле, т. зв. „кољенасте фибуле, које горе завршују облонгном плочом". Овакве се фибуле налазе у подунавским земљама, а датирају се „у средње доба римскога царства", према чему ваља датирати и дотични гроб у Винагори.

Затим је Г. Хофилер проучио „olovnu pločicu sa zavjetnim relijefom iz Srpske Mitrovice". О таквим је плочицама Г. Хофилер и раније писао (види Старинар, Н. Р. Г. I, Додатак, ст. 56 и 59), овом приликом он истиче да су „mnoge pločice tako slične, da se čini, kao da su ljevene u jedan te isti kalup". Ова плочица из Срп. Митровице „ne pruža za tumačenje nikakvih novih momenata, ali ona zato ipak reprezentira jedan novi tip, koji se od dosele poznatih nešto razlikuje".

У трећем одељку „dvije nove rimske bronsane kaserole", за које се на основу њихових жигова може тврдити, да су пореклом из капуанских фабрика. Једна је касерола нађена у Купи код Сиска са жигом CIPI POLYBI. — Друга је касерола нађена у Сурчину. Она има жиг (a)NSI EPHAP(roditi); „....ove posude specialno u Srijemu nisu rijetke, a pripadaju ....La-Tènskoj kulturi". Посуђе и једно копље с истога налазишта припадају гробовима са спаљеним лешевима; „Točnije se ovaj nalaz dakako ne da datirati, ali ćemo ga po svoj prilici morati metnuti u prvo stoljeće poslije Isusa".

4. D-r Josip Brunšmid, *nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji* (стр. 210—240). — Г. Брунишмид је најпре проучио: „XXVI. Našašće rimskih antoninijana trećega stoljeća u Satnici (kotar Đakovo)." Налазак је из околине Сатнице близу Ђакова. Од тога наласка писцу су била позната свега 3 денара (Каракале и Елагабала) и 623 антонинијана од седамнаест римских царева (најстарији припадају Каракали, а најмлађи Постуму). Г. Брунишмид држи за „posve sigurno, da su se novci satničkoga nahođaja zakopali prije smrti cara Gallijena, a svakako iza g. 265. Neposredni povod tomu zakopavanju biti će valjda vojna careva protiv Gotha g. 26[illegible] u kojoj su se važni događaji zbili ba Donjoj Pannoniji, u kojoj Satnica leži"

У опису новаца истиче се то, што Г. Брунсмид сматра да су два новца императора Гордијана из овога наласка ковани у Виминацијуму (његов бр. 5 и 8); а затим један нов варијетет претендента *Пакацијана* (бр. 18, сл. 8).

„XXVII. Našašće rimskih bakrenih novaca s kraja trećega stoleća iz Mačje Grede (kotar Gračac). — Из овога наласка писац је проучио 361 комад; тај налазак је „u opće prvi skupni nahođaj iz toga vremena“; он садржава „novac, što je u zadnjoj trećini III. stoleća u rimskoj državi u prometu bio“. Г. писац мисли да је овај новац био закопан у време „neposredno iza g. 293“, и ако се не може утврдити непосредни повод томе закопавању. Новци припадају разним римским царевима, који су владали од 253—311 године по Хр.

Д-р М. М. Васић.

Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини, *кн. XIX (1907), уредник Д-р Ћиро Трухелка.* Ова књига садржи следеће археолошке радове:

1. D-r Franjo barun Nopcsa, *археолошке цртице из Албаније* (стр. 1—8). Под „I Каструм „Кастр“, саопштава кратке вести о једном римском каструму малих размера, четвртастом и с дванаест кула. — Под „II Грчко оружје из Унгреја“ спомињу се: један фрагментирани бронзани шлем (вероватно коринтскога облика), једно гвоздено копље и мали врч с две ушице. Сва три објекта припадају добу V—VI века пре Хр., а за нас имају специјалну вредност с тога, што се слични и истоветни објекти налазе и у Јужној и Западној Србији (на пр. коринтски шлем из *Трстеника* и примерци посуђа из *Варварина—Горњег Катуна* и т. д.). — Под „III Бронзани предмети из Калаја Далмачес“ описани су предмети из некрополе у Калаја Далмачес (= Град Далмата), који су скоро сви служили као накит. Сви ти предмети значајни су с тога, што се појава њихових облика не даје за сада још тачно ограничити на извесно доба. Они сачињавају део онога културног конгломерата на Балканском Полуострву, за чије се поједине појаве често пута даје утврдити велика старост с једне и дуг, врло дуг живот (чак до измака Средњег Века) с друге стране. Датирање сваког предмета посебице моћи ће се извести тек на основу других података, које ће нам у сваком поједином случају пружити с њим заједно нађени предмети. С тога је и сасвим оправдано, што се писац уздржао прецизније одредити народност којој та некропола припада и доба у којем је постала. Наше је мишљење да ти и њима слични предмети имају другчију, далеко већу важност за проучавање културне прошлости Балканског Полуострва а не само с тога, што појаве на њима „доказују то, да је између Албаније и Босне за разних периода давнине постојало занимивих веза“. — Под „IV Црква Шн' Кол у Шати“ описани су архитектонски фрагменти, рељефни украси на плочама од белог кречњака, а дата је и основа цркве св. Николе у Шати, коју су по Ипену „утемељили краљеви из племена Немањина“, а писац помиње још и то „да се недалеко отале (т. ј. те цркве св. Николе) налази врело *Крони Немјс*, прозвано можда по том племену“.

За будуће испитивање ови су подаци од велике важности.

2. D-r Ćiro Truhelka, *преисторијски налази у Босни и Херцеговини* (стр. 57—75). У овој својој публикацији наставља писац проучавање карактеристичнијих преисторијских налазака.

„Под „III бакрени налаз из Каравиде“ описана су 4 клина и један „будак с двије оштрице“ од бакра, који су нађени у Каравиди, у културном слоју, због чега писац

мисли, да „нема дакле двојбе, да је ту било помање насеље, а — судећи по обиљу угљена — могуће је, да је ту био вигањ и да се саљевало и израђивало бакрено оруђе"; а то је „..... једини доселе у Босни познати *културни слој*, у коме се нашло бакарног оруђа". — Г. Трухелка прати затим географску распрострањеност ових клинова, који имају заједнички облик с каменим клиновима на дотичним налазиштима. Овакво се оруђе појављује „под крај неолитске добе", у т. зв. „бакреној доби". Будаци су такође врло карактеристични а у многом погледу су још загонетна појава. Они су до сада највише нађени у Србији и Славонији; а њихову загонетну појаву Г. Трухелка би био склон решавати хипотезом, „да су ти будаци импорт из краја, где је бакрена индустрија била далеко напреднија него ли је налазимо у нас у доба, када се ови облици појављују....." Том хипотезом долази у контрадикцију с ранијим тврђењем о постојању вигња у Каравиди. Ми ћемо се другом приликом нарочито вратити на проучавање ове појаве у вези с још другим преисторијским појавама. Г. Трухелка није решио загонетку ове појаве.

Под „IV Бакрени поклад из Козарца" описан је „један занимив налаз бакреног оруђа, који се састоји од 9 комада бакрених сведених секира...." које су нађене у дубини $^1/_2$ — $^3/_4$ м., у једном лонцу. Из тога се види да је овај налазак „поклад" (= остава). Због тога што се поједини комади разликују један од других, писац мисли да он потиче „од *претрге* (= прекупца?), који је побирао стари бакар те га ваљда продавао ковачима да га прелију у ново оруђе". С тога тај налазак сматра „документом посебне врсте прехисторичке трговине са старим материјалом, који се имао прерадити у нови".

Под „V Бакрени налаз са Лохиње (котар Грачаница)", описана су само два комада „једна сведена сјекира и једно длијето" из вероватно веће оставе бакарног оруђа нађеног „на лијевој обали ушћа потока Лохиње у Спречу".

Под „VI Налази бронцане добе из Тешња и околице" описани су и проучени предмети из три гроба једне некрополе на брду Пакланици изнад варошице Тешња. Гробови спадају „у такозване равне гробове те нијесу били означени на површини посебном громилом. Љешине биле су сахрањене у плитким ракама, постранце озиданим каменицама а попођене редом шљунком као калдрмом и онда засуте земљом". Изгледа да су бар неки од ових гробова имали своје надгробно камење.

Из прве „гробнице" описан је „бронцани бодеж" и „бронцани целт.... најлепши доселе у Босни нађени споменик те врсте", који се орнаментиком разликује од сличних панонских споменика. Затим је описано „бронцано копље", оков за „струк копља", бронзана бритва, тридесет комада бронзаних дугмета за украшавање кожних предмета, бронзани уресни колут, а спомињу се и фрагменти суда биконичног облика с две ушице испод грла.

Из друге „гробнице" описан је само један бронзани полумесечасти украсни комад и „плосната, честом упорабом прилично избрушена белегија(?).... која је служила за брушење ножа или бодежа".

У трећој „гробници" нађени су фрагменти „повеликих бронцаних пупчастих дугмета" од танког лима. Украшени су гравираним орнаментима. Због тога што је у некрополи у Санском Мосту, која „припада првој жељезној доби" нађено сличних орнамената, мисли писац, да ту имамо „опет нову везу, која веже наше прво жељезно доба са бронцаним", ма да се у датирање ових налазака из околине Тешња у бронзано доба с разлогом може сумњати. Овој „гробници" припада и „бронцани колут за хрвање" (?) за

који мисли да „ће прије бити каково оруђе“, а не накит, као што се до сада мислило. „Можда се њиме служило на исти начин као данас боксером“ (?).

Осим ових предмета описани су и други, за које није тачно утврђено којем су гробу припадали; то су: „бронцана штипалица“, „двије бронцане бритве“, „кукасто савита, на једној страни затворена бронцана цијев“ непознате намене, једна „уресна игла“ од бронзе, „уломак дршке од бронцане посуде“ и „мали бронцани колут бридастог прореза“.

Прелазећи на обраду нађених објеката Г. Трухелка почиње с хипотезом веома сумњиве вредности којом би онај надгробни камен хтео објаснити као „жртвеник, крај кога се покојнику доприпашале жртве“, и ако жртвеник никада не служи на то да се „крај њега“ жртве приносе. Та хипотеза потекла је из тежње да би се латинско име жртвеника *ara* довело у везу с арбанашким *ара* (= поље, бојиште, гробље), што је заједно с онаквим тумачењем аре врло сумњиво.

И сувише је опширно изложена, иначе у науци позната, „типолошка генеза“ „вијугастог орнамената“ (= цик-цак траке) из насрамно поређаних троуглова („вучјих зубова [Wolfzahnornament]“). То је Г. Трухелки дало повода да за наш Кличевачки идол утврди: „колико год је тај споменик знаменит и важан, није доселе ником успјело, да му сигурно установи вријеме, у ком је постао“. Затим даље: „Наш налаз из Тешња и друге аналогије, што смо их навели, изван сваке сумње казују, да и тај идол ваља безувјетно уврстити у доба бронцано а никако камено“. Колико је пак погрешно и неоправдано ово тврђење Г. Трухелке види се из тога, што он не зна да смо ми о датирању овога идола већ говорили (упор. Старинар Н. Р. Год. I, [1906], стр. 20, прим. 70, и стр. 29, прим. 95.) и тачније га датирали него ли Г. Трухелка.

После овога прелази писац на орнамент „вучји зуб“ на објектима из Тешња мислећи, да ће му се аналогије наћи „у слоју релативно млађем“. Поред осталога налаза и рбине са Дебелога Брда, „гдје облик ручке са високим крпастим(?) наставцима овој врсти керамике додељују доба најмлађе бронцане периоде“. Ми се потпуно слажемо с Г. Трухелком у погледу на овако позно датирање керамике с Дебелог Брда још и из многих других разлога, о којима ћемо говорити другом приликом. Г. Трухелкино мишљење о датирању Бутмира, а на основу његове орнаментике, у бронзано доба потврђује наше раније сумарно датирање Бутмира у сразмерно млађе доба; и тачније датирање Бутмира вратићемо се другом приликом у вези с другим појавама. — Природно је да се, померањем хронолошких граница на ниже, сме тврдити да „рипачко насеље већим дијелом иде у доба млађе и од бронцаног“. Оваквим својим датирањем главних типских босанских налазишта Г. Трухелка је на врло добром путу да изведе нову хронологију тих налазишта, која ће несумњиво бити даље приближнија истини, него ли досадања уобичајена хронологија. Разуме се, да се таква хронологија мора у свима правцима провести до крајњих конзенквенција. Ми се радујемо што се Г. Трухелкина опажања поклапају с нашим датирањем преисторијских периода у нашим пределима, о чему ћемо ускоре говорити.

Тачно је упоређивање керамичке орнаментике с овога налазишта с орнаментиком бронзаних објеката с истог и других налазишта. Г. Трухелка је могао примерак у слици на стр. 71 довести у везу с примерцима с других налазишта и ставити га у групу т. зв. „оквирнога стила“ (Хернесов „Rahmenstil“), те би се на тај начин и за датирање тога стила у Босни добило нових података.

[П]осле тога описао је Г. Трухелка још [једа]н шупаљ целт и два бронзана копља [...]ђе из Тешња, који су раније нађе[ни]. — Даље су описани још неколики [предме]кти нађени између Српске Вароши и [...]овића. У том су наласку били један [...]зани целт панонског типа, „три овално [...]олут савите бронцане жице на састав[ци]а отворене", затим још један фрагменат [...]диране бронцане жице и два бронзана [...]тка без нарочитог облика. Сем тога на[лази] се и кратак опис још два целта, од [који]х је један из Тешња (али раније на[ђен]), а други из Чавке Планине.

[...]. Vejsil Ćurčić *неколико прехи[стор]ичких предмета из Босне и Херце[гов]ине у збирци ц. кр. наравословнога [...]рскога Музеја у Бечу* (стр. 203—214).

[Г]. Ћурчић је у овом раду изабрао врло [...]њну тему. Захваљујући томе избору ми [...]о бар у „Гласнику Земаљског Музеја" [...]ти описане и представљене оне пре[хист]оријске наласке из Босне и Херцего[вин]е, које су прикупили странци и на страну [про]дали. Овде је описана колекција од 88 [пред]ада, коју је „надмјерник" Хуго Јед[лич]ка продао бечком Музеју за суму од [...] круна.

[Г]. Ћурчић је те предмете описао хро[нол]ошким редом тако, да је у „камено [доб]а" убројао један кремени нож, поли[ран]и чекић, ромбични чекић и троугласту [...]снату секиру, који су нађени на разним [нал]азиштима. — У „камено-бронзано доба" [убра]ја бакрени чекић, „велики будак са [...] у накрст постављена оштраца", „све[...]у уску сјекиру са једним оштрацем", [за к]оје вели: „сви ови горе споменути ба[кре]ни нахођаји, припадају угарској кул[турн]ој зони, такозване, бакрене добе". — [У „]бронцано доба" рачуна плоснати целт, [зати]м још један такав, тринајест шупљих целтова од којих оне из Шуметца приписује „најмлађој фази бронцане периоде, што ће рећи да су начињени негдје око 1000 год. прије Исуса". За простије израђевине претпоставља локални постанак, а „финију робу" сматра већином као импорт из Угарске. У исто доба убраја још пет бронзаних српова за које мисли да су импорт из Угарске, где се датирају у IV бронзану периоду. Бронзаном добу приписује четири бронзана врха за копља, затим један бронзани нож нарочите врсте. „Ова врста ножева", каже Г. Ћурчић, „налази се особито често у доњој и средњој Италији и то у архаичким гробовима најстарије железне добе. Нема сумње, да и овај наш нож потјече из Италије. Средња Европа не познаје, у старије бронцано доба, овакве облике ножева са увитом једностраном оштрицом; истом око 1500. прије Исуса појављују се први пут, а тек под конац бронцане добе усавршује се тај облик тако, да се је у железно доба могла диференција само у дуљини развијати". — Тим двема реченицама Г. Ћурчић је потпуно успео убедити нас о конфузности његових појмова и погледа на поједине праисторијске појаве. — Јужне је провениједције и један бодеж, који „припада старијој бронцаној доби"(?). Напротив тачно је и добро датиран један бронзани мач, за који Г. Ћурчић мисли да је такође у Босну импортиран. — Врло је рђаво проучавање т. зв. triquetrum-а који није ни представљен ни на примерцима из Крехинога Граца, ни на доколеници са Гласинца. Компаративна слика на стр. 209 добра је, али она даје сасма други резултат, а не онај који одатле добија Г. Ћурчић. Исто се тако не могу предмети из Крехинога Граца датирати у XII столеће пре Хр. само на основу узорнога облика орнамента на микенским примерцима. Дугмета из Кладуше најмање се дају датирати тако високо.

У бронзано доба убраја Г. Ћурчић још једну спиралну наруквицу, једну украсну плочу и још друге две њој сличне.

У „жељезно доба" убраја двоструку спиралну фибулу, малу облучасту сребрну фибулу на чијој се ножној плочици налази представа свастике; три сребрне фибуле (латенског доба), две бронзане „средњолатенске" фибуле, малу спиралну наруквицу од бронзане жице, три наруквице од бронзана лима, фрагменат „масивног засуканог овратника", две дечије наруквице, један колутић, бронзану укосницу с биконичном главицом, 10 укосница, једну сјекиру са јако завијеним оштрачем", затим још једну такву секиру и најпосле „један нож са широким оштрачем".

4. Vejsil Ćurčić, *Хераклов чвор на сребрном накиту из Горице* (стр. 395—400). — У овом је раду Г. писац употребио време и прилику за ексцерпирање разних публикација о т. зв. Херакловом чвору, које је на дугачко и на широко изложено у овом чланчићу. Али ни то ексцерпирање није извршено из дотичних оригинала. Сем тога, што Г. писац резултате дотадашњег испитивања ове појаве везују за наласке из Горице и Града и што те објекте на основу те појаве покушава датирати у другу половину трећег века пре Христа сматрајући их већим делом као продукт Грчке, у целом чланчићу нема ничег оригиналнога. — Како је мало верзиран Г. писац у стручној литератури и како је јако зависан од Wolters-ове публикације види се још и из тога, што нигде не цитира Daremberg-Saglio, dictionnaire des antiquités etc, s. v. *nodus*.

5. Vejsil Ćurčić, *кацига Мехмед паше Соколовића великог везира* (стр. 415—420). — Ту Г. писац описује три слике — портрета — Соколовића, уз које цитира разне писце, који су говорили о Соколовићу, а нарочито о његовом месту рођења и пореклу. Затим врло кратко описује шлем Соколовића, а задржава се на томе да натписе на шлему, који су „већим дијелом ајета из корана" идентифицира с дотичним местима у Љубибратићевом преводу Корана. Најпосле мисли да је овај шлем „по свој прилици рађен у централној Азији"(?) не наводећи разлоге за то. — Сви се предмети налазе у дворском музеју у Бечу, сем једне слике која се налази у тамошњој дворској библиотеци.

6. Karlo Patsch, *археолошко-епиграфска истраживања повијести римске провинције Далмације* (стр. 431—470). — У одељку „I. Из римске вароши у Скеланима" описује Г. Пач налазишта у околини Скелана, где је у 1896 започето ископавање „базилике" које је продужено и у 1897 и 1898 г., а у истој год. 1898 почето је и с ископавањем „бенефицијарске постаје". „На оба мјеста довучени су споменици за средњег вијека: у Лијешће на гробље и као гробнице, у Скелане као грађевни материјал за двије цркве". Римских рушевина има на два места: на Сребреној Луци и на месту од садашње „финанцијалне и оружничке касарне великим размаком низ Дрину". На овом другом месту био је град. Ту су нађени натписи који спомињу декурионе, *ordo* и једног *duovira quinquennalis*; а по једном натпису град је био већ 158 г. по Хр. конституиран.

Непознато је римско име овога града; у њему се налазила базилика, обожавани су капитолинска тријада, Марс, Јупитар, Либер, Силван, а ваљда и Митрас. — Град је имао посаду од чланова легије *I. adjutrix*, *V. Macedonica*, *X. gemina* и *XI. Claudia pia fidelis*. Сам град има за наше археологе и историчаре велику важност с тога, што је према њему на нашој стр...

„одма у Бајиној Башчи (?) била римска насеобина“, те „је ту цеста ваљда прелазила преко Дрине“ и везивала та два римска насеља. Г. Пач тврди, да није „могао наћи упоришта, да установи, које врсте је тај прелаз био, јер му није било дозвољено претражити српску полу ријеке и наступити на десну обалу“. — То је свакако за жаљење, и ако се такви случајеви научницима свуда, па и у Босни, чешће дешавају.

Испод овога римског насеља или града нађена је и једна римска (?) циглана, и ако наведене димензије појединих фрагмената јаче одступају од просечних димензија римских опека. Г. Пач наводи како: „кажу, да иловаче, згодне за циглу, има с ону страну Дрине на српској обали наспрама оружничкој касарни“. Даљих података за топографију града није до сада нађено.

„Прва скупина споменика (бр. 1—15) састоји се од једноличних олтара у облику ступова....... дакле олтари нису били за жртве него за то, да се на њима смјесте завјетни дарови..... материјал је искључиво вапненац“.

Г. Пач је у даљем излагању проучио 82 објекта с овога налазишта у чије детаље нећемо улазити, али истичемо важност овога његовог рада за испитивање римских старина у нашим југозападним пределима.

Веома су интересантне распоредом својих простора обе цркве, које су само откривене. Г. Пач их је само описао без даље обраде.

Даље су описани и проучени римски споменици из Црвице, од којих се на двама налази, како Г. Пач вели: „у колико ми је познато први пут у Подрињу — јахаћи херос“; затим споменици из Осатице, а спомињу се и остаци некаквих зграда у Дивићу.

У одељку под: „II. Положај римских насеља у Сопотници и Рогатици“ утврђује Г. Пач да се на тим местима налазе остаци римских зграда. У самој Рогатици налазио се римски град.

У одељку под: „III. Ара Либера из Брековице“, утврђује Г. Пач на основу натписа *Libero patri s(acrum)* „да је у Далмацији штовани бог имао и шљедбеника и у сјеверу покрајине, те проширује спознају богова штованих у Жупи Јапода“.

Најпосле у одељку „IV. Жара обретена у Бугојну“ описује једну урну за пепео спаљенога покојника, не казујући од каквог је материјала (камена?), а недалеко од те урне нађене су две стаклене боце.

Д-р М. М. Васић.

Ѳ. И. Шмита, *Кахріэ-джами (Извѣстія русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, томъ XI)* Софија 1906. стр. IX, 306; 4°, са албумом од 92 табле.

О познатој Цариградској цркви *Μονὴ τῆς Χώρας*, која носи сада име Кахрие-Џами, писано је више пута. Својом архитектуром и својим релативно добро очуваним сликама она је морала пробудити живо интересовање код археолога, нарочито у последње време, када византиске студије отимају све већма маха и све што је византиско постаје предмет најревноснијега истраживања. На жалост, сва досадашња проучавања ове цркве оснивала су се највећим делом на субјективним утисцима појединих истраживалаца. Анализа стила; оперирање аналогијама; иконографски моменат; подаци хисторијски, палеографски, литургиски и т. д. узимани су само врло мало у обзир, а највеће се концесије давале субјективноме осећању. Отуда су ницале претпоставке, недовољно проверене и сасвим случајно створене. Расветљењу истине на тај се начин врло мало доприносило. Осећала се потреба за озбиљнијим радом, за свестранијим испити-

вањем свих околности, за методским и систематским тражењем истине. Овој потреби требала је да одговори публикација чији смо наслов горе исписали. У њој је, доиста, учињен покушај, да се научним методама, које су данас у савременој хисторији уметности уобичајене, дође до истине. Ну путеви, који воде директно истини, најкраћи су, ну у исто време и најтежи. Треба бити наоружан најмногострукијим знањем, савесно прибраним и темељно утврђеним, па се моћи пробити кроз мрак, који обавија стазу, што води светлости и истини. Колико се у томе правцу успело у споменутој публикацији, моћи ће се видети већ из самога приказа њене садржине.

Време, у које је основан манастир ***Μονῆ τῆσ Χῶρας***, неизвесно је, и ако се има разлога веровати, да је он један од најстаријих у Цариграду. Први хронолошки факат познат из хисторије овога манастира јесте пренос моштију Св. Вавиле Никомедиског. Ну немогућно је доказати, да су моћи овога свеца пренете овамо одмах после мученичке му смрти, те се не може с поузданошћу ни тврдити, да је манастир постојао још у IV веку.

Под Јустинијаном манастир је егзистирао и веома је напредовао. Ускоро после 610. године заточен је и пострижен овде Приск, који је допринео расцвету овога манастира. Храм је био посвећен Богородици и арханђелу Михаилу, имао је централно кубе, које је почивало на четири стуба. Ну одмах по смрти Присковој храм је убрзо постао плен Арављана.

Године 705. цар Јустинијан II заточио је овде патријарха Калиника I (?)

Год. 711. овде је заточен св. патријарх Кир.

Овде је погребен био и патријарх Герман (био на патријаршиској столици до 730. год.), чије су моћи ту остале до доласка Латина.

Год. 743. затворен је у овај манастир Артавасд (зет цара Лава) са женом и са своје деветоро деце.

Исте године погребен је овде Вактангије убијен Константином Копронимом.

Год. 787. на седмоме васеленскоме сабору при решавању питања о иконопоштовању учествовао је и Симеон, игуман овога манастира.

Год. 843. означен је овде за игумана Михаило Синкел, који је умро 846. године. Спремајући се за смрт, коју му беше навестио анђео, Михаило Синкел обиђе све светиње манастира: цркву св. Антима са параклисом св. Игњатија (у коме је била гробница са моћима св. Вавиле Никомедиског), цркву четрдесет св. мученика и гробницу патријарха св. Германа и св. Теофана. Међу овим светињама не спомиње се храм Богородице и арханђела Михаила, јер су га иконоборци били поуздано разорили.

Време од 846. до 1081. године веома је тамно, ну за манастир веома тешко. Архиепископ Антоније Новгородски видео је моћи св. Вавиле у познатоме Студиском манастиру, а не у манастиру Хоре. Тиме се најјасније утврђује, колико је манастир морао осиромашити, те бити принуђен да залаже или продаје мошти овога светитеља.

Године 1081. погребен је овде патријарх Косма, који је у борби између Алексија I Комнина и Ирине Дукене био на страни ове последње. То је био узрок, те се утицајем Ане Даласене, мајке Алексија I морао 1081. године удаљити са престола. Ну Дуке га нису заборавиле. Оне се постараше, да он буде погребен у манастиру, чији заштитник беше мајка царице Ирине, у храму посвећену Пресветој Богородици и Христу Жизнодавцу. Црква би мучно послужила као место погреба једноме бившем патријарху, да није била обновљена. Она је, дакле, морала бити до 1081. године већ

Сасвим је вероватно, да је
манастира помогао когод из
ǎ. По сведочанству Никифора
је овде био монах у 14 веку,
вила мајка царице Ирине, та-
ексија Комнина.
Латинскога царства страдале
риграду. Да ни манастир Хоре
тећен, сведочила би та окол-
у то време мошти патријарха
однесене у Француску.
леолог (1261. год.) изабра за
лиште овај манастир близак
дворцу. Андроник Старији
у министра финансија Теодора
овај манастир. Метохит је
стир, у коме је и умро 1332.

анастиру погребен је велики
ихаил Торникије, савременик
охита. У њему је живео и по-
ичар Никифор Григора.
био је овде заточен св. Сава
год. 1400. спомиње се јеро-
манастира Корнилије.
у стихови Марије, кћери Тра-
цара Алексија Комнина (зару-
дине са Јованом Палеологом),
одице манастира Хоре.
у Цариграда од Турака у Хори
велика светиња цариградска
кона Богородице Путоводитељ-
итрије). Јаничари су је раз-
етири дела и поделили је међу
је ова икона стајала у нео-
кењу код правовернога света,
стиру било, по свој прилици,
ија. Кахрие-џами значи „џа-
Црква је преобраћена у џамију.
католикон крстообразан је и
о кубе, полусферно, које по-
а нискоме тамбуру. На И. се
псиду, на чијим се боковима
ан мали четвороугли простор

са апсидом на И. Ови простори комуницирају са олтарском апсидом и имају по једно кубе. У севернога простора је кубе без тамбура, а јужнога је са тамбуром. Овај северни простор стоји у свези са коридором, који се пружа дуж северне стране католикона, од кога је одвојен глухим зидом. Овај коридор је веома мрачан, јер су дуж његова спољашњега зида подигнуте уске и стрмене степенице, које воде у један простор изнад овога коридора. То је дугачка одаја са два прозора на С., са једним прозором на И., а један прозор гледа у католикон. На Ј. страни католикона пружа се простран параклис, који комуницира са католиконом двама пролазима неправилно пробијеним у јужноме зиду његову. Дебљина зида је овде тако велика, да је у њој начињена једна соба са пролазом и са прозором на западној страни. Овај параклис комуницира и са унутрашњим и са спољашњим нартексом, док северни коридор стоји сада у непосредној вези само са унутрашњим нартексом. Унутрашњи нартекс има два кубета неједнаких размера. Јужни параклис се завршава апсидом, а његова осовина не иде паралелно осовини католикона.

Из овога се већ види, да је садашња црква конгломерат разновремених делова. Првобитно је била, по мишљењу Шмитову, црква са централним кубетом. Ова је црква за тим пала и није могла бити обновљена. Материјал разрушене цркве употребљен је за друге грађевине. Када се стање у манастиру поправило, подигнута је на приближно истоме месту дугачка пространа грађевина, засведена. Храм Прискову био је, по свој прилици, прост. Кубе је било без тамбура, те су оба брода служила као одупирачи хоризонталноме распону кубета. Ову су цркву разорили иконоборци. На њену месту Михаило Синкел подигао је ораторијум и уресио га фрескама. Када је

Дукена хтела подићи нову цркву, рашчистили су место и обнажили темеље. Тада је постало јасно, да јужни параклис, чије је место заузимао ораториум Михаила Сшикела, стоји неправилно према цркви, ну они га нису срушили. Јужни брод није могла Дукена обновити, јер је он делом био заузет параклисом. Ну брод није био потребан, јер је кубе било сад на тамбуру. За тим је Метохит преустројио целу цркву. Шмит слути, да је спољашњи нартекс подигао Исак Сева-стократор, који је у ј. делу унутрашњега нартекса био спремао место за своју гробницу.

Полазна тачка мозаика је у јужноме кубету унутрашњега нартекса. У калоти овога кубета изображен је медаљон са сликом Пантократора. Од медаљона се разилазе зраци, који деле површину кубета у двадесет и четири поља. У њима су у два реда распоређене фигуре из Старога Завета. Горњи ред обухвата генеалошко стабло Спаситељево од Адама до Јакова, а у доњем реду илустровано је дванаест синова Јаковљевих, два унука његова, а вероватно и праунук Есром син Фаресов. Родослов се продужава у северноме кубету унутрашњега нартекса, у чијој је калоти илустрована Богородица (у допојасној слици) са младенцем.

Циклус мозаика, који илуструју живот Маријин, почиње у линети севернога зида унутрашњега нартекса. Мозаици су ту данас уништени, али је вероватно, да је био представљен скуп Израиљана, који подносе даре, са Јоакимом на челу. За тим је представљено удаљење Јоакимово у пустињу. У источној линети представљена је Ана у врту, за тим разговор Јоакимов са пастирима и т. д. За циклусом мозаика са историјом живота Маријина долази циклус, у коме се илуструје рођење и детињство Спаситеља. Он испуњава линете ексонартекса. Удешено је тако, да мозаици почињу у јужноме кубету унутрашњега нартекса, испуњавају северни део унутрашњега нартекса, остављајући слободним јужни, прелазе у спољашњи нартекс, испуњавају га, а затим се поново враћају у унутрашњи нартекс и испуњавају његов јужни део. Из овога се може извести закључак о јединству композиције мозаика у обема нартексима, као и то да је живопис спољашњега нартекса једновремен са живописом унутрашњега. Зидови ексонартекса данас су голи. Они су били покривени мозаицима, који су илустровали последње дане из живота Спаситељева: страдање, смрт, васкрсење, вазнесење. На зиду унутрашњега нартекса налази се у мозаику илустрована сцена *Δέησις* и апостоли Петар и Павле. Судећи по мозаику, у коме је представљено, како Метохит предаје цркву Христу, а који је несумњиво постао у доба Метохитово, сви су мозаици савремени Метохиту.

Зидови јужнога параклиса покривени су фрескама. Међу фрескама опажа се оштра разлика у бојама и у третирању појединих фигура. Слика Страшнога Суда показује двојни слој боје, што је знак, да живопис није дошао до нас у облику, у коме га је оставио Метохит. Шмит мисли, да јужни параклис није био намењен богослужбеним сврхама, већ по извесним знацима склон је закључити, да је он служио за трапезарију. Против овога не би говорила ни околност, што се у зиду налазе два надгробна табернакула са натписом, у коме се хвале врлине великога коњушника Торникија, нити то, што се униши јужнога зида находе илустрована четири лица са карактером надгробних портрета. Шмит мисли, да су се и табернакули и портрети јавили тек крајем XIV века. Тада је тек параклис почео служити гробном капелом.

Најстарији циклус сцена из живота Маријина налази се у минијатурама минологија императора Василија Порфирородног.

а при крају XI века у минијатурама хомилија Јакова Кокиновафоса, где је живот Богородице илустрован у шездесет и седам минијатура (од којих се пет понављају). У Кахрие-џами заступљено је деветнаест сцена, док се на пр. у цркви св. Софије у Кијеву (XI век) налази седам мотива, у цркви у Дафни (XI—XII век) пет, у цркви митрополије у Мистри (XIV век) пет, а у цркви Перивлепту (XV в.) у Мистри двадесет и један мотив. Легенда о д тињству Марије поникла је у Сирији. Прв црквени писци, који се осмелише увести у цркву легенде о Богородици, били су опет Сирци. Византиска црква не признаје за дуго легенде о Богородици, отуда и нема ниједнога византискога цикла са сценама из живота Маријина, који би био ранији од X века. У XI и у X веку појављују се изненада најопширнији цикли из живота Богородице. Ови цикли према томе нису првобитно постали у Византији.

Циклус мозаика унутрашњега нартекса у Кахрие-џами израђен је у Сирији у V—VI веку у једноме од огромних културних и уметничких центара, какви беху манастири у тој епоси. Михаило Синкел, поставши игуманом Хоре, добавио је из своје родне лавре св. Саве Освећенога уметника, који је покрио слик ма ново-подигнуту цркву, што замени Пр ков храм. Фреске Михаила Синкела временом су овештале, а и сама је црква морала да се преустројава — Рестауратор, био то Исак Комнин или Теодор Метохит, наредио је, да се копира живопис сирскога мајстора и тако постадоше мозаици унутрашњега нартекса у Кахрие-Џами.

У неколико композиција опажа се сличност између Атоса и Кахрие-Џами. Сава Ватопедски живео је дуго времена у Хори. Сасвим је могућно, да је интимна веза између Хоре и Ватопеда поникла још у XIII веку, свакако пр 1312. године, када је живописана саборна црква у Ватопеду. Кахрие-Џами је тако послужила као посредник између Истока и Атоса.

У композицијама мозаика у Кахрие-Џами пада јако у очи *обрнута перспектива*. Линије које одводе поглед у дубину слике не сустичу се, већ се разилазе. *Ајналов* на једноме месту вели: „У престави фигура, зграда, разних архитектурних форми опажа се обрнута перспектива, губи се знање скраћења, рељеф постаје раван . . . Ове особене црте карактеристичне су за производе византиске уметности познијега времена, т. з. зрелога стила. Њихову појаву треба приписати уметностима Сирије и Персије. Обрнута перспектива, архаичне фигуре, раван рељеф указују на то, да је техника источних уметности пресађена у туђу област. На Истоку нису познати скраћење, правилна перспектива и високи рељеф.“

Исто тако у композиција Кахрие-Џами изненађује јако богаство пејзажа, необично у византиској уметности.

Да би се означио ентеријер, повлачи се између две зграде ниска балустрада, а ради заштите од атмосферских појава баца се од крова до крова црвена завеса, која некад изгледа, да лежи само на крововима. По речима Хориција из Газе још у VI веку разапињане су у градовима Истока од куће до куће раскошне тканине.

Од нарочита је интереса третирање нимба. У Пантократора јужнога кубета унутрашњега нартекса крст у нимбу, који окружује главу Спаситељеву, као да је представљен рељефно, јер је једна од линија у сва три крака крста удвојена. Ово је необично ретка појава у византиској уметности.

Морамо одмах истаћи, да је све у крајњој мери хипотетично, што је Шмит казао и о архитектури и о живопису цркве Хоре. Ми нигде нисмо могли добити утисак, да је доказано оно, што он износи. Површно,

несистематско и до зла Бога развучено излагање само погоршава утисак, а уз то се свугде даје запазити усиљено настојавање, да се веродостојним учине поједине поставке његове.

Тако Шмит, на супрот досадашњему мишљењу, поставља хипотезу, да је јужни параклис служио за трапезарију, па је тек доцније постао гробном капелом. Коме год је познато, да су трапезарије у византиским манастирима биле одвојене од цркава, осетиће се одмах веома изненађен оваком једном хипотезом. Познато је, да је у обиму једнога манастира било више цркава и капела (параклиса). Замислите сад братство, које по свршеној служби у једној цркви иде у трапезарију, која је саставни део организма друге цркве? Ово не би било ни најмање практично, а добро је познато, да су се у византиским манастирима поједине грађевине подизале само из практичних обзира. После изгледа мало чудновата и та околност, да наједаред трапезарија постаје гробна капела. За такву бисмо појаву морали имати објашњења. Шмитова хипотеза изгледа, дакле, сасвим апсурдна. Још је комичнијом чини позивање Шмитово на цистерне, које су ту нађене Ово је једини факт, који Шмиту служи као доказ, да је јужни параклис служио као трапезарија. Шмит би прво морао доказати, да се и у осталим византиским трапезаријама налазе цистерне, а за тим нам остаје дужан одговора, из кога су доба поменуте цистерне. Да ли оне нису постале сасвим независно од цркве? Шмит би, свакако, морао знати, да се на основу једнога сумњивога знака не сме изводити никакав позитиван закључак.

Исто је тако доста збуњено и недовољно документовано изведена и хисторија преустројавања Хоре. Као полазна тачка за објашњење неправилнога плана цркве требао је послужити добро познати факт, што се при подизању појединих делова цркве у византиским манастирима врло мало руководило естетичким обзирима већ извесним потребама богослужбеним или обредним. Цркве на Атосу би, свакако, у многоме чему могле дати упута.

Ми се исто тако не можемо безусловно сложити са погледима Шмитовим на живопис у Хори. Његова иконографска студија је веома површна, те су му и закључци сасвим непоуздани. Данас је, доиста, веома примамљива духовита поставка проф. Стшиговскога, да су као непосредни узор могли у живопису многим црквама послужити источни (сирски) обрасци, ну један савестан истраживалац имаће свагда за крајњу сврху много пре да пронађе истину, него да се поведе за примамљивим хипотезама. Нико не може спорити, да међу композицијама заступљеним у живопису Хоре има несумњиво оријенталских, ну из тога се, свакако, не смо извести закључак, да су све композиције директне копије сирских образаца. Познато је, да језгро византиске уметности чине оријентални елементи, које је она још у почетку у себе абсорбовала. Оријенталске црте ове или оне композиције не могу, отуда, саме по себи говорити о оријенталскоме пореклу тих композиција. На основу неких оријенталских црта у мозаицима, који илуструју живот Богородичин, Шмит цео циклус виндицира сирској уметности, ма да у томе циклу нису заступљене сцене искључиво сирске, као: Благовести, у којима је Марија представљена са преденом и Суд над Јосифом и Маријом. Уз то и сам Шмит признаје, да се сцена Разговор Јоакима са пастирима образовала у Византији, а не на Истоку, а одсуство Ане у сцени Благослов јереја тумачи пропагандом против учења о непорочноме зачећу Ане (које је постало догмат католичке цркве), да би се истакла очинска права Јоакимова. Спор о овоме непорочноме зачећу

породио се у XII веку, отуда би немогуће било ову сцену приписивати сирској уметности, која је цветала још на неколико столећа раније. Шмит, дакле, није смео изићи са закључком, да су мозаици у Кахрие-Џами директне копије сирских образаца. У место тога много би корисније било, да је сву пажњу поклонио исцрпним иконографским студијама и савесној стилској анализи. Ми на пр. у сцени Рођење Богородице видимо једну женску како стоји поред постеље Анине прекрштених руку. На овај интересантан детаљ Шмит није ни окренуо главе, ма да се он даје запазити само у неким композицијама (у нашем живопису сретамо га у Краљевој цркви у Студеници и у Грацу). Њему је, исто тако, непознато, да се нимб, какав он налази у Христа, срета и у минијатурама српскога псалтира у Минхену, који је Стжиговски пре две године публиковао. И оперирање обрнутом перспективом наишло је на озбиљне приговоре од стране стручњака (Вулф).

И поред свега тога мора се истаћи вредноћа аутора овога списа и несумњива тежња, да своје резултате постави на позитивну основу. За посао оваке врсте потребне су, међутим, много свестраније и куд и камо дубље и темељније студије, него што се оне овде дају запазити. То је узрок, те о мозаицима у Кахрие-Џами и о њеној архитектури ни у овоме спису није изречена последња реч. Овај спис је, на против, најбоље показао, колико отворених питања остаје још једноме савесноме истраживаоцу.

В. П.

С. Пападимитриу. *Српско-византиски заручни прстен* (реферисано на 379. седници Друштва за Хисторију и Старине у Одеси 30. јануара 1907. год.) 12 стр. 8°.

У „Додатку“ Старинара Н. Р. Год. I, стр. 30 и даље, ми смо имали прилике приказати спис познатога професора Византологије *Крумбахера* о једноме заручноме прстену са грчким записом, у коме су означена имена заручених. Крумбахер је заступао мишљење, да су то имена српскога краља Стевана Радослава и жене му Ане Дукене. Онда је изгледало, да Крумбахер има право. Ну сада је изишао Пападимитриу са разлозима, који веома доводе у сумњу тврђења Крумбахерова.

Пре свега Пападимитриу налази, да Крумбахер погрешно чита *τὲν χεροὶν*. Требало би читати *.τὲν χερσὶν*. Што је члан у двојини, а именица у множини, лако се даје објаснити омашком самога гравера. Тешко је објаснити, што је свршетак — *σιν* писан минускулима, док је све остало у мајускулима. Можда је гравер био под утицајем писања, које је пре тога било у употреби.

Исто тако не може Пападимитриу да прими Крумбахерово тумачење слободе у ортографији (итацисма и др.). Одступања од ортографских правила могла би се издвојити у две групе: несвесна и свесна. Било је људи, који нису били упознати са граматиком. У XII веку била је и у престоници и у провинцијама маса туђих елемената како у војсци тако и у административној служби. Било је ту Турака, Јермена, Словена и других Европљана, који са грчком граматиком нису имали скоро ништа заједничкога. Не би, дакле, изгледало чудновато, што на оловним печатима сретамо граматички погрешних записа. Неписменост је једини узрок томе. Овоме су могли бити узрок и стенографски мотиви или брига гравера да, прилагођујући се карактеру мајускула, избегне све што би запис могло учинити нејасним. Недостатак простора може бити узрок лигатурама и погрешној ортографији.

Ну најмање је оправдано мишљење Крумбахерово, да се имена у запису споменута тичу краља Радослава и краљице Ане Ду-

кене. Крумбахер, на жалост, доказује баш оно што говори против њега, да се жена краља Радослава звала Ана Дукена, а не Ана Комнинова, као што стоји у запису. Из докумената, које Крумбахер наводи, види се, да се она како до свадбе, тако и после свадбе звала Ана Дукена. И иначе би било необјашњиво, зашто би се она до свадбе звала Дукином, а после свабе Комниновом. Њен отац зове себе увек Дуком, а њена мајка није ни била из породице Комнина. Невеста, дакле, не може бити Ана Дукена, а онда ни Стефан Дукин не може бити краљ Радослав.

Ако призовемо у помоћ записе на оловним печатима, наћи ћемо да тамо има две врсте записа: у невезаноме слогу и у стиху. У оба случаја због недостатка простора у запис улази само оно што је најглавније. Нарочито се истиче атрибут какога вишега достојанства: порфирородни, севастократор, кесар и др. Где овога нема, долази прост назив севаста. Ко нема ни овога атрибута, тај стоји веома далеко од лица на челу државе и нема никако сјајно звање. Син императоров био је пре свега порфирородни, за тим василевс или севастократор; синови севастократора били су прости севасти, а синови ових нису обично имали никаке титуле, већ су просто носили породично име.

У натпису нашега прстена могло би се издвојити пет момената: 1) заручни прстен; 2) Стевана; 3) Дуке; 4) намењен Ани; 5) Комниновој. Натпис се не појављује у збијеној форми, већ допушта и излишне обрте и перифразе, као што су „прими рукама" и „изданка из корена Дукина". Док се на оловним печатима због недостатка простора прибегава често изостављању читавих писмена у појединим речима, овде се има и сувише места за непотребне изразе. Ну међу њима се нигде неће наћи титула или звање заручника. Значи, да их није ни имао. Стефан, који се у запису спомиње, није био чак ни севаст, већ просто Стефан из породице Дука. Зар би звање српскога краља или наследника престола стајало ниже од простога назива Дуке? Да је Стеван имао тако висок положај, ма и у једној малој земљи, он би морао бити истакнут и наглашен, у толико пре, што је имало и сувише места за то. И у документима, које Крумбахер наводи, Радослав се нигде не зове ***Στέφανος Δούκας*** већ свагда ***Στέφανος ῥὴξ ὁ Δούκας***. Не може бити сумње, да звање *ῥὴξ* стоји куд и камо више од простога назвања ***Δούκας***.

Веле, да се име Стеван у породици Дука и Комнина срета веома ретко. Ипак се у X веку један од предака породице Дука по имену Стефан веома одликовао, па чак је имао и претензија на престо. Зар је могућно да у његову потомству није било ниједнога Стефана? У XII веку постојао је Стефан Комнин *μέγας δρουγγάριος*, па онда је био Стефан Кондостефан блиски сродник породице Комнина. Најзад се Стефаном звао и син Антиоха, који је по мајци био сродник Комнина. Све ово говори против Крумбахерова тврђења, да је у Византији тешко наћи име Стефан. Чак и кад не бисмо знали ни за какога Стефана из породице Дука или Комнина, ни тада не бисмо имали права рећи, да такога нема, пошто су наша знања веома ограничена. У литератури нам је на пр. непознат Георгије Комнин. У породици Комнина не срета се име Георгије. Ну на оловним печатима фигурира његово име и ми га морамо узети као такова и ако ништа о њему не знамо. То се исто може рећи и о Михаилу Комнину.

Све ово јако доводи у сумњу хипотезу Крумбахерову, а његову тумачењу не доноси ни најмање потврде.

В. П.

G. Millet, *Byzance et non l' Orient* (оштампано из *Revue archéologique* 1908.

I стр. 171.—189.) стр. 19., 8°; са једном таблом и тринаест слика у тексту.

Неколико последњих година било је сведок једне живе борбе, која се распламтела у области хисторије уметности. Подстакнута једном смелом и духовитом поставком ова је борба убрзо донела плодних резултата. Десило се нешто, што скоро нико није ни слутио: дотле непознатоме и веома потцењиваноме Истоку почела се признавати надмоћност над импозантним и поносним градом са обала Тибра. Данас је само веома мали број оних, који са страхопоштовањем уздижу очи пут античкога Рима и у њему гледају центар једне самоникле и оригиналне културе. Откако је, тако рећи, откривен Исток, Риму је немилосрдно скинут онај нимб, са којим је излазио пред нас, да би Исток засветлео у пуноме сјају своме. Срећни шампион, коме је пошло за руком, да у независан положај доведе „вечни Рим“, прети данас, да исту судбину припреми и Константиновој граду. Онај исти Исток, који је славио тријумфе над охолим Римом, требао би да ликује победоносно и над поноситим градом са лепога Босфора. Име тога борца данас је врло добро познато у научноме свету. То је универзитетски професор у Грацу Стжиговски. Он је, доиста, изишао са хипотезом, да је Исток, обилазећи Византију, више пута непосредно утицао на уметност Средњега Века. У питању: Исток или Византија? одговор би остајао исти као и у питању: Исток или Рим? На једноме српскоме псалтиру из Минхена Стжиговски је покушао доказати, да је и у XIV—XV веку Исток био једна независна сила, према којој је Византија играла само подчињену улогу. Минијатуре овога псалтира требале би да буду непосредне копије једнога сирскога оригинала из VI или VII века. Ма како да ова хипотеза изгледа при[illegible]на, она није остала без приговора. Против ње је одлучно устао учени Француз *Г. Мије*, који се труди, да на поменутоме српскоме псалтиру докаже сасвим противно. Његове опаске саопштавамо у краткоме изводу.

Запажајући ову или ону оријенталску црту у минијатурама српскога псалтира, Стжиговски је сасвим превидео могућност, да су ове црте могле бити примљене и преко посредника. Оне су могле бити позајмљене исто тако из раније уметности византиске, као и из иконографије или теологије онога времена, у коме је псалтир постао. Ми смо далеко од тога да познајемо ранију уметност византиску. Ми не знамо још скоро ништа о XIV веку. Четрнаести век је међутим био једна плодна епоха. Рестаурација царства под Палеолозима; експанзија српске моћи под Милутином и Душаном; прогрес науке и хуманизма; активност цркве подстакоше једну уметност слободнију и живописнију него пређе, изазваше далеко сложенију иконографију. Ова је уметност оставила безбројне, још неиздате споменике у Србији, у Старој Србији, у Маћедонији, у Лаконији. Српски псалтир из Минхена морао би да се студира упоредо са овим споменицима. Тада би се видело, да је он већину црта, којима се разликује од својих претходника, узео из своје средине, а не од некога хипотетичнога прототипа сирскога.

Стжиговски уз то, изгледа, не познаје еволуцију илустрованога псалтира. Многе иконографске теме, које би по Стжиговскоме биле сирскога порекла (Васкрсење, Успење, Рођење, Распеће, Вазнесење), нашле су места у псалтирима релативно доста доцне. Оне су у току времена замениле слике, које стоје далеко ближе тексту. Тако на пр. уз псалам: „Пашће као роса на руно“ илустрован је у IX веку у псалтиру из Пантократора Гедеон, који призива ово чудо, док голуб силази на бисту Маријину;

у доцнијим византиским псалтирима илустроване су на томе месту Благовести; док је у српскоме псалтиру ту дошло Рођење Христово. Ако редакције византиске IX века нису оригиналне, оне воде порекло од једнога још простијега прототипа, код кога директна илустрација текста има много престраније место него иконографска слика. Српски псалтир је веома далеко од овога прототипа. Он не само што модификује старе теме према укусу XIV века, већ узима и најновије као: Емануила успавана, Претечу крилатога који носи своју одсечену главу, Поуку трију учених људи. Ове се теме сретају први пут у фрескама или иконама тога доба. Последња тема репродукује визију, која се беше појавила једноме савременику Алексија Комнина. Предмет је, дакле, чисто византиски. Стжиговски на њ и не окреће главе.

Стжиговски исто тако не познаје дух и уметност XIV века. Он заборавља, да се сликари у Србији и у Мистри враћају Помпејанским архитектурама, јер описи Никите Хонната, Мануила Филиса беху формирали уметнике овога времена за јелинистички укус.

У једној минијатури српскога псалтира представљена је алегорија Земље. Она има позу нимфе извезене на једној тканини из Ахмима. Стжиговски вели, да овака персонификација не припада традицији византиској, те отуда закључује, да је у српски псалтир могла доћи само преко сирскога оригинала. Ну овим се чини неправда Византинцима, који су врло добро познавали персонификацију Земље. У хомилијама Јакова Кокиновафоса из XII в. она има позу античке Гее или Коре; у почетку XIV в. описује је Мануил Филис; сликари XIV—XV в. представљају је или у епизодама Страшнога Суда или у композицији инспирисаној службом Божићном. Између тканине из Ахмима и српске минијатуре постоји византиски посредник. Српски минијатор је, поуздано, копирао какав грчки још непознати рукопис, па је тај образац комбиновао са земљописном картом александриском, каку је могао наћи у псалтиру Барберини.

Фигура Смрти у српскоме псалтиру припада времену, које је зачело „Триумф Смрти" Кампо Санта у Пизи и слику Смрти у Лаври Св. Атанасија (1512. год.). Српски уметник се инспирисао истим осећањем. Он није копирао Косму Индиопловца, који даје Смрти сасвим другу позу, већ је узео фигуру Живота онаку каква је изваjана на једноме византискоме барељефу из Торчела и какву је описује Мануил Филис.

Српски уметник има чак и заслугу оригиналности. У једној минијатури представљен је стари Давид, како, седећи, пише оно, што му на ухо сасвим фамилијарно шапуће један крилати младић у краткој туници, голих голеница — „свети Дух". Крилата младића у краткој туници сретамо у исто време у Каленићу на једноме фрагментираноме ба-рељефу који може бити савремен цркви. Сликари овога доба у Манасији и у Мистри одевају анђеле у лако одело, које открива пуне форме њихова више женска тела. Младић из псалтира има тенију као и они. Минијатор га је, дакле, позајмио од уметности свога времена и њиме заменио женске фигуре, које играју исту улогу у рукопису из Утрехта. Он га је позајмио, ну није га копирао, већ га је самостално скицирао.

Стжиговски, дакле, у погледу на јелинистичке мотиве, не познаје укус XIV века. Упућујући нас на идеје или композиције сирске, он показује, да су му исто тако непознати дух теолога овога века и богаство његове иконографије.

Ево два случаја, у којима је теолог водио руку минијатора. Уз псалам 77,20: „Ево, он удари у камен и потекоше воде"

илустрован је у византиским псалтирима Мојсеј, који удара у стену. У српскоме псалтиру вода истиче из једнога правоуглога ковчега, који вуку једна кола посред гомиле света, на челу кога се налази Арон. На овај начин је илустрована једна јеврејска легенда, коју је увео апостол Павле у традицију хришћанску (I Коринћанима X,4). Монаси на Синају показују посетиоцима овај чудотворни ковчег. Ну то не може бити разлог, да се закључује о сирскоме оригиналу. Хумнос, коментаришући исти псалам, вели: „За тим из камена истиче вода; врхунац чуда је у томе што, транспортиран, он избацује водене млазеве сличне вечним рекама.“ А Паламас вели: „Он имађаше у себи извор воде, који беше ношен са њим и дељаше је без мере.“ Да оваплоти ову слику, уметник је имао само да модификује тему Преноса ковчега.

Поред псалма 44,10 српски псалтир доноси представу Деисиса са два анђела у позађу. Христос у средини слике и Марија на десној страни његовој у царскоме су костиму, док Давид, који се налази на левој страни Христовој, игра улогу Претече. Стжиговски примећава, да Деисис води порекло од једне старе хришћанске теме Traditio legis и да је ова тема оријенталска. Он мисли, да је у овој сцени појава Давида ранија од појаве Претече, аналого једној минијатури, у којој се место Претече налази Петар. Према томе би Деисис српскога псалтира био старији од византискога Деисиса. Ну Стжиговски заборавља, да у Венецији у овој сцени Претечу замењује св. Марко, као овде Давид. Византиски Деисис показује, дакле, варијанте према приликама. Ако бисмо хтели ухватити значење ове слике на овоме месту псалтира, на које византиски рукописи иначе стављају сцену Благовести, онда бисмо се морали сетити речи савременога теолога Паламаса: „Марија је постала краљица овога и небескога света својим беспорочним порођајем. Она има сада небо за двор и јавља се на десној страни краља васељене, одевена у позлаћену и извезену хаљину према речима псалмисте. Она се сматра достојном да буде посредник својом узвишеном молбом.“ Византинци су увек имали представу о Деви-Краљици, ну тек у XIV в. они је представљају у свему величанству њену у сцени Деисиса. Једна лепа фреска из доба Паламаса у Зауму код Охрида (из год. 1361.) показује ову сцену, која је била тако популарна, да је у Касторији налазимо већ два пута репродуковану (год. 1384. и 1486.).

Веома богата иконографија овога доба објасниће нам много мотива сирскога изгледа. Представљајући Дрво живота и Обнажене кости минијатор српски је увео две композиције, које су биле добро познате његову времену. Исти је случај и са представом руке Божије са душама праведника као и сцене „Хвалите Господа!“ Забележено је, да су ове две последње сцене било представљене у једној цркви у Равени. Ну само отуда не сме се закључити о њихну сирскоме пореклу. Сцену „Хвалите Господа“! налазимо у једноме псалтиру XIII в. и у фрескама атонских цркава из XVI и XVII в. Има је и у једној цркви српској из 1349. год. у Леснову. Српски минијатор је у псалтиру из Минхена само следовао укусу свога доба.

Исти ток мисли спојио је химну акатиста са одама, које обично завршавају псалтир. Стжиговски приписује Сирији ову славну песму, спевану у знак захвалности Мајци Божијој, што је спасла Цариград. Он за то пружа три доказа:

1) Благовести су представљене по апокрифима: анђео се јавља Марији код бунара. Ну и ако је ова сцена сирскога порекла, она је у иконографији XIV века као

код своје куће. Ми је много пре редакције псалтира Минхенскога сретамо у двема црквама из доба Стевана Душана, у Матејши и у Маркову манастиру.

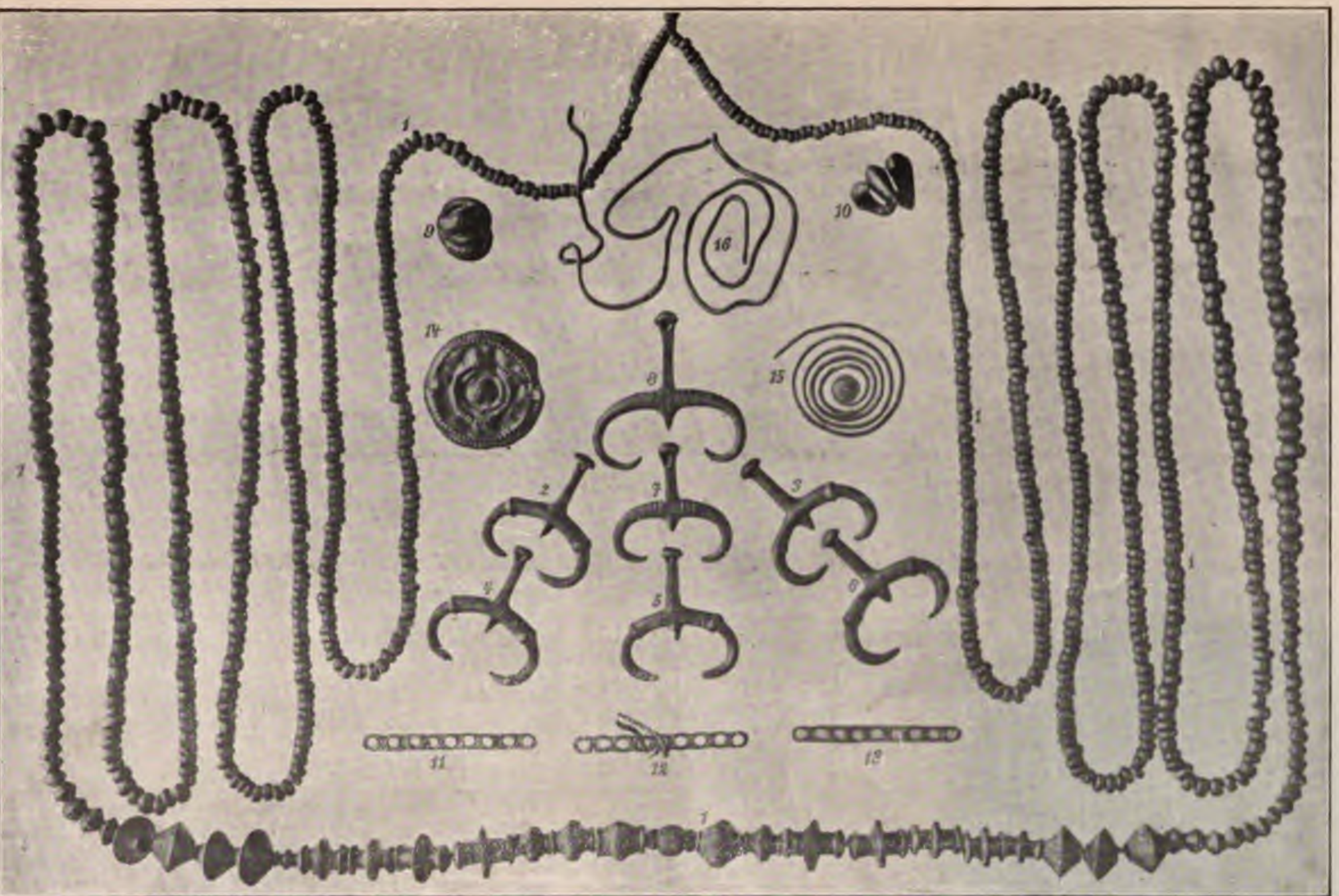
2) Зачеће Марије представљено је на тај начин, што две младе девојке држе једну завесу иза Марије, која у пози Orans-а седи са младенцем на крилу. У јерменскоме јеванђелистару из Ечмиадзина, који репродукује један сирски оригинал, мајка Божија има исту позу: иза ње висе две завесе. Ну није сигурно, да завеса сирске минијатуре означава Зачеће. У истоме рукопису онареси зграде у позађу других двеју сцена Благовести и Поклоњење мага. Византинци је веома често употребљавају, да би оживели своје архитектуре. Овога мотива, међу тим, нема у најстаријој представи исте сцене у Московскоме рукопису. Он се јавља око половине XIV века у Матејши пре српскога псалтира и од тога доба остаје у српској и у грчкој иконографији. У XIV веку био је овај символ омиљен: у Грачаници (из доба Милутинова) два анђела држе исту завесу иза алегорије Земље, да би се означило, како је и она плодна услед моћи Свевишњега. Символ је ушао у циклус акатиста, пошто је Русија у XII веку установила празник *Покров Богородичин* за успомену на чудотворни вео, који је у X в. једне ноћи распрострла мајка Божија изнад верних у цркви Влахерна.

3) Поклоњење мага новорођеноме Христу представљено је према специјалноме начину Сираца: Богородица седи у средини слике испод једне аркаде, с слева и с десна прилазе јој по две фигуре (три мага и један анђео). Док у јерменскоме рукопису из Ечмиадзина налазимо доиста оваку композицију, дотле је у српскоме псалтиру симетрија сасвим покварена: десно од Богородице представљена су три мага, а лево видимо горе анђела, ниже њега једно дрво, а сасвим доле Јосифа, како седи. Хтела се упростити она сложена композиција, што је постала утицајем богослужења о Божићу, у којој су фигуре распоређене у зонама са симетричним групама: прво анђели, онда маги и пастири, најзад људи. Наш минијатор је лево заменио пастире дрветом, а групу људи Јосифом, десно је оставио само маге на њихову месту. Он, дакле, није копирао прототип сирски, већ је своме предмету прилагодио једну композицију, која му је била добро позната.

Из свега овога даје се запазити, да је већина тобожњих сирских црта била позната византискоме или словенскоме XIV веку. То је већ само по себи довољно, да доведе у сумњу хипотезу о превласти Истока над Византијом у поменутоме псалтиру српскоме.

Ни А. Баумштарк не може да одбрани хипотезу Стжиговскога. Аналогије, које он наводи, заслужују исте прекоре: оне не воде рачуна о времену, из кога је псалтир ни о средини, у којој је сликан. Мотиви, које је он запазио у Палестини или их открио у сирској литератури, налазе се у Србији и у Грчкој у XII и у XIV веку. Несумњиво је, да минхенски псалтир има црта заједничких са споменицима сирским. Ну веома је сумњиво, да су оне директно из Сирије позајмљене. На основу свега што је рекао, Мије мисли, да између Истока и српскога псалтира из Минхена лежи посреди Византија.

В. П.

Преисторијски златан накит из Велике Врбице.

ЧИТАОЦИМА СТАРИНАРА

Својим првим двема годинама новога реда Старинар није могао потпуно развити свој програм нити одговорити у свему постављеном му задатку. Поред свега тога што је Старинар постао знатно обилнији ипак су његове стране још недовољне да на себе приме свеколике радове наших стручних радника на овоме научном пољу. Број сарадника је знатно порастао и расти, а у том се броју појављују и младе снаге, које ће моћи ову врсту научнога рада не само прихватити и наставити, него и знатно проширити. Уредништво Старинара и Управа Српског Археолошког Друштва осећају се већ принуђени да свој орган повећају већим бројем табака, због чега би морале настати и промене у излажењу Старинара.

Ну за сада Управа Српског Археолошког Друштва не сме повећавати свој орган само с тога, што је одзив публике далеко изостао испод потребнога броја читалаца, који би га својом претплатом могли потпомоћи и обезбедити не само проширавање, него чак и излажење часописа у овом садашњем обиму. Државној помоћи има се једино захвалити за даље излажење Старинара.

С тога Управа Српског Археолошког Друштва моли све пријатеље Српске Књиге и Српске Науке да се заузму око уписивања чланова у Српско Археолошко Друштво те тиме бар донекле морално награде труд и прегаоштво српских научних радника на овоме пољу. Управа Српског Археолошког Друштва и сарадници Старинара умеће се достојно одужити својим пријатељима и читаоцима Старинара.

Уредништво Старинара.

САДРЖАЈ СТАРИНАРА

САДРЖАЈ ДОДАТКА СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. II.

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
1817
M

